

گاؤن هامبلی (ٹامبریکا)

ئوسورا ئاسىيا تارىخى تېزىسىلىرى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

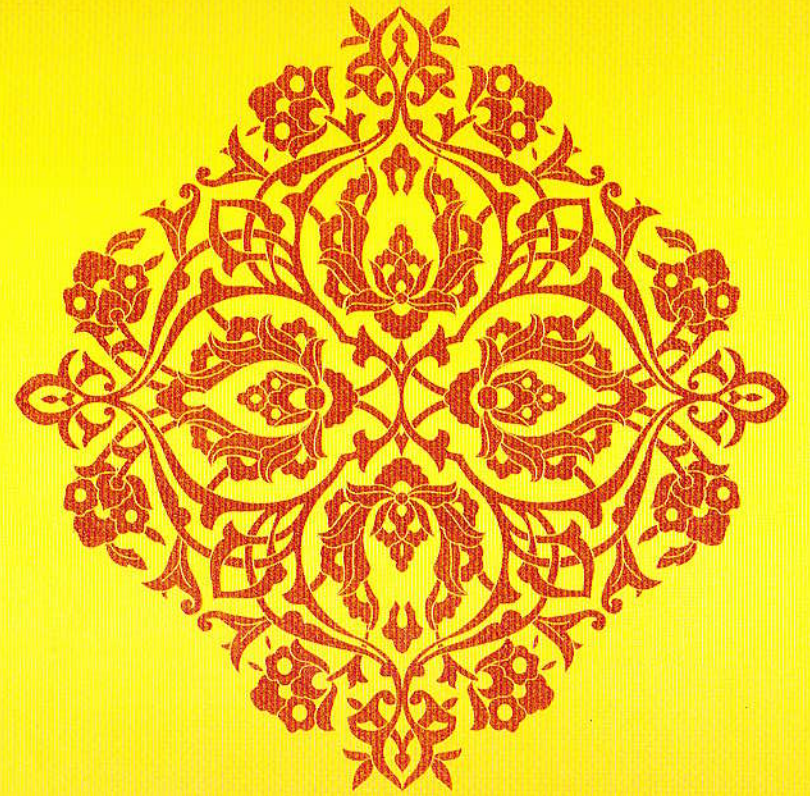
گاۋن هامبلى (ئامېرىكا)

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بېزىسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار : قۇربان تۇرپان ، ھۆرمەتچان فىكرەت

مىللەتلەر نەشرىياتى
بىيجىڭ

ئىچىدىكىگىلەر

- (1) كىرىش سۆز
- (3) مۇقەددىمە
- I باب ئاخىمىندىلار خانىدانلىقى ۋە ماكبۇنىيە ئىمپېرىيىسى:
- (1) مۇقىملىق ۋە مالىمانچىلىق
- II باب كۆچمەن ئىمپېرىيەلەر ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى (38)
- III باب ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساسانىلار ۋە تۈركلەر (68)
- IV باب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى (96)
- V باب تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشى (127)
- VI باب چىڭگىزخاننىڭ ھاياتى (144)
- VII باب موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى (174)
- VIII باب ئالتۇن ئوردا خانلىقى (204)
- IX باب چاغاتاي خانلىقى (231)
- X باب قازاقلار ۋە قىرغىزلار (258)
- XI باب تەمۈرلەر ئىمپېرىيىسى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋارائۇننەھرنى بويىسۇندۇرۇشى (277)
- XII باب شايبانىلار خانىدانلىقى (302)
- XIII باب ئۆزبېك خانلىقىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشى (326)
- IVX باب چار پادىشاھ ۋە سوۋېت ئىستىپاقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىي خەلقلەر (349)
- VX باب روسىيەنىڭ ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە تۈركىستاننى باشقۇرۇشى (358)
- (424) قوشۇمچە: قىسقارتىلمىلار

گەرىزى سۆز

«ئوتتۇرا ئاسيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇغا ئېنىق تەبىر بېرىش خېلى تەس. مەزكۇر ئەسەردىكى «ئوتتۇرا ئاسيا» ئاتالغۇسىدا ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنىستان ۋە ئۆزبېكىستاندىن ئىبارەت بەش جۇمھۇرىيىتى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ھەمدە جۇڭگو تەۋەسىدىكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاپتونوم رايون كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمما، ئەسەرلەر مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسيا مىللەتلىرى ياۋروپا - ئاسيا يايلاقلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ياشىغان قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇڭلاشقا مۇئەللىپ مەزكۇر ئەسەردە ئوتتۇرا ئاسيا چېگرىسىدىن ھالقىغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشلىرى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر تاپتى.

بۈگۈنگە قەدەر، ئوتتۇرا ئاسيا رايونىنىڭ تارىخىنى ئومۇمىي جەھەتتىن يورۇتۇش جەھەتتە ناھايىتى ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەمگىكىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. مۇئەللىپ ئوتتۇرا ئاسيا تارىخىغا نىسبەتەن، ئىلگىرى مۇشۇنداق نۇقتىدىن ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقاتلار كەمدىن-كەم ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى جىددىي ھېس قىلىپ، مەزكۇر كىتابنى نەشرگە تەييارلىدى. ئەمما، قەلەمنى قولغا ئېلىش بىلەنلا مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجىمىگە نىسبەتەن 2500 يىللىق يازما خاتىرىلەرنى تولۇقى بىلەن بايان قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندى. شۇڭا مۇئەللىپ ئوتتۇرا ئاسيا تارىخىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارالغان نۇقتىلارنى قىسقىچە بايان قىلىش ئارقىلىق مەركەزلىك ئەكس

ئەتتىۋرۇشنى مەقسەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنى قىسقارتماي بولمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تېخىمۇ تەپسىلىي چۈشىنىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ئوقۇرمەنلەر ئىزاھلاردا كەلتۈرۈلگەن كىتابلار ۋە مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنى كۆرۈپ چىقسا بولىدۇ. مۇئەللىپ مۇشۇنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىزاھلار بىلەن پايدىلانغان كىتابلار كاتالوگىنى بىللە بەردى.

ئوقۇرمەنلەر شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى كېرەككى، مۇقەددىمىدە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەنلەر تۇرمۇشى ھەققىدىكى ئومۇمىي مۇلاھىزىدە، ئاساسلىقى، ئالدىنقى مۇستەملىكە دەۋرى ۋە ئالدىنقى سانائەتلىشىش دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىتى سۆزلەندى. بۇ يەردە مۇئەللىپ ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆتكەن زامان شەكلىنى قوللاندى. ئوقۇرمەنلەر يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىشى كېرەككى، زور تۈركۈمدىكى بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتسىز تىللارنىڭ دەسلەپكى ماتېرىياللىرىنى، ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس ئىسىملارنى ئىنگىلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، مەزكۇر كىتابقا قەلەم تەۋرەتكۈچىلەردىن بىرلىككە كەلتۈرۈش قاتتىق تەلەپ قىلىنمىدى.

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم ۋە كۆرۈنەرلىك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى—ئۇنىڭ دېڭىز - ئوكيانلار تەسىرىگە پۈتۈنلەي ئۇچرىمىغانلىقى. بۇ ئالاھىدىلىك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يامغۇر مىقدارىنىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، يامغۇرنىڭ كەم بولۇشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن رايونلىرىنى پەۋقۇلئاددە قۇرغاق قىلىۋەتكەن. جۇغراپىيە جەھەتتىن دېڭىز-ئوكياندىن ئايرىلىپ تۇرۇشتەك بۇ خىل ئەھۋال تارىختا مۇناسىپ ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دېڭىز ئېكسپېدىتسىيىسى، سودا ياكى سىياسىي كېڭەيمىچىلىكلەردىن ئىستىسنا قىلىنغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن. پەقەت XVIII ئەسىرگە كەلگەندىلا ئاندىن دېڭىز ئېكسپېدىتسىيىسى، سودا ۋە سىياسىي كېڭەيمىچىلىكلەر ئىنسانىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا قوشنا رايونلار بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنى ئىزچىل ھالدا ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئەمەلىيەتتە، سەھرايى كەبىرنىڭ شىمالىدىكى شەرقىي يېرىم شاردا ھېچقانداق رايون ئوتتۇرا ئاسىياغا ئوخشاش سىرتقى بېسىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ باقمىدى، ھېچ بولمىغاندا XVIII ئەسىردە روسىيە بىلەن جۇڭگو ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىنى يايلاق بەلباغلىرىغىچە كېڭەيتىشتىن بۇرۇن شۇنداق بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا چەكسىز كەتكەن قۇملۇق ۋە يايلاق، بۇ خىل

روماننىڭ ئاتاشقا گەرچە ئازدۇر. كۆپتۇر مۇبالىغە ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، بۇنى ھەرگىزمۇ خاتا دېگىلى بولمايدۇ. ئادەتتىكىچە بايان سۈپىتىدە بولسىمۇ، بىز پۈتۈنلەي شۇنداق ئىپتىتالايمىزكى، قۇملۇق ۋە يايلاقلار يوق رايونلار دەل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چېگرىسى تۈگىگەن رايونلاردۇر. مەسىلەن: شىمال تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى بىلەن سىبىرىيە تايگا ئورمانلىقىنىڭ جەنۇبى ئۆزئارا تۇتىشىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي چېگرىسى بولسا 4000 ئىنگلىز مىلىغا يېقىن ئۇزۇنلۇقتىكى تۇتاش كەتكەن تاغلاردىن ھاسىل بولغان تاغ تىزمىسى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرى جۇڭگودىن تاكى كاسپىي دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ھىندىستان ئىككىنچى قۇرۇقلۇقى ۋە ئوتتۇرا شەرققە بارىدىغان يوللارنى توسۇپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەتكەن بۇ تاغ تىزمىلىرى جەنۇبىي تاغ، ئالتۇنتاغ، قۇرۇم تېغى، قاراقۇرۇم تاغلىرى، ھىندىقۇش تاغلىرى، پارو پامسۇس تېغى، ئېلبۇرس تېغى ۋە كافكاز تاغ تىزمىلىرىدۇر. ئەمەلىيەتتە، قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ بولسىمۇ، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ يولىدا ئېھتىمال XIX ئەسىردىن بۇرۇن ئادەملەر مېڭىپ باقمىغان بولسىمۇ، ئەمما، ئادەملەر ئۆتەلمەيدىغان توسۇق يېرى بۇ تاغ زەنجىرلىرىنىڭ مەلۇم قىسمىدىنلا ئىبارەت، خالاس. ئەمەلىيەتتە، ھىندىقۇش، پارو پامسۇس ۋە ئېلبۇرس تاغلىرى ئەزەلدىن جەنۇب-شىمال تەرەپتىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش پائالىيەتلىرىنى توسۇپ قالالمىغان ئەمەس. بۇ تاغ زەنجىرىنىڭ جەنۇب تەرەپىدە تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنى بىلەن ئايرىلماس قىسمەتكە ئىگە بولغان تىبەت ئېگىزلىكى ۋە ئىران ئېگىزلىكى بار. تىبەت ئېگىزلىكى ئۇنىڭ جەنۇب تەرەپىدىن ھىمالايا تېغى بىلەن ئورۇلۇپ

تۇرىدۇ. ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپى كىرتار ۋە سۇلايمان تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپى بولسا زاگروس تاغ تىزمىلىرىدۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپتىكى چېگرىسىنى بېكىتىش بىر قەدەر قىيىن. شەرقتە ئومۇمىي جەھەتتىن سەددىچىننى بويلاپ بىر چېگرا سىزىقى سىزىشقا، ئاندىن ئۇنى رېخى، مانجۇرىيە ئورمان بەلبىغىنى بويلاپ شىمالغا سوزۇشقا بولىدۇ. لېكىن، غەربتە ئۇكرائىنا يايلاقلىرى تاكى رۇمىنىيە، ۋېنگرىيىگە قەدەر تۇتىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاق رايونلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە تارىخىي مۇساپىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

قۇملۇقلار بىلەن يايلاقلار ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرۈنەرلىك ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما، ئوتتۇرا ئاسىيا يەنىلا ئۆزگىچە مۇرەككەپ تەبىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ يەردە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىي ۋە شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئەتراپىدىكى ئويمانلىقلارغا ئوخشاش دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭقۇر ئويمانلىقلار ۋە ئەڭ ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تېمپېراتۇرا پەرقىمۇ ناھايىتى زور. ئومۇمەن شىمالىي مېرىدىيان 35 - 55 گرادۇس ئارىلىقىغا جايلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن سىر دەرياسى بىلەن تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ پەرىزىمىز بويىچە بىر سىزىق سىزىساق، بۇ رايوننى شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئوخشاشمىغان ئىككى رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى قىسمەن رايونلار قۇرغاق بولسىمۇ، ئەمما، كۆپ قىسىم رايونلىرى ئىنتايىن نەم. نەم ھاۋا كىلىماتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالى رايونلىرىنى كەڭ كەتكەن ئوتلاققا ئىگە قىلغان بولۇپ، كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئالدىنقى ھەل قىلغۇچ ئامىل. تاكى XIX ئەسىرنىڭ

ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسىيەلىك ۋە جۇڭگولۇق نۇرغۇن دېھقان كۆچمەنلەر پەيدا بولغانغا قەدەر كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى تۈركلەر ۋە موڭغۇل كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ نۇرمۇش شەكلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى.

جەنۇبتىكى يامغۇرسىز رايونلار ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، بۇ يەردىكى كۆپ قىسىم رايونلار قۇملۇقتىن ئىبارەت. سوۋېت ھۆكۈمىتى كۆپلىگەن سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن بوستانلىق ۋە دەريا ئېقىملىرىدىن پايدىلىنىش بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. سۇچىلىق تېخنىكىسىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەردە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يېزا ئىگىلىك بارلىققا كەلگەنىدى. ئىران مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار خېلى بۇرۇنلا مەركىزىي شەھەر ۋە بوستانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ قالغانىدى. بىر قىسىم باي، ئاۋات شەھەرلەرنىڭ قىزىقتۇرۇشىدىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنىڭ كۆچمەن مىللەتلەرنى جەلپ قىلىدىغان ھېچنەرسىسى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن كەلگەن كۆچمەن ئىستېلاچىلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ بوستانلىق رايونلىرىنى تالان-تاراج قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقاچان بۇ يەردە توپلىشىپ تۇرۇپ قالماغانىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ئونلاقلار كەمچىل بولۇپلا قالماستىن، يەنە سۇ قىس بولغانلىقى ئۈچۈن، جاپالىق سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلەتتى.

كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن بايقال كۆلى

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىلىرى

بويلىرىغىچە بىر قاتار چوڭ تاغ تىزمىلىرى سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قۇملۇق ۋە يايلاقلىرى بىلەن رۇشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەڭ ئېگىزى پامىر تاغ تىزمىلىرىدۇر. پامىر تاغ تىزمىلىرى ھىمالايا تېغى، قارا قۇرۇم تېغى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ كېسىشكەن يېرىدىن شىمالغا سوزۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكىگە مۇۋاپىق «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. مۇزتاغ چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 24 مىڭ 388 فۇت كېلىدۇ. قوڭۇر چوققىسىنىڭ بەزى چوققىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 25 مىڭ فۇتتىن ئېشىپ كېتىدۇ. پامىر تاغ تىزمىلىرى تارىم ئويمانلىقى بىلەن سىر دەرياسى ۋە ئامۇ دەرياسى ۋادىلىرىنى ئايرىۋېتىدۇ. پامىرنىڭ غەربىي ۋە شىمالغا يېقىنراق بولغانلىرى بىر قەدەر كىچىكرەك تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، بۇ تاغ تىزمىلىرى بىر قىسىم دەريا ۋادىلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ. سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى مۇشۇ ۋادىلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، تۆۋەنگە قاراپ ئېقىپ تۈزلەڭلىك بەلۋاغلىرى بولغان بەدەخشان ۋە فەرغانىگە ئېقىپ كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سەيباھلار ئارىسىدا بەدەخشان ئۆزىنىڭ تۈركۈۋىس ۋە قىزىل ياقۇتلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا، يەرلىرى مۇنبەت فەرغانە جۇڭگونىڭ تالڭ دەۋرىدە «دۆلدۈلار ماكانى» دەپ ئاتالغانىدى. تەڭرىتاغ پامىرنىڭ شەرقىي شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي تەرىپى چۆللۈكلەرگە قەدەر سوزۇلىدۇ. تەڭرىتاغ ئۆزىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان مۇنبەت ئىلى دەريا ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيەنى جەنۇبتىكى قۇرغاق تارىم ئويمانلىقى (قەشقەرىيە) دىن ئايرىپ تۇرىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرق تەرىپىدىن باشقا قالغان ئۈچ تەرىپىنى تەڭرىتاغ، پامىر تېغى، قۇرۇم تېغىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ ئوراپ تۇرىدۇ. تىك ھەم خەتەرلىك قۇرۇم تاغ تىزمىسىدىن پەرقلىق يېرى شۇكى، تەڭرىتاغ ئەزەلدىن جەنۇب

بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىگە توسقۇنلۇق قىلىپ باقمىغان. بۇ جەھەتتە تەڭرىتاغنىڭ ئۇنىڭدىن خېلىلا ئېگىز بولغان پامىر تاغ تىزمىسى بىلەن ئوخشاشمايدىغان يېرى يوق. جۇڭگودا «مۇئەللەقتىكى تاغ» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان تەڭرىتاغ ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بىرى بولۇپ، خانىتەڭرى چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 23 مىڭ 600 فوت كېلىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي شىمالدا ئېگىزلىكى 10 مىڭ فوت كېلىدىغان ئالتاي تاغ تىزمىلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ماكانىدۇر. تەڭرىتاغ بىلەن ئالتاي تېغىنى بىر قاتار پاكىر تاغ تىزمىلىرى تۇتاشتۇرغان بولۇپ، ئۇلار جۇڭغارىيەنىڭ غەربىدىكى تاغلار ۋە تارباغاتاي تېغىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇنراق دەريا ۋادىلىرىنى كېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇ دەريا ۋادىلىرى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە ھازىرقى قازاقىستانغا كىرىشىدىكى دائىملىق يولى ئىدى. ئالتاي تېغىدىن يەنە شىمالغا ۋە شەرققە ماڭغاندا تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەلىكىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي سايان تاغلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، سايان تاغلىرى تاكى بايقال كۆلگە قەدەر سوزۇلىدۇ. شۇڭا، شۇنداق دېيەلمەزكى، غەربىي جەنۇب، شەرقىي شىمالغا سوزۇلغان تاغ زەنجىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ تاغ زەنجىرلىرى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى ھېرات ئەتراپىدىن باشلىنىپ، سىبىرىيەنىڭ ئېركۇتسكى رايونى ئەتراپىدا ئاخىرلىشىدۇ. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو تۇڭگانلىرىدىن باشقا، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بۇ تاغ زەنجىرىنىڭ غەربىي قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، تاغ زەنجىرىنىڭ شەرقىي تەرىپى بولسا تىبەتلەرنىڭ بۇددا دىنى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان.

تاغلارنىڭ يەر ئۈستى تۈزۈلۈشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش پائالىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئەمما، قۇملۇقنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كاسپىي دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى ئۈستىيۇرت، كوپېت تاغ تىزمىسى (شەرقىي ئېلبۇرۇسنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تىك يار) بىلەن ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى قاراقۇم، ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلار بىلەن سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلارنى ئايرىپ تۇرىدىغان قىزىل قۇم، سىر دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىسىدىكى يېرىم قۇملۇق بەلباغ بېتىقادلا يايلىقى (ئىچ يايلاق، دېگەن نام بىلەن مەشھۇر)، ئىچكى موڭغۇل بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنى ئايرىۋەتكەن گوبى چۆللۈكى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، ستەيىن دۇنيادىكى قۇم بارخانلىرى قاپلاپ كەتكەن قۇملۇقلار ئىچىدە ئەڭ قورقۇنۇچلۇق قۇملۇق دەپ ھېسابلىغان—تەكلىماكان قۇملۇقى قاتارلىق قۇملۇقلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. تەكلىماكاننىڭ شىمال ئۇپراتقان سېرىق تويلىق بەلباغىنىڭ شەرقىي تەرىپى لوپنۇر كۆلى (قەدىمكى لوپنۇر كۆلىنىڭ تۈز قاتلىمى ئەڭ دەسلەپتە غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا تەخمىنەن 160 مىل ئارىلىققا سوزۇلغان بولۇپ، ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 90 مىل كەلگەن) بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاق تاغ بار. تارىم ئويمانلىقى، شۇلې دەرياسى ئويمانلىقى، ئىچىنا دەرياسى ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئويمانلىقمۇ ئىنتايىن قاقاس قۇملۇقلاردۇر. دەل مۇشۇ تەرەپ ئامېرىكىلىق جۇغراپىيەشۇناس ئېللىسۋورت ھۈنتىڭتوننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئېغىر دەرىجىدىكى قۇرغاقلىق ۋە دەۋرىي ھالدىكى كىلىمات ئۆزگىرىشى دەپ قىياس قىلىشىغا سەۋەب

بولغانىدى. لېكىن، ھۈننىڭ تۇتۇنىنىڭ نەزەرىيىلىرى ئاساسەن دېگۈدەك سىتەيننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلىرى تەرىپىدىن ئىنكار قىلىندى. سىتەين مۇنداق جەزملەشتۈردى:

بىز سۈرۈشتۈرۈلەيدىغان قەدىمكى خارابىلەر ۋە ئىشەنچلىك خاتىرىلەردىن قارىغاندا، قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدىكى غايەت زور تۆۋەن بېسىم ئوقۇرىنىڭ كىلىمات مۇھىتى ھازىرقى بىلەن ئوخشاش دېگۈدەك قۇرغاق بولغان. يەنە بىر خىل يەكۈن شۇكى، ئوخشاش بىر تارىخىي مەزگىلدە چوڭ دەريالار ئېلىپ كېلىدىغان سۇنىڭ مىقدارى زور دەرىجىدە ئازلاپ كەتكەن ①.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت تارىخىدا ئىككى خىل ئالاھىدە، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا زىددىيەتلىك رول ئوينىدى. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىنىڭ قۇرغاقلىقى ۋە قاتناش جەھەتتىكى تەبىئىي ئەۋزەللىك كەمچىل بولغانلىقى (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپىنچە چوڭ دەريالار شىمالغا قاراپ ئېقىپ شىمالىي مۇز ئوكيانغا قويۇلىدۇ) ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسلىق رولى ئەتراپىدىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئايرىۋېتىش بولدى. ئەمما، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سودا يوللىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەتراپىدىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنى ناھايىتى ئاجىز، ئەمما ئۈزۈلۈپ قالمايدىغان ئالاقە يولى بىلەنمۇ تەمىن ئەتتى. دەل مۇشۇ يوللار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەر قىممەت باھالىق تاۋارلارغا ئېرىشىپلا قالماي، يەنە قارشى تەرەپنىڭ چەكلىك بىلىملىرىگىمۇ ئىگە بولدى. ئەگەر ئوتتۇرا ئاسىيا سودا يوللىرى بولمىغان بولسا، ئۇلار بۇنىڭغا ئېرىشەلمىگەن بولاتتى ياكى ھېچ بولمىغاندا ئېرىشىش قىيىنغا چۈشكەن بولاتتى.

سودا، قول سانائەت ۋە مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى قاتارلىق

جەھەتلەردىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم رايونى، ئىپتىھال، ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسى رايونلىرى بولۇشى مۇمكىن. يۇنانلىقلار ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسىنى Oxus، Jaxartes دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغان بولسا، ئەرەبلەر بۇ ئىككى دەريانى Jayhun ۋە Sayhun دەپ ئاتاشتى. ② ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى غەربىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ تاكى ئىراننىڭ دەشتى كېۋىز تۈزلۈقىغا يەنى ئەرەبلەر «خۇراسان» دەپ ئاتىغان رايونغا قەدەر تۈتۈشمىدۇ (ئۇ ھازىرقى ئىراننىڭ ئوخشاش نامىدىكى خۇراسان ئۆلكىسىدىن كۆپ چوڭ ئىدى). ئوتتۇرا ئەسىرلەردە خۇراسان رايونىنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىدىن نىشاپۇر، تۇس (كېيىن «مەشھەد» دېيىلگەن)، مەرۋى، ھېرات، بەلىخەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەر ئۆزىنىڭ ئاۋات سودىسى، بولۇپمۇ مېتالچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى بىلەن داڭ چىقارغان. سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى رايونلارنى يۇنانلىقلار Transoxania، ئەرەبلەر Mawarannahr دەپ ئاتايدۇ. ئىسلامىيەت دەۋرىدە بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت بۇ يەرنىڭ ئەڭ مۇھىم مەركىزىي شەھەرلىرى ئىدى. خارەزىم ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئارال دېڭىزىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئوتتۇرا قەدىمكى زاماندا ئۆرگەنچ خارەزىمنىڭ مەركىزى بولدى، ئۆرگەنچنىڭ ئورنىنى كېيىن خىۋا ئىگىلىگەن بولۇپ، تاكى XIX ئەسىرگە قەدەر بۇ ئەتراپتىكى يەرلەر «خىۋە» دەپ ئاتالدى. سىر دەرياسىنىڭ تاشقى تەرىپى، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ شەرقىي شىمالى شاش شەھىرى يەنى تاشكەنت ئەتراپىدىكى رايونلاردۇر. فەرغانە يېنىدىكى شەھەرلەرگە ئوخشاش شاش شەھەرلىرىنىڭ دائىرىسى ۋە مۇھىملىقىنى گەرچە ماۋرا ئۇننەھر ۋە خۇراساننىڭ شەھەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ،

لېكىن، بۇ شەھەرلەر ئوتتۇرا ئەسىرلەردە دۇبۇلغا-ساۋۇت، قورال-ياراغلار، ئات جابدۇقلىرىنى ياساش جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى بىلەن دۇنياغا تونۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىمۇ بۇ شەھەرلەرنى ناھايىتى ئاسانلا قوشنا كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ دەۋرىيلىككە ئىگە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىتىپ تۇردى. ماۋرائۇننەھر ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلار ئۆزىگە نامۇۋاپىق ھالدا مۇسۇلمان ئالىملىرى، سەنئەتكارلار، ماھىر ئۈستىلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈپلا قالماي، يەنە يىراق شەرق، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى رايونلىرىنىڭ قۇرۇقلۇقلىرىنى كېسىپ ئۆتكەن سودا تورىنى تۇتاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇردى. ماۋرائۇننەھرنىڭ قاتناش جەھەتتىكى رولى ۋە ماۋرائۇننەھر ئاھالىلىرىنىڭ يۇقىرى ماھارەتلىك ھۈنەرۋەنچىلىكى ماۋرائۇننەھرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخدا ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا ئىگە قىلدى.

كۆپ ئەسىرلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا سودا كارۋانلىرىنىڭ كۆپلىگەن سودا يولى بار بولسىمۇ، لېكىن، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى جۇڭگو بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئىدى. XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەرىيەنى كېسىپ ئۆتىدىغان يول بەلكىم دائىملىق يول بولۇشى مۇمكىن. سودا كارۋانلىرى گەنسۇ تەۋەسىدىكى دۇنخۇاڭ بوستانلىقىدىن يولغا چىقىپ، ياكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى يولىنى بويلاپ، ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىدىن خوتەن ۋە يەكەنگە بېرىپ، ئاندىن پامىردىن ئۆتەتتى؛ ياكى بولمىسا لوپنۇر كۆلىسىنى بويلاپ مېڭىپ، قۇمۇل، تۇرپانغا بېرىپ ③، ئاندىن كۇچار، ئاقسۇلارنى ئايلىنىپ قەشقەرگە كېلىپ، پامىرغا باراتتى. تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن يەنە ئۈچىنچى بىر

ئاللاش يولىمۇ بار بولۇپ، ئۇ تۇرپاندىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، جۇڭغارىيىگە كىرىپ، ئۇ يەردىن يەتتە سۇ رايونىغا بېرىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن سىر دەرياسىغا بارىدىغان يول ئىدى.

سىر دەرياسىدىن باشلاپ سودا كارۋانلىرى ياكى ئارال دېڭىزى، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق ئارقىلىق قارا دېڭىز رايونىغا كىرەتتى؛ ياكى سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ (كۆپىنچە ئوتتۇرا دەريادىن ئۆتەتتى) ماۋرائۇننەھرگە كىرەتتى. ياكى بولمىسا مۇشۇ يەردىن خارەزىمدىكى ئۆزگەنچكە قاراپ مېڭىپ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇ يەردە پامىرنى كېسىپ ئۆتۈپ فەرغانە جىلغىسىنى ئايلىنىپ كەلگەن سودا كارۋانلىرى بىلەن ئۇچرىشاتتى (پامىرنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدىغان كارۋان يولى ئارقىلىق بەدەخشانغا كىرىپ، ئۇ يەردىن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلىخكە باراتتى). گەرچە بۇخارادىن كاپۇل ۋە ھىندىستانغا بارىدىغان سودا كارۋانلىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى بەلىخ ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ھىندىقۇش تېغىنى كېسىپ ئۆتسىمۇ، ئەمما، بۇخارادىن مەرۋىنگە بارىدىغان يول ھەمىشە چارچۇق تەرەپتىن دەريادىن ئۆتەتتى. مەرۋىدىن باشلاپ بۇ سودا كارۋانلىرى ياكى بەلىختە جەم بولاتتى، ياكى بولمىسا نىشاپۇرغا يول ئېلىپ، ئۇ يەردىن رەيگە (ھازىرقى تېھران ئەتراپىدا) باراتتى. بۇ يەردە تاللىۋېلىشقا بولىدىغان بىرقانچە يول بار بولۇپ، ئۇلار جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ ئىسفاھانغا ياكى غەربىي جەنۇبقا يۈرۈپ ھەمدانغا ۋە باغدادقا ياكى بولمىسا غەربكە قاراپ مېڭىپ تەبىز ۋە ۋىزانتىيىگە بېرىشىمۇ مۇمكىن ئىدى.

ھەرقانداق ئالاھىدە دەۋردە، سىياسىي مۇھىت ھامان تەبىئىي

ھالدا سودا يوللىرىنىڭ مۇھىملىقى، بىخەتەرلىكى ۋە سودا يوللىرىنىڭ گۈللىنىشى قاتارلىق ئەھۋاللارغا تەسىر كۆرسىتەتتى. مەسىلەن: XIII ئەسىردىكى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان تىنچ دەۋرلەردە، قەشقەرىيەدىن ئۆتىدىغان قەدىمكى يوللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كىشىلەر يەتتە سۇ ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيەدىكى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن ئۆتىدىغان يوللارنى تاللىشى تۇرغان گەپ ئىدى. XVII—XVIII ئەسىرلەردە رۇسلار بايقال كۆلى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن بولسا، نۇرغۇن سودا كارۋانلىرى ئەڭ شىمالدىكى ئورمانلىق بەلباغلىرىدىن مېڭىشقا رازى بولۇشتى، چۈنكى، بۇ رايونلاردا ئۇلار ھېچ بولمىغاندا سودا يوللىرىنىڭ مەلۇم بۆلەكلىرىدە بولسىمۇ روسىيەلىكلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلەيتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا سودا يوللىرىنىڭ مۇساپىسى ئىنتايىن ئۇزۇن بولۇپ، ئۇرۇش ۋە قاراقچىلارنىڭ خەتىرىنى دېمىگەندىمۇ، يوللاردا دۇچ كېلىدىغان ناچار تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزىلا كىشىلەرنى ۋەھىمىگە سالاتتى. سودا يولى ترانسپورتى ئات، قېچىر، ئېشەككە، غەربىي جەنۇب رايونلىرىنىڭ تاق لوكىلىق تۆگىلىرى ۋە باكتىرىيىدىكى ئېگىز ھەم سوغۇق رايونلارنىڭ تۆگىلىرىگە، ئېگىزلىك رايونلىرىنىڭ قوتازلىرى ۋە ئارغۇن كالىلىرى (ياۋا قوتاز بىلەن كالىنى چېتىشتۈرۈپ يېتىلدۈرگەن شالغۇت كالا) ھەم ئات - كالا قوشۇلغان ھارۋىلارغا تايىنىدىغان ئۇلاغ ترانسپورتى ئىدى. بۇ خىل ئۇلاغ ترانسپورتى كېمە ترانسپورتىغا قارىغاندا بىخەتەر بولمايلا قالماستىن، يەنە كېمە ترانسپورتىدىن كۆپ ئاستا ئىدى. بۇ ئۇزۇن مۇساپىلەر بەلكىم خەۋەر يەتكۈزگۈچى شاتۇرلار ۋە ئالماشتۇرۇلىدىغان ئاتلىرى تەييار چاپارمەنلەر ئۈچۈن ئۈنچە ئۇزۇن بىسلىنىمەسلىكى مۇمكىن، ئەمما، سەپەر قىلغۇچىلار،

سودىگەرلەر، ھەج تاۋاپچىلار ياكى ئېكىسپىدىنتسىيىچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، يۈرۈشى ناھايىتىمۇ ئاستا ئۇلاغلار بىلەن بۇنداق ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ بولۇش ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىدى. دۇنيادا قۇرغاق رايونلاردا يۈك توشۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئۇلاغ تۆگە بولۇپ، ئادەتتە تۆگە قۇرۇق ماڭغاندا سائىتىگە تۆت مىل يول يۈرەلەيدۇ، ئۈستىگە يۈك ئارتىلسا سائىتىگە ئىككى يېرىم-ئۈچ مىلغىچە يول يۈرەلەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 قاداق ئېغىرلىقتىكى يۈكنى كۆتۈرۈپ، كۈنىگە 30 مىل ئەتراپىدا يول يۈرەلەيدۇ④. روسىيەلىك ئېكىسپىدىنتسىيىچى پىرژېۋالىسكىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، خالغا رايونىدا 500 قاداق يۈك كۆتۈرۈپ يۈرەلەيدىغان چوڭ موڭغۇل تۆگىسى كۈنىگە 28 مىل يول يۈرەلەيدىكەن، بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا موڭغۇل ئېتى كۈنىگە 40—47 مىل يول يۈرەلەيدىكەن. ئەمما چىڭخەي رايونىنىڭ تۆگىلىرى كۈنىگە 20 مىلدىن ئارتۇق يول يۈرەلمەيدىكەن⑤.

XIV ئەسىردىكى فلورېنسىيەلىك سودىگەر پېگولوتتى بىزگە شىمالىي يول ئارقىلىق قارا دېڭىزدىن جۇڭگوغا بارغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سەيياھلارنىڭ مۇشەققەتلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى كېسىپ ئۆتكەن بۇ يولنى ناھايىتىمۇ جانلىق تەسۋىرلىگەن⑥. جۇڭگونى ئاخىرقى نىشان قىلغان سودىگەرلەر دون دەرياسىنىڭ دەريا ئېغىزىدىن يولغا چىقىپ، دەسلەپتە كالا ھارۋىسى بىلەن 25 كۈن ياكى بولمىسا 10 - 12 كۈنگىچە ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ئاستىراخان رايونى ئەتراپىدىكى ۋولگا دەرياسىغا يېتىپ بارغان. بۇ يەردە ئۇلار ئېقىمغا قارشى ئايلىنىپ مېڭىپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ قارارگاھى - ساراينغا كېلىپ، سارايدىن ۋولگا دەرياسىنىڭ ئېقىمىنى بويلاپ كېمە بىلەن كاسپىي دېڭىزىغا بېرىپ،

ئاندىن ئۇرال دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى بىلەن نوغاي تاتارلىرىنىڭ ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان جايى كىچىك سارايدا كەلگەن. بۇ كېمە يولى سەككىز كۈنلۈك يول بولۇپ، قۇرۇقلۇقتا يۈرگەنگە قارىغاندا تۆت كۈنلۈك يول قىسقىرايتتى. كىچىك سارايدىن كېيىن ئاتلارنىڭ يەم خەشكى يېتىشمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياۋروپالىقلار تۆگىنىڭ ئېگىز-پەس سىلكىتىپ مېڭىشىغا ئادەتلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار دائىم تۆگە ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ ماڭاتتى. كىچىك سارايدىن ئۆرگەنچكە بېرىش ئۈچۈن تۆگە ھارۋىسىغا ئولتۇرسا 20 كۈن كېتەتتى (پېگولوتتى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ئىبنى بەتتۇتەنىڭ ھېسابلىشىچە 30—40 كۈنچە ۋاقىت كېتەتتى). ئۆرگەنچتىن ئوتتۇراغا بېرىش ئۈچۈن يەنە 35—40 كۈنچە تۆگە ھارۋىسىغا ئولتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. كۆپ ساندىكى سودىگەرلەرنىڭ ئۆرگەنچ يولىنى تاللىشى بۇ يەردە سودا قىلىش ئۈچۈن ئىدى. ئەگەر كىچىك سارايدىن بىۋاسىتە ئوتتۇراغا بېرىشقا توغرا كەلسە 50 كۈنچە ۋاقىت كېتەتتى. بۇ ئۆرگەنچتىن ماڭغانغا قارىغاندا تېزىرەك بولاتتى. يۈك ئارتىلغان ئېشەكلەر بىلەن ئوتتۇردىن يەتتە سۇ ئارقىلىق ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالمالىققا كىرىش ئۈچۈن ھېسابلاشلارغا قارىغاندا 45 كۈن كېتىدىكەن. ئالمالىقتىن چىقىپ جۇڭغارىيەنى كېسىپ ئۆتۈپ، گەنسۇ كارىدورىنىڭ گەنجۇ شەھىرىگە (جاڭيې) بېرىش ئۈچۈن، يۈك ئېشەكلىرىگە يەنە 70 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. گەنجۇ شەھىرىدىن ئاتلانغان سەيياھلار ئات بىلەن كەم دېگەندىمۇ 40—45 كۈنلۈك مۇساپىنى باسقاندىلا ئاندىن خاڭجۇغا (ماركو پولو ئۇنى "خاڭزەي" دەپ ئاتىغان) بارغىلى بولاتتى. گەنجۇدىن بېيجىڭغا بېرىش ئۈچۈن يەنە 30 كۈندىن ئارتۇق يول يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. پۈتۈن مۇساپىنى تاماملاش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ توققۇز

ئاي ۋاقىت كېتەتتى. شۇنداق بولسىمۇ پېگولوتتى يەنىلا ئۈمىدسىزلەنمىگەن. چۈنكى، ئۇ يوللاردا ساقلانغىلى بولمايدىغان ھايالداپ قېلىشلارنى ھېسابلىمىغان. ۋاھالەنكى، كۆپ ساندىكى سودا كارۋانلىرى بۇنداق ھايالداپ قېلىشلارغا ھەر ۋاقىت دۇچ كەلگەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى قىزىقارلىقى شۇكى، مانجۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە بېيجىڭدىن شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرىگە بارىدىغان كارۋانلار تەخمىنەن 10—12 ئايچە يول يۈرەتتى⑦.

بىمەھەل يۈز بېرىدىغان ئۇرۇشلارنىڭ زەربىسىدىن ئەمەس، بەلكى دائىملىق سودا تۇرمۇشى ئالاقىلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چەت رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر بىلەن تونۇشۇشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۇزۇن مۇددەت مىللىي كۈچلەرنىڭ ئازىيىشى ۋە كۆپىيىشى تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ساقلىنىش مۇمكىن بولمىغان ھالدا ھەر خىل ھەم ئىنتايىن مۇرەككەپ تىل ۋە ئىرقىلار تىپى شەكىللەندى. ئەمما XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ۋە تىللارنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى جەھەتتە تۈركىي مىللەتلەر ۋە تىللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەر ۋە تىللارنىڭ ئورنىنى ئالغان ياكى تۈركىي مىللەتلەر ۋە تىللار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى كېيىنكى چاغلاردا ئىپتىخارلانغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ قان سىستېمىسىنىڭ چىڭگىزخان ياكى ئۇنىڭ سەركەردىلىرىگە تۇتىشىدىغانلىقىنى ئېيتىشقان بولسىمۇ، ھەتتا، XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستېلاسىمۇ بۇ خىل يۈزلىنىشتە قىلچە ئۆزگىرىش پەيدا قىلالىدى.

شۈبھىسىزكى، بوستانلىق ۋە شەھەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا،

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىزچىل ھالدا نوپۇسنىڭ زىچلىقى ئىنتايىن تۆۋەن رايون ئىدى. زىچلىقنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى قىسمەن جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك قۇرغاق ھەم يامغۇر ئاز بولۇشتەك ھاۋا كىلىماتى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بىراق، بۇمۇ كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ ئېھتىياجى—سۇغۇرۇلىدىغان دېھقانچىلىق غايەت زور ئادەم كۈچىگە ئېھتىياجلىق بولغاننىڭ ئەكسىچە، كۆچمەن ئىگىلىك كەڭ كەتكەن ئوتلاقلىرىغا ئېھتىياجلىق ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىرىك چارۋىچىلىقى، تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىشنى ئالاھىدىلىك قىلغان رايونلار (مەسىلەن: جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى) بىلەن تۈپتىن ئوخشىمايتتى. بەلكىم بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئوتتۇرا ئاسىيادا نوپۇس ئاز بولۇشنىڭ سەۋەبى، ئىنتايىن سوغۇق ھاۋا كىلىماتى (تىبەت ئېگىزلىكىگە ئوخشاش) ۋە ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئات ئۈستى تۇرمۇشى كىشىلەرنىڭ ئەۋلاد قالدۇرۇش ئىقتىدارىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ⑧

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نوپۇس ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى ئارىسىدىكى زىتلىقلار ھەم بۇ ماتېرىياللارنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدىكى پەرقلىرى سەۋەبلىك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نوپۇس ستاتىستىكىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نوپۇس ستاتىستىكىسى، ئېھتىمال، ئۇزۇن مۇددەت كۈچلۈك مۇنازىرە قىلىدىغان مەسىلە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتلارنى كەلتۈرۈشتىكى مەقسەت، پەقەت ھازىرقى ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى قىسقىچىلا چۈشەنچىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت، خالاس ⑨. ئادەم سانى ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەنزۇلار، سىلاۋيان كۆچمەنلىرى بۇ جەدۋەلدە كۆرسىتىلمىدى.

ئۆزبېكلەر	6	مىليوندىن ئارتۇق	تۈركىي مۇسۇلمانلار
ئۇيغۇرلار	4	مىليون ئەتراپىدا	تۈركىي مۇسۇلمانلار
تۇڭگانلار	4	مىليون ئەتراپىدا	جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى
قازاقلار	4	مىليوندىن ئازراق	تۈركىي مۇسۇلمانلار
موڭغۇللار	3	مىليون ئەتراپىدا	بۇددىستلار
تىبەتلەر	3	مىليوندىن ئازراق	بۇددىستلار
تاجىكلار	1.5	مىليون	تۈركىي مۇسۇلمانلار
تۈركمەنلەر	1.5	مىليون	تۈركىي مۇسۇلمانلار
قىرغىزلار	1	مىليون	تۈركىي مۇسۇلمانلار
قارا قالپاقلار	200	مىڭدىن ئازراق	تۈركىي مۇسۇلمانلار

سانائەتنى بەرپا قىلىش ۋە مېخانىكىلىق ترانسىپورتنى كىرگۈزۈشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەمەلىيەتتە سانائەت ۋە مېخانىكىلىق ترانسىپورت دېگەندەك نەرسىلەر مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋال 1917- يىلىغا قەدەر داۋاملاشتى. كۆپ ئەسىرلىك ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر-بىرىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىق ھەم ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئىككى خىل تۇرمۇش شەكلى شەكىللەندى. بۇ ئىككى خىل تۇرمۇش شەكلى مەلۇم جەھەتلەردە بىر-بىرىنى تولۇقلىدى، ئەمما، يەنە بەزى تەرەپلەردە بىر-بىرىگە زىت بولدى. بىرىنچى خىل تۇرمۇش ئۇسۇلى دەريا-ئېقىنلار ئەتراپىدا ياشاش نەتىجىسىدە، مەسىلەن: زەرەپشان دەرياسى ۋە تارىم دەرياسى ياكى بوستانلىق رايونلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتى ئاساسىدا شەكىللەندى. مۇكەممەل سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى بۇ رايونلارنىڭ تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئىگىلىككە شارائىت ياراتتى. بۇنداق بىر قىسىم ئولتۇراق رايونلار قاراقۇم قۇملۇقىدىكى مەرۋى بوستانلىقى بۇنىڭ تىپىك مىسالى

قۇملۇق ۋە يايلاق ئوراپ تۇرغان ئىنتايىن كىچىك يېزا ئىگىلىك ئارىلىنى شەكىللەندۈردى. بۇ يېزا ئىگىلىك ئارىلى ئادەتتە يېگانە ھالەتتە بولسىمۇ، ئەمما، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، كۆپىنچە تۇرمۇش بۇيۇملىرىدا يەنىلا ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيتتى. بۇنداق بوستانلىق ۋە دەريا-ئېقىنلاردا بىر قىسىم يېزا-بازارلار شەكىللەنگەن. بۇ يېزا-بازارلار تەرەققىي قىلىپ شۇ جايلارنىڭ بەزى قىسمى تىلىك بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان ۋە تارقىتىدىغان مەركىزىگە ئايلاندىلا قالماستىن، يەنە قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتنىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان رول ئوينىدى. بۇ يېزا-بازارلار جايلاشقان ئورۇنلار مۇقەررەر ھالدا ئۆز ئاھالىلىرى ئارىسىدا ھەممە ئېتىراپ قىلغان بىر خىل «بوستانلىق ئىدىيىسى» نى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ خىل ئىدىيىنىڭ ئالاھىدىلىكى—ئەقلىي جەھەتتىن بىلىمگە ئىنتىلىش ئىستىكىنىڭ كەمچىل بولۇشى ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال پەقەت كېلىپ-كېتىپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى تەرىپىدىنلا قىسمەن تولۇقلاندى. مەركىزىي شەھەرلەردىكى نامى چىققان ئالىملارنى ئالساقمۇ، ئۇلاردىكى بىلىمنىڭ جۇڭگو ياكى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ داۋامىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرمىز. ھېچ بولمىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەشۇ مەركىزىي شەھەرلەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى. تاكى XII ئەسىرگىچە، دېگۈدەك ماۋرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيەنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەردە يەنىلا ئىران مەدەنىيىتىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلاندى. شۇڭا ئىسفاھان ياكى مەشھەدىن بۇخارا ياكى ياركەندكە قاراپ يولغا چىققان سەيياھلار ئاخىرقى مەزىلىگە يېتىپ بارغاندا، ئۇ يەردىكى تۇرمۇش شەكىلىنىڭ ئۆزلىرىگە ئانچە ناتونۇش ئەمەسلىكىنى بايقاشتى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەنە بىر خىل تېخىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە تۇرمۇش شەكلى—كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلىدۇر. يايلاق مۇھىتى كۆچمەن ئىگىلىك ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. كۆچمەن ئىگىلىك چارۋىچىلارنى يەر تېرىشنىڭ ھارغىنلىقىدىن ساقلاش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلارنى بىر جايدا ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇراقلىشىشتىن مۇستەسنا قىلدى. ئۇلار كۆندۈرۈلگەن بۇغا، ئات، تۆگە، قوي، كالا، قوتاز قاتارلىق ئۆي چارۋىلىرىغا ئىگە بولۇپ، بۇ ھايۋانلارغا تايىنىپ يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، چېدىر، يېقىلغۇ، توشۇش قوراللىرى ۋە باشقا قوشۇمچە مەھسۇلاتلارغا ئېرىشەتتى، بۇ قوشۇمچە مەھسۇلاتلار ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان قوشنا ئاھالىلەر بىلەن ئاشلىق، تۆمۈر قاتارلىق كۆچمەنلەر تۇرمۇشى تەمىنلىيەلمەيدىغان زۆرۈر بۇيۇملارغا ئالماشتۇرىلاتتى^⑩. شۇڭا، كۆچمەن مىللەتلەر ئىگىلىك جەھەتتە ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ئۇلارنى يېتەرلىك جۇشقۇنلۇققا ئىگە قىلغان بولۇپ، بۇ ئۇلارنى دېھقانچىلىق تۇرمۇشىدىكىلەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا يېڭىلىمەيدىغان ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلاتتى. ناۋادا ئۇلار ئوۋچى ياكى ئات باقار بولغان بولسا، بۇ خىل ئۈستۈنلۈك تېخىمۇ روشەن نامايەن بولاتتى. ئوۋچىلىق ۋە ئات بېقىش كەسپى كاماندارلىق، چەۋەندازلىق ماھارەتلىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بولۇپ، قىسقا ۋاقىتلىق ئۇرۇشلار ئۈچۈن توپلانغان، ئۇزۇن مۇددەت تەربىيەلەنمىگەن دېھقانلار ياكى بوستانلىق ئاھالىسىدىن تەشكىللەنگەن لەشكەرلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇنداق ماھارەتلەرنىڭ ھازىرلانغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇنداق بولسىمۇ، كۆچمەن مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ چارۋىلىرىغا يۆلىنىۋالغانلىقىنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا

كېلىدۇ. قوي ۋە كالا پادىلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى، كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاچارچىلىقتىن دېرەك بېرەتتى. بۇ خىل يۆلىنىۋېلىش ئامىلى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى كۈچلۈك چەكلەپ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇلار ئەزەلدىن چارۋىلىرىنى سۇ ۋە ئوتلاق كەمچىل يەرلەرگە ھەيدەپ ئاپىرىشنى خالىمايتتى. كۆچمەن مىللەتلەر ئۆزلىرى ئىنتايىن قىيىن مۇھىتتا ياشىيالايتتى، ھۇجۇملاردىن ساقلىنىش ۋە قوغلاپ ھۇجۇم قىلىشلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ھەتتا ئاز-ئازدىن ئەڭ قاقاس قۇملۇقلارغا كىرىپمۇ ياشىيالايتتى، ئەمما، ئۆزلىرىنىڭ مال-چارۋىلىرىدىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىمىغان ئەھۋالدا ئوخشاشلا چىداملىق بولۇشنى تەلەپ قىلالمايتتى. شۇڭا، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ كۆچمەنچىلىكى دەريا بويلىرىدىكى ئولتۇراق ئاھالىلەر ياكى بوستانلىقلاردىكى تېرىقچىلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كىشىنى بەكمۇ چۆچۈتسىمۇ، ئەمما، پەۋقۇلئادە خەتەرلىك پەيتلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ خىل كۆچمەنچىلىك يەنىلا مۇساپە ۋە رايون چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ناۋادا كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ كالا، قوي، يىلقىلىرىنى مۇئەييەن رايون ۋە دائىرە ئىچىدە بىخەتەر بېقىش مۇمكىن بولسا، ئۇلار ھەرگىزمۇ چارۋا ماللىرىنىڭ جىسمانى قۇۋىتىنى سەۋەبسىز خورامايتتى. كۆچمەن قەبىلىلەر ھەمىشە سان-ساناقسىز، ھارماس كالا، قوي پادىلىرىنى ھەيدەپ ئاسىيانى قۇيۇندەك كېزىپ يۈرەتتى دېگەن قاراشلار كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدىكى تەبىئىي يوشۇرۇن كۈچنى مۇبالىغىلەشتۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئەمەلىيەتتە، قىشلاقتىن يايلاققا كۆچۈش مۇساپىسى بىر قەدەر قىسقا بولۇپ، بۇ خىل كۆچۈش كىلىمات ۋە ئېگىزلىكتىكى روشەن ئۆزگىرىشكەلا ۋەكىللىك قىلاتتى. مەسىلەن: تەڭرىتېغىدىكى قىرغىزلارنى ئالساق، ئۇلار يايلاقلارنىڭ

تۆۋەن تەرىپىگە نەچچە مىللا كېلىدىغان خىلۋەت تاغ جىلغىلىرىدا قىشنى ئۆتكۈزەتتى. يايلاق بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى قىشلايدىغان يەرنىڭ ئارىلىقى نەچچە مىڭ فوتلا كېلەتتى. كۆچمەنلىك تۇرمۇشى تۈرلۈك باسقۇچ ۋە تۈرلۈك رايونلاردا ھامان ھەر خىل تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىشتەك يۈزلىنىشنى نامايەن قىلاتتى. شۇڭا، ئومۇمىي بىر پىرىنسىپنى ئىگىلەش ئۈچۈن XVIII ياكى XIX ئەسىردىكى موڭغۇل جەمئىيىتى، ھەتتا قازاق جەمئىيىتى ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان كۆزىتىشكە ئاساسلىنىپ، XIII ئەسىر-دىكى موڭغۇل جەمئىيىتى ئۈستىدىن خۇلاسە چىقىرىش پېنىكلىك ھېسابلىنىدۇ. ئولتۇراق جەمئىيەت ئاسىللىرىنىڭ تەسىرى ئاز بولۇشى سەۋەبلىك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئۆزىگە خاس تەدرىجى تەرەققىيات تارىخىغا ئىگە ئىدى. بۇ كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتلەردە ئەكس ئېتىپلا قالماي، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇچراشقان ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ يايلاقتىكى كۆچمەن مىللەتلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ.

تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ئۆز ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپلا قالماي، يەنە بىر ئۇرۇق ياكى قەۋم، بىر قەبىلە، بەزىدە ھەتتا بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئەزاسى ئىدى. مانا شۇنداق بىرلىككە نىسبەتەن، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەر قانداق بىر ئەزاسى بىر خىل ئېنىق بەلگىلەنگەن مۇناسىۋەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ خىل مۇناسىۋەت ئۇزۇن ۋاقىتلار جەريانىدا شەكىللەنگەن بىر-بىرىگە بولغان ساداقەت ۋە مەجبۇرىيەت ئەنئەنىسى ئاساسىغا تىكلەنگەندى، مەيلى ئائىلە، ئۇرۇق ياكى قەبىلە بولسۇن، ئاقساقال ئاچقۇچلۇق ئورۇننى ئىگىلەيتتى. ئەگەر

ئاقساقاللار بولمىسا قوي، كالا پادىلىرىنى قوغداپ قالغىلى بولمايتتى، ئوتلاق، قۇدۇقلارنى قوغدىغىلى، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن قوشنىلارغا زەربە بېرىپ چېكىندۈرگىلى بولمايتتى، بۇلاڭ-تالاڭ خاراكتېرىدىكى يىراققا يۈرۈشىنىمۇ قىلغىلى بولمايتتى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدا بىرخىل خاھىش—ئائىلە ھەم كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى دەرىجە مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پەيدا بولدى. بۇ خىل دەرىجە مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئېنىق ھالدا «كۆچمەنلەر فېئودالىزمى» دەپ ئاتالدى. ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئاقساقىلى بولۇشنى ھەقىقىي قەھرىمانلارغا خاس پەزىلەت ۋە ئالاھىدە خاراكتېردىن باشقا، يەنە تۈرلۈك ئامىللارنىڭ يىغىندىسى بەلگىلەيتتى. بۇ ئامىللار نۇرغۇن مال-چارۋىلار ھەم قۇل-چاكارلارغا ئىگە بولۇش، تارىختىن بېرى ئۇرۇق ياكى قەبىلىگە سادىق بولغان بولۇش ھەمدە يۇقىرى تەبىقىدىن بولغان بولۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. XIII ئەسىردىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپىنچە رايونلىرىدا ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆزىنى چىڭگىزخان نەسلىدىن دېيىشى دېگۈدەك ئالدىنقى شەرتلەردىن بىرى بولۇپ قالغانىدى. جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدا «قۇتئەيجى» دېگەن بۇ شاھزادە مەنىسىدىكى ئاتالما، ئاخىرى بېرىپ چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

كۆچمەنلىك تۇرمۇشى چارۋىچىلاردىن ئولتۇراق تۇرمۇشتىكى بوستانلىق ئاھالىلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك ھەم ساغلام تەن بولۇشنى تەلەپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارۋىچىلاردىن ئولتۇراق ئاھالىلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك مۇستەقىللىق ئېڭى بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. چۈنكى، كۆچمەنلەر بۇ ئارقىلىق خەتەرلىك پەيتلەردە چېچەنلىك بىلەن ھۆكۈم چىقىرىپ، ھەرىكەت

قوللىنىلالايتتى. بۇ ئايىغى چىقماق دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا باغلىنىپ قالغان ئولتۇراق تۇرمۇشتىكىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان ئىش ئىدى. ئوتلاق تالىشىش، قەبىلىلەر ئىسپىدىكى ماجىرالار، قان-قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى قىساس جەڭلىرى كۆچمەنلەردە تەبىئىي ھالدا تاجاۋۇزچىلىق تەبىئىتىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق تەبىئىتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئولتۇراق جەمئىيەت مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياج كۆچمەنلەرنى ھەمىشە ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا مەجبۇرلايتتى. بۇ خىل بۇلاڭچىلىق ئادىتى ھەم ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ۋەيرانچىلىقلار كۆچمەنلەرنى «تۇغما ياۋايىلار» دېگەن ئاتاققا ئىگە قىلدى. ۋاھالەنكى، كۆچمەنلەر كىشىلەرنى قىرغىن قىلىشتا ۋاسىتە تاللاپ ئولتۇرمىسىمۇ، لېكىن، ئۇلار جۇڭگونىڭ فېئودال سۇلالىلىرى ۋە ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدەك ئىنتايىن ۋەھشىيانە قىلمىشلارغا مەپتۇن بولۇپ كەتمەيتتى. كۆچمەنلەر ئەزەلدىن بوستانلىقلاردىكى ئولتۇراق ئاھالىلەرنى كۆزگە ئىلماييتتى. مەسىلەن: موڭغۇللار ھەمىشە جۇڭگونىڭ تىللا-يامبۇلىرى، تاۋار-دۈردۈنلىرى، ئاشلىقلىرىغا ئېرىشمەكچى بولسىمۇ، بەزى ۋاقىتلاردا ھەتتا خەنزۇ ئاياللىرى ياكى ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن پارچە-پۇرات ئىشلارغا سېلىنىشىمۇ، ئەمما، خۇددى كۆچمەن تۈركمەنلەر ياكى قازاقلار ماۋرائۇننەھردىكى شەھەر ئاھالىلىرى ۋە دېھقانلارنى (ئۇلار مەيلى تاجىكلار ياكى ئولتۇراق ئۆزبېكلەر بولسۇن) مەنىسىگە ئوخشاش، موڭغۇللارمۇ خەنزۇلارنى ئەزەلدىن كۆزگە ئىلماييتتى. كۆچمەن مىللەتلەرنى دېھقانچىلىق مىللەتلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئەڭ نۆۋەن دەرىجىدىكى ئىش-ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىدۇ دەپ قارايدىغان تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىدە

ئاسانلىقچە خاتا يولغا كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇلار كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ بوستانلىق ئاھالىلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىكەنلىكىنى (بۇ خىل ئابروي، ئاساسلىقى، يۇقىرى ھەربىي ماھارەت ئاساسىغا تىكلەنگەن) زادىلا ئۇقمايدۇ. بىراق، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ دېھقانچىلىق مىللەتلىرىگە ئۆزگىرىشى— دېھقانچىلىق مىللەتلىرىنىڭ كۆچمەن مىللەتلەرگە ئۆزگىرىشىگە قارىغاندا كۆپرەك كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ئىدى. (ھەتتا مەجبۇرلاش تەركىپلىرىنى كىرگۈزگەن تەقدىردىمۇ شۇنداق بولاتتى. مەسىلەن: XX ئەسىردە ئىچكى موڭغۇلدىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئاجىزلىشىشى شۇنداق بولدى) . يەككە دېھقانلار ۋە دېھقانچىلىق كەنتلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ تېخىمۇ ئاقسۆڭەكلەشكەن تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تاللىۋالغانلىقىغا دائىر مىساللارمۇ بار، ئەلۋەتتە ①.

بوستانلىق ئاھالىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۆلۈنمە ھالەت ئۇلاردا دائىم قارىغۇلارچە ئېتىقاد پەيدا قىلغانىدى. كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ بوستانلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار دىن مەسىلىسىدە دىنىي ئەقىدىلەر ۋە شەكىللۈزلىق بىلەن چۈشلىپ قالمايتتى. بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، كۆچمەن مىللەتلەر شامان دىنىنىڭ تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچىدىن مەدەت ئېلىپ، ئۆزلىرىگە روھىي جەھەتتىن تەسەللى ئىزدەيتتى. ئۇلارنىڭ ئېتىقادىچە، ئەر باخشىلار ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلار بىلەن پىكىر، ئۇچۇر ئالماشتۇرالايدىغان بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە ھادىسىلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان روھىي دۇنيا بىلەن ئالاقىلىشالايدىغان ۋاسىتىچى رولىنى ئاللاتتى. بۇ خىل روھىي دۇنيا ھەممىلا جايدا—يەردە، سۇدا، شامالدا، ئېگىز تاغلاردا، ئورمان-چاتقاللاردا، شۇنىڭدەك چەكسىز

كەتكەن چۆل-باياۋانلاردىكى يايلاقلاردا، قورقۇنچ-ۋەھىمە پەيدا قىلىدىغان قارا بورانلاردا ھەم چەكسىز، پايانسىز، سىر-ئەسرارنى بىلگىلى بولمايدىغان كۆك ئاسماندىمۇ بار ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ دەرىۋىش-شەيخلىرى، بۇددا دىنىنىڭ لامالىرى دەل ئەشۇ شامان دىنىچە شەكىل ۋە ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى قوللانغاچقا، بۇ دىنلار كۆچمەنلەرنىڭ ئېڭىدا ئىزچىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرالايتتى. XIX ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپچىلىك كۆچمەن مىللەتلەر ئىسلام مۇخلىسلىرىدىن بولۇپ قالدى. لېكىن، ئەنئەنىۋى ئادەتلەر نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئازدۇر-كۆپتۇر بولسىمۇ ساقلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ ئىسلام مەركەزلىرىدىن يىراق جايلاردا ياشىغان قازاق ۋە قىرغىزلار ئارىسىدا تېخىمۇ شۇنداق بولدى. بۇ كۆچمەنلەر قۇرئاندا مەنئىي قىلىنغىنىغا قارىماي، قىمىز، بەزىدە ھەتتا ھايۋان قېنىنى ئىچىشىدۇ، كونىراپ قالغان گۆشلەرنى يەيدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر ئارىسىدىكى ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەرەبلەر ۋە قەدىمكى مۇسۇلمانلار رايونلىرىدىكى ئىككى جىنسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ئادەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ روشەن پەرقلەر بار. قەدىمكى مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەر-ئايالنىڭ چېگرىسى قاتتىق ئايرىلغانىدى. قىزلارنىڭ ئىپتىتىنى ساقلىشى مۇقەددەس سانىلاتتى، تويىدىن بۇرۇن ئىپتىتىنى يوقىتىش (خۇددى تويىدىن كېيىن بۇزۇقچىلىق قىلغانغا ئوخشاشلا) گۇناھ ھېسابلىنىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. ئەمما، ئاللىقاچان مۇسۇلمان بولۇپ بولغان ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى ئارىسىدىكى ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت پىسخىل ئەرەبلىرىگە، يېقىنچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە مايىل مۇناسىۋەتتۇر. مەرىكە-زىياپەتلەردە قىز-يىگىتلەر ئارىلاش ئۇسۇل

ئويىنايدۇ، تېخى قىز-يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پاراڭلاردا قىلچە قورۇنۇش، خىجىللىق ھېس قىلماي، شەھۋانىي ئىشلارنى تىلغا ئېلىشىدۇ. قىزلارنىڭ تويىدىن ئىلگىرىكى ئىپپىتىنى يوقىتىشى ھەم تويىدىن كېيىنكى ئېرىگە ۋاپاسزلىق قىلىش قىلمىشلىرى كەسكىن شەرىئەت ئەھكاملىرىنىڭ جازاسىغا ئۇچرىمايدۇ. مۇشۇ ئىشلار قىسمەن جەھەتلەردە بولسىمۇ ئاياللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدىكى رولى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوقۇل ئولتۇراق جەمئىيەتتىكى رولىنىڭ زور پەرقلىرىگە ئىگە بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر كۆچمەن ئائىلىدە ئايال بۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم بىر ئەزاسى بولۇپ، ئۇ ئائىلە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپلا قالماي، يەنە مال بېقىشقا ياردەملىشىشى كېرەك، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۆل ئېلىش پەسلىدە ئۇلار سۈت سېغىشى، ئوغلاق-موزاي، قوزا-تايچاقلارنى ئەمچەكتىن ئايرىشى، ئائىلىدە ئەرلەر بولمىغاندا يەنە تېخى مال-چارۋىلارغا قارشى، بېقىشى، كالا-قوي پادىلىرىنى پەسلىلىك ئوتلاقلىرىغا كۆچۈرگەندە ئۇلار ئەرلەرگە ياردەملىشىشى (چۈنكى، ئاياللارمۇ ئەرلەرگە ئوخشاشلا ئات مىنىشكە ماھىر كېلىدۇ) كېرەك ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەردە ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۈرلۈك دەۋرلەردە ۋە ھەر خىل قەبىلىلەردە روشەن پەرقلىرىگە ئىگە بولۇپ كەلدى. ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى مەسىلىسىدە مۇنازىرىلىك بىر مەسىلە بار. بەزى ئالىملار: كۆچمەن مىللەتلەر ئاياللىرىنىڭ ئۆمرى ئادەتتە ئازابلىق ئىش-ئەمگەك بىلەن ئۆتىدۇ، ئۇلار بىر ئۆمۈر ھوقۇقسىز ياشايدۇ ھەم تويۇق مالغا بېقىندى بولۇپ ئۆتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمما يەنە بىر قىسىم ئالىملار مۇنداق بىرخىل قاراشقا مايىل: كۆچمەن مىللەتلەر ئاياللىرىنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئەركىنلىكىنى ئوتتۇرا شەرق ئاياللىرىنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ئادىتى ۋە

ھەرەمخانلاردا بېكىنىپ ئولتۇرۇشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئوتتۇرا شەرق ئاياللىرى ئەرەبلەر تارىخىدا (ھەتتا ھۆكۈمران خاندانلىقلاردىمۇ) پاسسىپ رول ئوينىغان بولۇپ، بۇنى چىڭگىزخاننىڭ خوتۇنلىرى، تۆل ئاياللىرى ۋە ئاچا-سىڭىللىرى، ھەتتا ماۋرا ئۇننەھردىكى مۇسۇلمان ئەمىر تۆمۈر خان جەمەتىدىكى مەلىكىلەرنىڭ يۈرگۈزگەن ھوقۇقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئاسمان-زېمىن پەرقلىنىدۇ.

زېرىكىشلىك كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدا سەنئەتنى ئىپادىلەشكە ھېچقانچە ئورۇن يوق ئىدى. شۇڭا، كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئىجادىي قابىلىيىتى گىلەم-پالاز توقۇش، خۇرجۇن-خالتا تىكىش ۋە ئاددىي چېپىر لازىمەتلىكلىرى ياساشتىن ئىبارەت تار دائىرىلىك پائالىيەتلەر بىلەنلا چەكلەنەتتى. ئۇلار بۇ جابدۇق-سايىمانلارنى ئىشلەش جەريانىدا، كۆپ دېگەندە پەقەت رەڭگە بولغان ئۆتكۈر سېزىمچانلىقىنى ۋە نەپىس لايىھىلەش ماھارىتىنىلا نامايەن قىلاتتى. چۈنكى، كۆپ ساندىكى كۆچمەن مىللەتلەر (مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، لاما دىنى دەۋرىدىكى موڭغۇلىيە ۋە تىبەتتىكى كۆچمەنلەردىن باشقىلار) ساۋاتسىز ئىدى، كۆچمەنلىك ئەدەبىياتى، ئومۇمەن، ناخشا-ئۆلەن ۋە رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپىنچىسىنى ئەجدادلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى، قەبىلە-ئۇرۇقلارنىڭ رىۋايەتلىرى تەشكىل قىلاتتى. قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە باي ئائىلىلەرنىڭ ئەڭ پەخىرلىنىدىغان مۈلكى ئۇلارنىڭ بوستانلىقلاردىكى ئاھالىلەردىن ۋە يايلاق سىرتىدا ياشايدىغان مىللەتلەردىن ئېرىشكەن زىيۇ-زىننەت، كەيپى-ساپا بۇيۇملىرى ئىدى. ئۇلار بۇ نەرسىلەرگە بەزىدە ئۇرۇش ئارقىلىق، كۆپچىلىكىگە قانۇنلۇق سودا يولى بىلەن ئېرىشەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا سودا تارىخىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا

توغرا كەلسىمۇ، لېكىن، ئومۇمىي ئەھۋال يەنىلا ئېنىق ئىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى سودا كارۋانلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج ئارقىلىق (بۇلاڭچىلىق يولى بىلەن ئەمەس) بىر بۆلەك مۇقىم كىرىمگە ئىگە بولۇپ، ئۇنى تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى سېتىۋېلىشقا، جۈملىسىدىن قورال-ياراغ، تۆمۈر سايمانلار ھەم ئۆزلىرى ۋە ئېسىلزادە خانىملىرى بىلەن قىزلىرى تەقەززالىق بىلەن تەلمۈرۈپ تۇرغان زىنبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلاتتى. شۇڭا، كۆچمەن قەبىلىلەر ئاقساقاللىرى سودا سېتىق ئىشلىرىنى قوغداش پوزىتسىيىسىدە بولاتتى. سودا كارۋانلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج بەدىلىگە جاۋابەن، ئۇلارمۇ سودا كارۋانلىرىنى بەزىبىر قولايلىقلار بىلەن، جۈملىدىن قورۇقچى قىسىملار ۋە يول باشلىغۇچىلار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلار يەنە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئۆز تەۋەسىدىن ماللىرىنى بىخەتەر ئۆتكۈزۈشگە كاپالەتلىك قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالاتتى.

كۆچمەن مىللەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرىنى ئات، كالا، تېرە-خۇرۇم، كىگىز، قوي يۇڭى، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى، قۇللار (ئوتتۇرا ئەسىردىكى باغداد، قاھىرە، دېھلىلاردىكى مەملۈكلەر قوشۇنىدىكى تۈرك قۇللىرى) كۈت، قارچۇغا قاتارلىق زور مىقداردىكى لازىملىق تاۋارلار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلار يەنە ئەڭ شىمالىي رايونلاردىن چىقىدىغان كۆن-خۇرۇم، تۆمۈر سايمانلار، كەھرىۋا ھەم دېڭىز پىلى ۋە مامۇنت چىشلىرى قاتارلىقلارنىمۇ يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ئالماشتۇرۇش سۈپىتىدە كۆچمەن مىللەتلەرمۇ ئاشلىق، ئۆي جابدۇقلىرى، قورال-ياراغلار ۋە ئات جابدۇقلىرى، ئېسىلزادە ھۆكۈمرانلار بەھىر ئالىدىغان كەيپى-ساپا بۇيۇملىرى ھەم XVII ئەسىردىن كېيىن موڭغۇل بۇدخانىلىرىغا كېرەكلىك تاۋار-دۇردۇنلار، ئالتۇن-كۆمۈش

جابدۇقلىرى، گۆھەرلەر، سىپتا ئىشلەنگەن قورال-ياراغلار، دۇبۇلغا-ساۋۇت، ئىگەر- توقۇم ۋە چاپلارغا ئېرىشەتتى. XVIII ، XIX ئەسىرلەردە روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىسى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەن مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم قوشنىلىرى جۇڭگو ۋە ئىران ئىدى. كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدە جۇڭگو بىلەن كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئىزچىل تۈردە ئاكتىپ دىپلوماتىيە سىياسىتى بىلەن پۇختا مۇداپىئە سىياسىتى ئوتتۇرىسىدا داۋالغۇپ كەلدى. ئاكتىپ دىپلوماتىيە سىياسىتى جازالاش خاراكتېرلىك يىراققا يۈرۈشلەر ئارقىلىق مۇستەھكەملىنىپ باردى. مۇداپىئە سىياسىتى بولسا، بىرخىل سېپىل-قورغان ۋە كۆزىتىش مۇنارلىرى سىستېمىسى (مەسىلەن: سىتەين گەنسۇ كارىدورىدا بايقىغان پۇختا ياسالغان سەددىچىن) ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلدى. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى گورگان دېگەن يەردە مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ خاراكتېرلىرى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن، ئىران رايونىدىكى ھاكىمىيەتلەر بېكىنمە ھالەتتىكى چېگرا سىستېمىسىنى ئىنتايىن ئاز قۇرغانىدى. بۇنىڭدا سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى رايونلاردا بوستانلىق ئاھالىسى بىلەن كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئارىلاش ئولتۇراقلىشىشى ئىران بىلەن يايلاق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشنى پەسەيتىش رولىنى ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. كۆچمەن تاجاۋۇزچىلار ماۋرائۇننەھىرگە دەسلەپتە كىرگەندە، ئۇلار پەقەت ئىران ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە يۈزە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىران ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىقىدەك بۇ پاكىت ھەقىقەتەنمۇ ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ئىرانغا بولغان زەربىسى ئۇلار بۇ مەدەنىيەتلەرنى قوبۇل قىلمىغان چاغلاردىكىدەك زور ئاپەتلەرنى كەلتۈرمەسلىكىگە

سەۋەپ بولغانىدى. نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ماۋرا ئۇننەھرنىڭ توقۇنۇشىنى پەسەيتىش رولى يەنىلا كۆچمەنلەر ياكى يېرىم كۆچمەنلەرنىڭ ئىرانغا داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى توسۇپ قالالمىدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۈرلۈك مەزگىلدىكى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرىدىكى چېگرا سىياسىتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى قاراش مەيلى تاجاۋۇزچىلىقنى توسۇش ياكى قوغدىنىش جەھەتتە بولسۇن، ھەمىشە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرىنى ئىران ۋە ئەتراپىدىكى كۆچمەن قوشنىلىرى بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋەتتە بەكرەك يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشقا ئېلىپ باردى. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى قەبىلىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرى بىلەن كۆچمەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت — كۆچمەن قەبىلىلەر ھەمىشە سەددىچىننىڭ سىرتىدا ماكانلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرىدا ئىچكى جەھەتتىن ئاجىزلاشقانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈلگەندە ياكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلىرى قۇدرەت تاپقاندا (مەسىلەن: ئۇلارنى ۋاقىتلىق قەبىلىلەر ئىستىپاقى قىلىپ بىرلەشتۈرەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە سەردار ئوتتۇرىغا چىققاندا) كۆچمەن مىللەتلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرىغا ئۇرۇش قوزغاشقا توغرا كەلگەن، دەپ بايان قىلىنىپ كەلمەكتە. بۇ خىل قاراشنى پۈتۈنلەي خاتا دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما، ھەقىقەتەنمۇ مۇئەييەن دائىرە ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالغانىدى. چۈنكى، خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن چېگرىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نىسپىي بولسىمۇ مۇقىم بولغانىدى. بۇ خىل مۇناسىۋەت ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئېيتقاندا پايدىلىق ئىدى. بىز شۇنى ئالاھىدە تەكىتلىمەكچىمىزكى، شىمالىي جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى

بىلەن كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى بىر-بىرىنى تولۇقلايتتى. جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىك كەنتلىرىنىڭ كۆچمەنلەردىن كېلىدىغان ئۆي ھايۋانلىرى، كۆن-خۇرۇم، يۇڭ-تۈۋىتلارغا بولغان ئېھتىياجى كۆچمەنلەرنىڭ جۇڭگونىڭ دانلىق زىرائەتلىرى، تۆمۈر سايمانلىرىغا بولغان ئېھتىياجىغا ئوخشاشلا جىددىي ئىدى. كۆچمەنلەر سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنىنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلىيالمىسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادا زەمبىرەك پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى ھەر قېتىم ئولتۇراق قوشنىلار بىلەن جەڭ قىلغاندا ئۇلار ھامان غالىپ كېلەتتى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۇزۇنغا سوزۇلغان جەڭلەر يېزا ئىگىلىك تۈرمۈشىنىڭ نورمال تەرتىپىنى بۇزۇپ، مۇرەككەپ سۇغۇرۇش سىستېمىسىنىڭ قەرەللىك رېمونت قىلىنىشىغا توسالغۇ بولاتتى. ئەمما، كۆچمەن ئىگىلىككە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشنىڭ زىيىنى ئازراق بولاتتى. كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئاساسەن ھەرىكەتچانلىق بىلەن كاماندارلىق ماھارىتىنىڭ بىرىكىشى ئاساسىغا تىكلەنگەن بولسىمۇ، كۆچمەنلەر ئېتىزلىرىغا تېزراق قايتىشنى ئويلايدىغان ئەشۇ دېھقان قوشۇنلىرىغا قارىغاندا ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقنى تېخىمۇ ياخشىراق قوبۇل قىلالايتتى. كۆچمەن مىللەتلەردىكى ھەرىكەتچانلىق بىلەن كاماندارلىق ماھارىتىنىڭ بىرلىشىشى، مىلتىق دورسى كەشىپ قىلىنىشىدىن ئىلگىرى بۇ ئوقياچى مەرگەنلەرنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرمەي قويمايتتى. ناۋادا چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ سانغۇنلىرى قىلغىنىدەك، بۇ ئىككى خىل ئەۋزەللىكنىڭ بىرلىشىشىدىن باشقا، ئۇنىڭغا يالغاندىن چېكىنگەن بولۇۋېلىش ۋە يوشۇرۇن زەربە بېرىش مەشقىلىرى قوشۇلغان بولسا كۆچمەنلەرنىڭ جەڭدە مەغلۇپ بولىدىغان ۋاقىتلىرى بولمىغان بولاتتى.

يايلاقتىكى جەڭلەردە ئەڭ كارغا يارايدىغان قورال ئوقيا ۋە نەيزە ئىدى. بەزىدە نەيزىگە ئىلمەكنى ئىلىپ دۈشمەن تەرەپنىڭ چەۋەندازلىرىنى ئېتىمنىڭ ئۈستىدىن ئېلىپلا يوقىتىشقا ئىشلەتكىلى بولاتتى. ئوقيا بىلەن نەيزىنىڭ تولۇقلىمىلىرى سۈپىتىدە يەنە جەڭ پالتىلىرى، بۆرە چىشى گۈرزە، شەمشەر ياكى خەنجەر، سىرتماق، پىچاق دېگەندەك قوراللارمۇ بار ئىدى. دان سوققۇچ دېگەندەك بۇ قورال بەلكىم يايلاقتا ئەسلىدىنلا بار بولۇشى مۇمكىن. ئۇنى ئەڭ دەسلەپتە ئاتلىقلار جۇڭگونىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرۇشقا ئىشلەتكەنىدى. دان سوققۇچ ياغاچ كالتەكتىن ياسالغان بولۇپ، ياغاچ كالتەكنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر زەنجىر باغلىنىپ، بۇ زەنجىر تۆمۈر بىلەن ئورالغان يەنە بىر كالتەككە ئۇلىناتتى. بۇ خىل قورالنى كېيىنچە جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىمۇ قوبۇل قىلغان بولۇپ، تا چىيەنلۇڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىگىچە (1735—1796) ⑫ ئىشلىتىلەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادا دېيىلگەن ئىشلىتىلىشى بەلكىم ناھايىتىمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنغان كۆن-خۇرۇملار ئەڭ دەسلەپتە ئىشلىتىلگەن قوغدىنىش ماتېرىياللىرى بولدى. XIII

ئەسىردىكى ۋېليام رۇبىزۇكنىڭ بۇ ھەقتە قالدۇرغان خاتىرىلىرىمۇ بار. ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ياۋروپاغا ئوخشاش، ئىگەر-جابدۇق ۋە دېيىلگەن ساۋۇتلار ئۇلارنىڭ جانلىقلىقىنى ئىنتايىن تۆۋەنلىتىۋەتكەن (مەسىلەن: XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېمۇر ناھايىتىمۇ يېنىك كېيىنگەن ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان جەڭدە ئېغىر دېيىلگەن ساۋۇتلارنى كېيىشنىڭ ئېغىر زىيىنىنى بايقىغان) بولسىمۇ تېخىمۇ ئىشەنچلىك، تېخىمۇ نەپىس ھەم تېخىمۇ قىممەت دېيىلگەن ئەمەلىيەتتە بايلىق دەرىجىسىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى ئىدى. پۈتۈن ئىسلامىيەت دەۋرىدە، ئىران ۋە ماۋرائۇننەھردىكى شەھەرلەر

ئىزچىل ھالدا دېيىلگەن ئاساستىكى مۇھىم مەركەزلەر ئىدى. بۇ قورال-ياراغلار ۋە دېيىلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر، ھەتتا تېخىمۇ يىراقتىكى تىبەتلەر ئۈچۈن ياسىلاتتى. تىبەتلەر ھەتتا 1904-يىلىدىكى رۇڭ خېپىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغانغا قەدەر، يەنىلا مۇشۇ دېيىلگەن ساۋۇتلارنى كېيىنگەندى.

توپ-زەمبىرەك بىلەن ئوت ئېچىش قوراللىرى XVI ئەسىر-دىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولدى. توپ-زەمبىرەك بىلەن ئوت ئېچىش قوراللىرى كېيىنچە يايلاقتا مۇستەھكەم قەلئە ۋە مۇستەملىكە بەرپا قىلىش ئۈچۈن يول ئاچىدىغان جۇڭگو بىلەن روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئۆلچەملىك ھەربىي ئەسلىھەلىرىگە ئايلانغاندىن كېيىن، كۆچمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قوشنا ئەللەر ئارىسىدىكى ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنى مەڭگۈلۈك يوقاتتى، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىنمۇ مەھرۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە توپ-زەمبىرەك بىلەن ئوت ئېچىش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى تەڭداشسىز رولىنىڭمۇ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئىزاھات:

- ① م. ئا. ستەين: «ئىچكى ئاسىيا»، «جۇغراپىيە ژۇرنىلى» 1925 - يىل نەشرى، 489 - بەت، ئى: خۇنتىڭنۇن: «ئاسىيانىڭ تومۇرى»، 1907 - يىل، لوندون نەشرى.
- ② ئامۇ دەرياسى توغرىسىدىكى تالاش-تارتىشتا بارئولدىڭ «نۇزكۆل ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى توغرىسىدىكى دوكلات» قەدىمدىن 17-ئەسىرگىچە دېگەن كىتابىغا قاراڭ. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» سېولىڭ «ئامۇ دەرياسى» 1970-يىل.
- ③ خەن دەۋرىدە بۇ يول لوپنۇر ئارقىلىق كورلىغا باراتتى. ستەيننىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتابىنىڭ 394، 395 - بەتلەرگە قاراڭ.

④ لوندون زوئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى كۈتۈپخانىسىنىڭ بۇ مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەنلىكىگە رەھىمەت ئېيتىمەن.

⑤ ن. م. پىرزىۋالسىكى: «موڭغۇلىيە - تاڭغۇت رايونى ۋە تىبەتنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈك» ، 1-توم، 64 - بەت، 1876 - يىل، لوندون نەشرى.

⑥ ق. ب. پىگولوتتى: «سودىغا كۆرسەتمە» ، 1936 - يىل، كامېرىج نەشرى.

⑦ د. كاررۇزېرس: «نامەلۇم موڭغۇلىيە» ، 2-توم، 446 - بەت ، 1914 - يىل، لوندون نەشرى.

⑧ ر. ب. ئېكۆل: «گەنسۇ - تىبەت چەت رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى باغلىنىشى» ، 81 - بەت، 1939 - يىل، چىكاگو نەشرى.

⑨ 1953 - يىلدىكى شىنجاڭنىڭ نوپۇسى ۋە 1959 - يىلدىكى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ نوپۇسى توغرىلىق تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا قارالسۇن:

ۋ. ئا. دوڭلاس-جەكسون «روسىيە - جۇڭگو چېگرىسى» ، 1962 - يىل نەشرى. ل. كرادېر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى» ، (171—218) بەتلەر.

⑩ ج. ل. مېرسى: «كۆچمەنلىك تۇرمۇشى» ، «خان جەمەتى ئانتروپولوگىيە ئىنستىتوت ژۇرنىلى» ، 1941 - يىل: ر. پاتاي: «كۆچمەنلىك تۇرمۇشى: ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا» ، SJA ، 1951 - يىل: ئى. ئى. باكون: «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنىڭ تىپلىرى» ، SJA ، 1954 - يىل: ل. كرادېر: «ئاسىيا يايلاق چارۋىچىلىرىنىڭ تەشكىلى پىرىنسىپى ۋە قۇرۇلمىسى» ، SJA ، 1955 - يىل: شۇ ئاپتور: «ئوتتۇرا ئاسىيا چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىكى ئېكولوگىيە» ، SJA ، 1955 - يىل: شۇ ئاپتور: «يايلاق جەمئىيىتىدە ئېكولوگىيە» - «خەلقئارا ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى» ، 1959 - يىل.

⑪ ر. ب. ئېكۆل، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، (80 -- 82) بەتلەر.

⑫ ب. لائۇفېر «جۇڭگو لاي ھەيكەللىرى» 1914-يىلى، (50—249) بەتلەر، چىكاگو نەشرى.

I باب ئاخمىندىلار خانىدانلىقى ۋە ماڭدۇنىيە ئىمپېرىيىسى: مۇقىملىق ۋە مالىمانچىلىق

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردە، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يايلاق رايونلىرى تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلىۋاتقاندا، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش ھەرىكىتى ئاللىقاچان باشلىنىپ بولغانىدى. ماسساگىتلار دېگەن نام بىلەن تونۇلغان كۈچلۈك بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى كېيىنچە سىكىزاي نامى بىلەن مەشھۇر بولغان مىللەتنى غەربكە قوغلاپ ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇكرائىناغا كەلگەن سىكىزايلىق ئۇكرائىنلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاھالىسى بولغان سىمپېرىئانلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، سىمپېرىئانلارنى كافكازغا قوغلاپ، ئاناتولىيە رايونىغا كىردى. غەلىبە قۇچقان سىكىزايلىق ئۇرمىيەھ كۆلى رايونىغا بېرىپ، بۇ يەردە ئىران مېدىيە ھۆكۈمرانى كىياكسارس بىلەن تۇتۇشتى ھەم كىياكسارسنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ پادىشاھى مادىيىس (پروتوتىپىنىڭ ئوغلى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان 28 يىل جەريانىدا، سىكىزايلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا ھامىي دۆلەت بولۇپ كەلدى، تاكى كىياكسارس زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق سىكىزايلىق سەردارلىرىنى قىرغۇچىدىن كېيىنلا (رىۋايەتتە شۇنداق خاتىرىلەنگەن) ، ئاندىن سىكىزايلىقنىڭ قالدۇقلىرى ئاسىيادىن ئۇكرائىناغا قايتىپ كەتتى.

بۇ قېتىمقى غەلىبە مېدىيە پادىشاھى كىياكسارسنىڭ يان قانتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، ئۇنى قوللىنى جەنۇبقا سوزۇپ، نىنېۋىيەگە ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 612 - يىلى نىنېۋىيەنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى تالان-تاراج قىلىندى ھەم ئاسسۇرىيە ئىمپېرىيىسى ۋە مەدەنىيىتى يوق قىلىندى.

تەقىرىزچىلەر زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ھېرودوتنىڭ بۇ تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى بايانلىرىنى ئىزاھلىشىدۇ①. ھېرودوتنىڭ خاتىرىلىرىدىن پەرقلەندىغان يەنە بىر رىۋايەت بار، ئۇنىڭدا سۆزلىنىشىچە، سىكىزايلىرى مەغلۇپ قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلىغانلار ماسساگىتلار بولماستىن، بەلكى ئىسسىپدونلار ئىكەن. بۇ رىۋايەتنىڭ ئېھتىماللىقى ناھايىتىمۇ ئاز. رىۋايەتنىڭ تەپسىلاتلىرىدىكى پەرقلەر ھېرودوتتىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى زامان تارىخى ئالىمىنىڭ يايلاق مىللەتلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلىرىنىڭ بىزگە بولغان كۈچلۈك جەلپ قىلىش كۈچىنى قىلچىمۇ ئاجىزلىتالمايدۇ. چوڭ تاغنىڭ (بەلكىم پامىر تېغى ياكى ئۇرال تېغىنى كۆرسەتسە كېرەك) شەرقىدە ئارگىپپائېلار ئولتۇراقلاشقان②. ئۇلار تاقىر باش، بۇرۇنلىرى پاناق، ئېڭىكى ناھايىتى يوغان مىللەت بولۇپ، ياۋا گىلاس شىرنىسىنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. ئارگىپپائېلارنىڭ دەخلى-تەرۇزسىز مۇقەددەس دىنى ئۇلارنى ھۇجۇم زەربىلىرىدىن ساقلاپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنى قوشنىلىرى بىلەن بولغان تالاش-تارتىشلاردا ئادىل ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئورۇنغا ئىگە قىلغانىدى. يەنىمۇ شەرقتە ئىسسىپدونلار ئولتۇراقلاشقان. ئىسسىپدونلار خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئاسسىيو (ئۇسۇن) لار بولۇشى مۇمكىن③. پازىرىك قەدىمكى قەبرىسىدىن تېپىلغان تېپىلمىلار ھېرودوتنىڭ خاتىرىلىرىنى تېخىمۇ

كۈچلۈك دەلىللەيدىغاندەك تۇرىدۇ. ھېرودوتنىڭ بايان قىلىشىچە، ئىسسىپدونلارنىڭ مۇراسىملاردا ئادەم گۆشى يەيدىغان ئادىتى بار ئىكەن. شەرقتە يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ماڭغاندا، ئىسسىپدونلاردىن باشقا يەنە، "يەكچەشمە" ئارىماسپىئالار ماكانلاشقانىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللار بىلەن قەدىمكى پارىسچە مەنبەلەردىكى يايلاق مىللەتلىرىنى بىر مۇبىر سېلىشتۇرۇپ چىقىش ياكى ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان ماتېرىياللار بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىكى ماتېرىياللارنى تەققاسلاپ چىقىش ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان يېرى ھەققىدىكى يەنە بىر يىپ ئۇچى دەل ھېرودوت باشقا بىر ئورۇندا تىلغا ئالغان، ماسساگىتلارنىڭ توپلاشقان يېرى ئىسسىپدونلارنىڭ "ئۇدۇل تەرىپىدە" دېگەن مەلۇماتتۇر. لېكىن، ئىسسىپدونلار دائىم دېگۈدەك، ئالتاي رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. بىز كېيىنكى مەنبەلەرگە ئاساسەن ماسساگىتلارنىڭ ياكسارتېس دەرياسى (سىر دەرياسى) نىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونلىرىنى ئىگىلىگەنلىكى ھەمدە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى كىرۇسنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 559—530 يىللار) ئۇلار يەنە سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا پەيدا بولغانلىقىنى ئېنىق بىلەلەيمىز.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 550 - يىلى كىرۇس مېدىيە ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ پېرسىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىراندىن شەرقتە—ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيتتى. كىرۇسنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي سۇندۇرۇشىغا دائىر ماتېرىياللار تەپسىلىي ساقلىنىپ قالمايغان، ئەمما، ھىلماند دەرياسى بويىدىكى بىر قەبىلە كىرۇسنىڭ قوشۇنلىرىغا ياردەم قىلغىنى ئۈچۈن، خان جەمەتنىڭ شاپائەتچىلىرى دەپ قارالغان④. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كىرۇس

كابۇلنىڭ شىمالىدىكى مۇنبەت داممام تېغى جىلغىسىدىكى مەركىزىي شەھەر كاپىسا شەھىرىنى ۋەيران قىلغان⑤. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، كىرۇس بىر تارماق قوشۇننى باشلاپ گېدروسىيە (بەلۇجىستان) قۇملۇقىدىن ئۆتكەن. سىر دەرياسى يېنىغا جايلاشقان كىرۇس شەھىرى دەل ئۇنىڭ مۇشۇ رايوندىكى پائالىيەتنىڭ دەلىلىدۇر⑥.

تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 530 - يىلى، كىرۇس ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاراكسىس (Araxes) دەرياسىنىڭ⑦ شىمالىغىچە كېڭەيتىپ، ماسساگىتلارنى بوي سۇندۇرماقچى بولدى. پارسىلار ۋە ماسساگىتلاردىن ئىبارەت ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ، تەقدىرنى بەلگىلەيدىغان ھالقىلىق پەيت ئىدى. ماسساگىتلارنىڭ خانىشى تومىرس قارشىلىق بىلدۈرمىگەن ئەھۋالدا، پارسىلار دەريادىن ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، كىرۇس ھىيلە-نەپىرەك ئىشلىتىپ، ۋاقىتلىق غەلبىگە ئېرىشتى ھەم تومىرسنىڭ ئوغلى سىپارگاپسىسنى ئەسەرگە ئالدى. سىپارگاپسىس ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ماسساگىتلار بىلەن پارسىلار ئوتتۇرىسىدا ھايات-ماماتلىق جەڭ بولدى. جەڭدە پارسىلار مەغلۇپ بولدى، ئاخمىندىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى كىرۇسمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

پارسىلارنىڭ بۇ قېتىملىق مەغلۇبىيەتنىڭ ئېغىرلىقى بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزدا روشەن ھالدا كۆپتۈرۈۋېتىلگەن. ئەھۋال ناھايىتى ئېنىقكى، كىرۇسنىڭ جەستى قايتىدىن تېپىلىپ، ئۇنىڭ يۇرتى پاسارگادا ئېغا دەپنە قىلىنغاندى⑧. ئاخمىندىلار خانىدانلىقىمۇ ئىزچىل ھالدا سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى رايونلارنى ئىدارە قىلىپ كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ مالىمانچىلىقىنى يايلاقتىن

كەلگەن تاجاۋۇزچىلار ئەمەس (ئەگەر بىز بېھىستۇن يادنامىسىدىكى سااكلارغا ئائىت ئىشەنچسىز ماتېرىياللارنى نەزەردىن ساقىت قىلساق ⑨)، بەلكى ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. كىرۇسنىڭ ئوغلى كامبىسپس ئۆلگەندىن كېيىن، ماگىئاننىڭ شاھلىق ئورنىنى مارىلاپ تۇرغان گائۇماتا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 552 - يىلى ھوقۇقنى تارتىۋالدى. شۇندىن كېيىن ئىمپېراتور دارىي(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى552—486 يىللار) ئالتە نەپەر شېرىكىنىڭ ياردىمى بىلەن ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ نۇرغۇن رايونلىرىدا مالىمانچىلىق يۈز بەردى. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى پارفىيە بىلەن ھىركانىيەنىڭ باش ۋالىيسى دارىينىڭ ئاتىسى ھىستاسپس (قەدىمكى پارسچىدا «ۋىشتاسپا» vi staspa دېيىلىدۇ) بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، مېدىيەگە ئاسىيلىق قىلغۇچى فراۋارتىشنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ھىستاسپس جەڭدە ئاسىيلىق قىلغۇچىلارنى مەغلۇپ قىلدى. دارىينىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى راگا (رەي) غا يېتىپ كەلگەندە ھىستاسپس يەنە بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. مارگىئاندا فرادا ئىسىملىك بىر ساتقىن دارىيغا سادىق باكتىرىيىنىڭ باش ۋالىيسى دادارشى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئاراخوسىيادا، پارس ئىسيانكارى ۋاخشىيازدا تاننىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كاپىساكانى ئۇرۇشىدىن كېيىن باش ۋالىي ۋىيۇانا تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. پارفىيە توپىلىڭىدىكى قەھرىمان دارىينىڭ ئاتىسى ھىستاسپسنى بەزى نوپۇزلۇقلار ئىراننىڭ دانىشمىنى زورۇئاستىر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىكى قوغدىغۇچى بىلەن بىر ئادەم دەپ قارايدۇ، كېيىنكىلەرمۇ ئۇنى ۋىشتاسپا (ھازىرقى پارس تىلىدا گۇشتاسپ) دەپ ئاتايدۇ.

ئاۋىستىياچۇ ئېستىمىدىكى زور وئاستىپىغا دائىر شىۋە ھەققەتەنمۇ ئىراننىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىغا تەئەللۇق بولۇپ، بۇ دەل ھىستاسىپىس پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلاردۇر. بۇ تەققاسلاش ھەتتا زور وئاستىپىغا دائىر رىۋايەت يىللىرى - «ئالېكساندىردىن ئىسلىگىرىكى 258-يىل» بىلەنمۇ ماس كېلىدۇ. ئەگەر بۇ خىل قاراشنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 311-يىلدىكى سېلىپئۇگۇ يىلنامىسى ⑩ بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولساق، بەلكىم دانىشمەن زور وئاستىپىنىڭ يىلىنى (ياكى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يىلىنى) مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 569-يىللار دەپ قارايمىز. ئالمىلار دانىشمەننىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان ھەر خىل زىددىيەتلىك چۈشەندۈرۈشلەرگە (ھېنىڭنىڭ كامبىرىجدا سۆزلىگەن لېكسىيىسىدە بۇ ھەقتە ناھايىتىمۇ قىزىقارلىق مۇلاھىزىلەر بار ⑪) قارىتا بىز دانىشمەننىڭ ھاياتى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق تارىخىي ئاتالغۇ بىلەن مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا ئامال يوق، دەيمىز، خالاس. بۇ قاراش بەلكىم قوبۇل قىلىنسا كېرەك.

بۇ مالىماتچىلىقلار پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدە ئانچە ئۇزۇن داۋاملاشمىدى. قىسقىمى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى كېيىن زور وئاستىپى دىنىغا كىردى. قەدىمكى پارسچە ئويما يېزىقلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلەرنىڭ ناملىرى رەسمىي تىزىلىپ كۆرسىتىلگەن، ھېرودوت (3 - جىلد 91 - پاراگراف) ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەر يىلى پېرسىيىگە تاپشۇرىدىغان سوۋغا - تارتۇقلىرىنىڭ سانلىرىنىمۇ تىزىپ كۆرسەتكەن.

ئۆلكىلەر	سوۋغا-تارتۇق سانى (تارانن) ⑫
پارفىيە	
ئارىئا	300
خارەزىم	
سوغدىيانا	
باكتىرىيە (قوشنا قەبىلىلەر	
شۇنىڭ ئىچىدە)	360
دراگىئانا (ساگاتى، تاماناڭى،	
ئوتتى ۋە مىكى شۇنىڭ ئىچىدە) ⑬	360
گاندارا (دادىكاڭى، ئاپارىتائى	
شۇنىڭ ئىچىدە)	170
ساتتاگىدىيە	
ساكا	
كاسپىي دېڭىزى	250

بۇ سانلىق مەلۇماتلار بىزگە ھەر بىر شەھەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىملىقىغا مۇناسىپ كېلىدىغان بەزى ئالامەتلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىراق، دراگىئانا رايونىنىڭ (سىستان ئويمانلىقى) ھازىرقى غايەت زور چېكىنىشى ھېسابقا ئالغان تەقدىردىمۇ، دراگىئانانىڭ تارتۇقلىرى يەنىلا يۇقىرى تۇرىدۇ. بۇ جەدۋەلدىمۇ بەزى قالايمىقانچىلىقلار بار. مەسىلەن: جەدۋەلدە ئارخوسىيا رايونى (بەلكىم دراگىئانا بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن) چۈشۈرۈپ قويۇلغان. يەنە جەدۋەلدە يۇقىرى ھىندى دەرياسىدىكى پاكىتكا خاتا ھالدا ئەرمىنىيە بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇلغان. ھالبۇكى، ھېرودوت ئۆز كىتابىنىڭ 3 - جىلىد

102 - پاراگرافىدا پاكىتكاننىڭ توغرا ئورنىنى ئېنىق بايان قىلغان. ئەمما، قانداقلا بولمىسۇن، بۇ جەدۋەلنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتىمۇ يۇقىرى.

دارىي I نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئاخمىندىلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىشى ناھايىتىمۇ ئۈنۈملۈك بولغانىدى. سۇساننىڭ بىناكارلىق ئويما يېزىقلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئوردا بىناكارلىق قۇرۇلۇشىغا كېرەكلىك ئالتۇنلار باكتىرىيىدىن، سېلىستىن ۋە پارقىراق قىزىل قاش تاشلىرى سوغدىيانادىن، تۈركۈۋىس خارەزىمدىن كەلتۈرۈلگەن، پىل چىشلىرى، ئەلۋەتتە، ھىندىستان ۋە ئېفىئوپىيەدىن كەلتۈرۈلگەن، ئەمما، يەنە بىر قىسىملىرى ئاراخوسىيەدىنمۇ كەلتۈرۈلگەن. ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ قەندەھار رايونى ئەتراپىدا پىل يوق، ئەگەر قەدىمكى قەندەھار ئۆلكىسى شەرققە سوزۇلۇپ تاكى ھىندى ۋادىسىغا قەدەر بارغان بولسا، بەلكىم بىر بۆلەك پىللار بولۇشىمۇ مۇمكىن، ناۋادا ئۇنداق بولمىسا، پەقەت ھىندىستان پىللىرى ئاراخوسىيە ئارقىلىق كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ.

ناھايىتىمۇ ئېنىقكى، پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىن ئالتۇن كىرگۈزۈپ، ئاندىن بۇ ئالتۇنلارنى غەربكە چىقارغان. كۈمۈشلەر بولسا، تارتۇق سۈپىتىدە ئېگىي دېڭىزى ۋە بالقان رايونلىرىدىن كەلتۈرۈلۈپ، يەنە شەرققە ئاققان. بۇ ۋەزىيەتنىڭ دەلىلى چامان ھۇزۇرىدا ساقلانغان يۇنان تەڭگىلىرى بولۇپ، بۇ تەڭگىلەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 380 - يىلى ئەتراپىدا كابۇلغا يېقىن جايغا كۆمۈلگەن، 1933 - يىلى بايقالغان. بۇ خىل نوکچا ئالتۇنلار ھەرىكىتى ئاخمىندىلار خاندانلىقىنىڭ قەتئىي تۈردە ئالتۇن - كۈمۈشنى تەقلىدى ياشىغانلىقىنىڭ مۇقەررەر

نەتىجىسى ئىدى.

قانداقلا بولمىسۇن، ئاخمىندىلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئىقتىسادىي نەتىجىسى — ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگىلىكىگە كۆرسەتكەن تەسىرىدۇر. پارسىلار بىلەن پىششىق تونۇشلۇق بولغان سېنوپون پارسىلارنىڭ ئاكتىپ يېزا ئىگىلىك سىياسىتىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. شۈبھىسىزكى، پارسىلارنىڭ بۇ خىل يېزا ئىگىلىك سىياسىتىگە قىسمەن جەھەتتە يەردىن كىرىدىغان كىرىمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىستىكى تۈرتكە بولغانىدى. ھېرودوت (3 - جىلد 117 - پاراگراف) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئائىت قالايمىسقانراق بىر ئىشنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ناھايىتىمۇ روشەنكى، مەيلى سۇ توشمىسى ئورنىنىڭ تاللىنىشى قانچىلىك مۇۋاپىق بولمىسۇن، بىرەر توشمىمۇ ھېرودوت تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك بىرلا ۋاقىتتا خارەزىم، ھىركانىيە، درانگىئانا ھەم ئورنى نامەلۇم بولغان تامانائى رايونلىرىنىمۇ سۇ بىلەن تەمىنلىيەلمىگەن. ئەمما، ھېرودوت يەنىلا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا دائىر كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى توپلاپ خاتىرىلىگەن. ھېرودوتنى بۇ ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن يامان ئىجتىمائىي ئادەتلەردىن نەپرەتلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، بۇ سۇ ئىنشائات سىستېمىسىنى قۇرۇشتىكى مەقسەت سۇ بىلەن تەمىنلەشنى تىزگىنلەش ئارقىلىق دېھقانلاردىن باج شىلىۋېلىش ئىكەن. دەرھەقىقەت، سۇ بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان ۋاقىتتا، سۇغۇرۇش قۇرۇلۇشى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن دۆلەتنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى يېزىلارغا زورلاپ تېڭىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئاز ساندىكى ئادەملەر بەزىدە مۇشۇ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى سەۋەبلىك جاپا چېكىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن،

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ مەقسىتىنى نوقۇل باج شىلىۋېلىش ئۈچۈنلا دەپ چۈشەندۈرۈش ناھايىتىمۇ ئېنىقكى ئاقىلانلىك ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، بىز ھېرودوت تەمىنلىگەن ۋەقەلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادا يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەشنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋاز پىلاننىڭ ئىنكاسى دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك.

قىزىقارلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ھەر قېتىم خارەزىمدىكى كاتتا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ھامان ئاخمىندىلار خانىدانلىقىنىڭ تۆھپىسىنى ئىنتايىن تۆۋەن ئورۇنغا قويۇپ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ باشلىنىشىنى بىلگىلى بولمايدىغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى بىر مىڭىنچى يىلنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تارتىدۇ⁽¹¹⁾. ئەلۋەتتە، دالا تەكشۈرۈش مېتودى ئارقىلىق ئېنىقلىغان سۇغۇرۇش يوللىرىنىڭ ۋاقتىنى قەدىمكى بىناكارلىقتا ئېنىقلاش ھەقىقەتەنمۇ مۇشكۈل ئىش. ئەمما، پارسىلارنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇش جەھەتتىكى ماھارىتىنى دارىي 1 نىڭ سۈۋەبىشتە، كىبرىكس 1 نىڭ ئاسوستا قۇرغۇزغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ⁽¹²⁾. بۇلار ئەڭ مەشھۇر نەمۇنىلەر بولۇپ، پارسىلارنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنىڭ شۈبھىسىز دەلىلى بولالايدۇ. بۇ بەلكىم ئاخمىندىلار خانىدانلىقى دەل بايىلۇن مەدەنىيىتىدىكى سۇغۇرۇش تېخنىكىسىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كىرگەن ۋاستىچى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلىشى مۇمكىن.

ھازىر كارىز (karez) ياكى يېپىق ئۆستەڭ (qanat) دېگەن ناملار بىلەن كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولغان پارسىلارنىڭ مەشھۇر يەر ئاستى سۇ سىستېمىسى ئاسسۇرى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا تونۇلۇپ بولغانىدى⁽¹³⁾. بۇ خىل يەر ئاستى سۇ

قۇرۇلۇشى سۇنى ھاك تېشى قاتلىمىدىن ئېلىپ چىقىشتا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، يەر ئۈستىدىن قارىغاندا، ھېچنەرسە يوقتەكلا كۆرۈنىدۇ. ئەمما، پەقەت ئاخمىندىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىلا ئاندىن كارىز يەر ئاستى سۇ سىستېمىسى يىراق مىسىرنىڭ خارگا بوستانلىقىدىكى كىرېنائىكا ۋە كۇبتاقەندەھار رايونلىرىغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. ئاخمىندىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن يەنە بىر ئىلگىرىلەش چەتئەلدىن كىرگۈزۈلگەن يېمەكلىك ئۆسۈملۈكىنىڭ تارقىلىشى بولدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 406—400 يىللىرى ياش كىرۇس ساردىستاننىڭ باش ۋالىيلىقىنى ئۆتەۋاتقاندا، ئۆز قولى بىلەن باغۋەنچىلىك قىلغان. لېكىن كىرۇسنىڭ زادى قانداق دەرەخلەرنى تىككەنلىكى ھەققىدە ماتېرىياللار يېتەرسىز بولغانلىقى سەۋەبلىك ھازىرچە بىزگە نامەلۇم. خۇددى ماننىھىئا ئارخىپلىرىدىكى يۇنان ئويما يېزىقلىرىدا خاتىرىلەنگىنىدەك، ئىمپېراتور دارىيىمۇ يېمەكلىك ئۆسۈملۈكلەرنى تارقىتىشقا ناھايىتىمۇ قىزىققان. ئەپسۇسلىنارلىقى، يۇنان ئويما يېزىقلىرىدا ئوخشاشلا كونكىرېت زىرائەتنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ ئېسىگە كېلىدىغىنى شاپتۇل (Persicum) بىلەن ئۆرۈك (Armeniacum) تۇر. ئەمما، شاپتۇل بىلەن ئۆرۈك مىلادىيە I ئەسىردىكى كولۇمبىلا دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن غەربتە پۈتۈلگەن خاتىرىلەردە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېئوفراستۇسنىڭ شاپتۇل بىلەن ئۆرۈكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى نامنى ئىشلىتىشىمۇ ئىنتايىن مۇجىمەل. ئېھتىمال، شاپتۇل دەرىخى بىلەن ئۆرۈك دەرىخى دارىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە جۇڭگودىن باشلانغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان تارقىلىش سەپىرىنىڭ 1-باسقۇچىدا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرنىڭ

كېيىنكى يېرىمىدا يىپەك ئاللىقاچان پارسلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن دېيىلسە، بۇ پاكىت ئاخمىندىلار خانىدانلىقى بۇ دەۋرىدە جۇڭگو بىلەن ۋاستىلىك ئالاقە ئورناتقان، دېگەن قاراشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى قايىل قىلارلىق ھالدا دەلىللەيدۇ. قىسقىسى، IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئارىستوتېل توقۇلما بۇيۇملار ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات قالدۇرغانىدى⁽¹⁷⁾.

ھىندىستاندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن يېمەكلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئارىسىدا ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شالدىر. ئالبېكساندېرنىڭ ھەمراھلىرى باكتىرىيە، سۇسئانا، بابىلۇنىيە ۋە سۈرىيەنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا ئۆسكەن شالنى بايقىغان بولۇپ، بۇ ئۇلارنى ناھايىتىمۇ ھەيران قالدۇرغانىدى. شالنىڭ ئاخمىندىلار خانىدانلىقى دەۋرىدە يۇقىرىدىكى رايونلارغا تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. گەرچە شېكەر قومۇشى ۋە ماندارىن، ئاپپىلىس (ئەمەلىيەتتە Medicum ئاپپىلىسنى ئىپادىلىگەن بولۇشى مۇمكىن) لارنىڭ كىرىش مەسىلىسى تېخى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن، بۇ ئۆسۈملۈكلەرمۇ ئاخمىندىلار خانىدانلىقى مەزگىلىدە ھىندىستاندىن ئىرانغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

كسپىركىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 486—465 يىلغىچە) پارس قوشۇنلىرى (بۇ قوشۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 480 - يىلى يۇنانغا بېسىپ كىرگەنىدى) . ئوتتۇرا ئاسىياغا ئورۇنلاشقانلىقى سەۋەبلىك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلەرنىڭ پېرسىيە ئىمپېرىيىسىگە تايىنىشى روشەن ھالدا كۈچەيدى. باكتىرىيىلىكلەر بىلەن ئامىرگىئان ساكلىرى (قەدىمكى پارس تىلىدا Saka Haumavarga دېيىلگەن) ۋىشتاسپاننىڭ (ۋىشتاسپا پادىشاھ دارىي بىلەن ئاتوسساننىڭ ئوغلى) ئىدارە

قىلىشىدا، ئارىئالىقلار ھىدارنېسنىڭ ئوغلى سىسامنىسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، پارفىيە ۋە خارەزىملىكلەر فارناسپىسنىڭ ئوغلى ئاتاباگۇسپىسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، سوغدىيانلىقلار ئارتائېئۇسنىڭ ئوغلى ئارسانىسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، قەندەھارلىقلار ۋە كاسپىي دېڭىز بويىدىكىلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئارتابانۇسنىڭ ئىككى ئوغلى ئارتىسفىئۇس بىلەن ئارىئوماردۇسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. مېگابازۇسنىڭ ئوغلى فىرېندارتېس درانگىئانالىقلارغا، ئىستامىتېرسنىڭ ئوغلى ئارتايېتېس پاكىتىيىسلارغا قوماندانلىق قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى پېرسىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، تىنچلىق ۋاقىتلىرىدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىرى ئۇلار باشلاپ ئۇرۇش قىلغان ئەمەلدارلار ئىچىدە يۇقىرى مەرتىۋە ۋە مەنەپكە ئىگە بولغانلىقى ئېنىق .

ئاخمىندىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ھەققىدە تارىخىي ماتېرىيال ۋە ئاساسلار تېخىمۇ كەمچىل. مەسىلەن: يۇنان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ناھايىتىمۇ مۇھىم رول ئالغان ماسساگېتلار قەدىمكى پارس ئابدلىرىدە ھىچ ۋاقىت ئېنىق تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ بەلكىم ماسساگېتلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى سۈپىتىدە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ھالبۇكى، ئاخمىندىلار خانىدانلىقى بىلەن ئالاقىدە بولغان ساكلار ئارىسىدا بۇنداق مۇستەقىللىقنى ساقلىغان قەبىلىلەر ناھايىتىمۇ كەم ئۇچرايدۇ. قەدىمكى پارىچە ئويما يېزىقلاردا تىگراخا ئۇدا ساكلىرى « ئۇچلۇق قالىپلىق ساكلار » دېيىلىدۇ، پېرسىيىدىكى پارس ئويىملىرىدا ئۇچلۇق قالىپلىق ساكلارنىڭ ئوبرازى جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ. خائۇماۋارگا ساكلىرى بولسا، دەل ھېرودوت خاتىرىلىگەن ئامىرگىئان ساكلىرىدۇر. دارىينىڭ سۇۋەيش ئوبرازلىق ئويىملىرىدا

تىگراخائۇدا ساكلىرى « سازلىقتىكى ساكلار » (ئارال دېڭىز بويلىرىدىكى ساكلار بولۇشى مۇمكىن) دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. خائۇماۋارگا ساكلىرى بولسا « تۈزلەڭلىكتىكى ساكلار » دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئاخمىندىلار خاندىلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ساكارائۇكائېلار (Sacaraucae)، يەنى راۋاكا ساكلىرى (rawakaSaka) مۇھىم رول ئوينىغانىدى. يازما مەنبەلەرنىڭ كەمچىل بولۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى پازىرىكتىن بايقالغان تېپىلمىلارنىڭ ئەھمىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى. بۇ تېپىلمىلار بىزنى ئاخمىندىلار خاندىلىقىنىڭ چېگرىسى سىرتىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. پازىرىكتىكى تېپىلمىلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار بىر قىسىم يىراق رايونلار بىلەن، جۈملىدىن جۇڭگو ۋە ئىران بىلەن سودا ئالاقىسى ئورناتقان¹⁹. پازىرىكتا بىر خانلىق قەبرىستانلىق بار بولۇپ، ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ۷ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. قەبرە ئىچىگە مۇز قويۇلغان بولغاچقا، قەدىمكى توقۇلما بۇيۇملار بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان. بۇ توقۇلما بۇيۇملار ئارىسىدا دۇنيادىكى ئەڭ دەسلەپكى يۇڭ گىلەم بار بولۇپ، گىلەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەتىراپتا چاسا كەشتىلەنگەن، گىلەمنىڭ ئەتراپىغا بىر توپ بۇغا-ماراللار، چەۋەنداز ۋە بۈركۈت باشلىق، شىر تەنلىك ھايۋاننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. بۇ گىلەم ئەتراپلىرىغا قاتار تىزىلىپ ھەربىي سەپ بولۇپ ماڭغان شىرلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن يەنە بىر يۇڭ توقۇلما بۇيۇمغا ئوخشاش ئادەمنى ئاخمىندىلار خاندىلىقىنىڭ سەنئىتى ھەققىدە قاتتىق ئويلىنىدۇ. بۇ ئىككى توقۇلما بۇيۇم ئىراندىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. پازىرىك قەدىمكى قەبرىسىدە

يەنە بىر قىسىم شۇ يەردە ئىشلەنگەن كەسمە كىگىز رەسىملىرىمۇ ساقلانغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەردە سىبىرىيە « ھايۋانات ئۇسلۇبى » تۈرقىدىكى ئۇرۇشقاق ھايۋانلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلاردىن باشقا، يەنە بىر پارچە يات ئەل پۇرىقىغا ئىگە ئۇچۇۋاتقان تۇرنا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئاسما گىلەم بار بولۇپ، بۇ ئاسما گىلەم بەلكىم جۇڭگو توقۇمىچىلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

شۇنىڭغا ئوخشاشلا مۇزغا قويۇلغانلىق سەۋەبلىك بىر كۆچمەن قەبىلىلە ئاقساقىلىنىڭ جەستىمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ قەبىلىلە ئاقساقىلىنىڭ مۇرىسى، دۈمبىسى، پۈتلىرىنىڭ ئۈستىگە ھايۋانات ئۇسلۇبىدىكى نەقىشلەر چېكىلگەن، ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق كىشىنى ھەيرەتكە سالدىغان بايقاشتىمۇ يەنىلا قەبرە ئىگىسىنىڭ سالاھىيىتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان دەلىللەرنىڭ كەمچىل بولۇشى ھەقىقەتەنمۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش. ئېھتىماللىقى ئەڭ زور بولغان قىياس—ئۇلار دەل ھېرودوت بايان قىلغان ئىسسىپدونلار بولۇشى مۇمكىن، دېگەندىن ئىبارەت. ئەگەر مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە ئادەم گۆشى يەيتتى، دەيدىغان پىكىر قوبۇل قىلىنىدىغان بولسا، بۇ قاراش تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللىنىدۇ²⁰. موڭغۇلىيىنىڭ نوئىن ئۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى بايقاشلار نۇرغۇن جەھەتلەردە پازىرىكتىكى تېپىلمىلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما، ۋاقىت جەھەتتە بىر ئاز كېيىنرەك²¹. موڭغۇلىيىدىكى بۇ قەدىمكى قەبرىلەرنى ھونلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ قەبرىلىرى دېيىش مۇمكىن. نوئىن ئۇلادىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارىسىدا بىر پارچە ئۇرۇشقاق ھايۋاننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن گىلەم، يۇنان ئۇسلۇبىدىكى توقۇلما بۇيۇملار ھەم ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2-يىل دەپ

بېكىتىلگەن جۇڭگونىڭ سىرلانغان قاچىسى بار.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 330 - يىلى ئىمپېراتور ئالېكساندىر كاسپىي دېڭىز قوۋۇقىدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئوتتۇرا ئاسىيا تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناشقا باشلىدى. ئالېكساندىر ئاخىمىندىلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى دارىي III گە قوغلاپ زەربە بەرگەندە، قېچىۋاتقان دارىي III بەختكە قارشى ئۆزىنىڭ سەركەردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئالېكساندىردىن ئىبارەت بۇ بويسۇندۇرغۇچى ئۆزىنىڭ ھۇجۇم قىلىشقىمۇ-چېكىنىشكىمۇ بولمايدىغان مۇشكۈل ۋەزىيەتتە قالغانلىقىنى بايقىدى. ماكدونىيىنىڭ پادىشاھى بولغاچقا، ماكدونىيە قوشۇنى ئۇ تايىنىدىغان ھەربىي كۈچ ئىدى، دەل مۇشۇ كۈچ ئۇنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرگەنىدى. شۇڭا ئالېكساندىرغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماكدونىيىلىكلەرنىڭ ساداقىتى ۋە ھۆرمىتىنى ساقلاش زۆرۈر ئىدى؛ ئەمما، ھازىر ئۇ پېرسىيەنىڭ پادىشاھى دەپ ئېتىراپ قىلىنغانىدى. ئاخىمىندىلار خاندانلىقىدىن قالغان بارلىق مەمۇرىي رايونلارنىڭ سەردارلىرى، ئادەم كۈچىنىڭ ئازلاپ كېتىشى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان قاتناش لىنىيىلىرى ئۇنى يېڭى ئەمەلدارلارغا مۇلايىم پوزىتسىيە تۇتۇپ، بار كۈچى بىلەن بۇ زېمىنلارنى ئىدارە قىلىشتا ئۇلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ھەمكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇرلايتتى.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئالېكساندىر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەبىئىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادا پارسلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. پورۇسنىڭ مەشھۇر يۇمۇلاق ئويما رەسىمىدە ئالېكساندىرنىڭ ئۇچىسىغا پارىچە كىيىم كىيگەن ئوبرازى ناھايىتىمۇ جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ ②②. پارسلارنىڭ ئوردىدىكى قائىدە-يوسۇنلىرىمۇ

تەدرىجى ھالدا يولغا قويۇلدى، پارسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شاھلارغا ئىگىلىپ تازىم قىلىش ئۇلار ئاللىقاچان ئادەتلىنىپ كەتكەن قائىدە ئىدى. ئەمما، بۇ خىل ئادەتنى ماكدونىيىلىكلەر ۋە يۇنانلىقلارنىڭ ئارىسىغا كېڭەيتكەندە، بۇ بوي سۇندۇرغۇچىلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىدا، بۇنداق شەرەپكە پەقەت تەڭرىلا مۇناسىپ ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ئالېكساندىر ئۆلگەندىن كېيىن، كىشىلەر قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلاشتى. مۇبادا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 330 - يىلى ئالېكساندىر مۇشۇنى ئۈمىد قىلغان ياكى بۇ خىل ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشكەن بولسا، ئۇ بەلكىم شۇ ۋاقىتتىلا ئۆز ئەمەلدارلىرى ئارىسىدىكى بارلىق تەبىقىلەر ئۈچۈن ئۆلچەملىك ئوردا قائىدىسى تۇرغۇزغان بولاتتى. قانداقلا بولمىسۇن، ئاشۇ جانلىق ھېكايىلەردىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، مۇشۇ مەزگىلدىكى ئالېكساندىرنىڭ ئىسلاھاتى ئۇنىڭغا ئەگەشكەن يۇنانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى زور نارازىلىق پەيدا قىلىدۇ، بۇ ھېكايىلەردە ئارىيئان چوڭ سوفىست كاللىستېنىنى ئۇلارنىڭ ھىسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان ۋاكالەتەن سۆزلىگۈچى قىلىدۇ.

دارىي III نىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۆلىشىپ كەلگەن ۋەزىيەت شۇ ۋاقىتتا خانى ئۆلتۈرۈپ خان بولغان قاتتىل بېسىسۇسقا زەربە بېرىش ئىدى. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا جەنۇبتا كۆتۈرۈلگەن مالىمانچىلىق ئالېكساندىرنىڭ نىشانىنى ئارتاكوئانا (ھازىرقى ھېرات) ۋە درانگىئاناغا بۇرۇۋەتتى. ئۇ ئارىئادا يەرلىك باش ۋالىي ساتىبارزانىنى قوغلىۋەتتى، درانگىئانادىن بارسائېنتېنىنى ھەيدەپ چىقاردى. درانگىئانا ئۆلكىسىدە ئالېكساندىر فىلوتاستىن سۈيقەست پىلانلىدى دەپ گۇمانلىنىپ، ماكدونىيىلىك بۇ مەشھۇر گېنېرالنى قولغا ئالدى ھەم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئىش يۈز

بەرگەن جايعا پروفتاسىيە (ئالدىن بىلىش) دەپ نام بېرىلدى. ئاندىن كېيىن ئالېكساندىر بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قورشاش ھۇجۇمى قوزغاپ، يەنە شىمالغا باردى ۋە ئاراخوسئانى كېسىپ ئۆتتى، ئارقىدىنلا ھىندىقۇش تېغىنىڭ ئېتىكىدە كافكازدىكى ئالېكساندىر بېيە شەھىرىنى قۇرۇپ چىقتى^{②③}. ئالېكساندىرنىڭ تۇيۇقسىزلا شەرقىي جەنۇبتىكى باكتىرىيەدە پەيدا بولۇشى بىتەلەي بېسىمىنى ھودۇقتۇرۇۋەتتى. قىسقىغىنە بىرنەچچە ھەپتە ئىچىدە ماكدونىيەلىكلەر ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. بېسىم تۇتقۇنغا ئايلىنىپ، ئاخىرىدا ئېكباتاناغا ئەۋەتىلىپ، شۇ يەردە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالېكساندىر قوشۇنى باشلاپ سىر دەرياسىغا قىستاپ كېلىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىنى قاتتىق باستۇردى.

ئەمما، سوغدىيانا ئۆلكىسىدىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا ئالېكساندىرغا بولغان قارشىلىق بېسىمىدى. دەريانىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا يېڭى بىر يولباشچى سېنتامېن ئوتتۇرىغا چىقىپ، چەۋەندازلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمى ئارقىلىق ماراكاندادىكى ماكدونىيەلىكلەرنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنى قالايمىقان قىلدى، ئۇ يەنە يايلاقتىن كەلگەن 600 دەك ساكلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ماكدونىيەلىكلەر مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ چىققاچى بولغاندا، سېنتامېن ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەردى. ئالېكساندىر قوشۇنى ئۈچ كۈندە 185 چاقىرىم مۇساپە بېسىشقا مەجبۇر بولۇپ، ۋاقتىدا قايتىپ كېلىپ ياردەم بەرگەچكە، ئاندىن ئاران ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىنى ساقلاپ قالدى. ئالېكساندىر ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ زارىئاسيا (باكتىرىيە) غا بېرىشتىن ئىلگىرى سېنتامېننى يەنە بىر قېتىم يايلاققا قوغلىۋېتىپ، قىشنى زارىئاسيادا ئۆتكۈزدى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329—328-يىللىرى). ئالېكساندىر بۇ

قېتىم دەم ئالغاج قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىشتا يەنە بىر قېتىم خائىنلىق سۇيىقەستى بار دەپ گۇمانلاندى. بۇ قېتىمقى گۇماننىڭ ئويىپكىتى ئوردا ياساۋۇللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى تاش بوران قىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. چوڭ سوفىست كاللىستېنىس مەخپىي سۇيىقەست پىلانلاشقا ئارىلاشقىنى ئۈچۈن، بىللە قەست قىلىش جىنايىتى بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. ئۇندىن كېيىن ئالېكساندىر خارەزىمنىڭ پادىشاھى فاراسمانېسنىڭ دۆلەت ئىشلىرى زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. (ناھايىتىمۇ روشەنكى، خارەزىم ئەينى ۋاقىتتا ئۆز-ئۆزىنى ئىدارە قىلاتتى). قىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، سوغدىياناغا كىردى ۋە يەرلىكلەرنىڭ ئىچىدىكى ئۇلارغا ساداقەتسىزلىك قىلىدىغانلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ قوشۇنىنى بەش تارماققا بۆلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سېنتامېن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، « ماسساگېتلار نامى بىلەن تونۇلغان ساكلارنىڭ بىر تارمىقى » نىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا ئۆتۈپ، ماكدونىيەلىكلەر تۇرۇشلۇق جايىدىكى يارىدارلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، ھەتتا خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ زارىئاسياغا ھۇجۇم قىلدى. ماكدونىيەلىكلەرنىڭ سەردارى كراتېرۇس ماسساگېتلارنىڭ يۇرتىغا يالغان ھۇجۇم قوزغاپ سېنتامېننى قايتۇرۇپ كەلدى. كېيىن سېنتامېن كوئېنۇس قوماندانلىق قىلغان باشقا بىر قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. كوئېنۇس سېنتامېننى ئېغىر زەخمىلەندۈردى ۋە ئۇنى يايلاققا قوغلىۋەتتى. سېنتامېن يايلاققا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ياردەمچى ساك قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ياكى كۆيىنىش ئۈستىگە كۈرتىۋېتىش قارشى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان ئايالى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سپىتامپىنىڭ كاللىسى ئالېكساندىرغا تەقدىم قىلىندى، ئۇنىڭ قىزى ئاپاما كېيىنچە ماكدونىيەلىك گېنېرال سېلېئۇكۇسنىڭ ئايالى بولدى.

باكتىرىيە بىلەن سۇغدىيانادىكى ئالېكساندىرغا قارشى كۈرەش ئەمەلىيەتتە ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن، باكتىرىيەلىك ئوكسىارتېس يەنىلا يېزا-قىشلاقلارنى ئىگىلەپ تۇراتتى. ئوكسىارتېس ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىنى قارىسا ئادەمنىڭ قورققۇسى كەلگۈدەك تاغ ئارىسىدىكى مۇھىم قورغانغا ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، بۇ قورغان « سوغدىيانا چوققا قورغىنى » دەپ ئاتىلاتتى⁽²¹⁾. قورغاننى ساقلاۋاتقان لەشكەرلەر ھەزىل قىلىپ « ئالېكساندىرنىڭ لەشكەرلىرىگە قانات چىققاندىلا، ئاندىن تىك چوققىدىكى بۇ قورغانغا ھۇجۇم قىلالايدۇ » دېيىشكەندى. بىراق، 300 نەپەر يۇنانلىق چوققىغا چىقىش ماھىرى مۇز تېشىدىغان پولات ئۈشكىلىرىنى ئىشلىتىپ بۇ قورغانغا يامىشىپ چىقىپ ئۇنى ساقلاۋاتقانلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى.

ئوكسىارتېسنىڭ قىزى ساھىبجامال روكسانامۇ ئەسىرلەرنىڭ قاتارىدا ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالېكساندىر ئۇنى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ نىكاھ ئىشى تېز ئارىدىلا ئالېكساندىر بىلەن ئوكسىارتېسنىڭ يارىشىپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. ھازىرقى زامان ئالىملىرىدىن تارن ئالېكساندىر بىلەن روكسانانىڭ نىكاھلىنىشىنى بىرخىل سىياسىي قۇددىلىشىش، يەنى ماكدونىيەلىكلەر بىلەن شەرقىي ئىراندىكى مىللەتلەر، باكتىرىيەلىكلەر، سوغدىيانلىقلار ۋە ساكلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەش ئارقىلىق كۈنسىرى خوراپ بېرىۋاتقان ماكدونىيەلىكلەرنىڭ شەرقتە ئىران بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىقىنى ساقلاشنى، بولۇپمۇ يېقىن ئارىدا ھىندىستانغا

بېسىپ كىرىشتە كېرەك بولىدىغان چەۋەندازلارنى تولۇقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ⁽²²⁾. ئالېكساندىرنىڭ نىكاھ ئىشىنىڭ بۇ تەرەپتىكى رولى ناھايىتىمۇ روشەن بولدى. ئالېكساندىرنىڭ يىراققا يۈرۈشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك نەتىجىسى ھەقىقەتەنمۇ پېرسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك ئورنىنى يوقىتىپ، ماكدونىيەلىك ھۆكۈمرانلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ھەمكارلىشىدىغان يەرلىك شەرقىي ئىرانلىقلارنىڭ تەركىبىنى كۈچەيتتى. پارسىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيە III ئەسىرگە كەلگەندىلا ئاندىن ئەسلىگە كەلدى. ئەمما، قەدىمكى زامان نوپۇز ئىگىلىرى ئالېكساندىر بىلەن روكسانانىڭ نىكاھلىنىشى بىر خىل دىپلوماتىيە بولماستىن، بەلكى ئەسلى تەبىئەتلىرىدىكى ئارزۇنىڭ تۈرتكىسى، دەپ تەكىتلىشىدۇ، بىزنىڭ قەدىمكىلەرنىڭ بۇ خاتىرىلىرىنى ئىنكار قىلىشىمىز قىيىندەك تۇرىدۇ.

بۇ ئۇرۇشلاردا ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئالېكساندىر بىلەن شەھەرلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشى بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى كېيىن تارىختا ئىنتايىن نام چىقاردى. ئالېكساندىر بىلەن نامى بېرىلگەن شەھەرلەر: ئارىئادىكى ئالېكساندىر بىلەن ھازىرقى ھېرات؛ درانگىئانادىكى پروفتاسىيەنىڭ ئالېكساندىر بىلەن شەھىرى، بۇ شەھەرنىڭ ئورنى تېخى ئېنىق ئەمەس؛ ئاراخوسىيادىكى ئالېكساندىر بىلەن شەھىرى⁽²³⁾؛ كافكازدىكى ئالېكساندىر بىلەن شەھىرى، بۇ شەھەر ساران رايونىدىكى جېبېل سۇراجنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارۋان شەھىرى دېگەن يېرىدە بولۇشى مۇمكىن؛ سىر دەرياسى رايونىدىكى ئۆمىرى قىسقا ئېسچاتانىڭ ئالېكساندىر بىلەن شەھىرى. بوي سۇندۇرغۇچى سۈپىتىدە ئالېكساندىر قىلىشقا تېگىشلىك ئەمەلىي خىزمەت مۇداپىئە ئىستېھكامى قىلىنغان بىر قىسىم تاكتىكىلىق كونا ماكانلارنى

رىمونت قىلدۇرۇش ۋە قوغداشتىنلا ئىبارەت ئىدى. لېكىن، يىراقنى كۆرۈش ئىستراتېگىيىسى ئالېكساندىرغا كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرغان رايونلارنى تاللانغۇزدى. ماكېدونىيەلىك ھۆكۈمدار بۇ رايونلارنى قەتئىي تۈردە ساقلاپ تۇرالغىنى ئۈچۈنلا ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قۇرۇقلۇق قاتنىشىنى ئىلكىدە تۇتالدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 327 - يىلى ئالېكساندىر ئىستېلا نىشانىنى پەنجاپقا يۆتكىدى. ئۇ قوشۇننى باشلاپ شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەپ، باجائۇر ۋە ماراكەنتتىن ئۆتۈپ، بارلىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇردى. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇرۇشلۇق جاينى ساقلاپ قالغان ئارقا سەپ قوشۇن ئىچىدە توپىلاڭ كۆتەردى، ئارقا سەپ قوغدىغۇچى قوشۇندىكىلەرنىڭ كۆپى ئەسلىدە دارىي III نىڭ ياللانما قوشۇنلىرى ئىدى. كېيىنكى يىلى 3000 يۇنانلىق كۆچمەن باكتىرىيە بىلەن سوغدىيانادا توپىلاڭ كۆتەردى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ياۋروپاغا قايتىدىغان ئۇزۇن مۇساپىلىك ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. يۇنانلىق بۇ كۆچمەنلەرنىڭ تەقدىرى ھەققىدە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلار بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ⁽²⁷⁾. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ئالېكساندىر بابىلۇندا ئۆلگەندىن كېيىن، تېخىمۇ ئېغىر توقۇنۇش پارتلىدى، ئۈستۈنكى سارتىپىستا⁽²⁸⁾ تەخمىنەن 23 مىڭچە ئادەم⁽²⁹⁾ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، يۇنانغا قاراپ يولغا چىقتى. ئالېكساندىر ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانى بىردىككاس پېئىتوننىڭ قوماندانلىقىدا توپىلاڭنى باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى. پېئىتون ئۆكتەمراق ھۆكۈمران بولۇپ، ئاسىيلىق قىلغانلارغا ھەم قورال كۈچى ھەم دىپلوماتىيىنى ئىشلىتىپ، قاتتىق يۇمشاق ۋاسىتىلەرنى تەڭ ئىشقا سېلىپ، ئاستىرتتىن توپىلاڭچىلارنى قولغا كەلتۈرۈپ،

ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگە ئايلاندۇرۇش ئۈمىدىدە بولدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە توپىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسمى پېئىتون تەرەپكە ئۆتتى، قالغانلىرى مەغلۇپ قىلىندى. بىراق، پېئىتوننىڭ قوشۇنى بىردىككاسنىڭ توپىلاڭچىلارنى جازالاش ھەققىدىكى پەرمانىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، پېئىتوننىڭ لاگىرىدىكى ھايات قالغانلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى ھەم ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى.

پېئىتون ئۈمىدىسىز ھالدا بابىلۇنغا چېكىندى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 322 - يىلى مىسىر بىلەن بولغان جەڭدە ئۇ بىردىككاسنى ئۆلتۈرۈش ھەرىكەتىنى پىلانلىدى. ئانتىپاتېرنىڭ ماكېدونىيە ئىمپېرىيىسىنى بۆلۈۋېلىشىدا پېئىتون قايتىدىن مېدىيىگە كەلدى ھەم ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئېۋدامۇسنى مېدىيىگە يېقىن قوشنا بولغان پارفىيەنىڭ ۋالىيىسى فراتافېرنېسنىڭ ئورنىغا قويدى. پېئىتوننىڭ بۇ تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ۋالىيلار بىلەن پىسىپىستا (ئالېكساندىرنىڭ قوغدىغۇچىسى، شۇ ۋاقىتتىكى پېرسىيەنىڭ ۋالىيىسى) نى پېئىتونغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. پېئىتونغا قارشى تۈزۈلگەن ئىتتىپاقچىلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرى روكسانانىڭ ئاتىسى، ئەينى ۋاقىتتىكى پاروپا مىسادائېنىڭ ۋالىيىسى ئوكسىارتېس ئىدى. ھازىرقى بەزى نوپۇز ئىگىلىرى ئوكسىارتېسنى بۈيۈك بىرتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان مەشھۇر «ئامۇ دەرياسى خەزىنىسى» نىڭ ئىگىسى دەپ قاراشقا مايىلراق. ئەمما، خەزىنىدىكى بىر ئۈزۈكنىڭ ئۈستىدىكى ئىسىم ئوكسىارتېس دېگەن ئىسىم-ئەمەسمۇ، بۇ تېخى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن خېلىلا يىراق. قانداقلا بولمىسۇن، ئوكسىارتېس مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 322-يىلى كۆڭلى يېرىم ھالدا قىزى روكسانا بىلەن خوشلاشتى. شۇ يىلى روكسانا (ئۇ

ئالېكساندىر پەردىن قورسىقىدا قالغان ئوغلى ئالېكساندىر IV ئائىلىسىنى تۇغدى) ئانتىپاتېر بىلەن بىللە ماكېدونىيەگە قايتتى. ئانتىپاتېر ئۆلگەندىن كېيىن، روكسانا ئالېكساندىرنىڭ ئانىسى ئولنىبىسنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. بىراق، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 316 - يىلى ئولنىبىس ئۆلگەندىن كېيىن، روكسانا ئوغلى بىلەن بىللە ئامفىئوپولس تەرىپىدىن كاساندىردا قولغا ئېلىندى ھەم تۆت يىلدىن كېيىن قەتلى قىلدى. روكسانانىڭ ئافىنادىن قانداق كەتكەنلىكى ئۇنىڭ ياۋروپادىكى ئەسلىمىلىرىگە ئوخشاش ناھايىتىمۇ سىرلىق تۇس ئالغان³⁰.

بىرلىشىپ يېتىتوغنا قارشى تۇرغانلار ئارىسىدا يەنە ئارىئا ۋە درانگىئانانىڭ ۋالىيسى ستاسانور ھەم ئاراخوسىيانىڭ ۋالىيسى سىبىرتىئۇسلارمۇ بار ئىدى. ئالېكساندىرنىڭ بۇرۇنقى ۋەزىرى ئېۋمېنېس ئالېكساندىرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ يەكچەشمە ئانتىگونۇسقا قارشى چىقتى. ئېۋمېنېس كىچىك ئاسىيادىن ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ قوشۇن تارتىپ پېرسىيەگە كەلگەندە، بىرلەشكەن ۋالىيلار ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلدى. ئانتىگونۇس ئىسفاھانغا يېقىن جايدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە ئىتتىپاقداشلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىن ئانتىگونۇس يەنە غەربكە قايتىپ، شەرقتىكى قارام زېمىنلارنى ئۆز يېتى ئەسلىدىكى ۋالىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قالدۇردى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 312 - يىلى سېلىئۇكۇس يەنە بىر قېتىم بابىلۇننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئالېكساندىرنىڭ شەرقتىكى ئۆلكىلىرىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. سېلىئۇكۇس ئانتىگونۇسنىڭ ئورنىغا مېدىيەنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان نىكانورنى يوقىتىپ، باكتىرىيەنى قايتىدىن بويسۇندۇردى ھەم ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستاندا يېڭى قۇرۇلغان مائۇرىيا

خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. مائۇرىيا خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئاتاقلىق چاندرىگۇپتا بولۇپ، ئالېكساندىرنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرى ياش چاندرىگۇپتانى چوڭقۇر ئىلھاملاندۇرغانىدى، كېيىن ئۇ رەقەبىنىڭ 600 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى بېسىپ چۈشىدىغان زور قوشۇن بىلەن شىمالىي ھىندىستاننى بويسۇندۇرغانىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 304 - يىلىغا كەلگەندە سېلىئۇكۇس مائۇرىيا خاندانلىقى بىلەن سۈلھى تۈزدى. سېلىئۇكۇسنىڭ ئەلچىسى سىبىرتىئۇسنىڭ بۇرۇنقى ۋەزىرى مېگاستېنېس ئىدى، مېگاستېنېس كېيىنچە ئۆزىنىڭ ھىندىستان ساياھىتىدىن يازغان ئەسىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغانىدى. سېلىئۇكۇس پاروپامسادائى، ئاراخوسىيا ۋە گېدروسىيەلەرنى مائۇرىيا خاندانلىقىغا بۆلۈپ بېرىشكە قوشۇلغان بولۇپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قۇدىلىشىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى. سېلىئۇكۇس سوغا سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەن 500 پىلنى قوبۇل قىلدى. سېلىئۇكۇس كىچىك ئاسىياغا قايتقاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 301 - يىلىدا بۇ پىللار ئىپتىتىكى جەڭدە ئۇنى غەلبىسىگە ئېرىشتۈردى.

يېقىنقى بىرنەچچە قېتىملىق بايقاشلار مائۇرىيا خاندانلىقى سېلىئۇكۇس بۆلۈپ بەرگەن ئۆلكىلەردە ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ھازىرقى ئافغانىستاندا چاندرىگۇپتانىڭ نەۋرىسى ئاسوكانىڭ ئويما يېزىقلىرىدىن كەم دېگەندە ئۈچ پارچىسى تېپىلدى. بۇلاردىن ئارامى يېزىقىدىكى بۇزۇلۇپ كەتكەن بىرى ھازىرقى جالالئابادنىڭ غەربىي شىمالىدىكى لاغمان دېگەن يەردىن تېپىلدى. قالغان ئىككى يادىكارلىق قەدىمكى قەندەھاردىن تېپىلدى: بىرىنىڭ ئۈستىگە ئارامى يېزىقى ۋە يۇنان يېزىقىدا ئاسوكانىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ھەم ئۇنىڭ

ۋەزىرلىرىگە يۈرگۈزگەن ئەخلاق سىياسىتى ئويۇلغان. يەنە بىرسى يۇنان يېزىقىدا ئويۇلغان ئابىدە بولۇپ، ئاسوكانىڭ 12 - ۋە 13 - ئاشتىكى يارلىقىنىڭ قىسمەن تەرجىمىسى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار ئاسوكانىڭ بۇددا دىنىنى مائۇرىيا خانلىقىنىڭ يېڭى قوشۇلغان ئۆلكىلىرىگە ئېلىپ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى كېيىنكى تارىخقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەندى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 324 - يىلى ئالىپكساندىر سۇساغا قايتقاندىن كېيىن، سېلىئۇكۇس كۆپلىگەن ماكدونىيىلىك قوماندانلارغا ئوخشاش بىر ئىرانلىق ئايالغا ئۆيلەندى. بۇ ئايال دەل مەشھۇر سىپتامېنىڭ قىزى ئاپاما ئىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 293 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئوغلى ئانتىئوكۇس سېلىئۇكۇسنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە شەرقىي ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئائىلە كېلىپ چىقىشى ۋە تەربىيىلىنىشى ياخشى بولغاچقا، ئانتىئوكۇس ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالايتتى. ئانتىئوكۇسنىڭ ۋەزىپىسى ساكلارنىڭ يايلاقتىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە تاقابىل تۇرۇش، سېلىئۇس خانىدانلىقىنىڭ ئارىئا ۋە باكتىرىيەدە قالغان زېمىنلىرىنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتىش ئىدى. ئانتىئوكۇس مەرۋىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى ھەم ئۇ يەرگە «ئانتىئوكىيە» دەپ نام قويدى. باكتىرىيەدە سېلىئۇس خانىدانلىقىنىڭ پۇل ياساش زاۋۇتى بولۇپ، سېلىئۇكۇس بىلەن ئانتىئوكۇسنىڭ ئىسىملىرى بىللە ئويۇلغان تەڭگە پۇللارنى تارقىتاتتى. ئەمما، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 280 - يىلى ئانتىئوكۇس ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىغا يالغۇز ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دىققىتى كىچىك ئاسىياغا بۇرۇلۇپ، سېلىئۇس خانىدانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى بوشاشتى.

يېڭىدىن بايقالغان بىر ئويما يېزىقتا ئىسپاتلىنىشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 261 - يىلى ئانتىئوكۇس ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن، ئاندرىگوراس ئىسىملىك بىرسى ۋالىيلىق سالاھىيىتى بىلەن پارفىيە ۋە ھىركانىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ھۆكۈمران ئانتىئوكۇس II نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 264—261 يىلىغىچە) ئاندرىگوراس بۇ رايونلارنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى ھەم خاننىڭ نامى بولمىغان ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنى تارقىتتى. ئەمما، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاندرىگوراس يەنە بىر يېڭى سەردار - پارفىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ئارساسېس تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئارساسېس ئۆزىنىڭ ھىمايىچىلىرى بولغان كۆچمەن پانپىلارنى ھۇجۇمچى قىلىپ تۇرۇپ، پارفىيە ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ تىلىدا دەسلەپتە شەرقىي ئىران تىلىنىڭ تەركىبلىرى بولغانلىقى ئېنىق. ئەمما، ئۇلارنىڭ تىلى ناھايىتى تېزلا پارفىيەدە ئولتۇراقلاشقانلار ئىشلىتىدىغان شىمالىي ئىران دىئالېكتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 247 - يىلى ئاندرىگوراس گۇمران بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئارساسېس چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئارساسېس دەۋرى باشلاندى^①. يېڭى قۇرۇلغان پارفىيە خانىدانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى بىر مۇھىم مەركىزىي شەھىرى نىسا (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركمەنىستانىنىڭ ئاشخاباد ئەتراپىدا) دا ئىدى. يېرىم ئەسىردىن كېيىن بۇ رايون پارفىيە خانىدانلىقىنىڭ «مىترانداتېك» دېگەن نامىنى قوبۇل قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى نىسا قەدىمكى شەھىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۇنان ئۇسلۇبىدىكى گىرۋىكىگە پىل چىشى قويۇلغان 40 نەچچە جاممۇ بار

32. سىيا بىلەن چېكىلگەن خەتلەر (Ostraca) بار نۇرغۇنلىغان قارغۇر بۇيۇملار پارچىلىرىمۇ مۇشۇ يەردىن تېپىلدى. قېزىۋېلىنغان بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ يەردە ئىلگىرى دائىرىسى ناھايىتى چوڭ ھاراق ساقلاش ئۆيى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھاراق ساقلاش ئۆيىنىڭ بايقىلىشى ئەينى ۋاقىتتىكى يېزا ئىگىلىك ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە ھازىر ئېقىۋاتقنى ئۇلارنىڭ تىلى ئارامى يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغان پارفىيە تىلى ئەمەس، بەلكى بىرخىل پارس تىلىغا چەت تىلدىن كىرگەن نۇرغۇن سۆزلەرگە ئىگە بولغان، ئارامى يېزىقى ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىنغان تىلدۇر دېگەن قاراشتىن ئىبارەت.

كېيىنكى تارىختا پارفىيە خانىدانلىقى مېسوپوتامىيىگە قاراپ ئىلگىرىلەشنى تېزلەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ مەركىزى تۈركمەن يايلىقىدىن يۆتكەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پارفىيە خانىدانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا يەنە بىر دۆلەت بارلىققا كەلدى. ئارساسېس باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، سېلېئۇسىد خانىدانلىقىدىكى باكتىرىيىنىڭ باش ۋالىيسى دىئودوتۇسمۇ مۇستەقىل بولدى. دىئودوتۇسنىڭ مۇستەقىللىقى ئالدى بىلەن قىسمەن ھالدا دىئودوتۇسنىڭ پورتىرىنىڭ تەڭگە پۇلدا كۆرۈنۈشىدە ئىپادىلەندى. (گەرچە بۇ تەڭگە پۇللارنىڭ ئارقا تەرىپىدە يەنىلا ئانتىئوكۇس III نىڭ ئىسمى ۋە پورتىرىنى ساقلانغان بولسىمۇ). ئەمما ئانچە ئۆتمەيلا دىئودوتۇسنىڭ نامى پادىشاھ سۈپىتىدە پۇلغا بېسىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق كەشپىياتى - گۈلدۈرماما ۋە چاقماق ئىلاھى زېۋىنىنىڭ ئوبرازىمۇ پۇلغا چۈشۈرۈلدى. دىئودوتۇسنىڭ باكتىرىيە خانلىقى ھەيران قالارلىق ھاياتىي كۈچنى نامايەن قىلغانىدى. كېيىنكى

خانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىللىرىدە باكتىرىيە خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، ھىندىستان سۇب چوڭ قۇرۇقلۇقىغا قەدەر كىرگەندى. باكتىرىيىنىڭ پارفىيەگە ئوخشاش ئاخىرقى ھېسابتا سېلېئۇسىد خانىدانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتەلىشىدە يەنە مۇھىم بىر تاشقى سەۋەپ بار، بۇ ئانتىئوكۇس II ئۆلگەندە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 246 - يىلى) مىسىر پادىشاھى پتولېمى III نىڭ سېلېئۇسىد خانىدانلىقىغا بېسىپ كىرىشى ئىدى. بىرقانچە ئەسىردىن كېيىن خرىستىيان راھىبى كوسماس ئىندىكوپلېئۇستېس قىزىل دېڭىزنىڭ ئادورس دېگەن يېرىدە بىر مەشھۇر ئويما يېزىقىنى ئۇچراتتى، ئۇنىڭدا « (پتولېمى) ئېفىرات دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۆزى جەڭ قىلىپ مېسوپوتامىيە، بابىلونىيە، سۇسئانا، پېرسىيە، مېدىيە ۋە (ئىمپېرىيىنىڭ) باشقا رايونلىرىدىن تاكى باكتىرىيىنىڭ يىراق (چېگرىلىرىغا) قەدەر بويىسۇندۇردى. » 33 « دېگەن خەتلەر ئويۇلغانىدى. سېلېئۇسىد خانىدانلىقىنىڭ يۈرىكى ھېسابلىنىدىغان رايونلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلەرنىڭ كونتروللۇقىغا ئاللىقاچان ئۆتۈپ بولغان يەردە شەرقتىكى ئۆلكىلەرنىڭ ئۆز-ئۆزىدىن گۇمران بولۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. باكتىرىيەدە دىئودوتۇس باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە ئەھۋال زادى قانداق بولدى، بۇ ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. دىئودوتۇسنىڭ ئوغلى ھەم ۋارىسىنىڭ ئىسمى-فامىلىسى دىئودوتۇسنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دىئودوتۇسنىڭ پۇللىرىنى پەرق ئېتىش ئىشنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى 34. ئېيتىلىشىچە، ئىككىنچى دىئودوتۇس ئاتىسىنىڭ پارفىيە بىلەن دۈشمەنلىشىش سىياسىتىنى ئۆزگەرتكەن. ئەمما، تەپسىلىي مەلۇماتنى پەقەت پولىبىئۇسنىڭ سېلېئۇسىد پادىشاھى ئىمپېراتور ئانتىئوكۇس III نىڭ شەرققە

يۈرۈشى توغرىسىدىكى باياندىن تاپقىلى بولىدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 208 - يىلى ئانتىئوكۇس ئېكباتانادىن قوشۇن تارتىپ كىرىپ، ئېلبۇرس تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى پارفىيەلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى بېسىقتۇردى، ھىركانىيىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تامبراكس ئوردىسىنى ئىگىلەپ، مۇستەھكەم قەلئە سىرىنىكىس شەھىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. كېيىن ئانتىئوكۇس ئارىئۇس دەرياسى (ھارى دەرياسى) دا باكتىرىيىلىك چەۋەندازلارنى قوغلىسۋەتتى. شۇ ۋاقىتتىكى باكتىرىيىنىڭ ھۆكۈمرانى ماگنېسىيەدىن كەلگەن يۇنانلىق ئېۋسىدېمۇس ئىدى. ئانتىئوكۇس باكتىرىيەگە جايلاشقان باكتىرىيىلىكلەرنىڭ پايتەختىنى قورشىۋالدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئۇرۇنۇشى بىكارغا كېتىپ، ھېچقانداق ئىلگىرىلىيەلمىدى. ئانتىئوكۇس ئىككى يىل جەڭ قىلغاندىن كېيىن، كېسەكتىن قوپۇرۇلغان غايەت زور شەھەر سېپىلى ⑤۵ ھەم تۆت ئەتراپىدىكى سارلىق ۋە قويۇق جاڭگاللىقلارغا دۇچ كېلىپ، رەقىبىنىڭ ھەيۋىسى ئالدىدا ئاخىرى جاسارىتىنى يوقاتتى. ئۇ قورقۇنچىلۇق يايلاق ساكلىرىنى ئېتىراپ قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ شەرتلىرىگە قوشۇلدى. ئېۋسىدېمۇس ئۆزىنىڭ ئىسيانكار ئەمەس، بەلكى ئىسيانكارلارنى قەتلى قىلغانلارنىڭ ئەۋلادى (يەنى دىئودوتۇسنىڭ ئەۋلادى) ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئانتىئوكۇس ئېۋسىدېمۇسنىڭ ئۆز پادىشاھلىقىنى ساقلاپ قېلىشىغا ماقۇل بولدى. ئېۋسىدېمۇس بولسا ئۆزىنىڭ پىلىنى ئانتىئوكۇسقا تەقدىم قىلدى. ئىككى تەرەپ ئىتتىپاق تۈزۈش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. ئېۋسىدېمۇسنىڭ ئوغلى دېمېترىئۇسنىڭ پادىشاھلارغا خاس كېلىشكەن قەددى-قامەت ئانتىئوكۇسقا ناھايىتىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئانتىئوكۇس ئۆزىنىڭ قىزىنى بۇ شاھزادىگە بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى، ھالبۇكى، بۇ توي كېلىشىمى ئەمەلگە

ئاشمىدى . شۇنىڭدىن كېيىن، ئانتىئوكۇس ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ، پاروپامىسادا ئېغا كىرىپ، شۇ يەرنىڭ ھىندى ھۆكۈمرانى سوفىگاسپېنۇس بىلەن كېلىشىم تۈزدى، ئاندىن كارمانىيەدىن ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. ئېۋسىدېمۇس ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماكدونىيىلىكلەر ۋە يۇنانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە ئۆزى يالغۇز باكتىرىيەدە قالدى. (جەدۋەل)

دېئودوتۇس I (تەخمىنەن مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى 247-يىلى)

دېئودوتۇس II

ئېۋسىدېمۇس خان جەمەتى ئېۋكراتىدېس خان جەمەتى
(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 208-يىلى)

- ئېۋسىدېمۇس I
- دېمېترىئۇس I
- ئېۋسىدېمۇس II
- دېمېترىئۇس II
- پانتالبئون
- ئاگاسوكلىس
- ئانتىماكۇس تېئۇس

- ئېۋكراتىدېس I
- پلانتو
- ئېۋكراتىدېس II سوتېر
- ھېلىوكلىس

قەدىمكى ھۆججەتلەردە باكتىرىيىدىكى يۇنان پادىشاھلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان بولۇپ، يۇنان - باكتىرىيە

پادىشاھلىقىنىڭ تارىخى پارچە - پۇرات يازما ماتېرىياللار ۋە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان قالدۇق پۇللار ئاساسىدا قايتىدىن تىكلەنگەن. تارىخنىڭ ئويما يېزىق ئۈستىدىكى تەتقىقاتى يۇنان-باكتىرىيە پادىشاھلىقى تارىخىدىن ئىبارەت بۇ تەتقىقات تېمىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتتا بىر دەۋردىن دېرەك بەردى. بىراق، تارىخنىڭ تەتقىقاتىدىكى كەمچىلىك ئۇ نەزەرىيەنى مۇلاھىزىگە بەك كۆپ ئورۇن بېرىۋەتكەن بولۇپ، بۇ پۇلشۇناسلىقنى ئاساسى ئاجىز بولغان تارىخ دېدۈكسىيەسى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان. نارائىن خاتالىقلارنى تۈزىتىپ ۋە تولۇقلاپ، ئۈنۈملۈك تەكشۈرۈشكە تۈرتكە بولدى. لېكىن، ئۇ تارىخقا بەرگەن باھاسىدا ئېھتىياتچانلىقنى ئەستىن چىقارمىغان بولسىمۇ، ئەمما، تىرىناق ئاستىدىن كىرگۈزۈشكە ئەگەشكەن گۇمانلاردىنمۇ خالى بولالمىدى. بىزنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى يۇنان - باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىغا بېسىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە ئىگە بولغان بىلىملىرىمىز، ئاساسەن، پۇلشۇناسلىقنىڭ دەلىل-ئىسپاتلىرىدىن كەلگەن. شۇڭا، بۇ پۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىغا قارىتا تەتقىدى نەزەردە تۇرۇپ چۈشەندۈرىشىمىز زۆرۈر.³⁶

ئاسۇكا خانىدىن كېيىن، مائۇرىيا خانىدانلىقى كۈنسېرى ئاجىزلاپ، گاندارا رايونىدا بىر بوشلۇقلا قالدى. بۇ ۋاقىتتا سىر دەرياسى رايونىدىكى ساكلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقتىن باكتىرىيىدىكى يۇنانلىقلار قاتتىق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالدى، ئۇلار پاروپامىسۇس تېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر ئىشەنچلىك ئارقا سەپكە ئىگە بولۇشقا تەشنا ئىدى. يۇنانلىقلار پاروپامىسۇس تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا، دېمېترىئۇس ناھايىتى زور رول ئوينىدى. چۈنكى، ئۇ ئالېكساندىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك پىل كالىسىنىڭ تېرىسىدىن قىلىنغان باش بېزىكى

بىلەن «يېڭىلەمەس» (Aniketos) دېگەن بويسۇندۇرغۇچى نامغا ئېرىشكەندى. نارائىنمۇ جەنۇبىي چېگرىغا بېسىپ كىرىشتە ئانتىماكۇس تېئۇسنىڭ پائالىيىتىنى تەكىتلىدى. باكتىرىيىدىكى يۇنانلىقلارنىڭ بۇ قېتىمقى جەنۇبقا كۆچكەن ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 190 - يىل بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 170 - يىلنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، جەنۇبقا كۆچۈشنىڭ ئاقىۋىتى يۇنان-باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ بۆلۈنۈشىنى تېزلىتىش بولدى. دېمېترىئۇسنىڭ ئارقا تەرىپىدىن قورقۇنچلۇق بىر رەقەب - ئېۋكراتىدېس باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئېۋكراتىدېس دىمېترىئۇسنى يېڭىپ پۇشكالاۋاتىغا كىردى. بىز باكتىرىيە ۋە پەنجاپتىكى بىر مۇنچە پادىشاھلارنى بۆلۈنۈپ كەتكەن دۈشمەنلىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىككى خانىدانلىق سىستېمىسى دەپ قارىشىمىز مۇمكىن. بۇ ئىككى خانىدانلىق سىستېمىسىنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىنى جەدۋەل بىلەن ئاددىي قىلىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن جەدۋەلگە قارالسۇن).

1948 - يىلى ئافغانىستاندىن يۇنان-باكتىرىيەنىڭ بىر تۈركۈم مۇھىم تەڭگىلىرى بايقالدى. بۇ پۇللار كېيىنچە «قۇندۇز غەزىنىسى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولدى. بۇ قېتىمقى مۇھىم بايقاش بىزنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى باكتىرىيە ھۆكۈمرانلىرى ھەققىدىكى بىلىملىرىمىزنى بېيىتتى. بۇرۇن، بىز «قۇندۇز خەزىنىسى» ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى بىر ئاددىي تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەپ قويغانىدۇق.³⁷ يېقىندا «فرانسىيە ئافغانىستان ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ دوكلاتى» ناملىق ئەسەردە بۇ قېتىملىق بايقاش تەپسىلىي بايان قىلىندى.³⁸ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شۇ قېتىم ئەينى ۋاقىتتا تارقىتىلغان ئادەتتىكى تۆت درەخمەلىك پۇللاردىن باشقا، يەنە بەش دانە پىل

ئوردېنى، قوش 10 درەخمەلىك چوڭ-كىچىك پۇللىرىمۇ بايقالدى. بۇ پۇللىرىنى كېيىنكى مەزگىلدىكى ھۆكۈمران ئامىنتاس تارقاتقان بولۇپ، ھەر بىر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 84 گرامدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ. بىزنىڭ كېيىنكى باپتا داۋاملىق توختالماقچى بولغىنىمىز مانا شۇ كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھىندى-باكتىرىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇرەككەپ دەۋرىدۇر.

ئىزاھاتلار:

- ① ھېرودوت ئەسەرلىرى 4-توم 11-بەت.
- ② ئى.د.فىلىپس: «ھېرودوت بايان قىلغان ئارگىپپايلار»، «ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ژۇرنىلى 1960-يىلى 23-سان.
- ③ ئىسپىدونلارنىڭ ئاسىيو (ئۇسۇن) لار ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى دەلىل-ئىسپاتقا ۋ. سامولىننىڭ «تۈركلەردىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان تارىخىي ئىرقىلار توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن، توكيو، 1956-يىلى نەشرى، 38-بەت.
- ④ ئارزىئان: «ئالېكساندىرنىڭ يىراققا قىلغان يۈرۈشى»، 3-توم 27-بەت.
- ⑤ بلىنى: «ئاتۇرال تارىخ»، 6-توم 92-بەت.
- ⑥ ئى.بېنۇپىستې: «كىرۇس شەھىرى».
- ⑦ ھېرودوت بۇ يەردە سىر دەرياسىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.
- ⑧ بۇ باياندا ئارزىئاننىڭ «ئالېكساندىرنىڭ يىراققا قىلغان يۈرۈشى» ناملىق ئەسىرى (6-توم، 29-بەت) گە ئاساسلىنىلدى.
- ⑨ ر.گ.كېنت: «قەدىمكى زاماندىكى پارسلار»، 1953-يىلى نەشرى، 131-بەت.
- ⑩ ئەرەب ئاسترونوملىرىمۇ سېلىنۇگۇ يىلنامىسىنى «ئالېكساندىر يىلنامىسى» دەپ ئاتايدۇ. ئال-بىرۇنىنىڭ «قەدىمكى مىللەتلەر يىلنامىسى» گە قاراڭ، 121-بەت.
- ⑪ ۋ.ب.ھېنتىڭ: «زورۇئاستىر، سىياسەتچى ياكى پېرىخون»، 1951-يىلى، ئوكسفورد نەشرى.
- ⑫ سوۋغا-تارتۇققا زىچچە كۈمۈش تاپشۇرۇلغان، بابلۇننىڭ ئۆلچىمى بويىچە بىر ئارانت 30.024 كىلوگرامغا تەڭ كېلىدۇ.
- ⑬ ھېرودوت ياقا يۇرتلۇقلارنى ئىلىتىپ قەدىمكى پارىسچىدىكى «saranges» دېگەن

- سۆزنى قوللانغان. مېدىيەدىكى مەمۇرىي رايونلار ناملىرىنىڭ بىردەك بولۇشى كۆزدە تۇتۇلۇپ، مەزكۇر كىتابتا كېيىنكى مەزگىللەردىكى يۇنان يازغۇچىلىرىنىڭ ئادەتلەنگىنى بويىچە «دراگىئانا» دېگەن نام قوللاندى.
- ⑭ مەسىلەن: تولستوف مۇشۇنداق قارايدۇ، تولستوفنىڭ «قەدىمكى زاماندىكى خارەزىم خارابىلىرى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن، بېرلىن، 21953-يىلى نەشرى، 111-بەت.
 - ⑮ ئا.ت.ئولمستېد: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى»، 146-، 248-بەتلەر.
 - ⑯ ج.لاسپى: «ئۇلخۇننىڭ سۇغۇرۇش سىستېمىسى».
 - ⑰ «ھايۋانات تەزكىرىسى»، 5-توم، 19-بەت.
 - ⑱ گ.پوسپېتېر: «پارسلارنىڭ مىسىردىكى تۇنجى ھاكىمىيىتى»، قاھىرە، 1936-يىلى نەشرى، 183-بەت.
 - ⑲ س.ئى.رۇدېنكو: «سكىفىلار دەۋرىدىكى گورنو ئالتاي ئاھالىلىرىنىڭ مەدەنىيىتى» ، موسكۋا، 1953-يىلى نەشرى.
 - ⑳ ك.چىتار: «تۈركلەردىن ئىلگىرىكى ئالتاي رايونى»، ستوكھولم، 1951-يىلى نەشرى، 182-بەت.
 - ㉑ تىرېۋېر: «شىمالىي مۇڭغۇلىيەدە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، لېنىنگراد، 1932-يىلى نەشرى.
 - ㉒ ب.ۋ.ھېئاد: «ئەڭ دەسلەپكى يۇنان-باكتىرىيە ۋە يۇنان-ھىندىستان بۇللىرى».
 - ㉓ قەدىمكى يۇنانلىقلار ھىندىقۇش تېغىنى كافكاز تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ، شىمالىي ھىندىستان شېۋىسىدە ھىندىقۇش تېغى «پاروپا مىسۇس تېغى» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان.
 - ㉔ بۇ چوققا قورغىنىنىڭ جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئىسلام دەۋرىدە مۇغ تېغىدا سوغدىلارنىڭ تاغ ئارىسىغا جايلاشقان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش قورغىنى بولغان.
 - ㉕ ۋ.ۋ.تارن: «ئىسپىراتۇر ئالېكساندىر»، 2-توم، 326-بەت.
 - ㉖ ئارن «پارفىيەدىكى رايونلار» دا خاتىرىلەنگەن ئالېكساندىرىيە شەھىرىنى غەزنىگە جايلاشقان دەپ قارايدۇ («باكتىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار»، 49-بەت).
 - ㉗ دىئودورۇسنىڭ بايان قىلىشىچە، بۇ ئاسىيلىق قىلغۇچىلار قىرىپ تاشلانغان. ئەمما،

- كۆزىتىشنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇلار ئاخىر يۇرتىغا يېتىپ بارغان.
- 28 بۇ، يۇنانلىقلارنىڭ مېدىيەنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئۆلكىلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئاتالمىسى.
- 29 تارن بۇ «23 مىڭ ئادەم» دېگەن سانغا قوشۇلمايدۇ، ئۇ ئاسىيلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي سانىنىڭ ئاران 3000 ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. تارنىڭ «باكتىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 72-بېتىگە قارالسۇن.
- 30 مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 311-، 310-يىللىرىدىكى ساقلانغان بىر مال تىزىملىكىگە ئاساسلانغاندا، روكسانا ئافىناغا ئالتۇن جام ۋە مارجاندىن ئىبارەت تىپىك ئىران سوۋغىسىنى تەقدىم قىلغان، ئەمما، ئۇنىڭ ئافىناغا بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈدىغان دەلىل-ئىسپات يوق.
- 31 ۋولسكى تېخىمۇ ئىلگىرىكى دەۋرنى تىلغا ئالىدۇ، يېڭىدىن تېپىلغان ئاندرىگوراسنىڭ ئوبىما يېزىقى ئۇنىڭ خۇلاسىسىگە سەل زىت كېلىدۇ.
- 32 ئا.مونگايىت بۇ تېپىلمىلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇدى، مونگايىت: «سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيىسى» گە قارالسۇن.
- 33 ئى.ئو.ۋىنستېد: «خىرىستىئان دىنى توپوگرافىيىسى»، كامبىرىج، 1909-يىل نەشرى، 73-، 74-بەتلەر.
- 34 ئا.ك.نارائىن «ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار» ناملىق ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ ئىككى پورتىرىنى بەرق ئىتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەمما، ئى.ت.نېۋىل بۇنىڭغا قارىمۇقارشى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «شەرقىي سېلبىئۇسىد خاندانلىقىنىڭ پۇل قويۇش زاۋۇتى»، 248-بەت.
- 35 بۇ خارابىلەر توغرىسىدا ب.داگېنس، م.لې.بېرى ۋە سلومبېرگېرلارنىڭ «ئافغانىستاندىكى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن (پارىژ، 1964-يىل نەشرى، 69-بەتتىن 75-بەتكىچە).
- 36 بۇ مەزگىلدىكى نوپۇزلۇق پۇل مۇندەرىجىلىرى: پ.گاردنېر: «بۈيۈك بىرتانىيە مۇزېيىدا ساقلانغان ھىندىستان پۇللىرىنىڭ مۇندەرىجىسى—باكتىرىيىدىكى يۇنان، سىكى خاىلىرى»، لوندون، 1866-يىل نەشرى؛ ر.ب.ۋايتېھېئاد: «پەنجاب مۇزېيىدا ساقلانغان پۇللار مۇندەرىجىسى»، لاھور، ئوكسفورد، 1914-يىل نەشرى.

- 37 ئا.د.ھ.بىۋار: «قۇندۇزدىكى باكتىرىيە خەزىنىسى».
- 38 ر.كۇرئېل، گ.فۇسمان: «قۇندۇزدىكى پۇل خەزىنىسى»، پارىژ، 1965-يىل نەشرى.

II باب كۆچمەن ئىمپېرىيەلەر ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى

ئېۋكراتىدېس باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىدىكى باكتىرىيە خانىدانلىقى زېمىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىلگىگە ئالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ھىندىقۇش تېغىنىڭ جەنۇبىدىمۇ ھىندى-باكتىرىيە پادىشاھلىقى بارلىققا كەلدى. ئېۋكراتىدېس خانىدانلىقى بىلەن ئېۋسىدېمۇس خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش زادىلا بېسىقمىدى، ھەرقايسى خانىدانلىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ تەخت تالاشقۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى پۈت تېپىشىش كۈرەشلىرى ئەۋج ئالدى.

دېمېترىئۇس ئۆلگەندىن كېيىنكى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 170-يىلى) 40 يىلنىڭ ھەر ئون يىلىدا بىر ئۇلۇغ شەخس ئوتتۇرىغا چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. دېمېترىئۇس ئۆلگەندىن كېيىنكى بىرىنچى ئون يىلدىكى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 170- يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 160-يىلغىچە) ھۆكۈمران ئاپوللودوتۇس I ئىدى. ئاپوللودوتۇس زور تۈركۈمدە پۇل تارقىتقان بولۇپ، تروگۇسۇمۇ ئۇنى تىلغا ئالغانىدى.

ئاپوللودوتۇستىن كېيىنكى ئون يىلدا مىلادىيە I سوتېر ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. مىلادىيە I نىڭ ھۆكۈمرانلىقى كېيىنكىلەرگە ناھايىتىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ بۇددا

دىنىغىمۇ قىزغىن پوزىتسىيە تۇتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇددا دىنىنىڭ كىلاسسىك دەستۇرى «مىلىندەپەنھە» (Milindapañha) دە مىلىندە I ئاساسلىق پېرسۇناژ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «مىلىندە پەنھە» ئەپلاتوننىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان پەلسەپىۋى سۆھبەتلەردىن ئىبارەت ①. بۇددىزم رىۋايەتلىرىدە مىلىندە شاھنىڭ پايتەختى ساگالادا دېيىلىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە ساگالانى پەنجاپ رايونىدىكى سىئالكوت دەپ قارىشىدۇ. ۋاھالەنكى، مىلىندە I قىش پەسىللەردە ئاندا-ساندا سىئالكوتتا تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، پۇلشۇناسلىقنىڭ دەلىللىرى قايىل قىلارلىق ھالدا شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مىلىندە I پادىشاھلىقنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى پۇشكالاۋاتى يەنى ھازىرقى پېشاۋەر ئەتراپىدىكى چارسادا بولغان. ھازىرقى زاماندىكى بىر قىسىم نوپۇزلۇقلارنىڭ قارىشىچە، مىلىندە I بىرخىل ئېرا ياراتقان بولۇپ، مۇشۇ ئېراغا ئاساسلىنىپ ھىندىستاننىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى كۆپلىگەن ئويما يېزىقلىرىنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلىغىلى بولىدىكەن. ئەمەلىيەتتە، مىلىندە I بەرپا قىلغان دېيىلىۋاتقان ئېرا بەلكىم يۇنان ئېراسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئېرا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 155-يىلى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى مىلىندە I نىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. مىلىندە I نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كىونكرېت ئەھۋالى ھەققىدە بىز تېخى باشقا ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، ھىندىستاندىكى يۇنان پادىشاھلىرى ئىچىدە مىلىندە I شۈبھىسىزكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرىدۇر.

مىلىندە I دىن كېيىنكى ئون يىلدا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 145-يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 135-يىلغىچە بولۇشى مۇمكىن) ئوتتۇرىغا چىققان ھۆكۈمدار—ئانتىئالىسىداس. يۇقىرىدا تىلغا

ئېلىنغان پادىشاھلارغا ئوخشاش، ئانتىئالسىداسنىڭ ئىسمىمۇ ئۇ تارقان پۇللاردا ئۇچرايدۇ. مەشھۇر بېسناگېر تاش تۇۋرۇكىدىكى بىراھمان يېزىقىدىكى پۈتۈكتىمۇ ئانتىئالسىداسنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئويما يېزىق پادىشاھنىڭ ئەلچىسى ھېلىئودورۇسنىڭ قوشنا ئەل تۇپرىقىدا ھىندىلارنىڭ ئىلاھى ۋىسنۇغا ئاتاپ يازغان بېغىشلىمىسى ئىدى. ھېلىئودورۇس تاكسىلاننىڭ پۇقراسى ئىدى، بىراق ئانتىئالسىداس پۇشكالاۋاتىنى ۋە مىلىندە I ئۆلگەندە قالغان ھىندى-باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىنى ئىگىلەشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ مەركىزى ئافغانىستاننىڭ گەردىز شەھىرى بولۇشى مۇمكىن.

ھىندى-باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئەۋلاد يۇنان-ماكدونىيەلىك ھۆكۈمرانى ھەققىدە ھۆججەت ۋە ئويما يېزىق دەلىللىرى ناھايىتىمۇ كەمچىل. بار دەلىللەر پەقەت پۇل ماتېرىياللىرىدىنلا ئىبارەت. بۇ مەزگىلدىكى گەۋدىلىك ھۆكۈمران ستراتو I (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 135-يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 125-يىلغىچە) دۇر. ستراتو I ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى پۇشكالاۋاتىدىن باشلىغاندەك قىلىدۇ. ئەمما، بىرنەچچە يىللىق تەقدىرنىڭ ئويۇنلىرى ۋە بىر مەزگىللىك مۇساپىرچىلىقلاردىن كېيىن، ستراتو I نىڭ پائالىيىتى يەنە تاكسىلا ۋە گەردىز رايونلىرىغا يۆتكەلدى. پۇلشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئانالىزلار ستراتو I نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىكى بۇ مالىمان مەزگىللەر ھەققىدە بەزى پايدىلىق خۇلاسەلەرنى چىقىرىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ (جەدۋەل a غا قاراڭ)، ئەمما، كونكرېت سەۋەبلەرنى بۇ يەردە بىرمۇبىر بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئەلۋەتتە.

(جەدۋەل a) ھىندى-باكتىرىيىدىكى پۇل قۇيۇلۇش ئەھۋالى

پۇشكالاۋاتى	تاكسىلا	گەردىز	كافكاز-ئالبكساندېرىيە
ئېۋكراتىدېس		ئاپوللودوتۇس I	
مىلىندە I سوتىر		مىلىندە I سوتېر	
؟ زونلۇس I دىكائۇس			
دىئوفىرۇس			
نىسئاس			
لىسئاس (درەخمەلابار)		لىسئاس (درەخمە)	
فېلوكسېنۇس (a)		فېلوكسېنۇس (a)	
ئانتىئالسىداس		ئانتىئالسىداس	
ستراتو (1-قارار)			
ھېرمانئېنۇس (a)			
ھېلىئوكېلىس II	ھېلىئوكېلىس II	ھېلىئوكېلىس II	ھېلىئوكېلىس II
ستراتو (2-قارار a)	مىلىندە II	مىلىندە II	ستراتو (درەخمە)
ستراتو & ئاگاسوكېلىس	دىكائۇس		
چرىس			

ھېرمائېئۇس ۋە كاللىئويې		$\Sigma + (b)$
ھېرمائېئۇس ۋە كاللىئويې		ھېرمائېئۇس ۋە كاللىئويې
		ھېرمائېئۇس (b)
ستراتو (2-قارار) (b)		ستراتو (2-قارار) (b)
ئامىنتاس	ئامىنتاس	ستراتو (3-قارار)
ستراتو (4-قارار)	ستراتو (4-قارار)	ستراتو (4-قارار)
پولىكسىئۇس	پولىكسىئۇس	
ئارچىئۇس	ئارچىئۇس	ئارچىئۇس
		ستراتو (3-قارار)
	ماۋېس	
ئارچىئۇس		

جەدۋەل a دىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، گەرچە ستراتودىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىسمىنى ئويدۇرۇش تەرتىپىنى ئىسپاتلاشقا ھازىرچە مۇمكىنچىلىك بولمىسىمۇ، لېكىن، بۇ مەزگىلدىكى پۇل قۇيۇش پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى يەنىلا ئېنىق. ستراتو بىرىنچى قېتىم ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندا (ستراتو 1-قارارغا قاراڭ)، ھېلىئوكلىس ئىسمىلىك بىرسى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا تۆت پۇل ياساش زاۋۇتىنى كونترول قىلىۋالدى. ھېلىئوكلىس دېگەن كىشى باكتىرىيىدىكى ھېلىئوكلىس بىلەن بىر ئادەم-مۇ-ئەمەسمۇ، ھازىرچە بۇنىڭغا ئېنىق بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما، پۇلشۇناسلار ئۇنى ھېلىئوكلىس II دەپ ئاتاش ئارقىلىق ئۇنى باكتىرىيىدىكى ھېلىئوكلىس بىلەن پەرقلەندۈرىدۇ

كېيىن ستراتو پۇشكالاۋاتغا قايتتى، بۇ يەردە ئۇ بىرقانچە ھۆكۈمرانلارنىڭ تاجاۋۇزغا ئۇچرىدى. ئاخىرى ئۇ پۇشكالاۋاتتىن كەتتى، ستراتو يەنە تاكسىلا، گەردىز، كافكاز-ئالپكساندىرىيە شەھەرلىرىدە پەيدا بولدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇ ئامىنتاسنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئامىنتاسنىڭ نامى ئۇنىڭ قوش ئون درەخمەلىك پۇلى بىلەن مەشھۇر. ئاخىرى بېرىپ پۇشكالاۋاتتىن باشقا جايلاردىكى پۇل زاۋۇتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ستراتونىڭ ئىسمىنىڭ ئورنىنى ئارچىئۇسنىڭ ئىسمى ئىگىلىدى. پۇشكالاۋاتتىكى ئەھۋالنىڭ زادى قانداقلىقى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. تۆتىنچى ئەۋلاد ھىندى-باكتىرىيە پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى ئاپتەلەر ئېغىر بولغان تارىخ بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا جەڭلەر كۆپ يۈز بەرگەچكە، ھەر خىل كۈچلەر بىردە ئاجىزلاپ، بىردە ئۇلغايدى، ئىشلارنى ئېنىقلىغىلى بولماي قالدى. تېخىمۇ شەرقتىكى پەنجاب رايونىدا ئۆزىنى ئاران قوغدايدىغان تەسىر دائىرىسى ئاجىز بىر قىسىم ھۆكۈمرانلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇرلىرى زوئىلۇس II سوتېر بىلەن ئاپولوفانىس ئىدى، ئۇلار كىچىك درەخمەلىك سۈپىتى ناچار پۇللارنى تارقىتتى.

باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن ھىندى-باكتىرىيە پادىشاھلىقى توختاۋسىز ئىچكى ئۇرۇش پانھىقىغا پانقاندا، باكتىرىيىلىكلەرنىڭ سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا چېگرىسىنى بويلىغان لىنىيىسى ئۇرۇش تۇمانلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئېۋسىدېمۇس ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىمۇ (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 208-يىلى) باكتىرىيەلىكلەر يايلاق ساكلىرىنىڭ تەھدىتىنى ئاران-ئاران توسۇپ تۇراتتى. ئېۋسىدېمۇستىن كېيىنكى يىللاردا سىر دەرياسى يايلاقلىرىدىن كېلىدىغان يېڭى بېسىم باكتىرىيىگە يېقىنلاپ كەلدى. بۇ يېڭى بېسىم باكتىرىيەدىكى يۇنانلىقلارنىڭ

مۇداپىئە كۈچىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەندى. بۇ قېتىمقى يېڭى بېسىمنىڭ كېلىش مەنبەسى شەرقتىكى يىراق جۇڭگو چېگرىسى ئىدى. ئەمدى بىز ئارقىمىزغا قايتىپ، شۇ قېتىمقى بېسىمنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئىزدەپ باقايلى.

جۇڭگونىڭ موڭغۇلىيە يايلىقى چېگرىسىدا «ھون» (匈奴) دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بىر كۆچمەن مىللەت بار ئىدى. ھونلارنى (匈奴) مەلۇم ئەسىرلەردىن كېيىن ياۋروپا تارىخىدا ئوتتۇرىغا چىققان مەشھۇر ھونلار (Huns) (匈奴人) دەيدىغان بۇ خىل قاراش ئادەتتە يەنىلا مۇنازىرىلىك بولسىمۇ، بىزنىڭ قارىشىمىزدا، ھونىي (Hunas) (匈奴人) نى ھونلار (Huns) (匈奴人) دېگەن بۇ قاراشنى يەنىلا قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. ئېنىقنى ئېيتقاندا، ھونلار تىل ۋە ئىرق جەھەتتە زادى قايسى مىللەتكە يېقىنراق دېگەن مەسىلىدە بىز ھازىرچە ھېچنەرسە بىلمەيمىز. ئەمما، ئادەتتە ھونلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مەلۇم جەھەتلەردە مۇناسىۋىتى بار دەپ قارىلىدۇ. شەرق ۋە غەربنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى ھونلارغا ئائىت بايانلاردا ناھايىتىمۇ روشەن بىر ئورتاقلىق — ھونلارنىڭ جەڭدە ھەددىدىن زىيادە ياۋۇز ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بار. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، تارىخ كىتابلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى ھامان ھونلار ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرىغا ئېلىپ كەلگەن بالايىئاپەتلەرگە كومېدىيىلىك تۈس بېرىشكە مايىل بولۇپ، بەزى بايانلار كۆپتۈرۈۋېتىشلەردىنمۇ خالىي ئەمەس. ۋەھالەنكى، ھونلارنىڭ ياۋۇزلۇقلىرى ھەققىدىكى تەسۋىرلەر شۇ قەدەر ئومۇميۈزلۈككى، ئوقۇپ كەلسە شۇنداق تەبىئىي ھەم چۈشىنىشلىك بىلىنىدۇ، شۇڭلاشقىمۇ بۇ تۈردىكى خاتىرىلەردە ئاساسىي پاكىت ئامىللىرىمۇ بارلىقى شۈبھىسىز. نەچچە يۈز يىلدىن كېيىن ئاممىئانۇس ماركسبېللىنۇس ياۋروپادىكى ھونلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

چىئونىتلار ② ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىپ كەتمىسىمۇ، ئەمما، بۇ ئىككى مىللەتنى ئوخشاش ھاقارەت سۆزلىرى بىلەن تىللاپ تەسۋىرلەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، ھونلار بىلەن Huns لارنىڭ 800 يىللىق تارىخىدا ھونلار بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرى ئىنتايىن كۈچلۈك رەقىبەلەر بولۇپ كەلدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە ھونلارنىڭ موڭغۇل يايلىقىدىكى كۈچى تولغان دەۋرگە يەتتى، ئۇلار تېز ئارىدىلا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلارغا كۈچلۈك تەھدىت پەيدا قىلدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى خارابىلىرى ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇر بولغان سەددىچىن سېپىلى مانا شۇ ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سېلىنغانىدى. ئەمما، چىن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 221-يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 216-يىلغىچە) نىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، جۇڭگونىڭ مۇداپىئە كۈچى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ھونلارنىڭ تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ھونلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئاشتى. تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174-يىلغىچە) گە كەلگەندە ھونلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت سىيانپىيلار، قىتانلار ۋە تۇنگۇس قاتارلىق ھونلار بىلەن قوشنا قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل يايلىقىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى.

گەنسۇنىڭ غەربىدە يەنى كېيىنچە دۇنخۇاڭ (مىڭ ئۆي) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان يەردە توخىرلار دەپ ئاتىلىدىغان، تەركىبى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان بىر كۆچمەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بار ئىدى. ھونلارنىڭ خانى باتۇر تەڭرىقۇت توخىرلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەم شىمالدىكى ئاسىيولارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى

غەربكە قوغلىۋەتتى. باتۇر ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى روшат تەڭرىقۇت توخرىلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغاپ، توخرىلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەم توخرىلارنىڭ پادىشاھىنى ئۆلتۈردى. ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق مەغلۇبىيەت قورقۇنۇچلۇق توخرى قەبىلىسىنى (ئۇلارمۇ ھونلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان كۆچمەن مىللەت) توپلىشىپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. توخرىلار بەلكىم ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتۈپ تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپ ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربكە ئىلگىرىلىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىسسىق كۆل رايونىدا توخرىلار بىر ساك قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى غەربىي جەنۇبقا قوغلىۋەتتى. «ئالدىنقى خەننامە» دە بۇ ساكلار «ساكلارشاھى» دېيىلگەن. بىراق، توخرىلار ئالغا ئىلگىرىلەش مۇساپىسىدە يەنە ئاسىيولا (ئۇسۇن) قەبىلىسى بىلەن تۇتۇشتى، بۇ ۋاقىتتا ئاسىيولار (ئۇسۇن) ئارقىدىن كېلىپ توخرىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئاسىيولار (ئۇسۇن) نىڭ زەربىسىدىن توخرىلار تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ، ساكلارنىڭ ئارقىسىدىن فەرغانە رايونىغا قوغلىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 160-يىلدىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يۇنان-باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ سىر دەرياسى چېگرىسىدىكى رايونلىرى ساكلار بىلەن توخرىلاردىن ئىبارەت ئىككى قۇدرەتلىك كۆچمەن قەبىلىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى.

مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ غەربنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ باكتىرىيەنى بويسۇندۇرۇشى بايان قىلىندى. كۈچلۈك دەلىل-ئىسپاتلار كەمچىل بولسىمۇ، لېكىن، ھازىرقى زاماندىكى ئالىملار ئادەتتە خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان ياۋچىلارنى دەل غەرب ھۆججەتلىرىدە «توخرى» دەپ ئاتالغان قەبىلە دەپ قارىشىدۇ. سترابوننىڭ (Strabo) مەشھۇر

«جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدە كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلار بايان قىلىنغان بىر ئابزاس بار.

”يۇنانلارنىڭ قولدىن باكتىرىيەنى تارتۇلغان ئاسىي ياكى ئاسىيانلار، توخرىلار ۋە ساكارائۇكئېلار مەشھۇر كۆچمەن قەبىلىلەردۇر. ئۇلار بىراق سىر دەرياسى بويلىرىدىن، ساكلار ۋە سوغدىيانغا قوشنا بولغان رايونلاردىن كەلگەن بولۇپ، بۇ يەر ئىلگىرى ساكلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانىدى“.

بۇ يەردە ئاسىي ياكى ئاسىيانى دەسلەپكى قېتىم يازما خاتىرىلەردە ئۇچرايدۇ. گەرچە پومپېيۇس تروگۇسنىڭ ئەسەرلىرى پۈتۈنلەي يوقىلىپ، پەقەت «مۇقەددىمە» قىسمىنىڭ پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭدا ئىككى يەردە بۇ كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي ۋەقەلەردە ئوينىغان رولى خاتىرىلەنگەن. «مۇقەددىمە» XI.I دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: “Saraucae (Sacaraucae)، ساكارائۇكئې دەپ ئوقۇلىدۇ) ۋە ئاسىياندىكى سىكزاي قەبىلىلىرى باكتىرىيە بىلەن سوغدىياننى بېسىۋالدى“. «مۇقەددىمە» XI.II دە كېيىنكى ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە خاتىرىلىنىدۇ: “ئاسىيانلار توخرىنىڭ پادىشاھى بولدى، Saraucae (Sacaraucae) دەپ ئوقۇلىدۇ) بولسا گۇمران قىلىندى“.

يۇقىرىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى قىسقا بولسىمۇ، ئەمما، بىز مۇشۇ مەلۇماتلاردىن ئەسلىي ئولتۇراقلاشقان ماكاندىن ئايرىلغان كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يۇنان-باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. تارىخنىڭ ئەقلىي خۇلاسسىسىگە ئاساسلانغاندا، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ بۇ قېتىمقى باكتىرىيەگە بېسىپ كىرىشى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 141-يىلدىن كېيىن بولغان. تارىخنىڭ قارىشى ھازىر تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاندى. «قۇندۇز خەزىنىسى» (چوقۇم

كۆچمەن مىللەتلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە كۆمۈۋېتىلگەن) دە سېلىپ ئۇسۇد خانىدانلىقىنىڭ خانلىرىدىن ئالبېكساندېر بادجۇس (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 150-يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 145-يىلغىچە) نىڭ بىر دانە تاق تۆت درەخمەلىك پۇلى بار بولۇپ، ئەگەر بۇ پۇلنىڭ سۈرىيەدىن قولدىن قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ باكتىرىيىگە كەلگىچە بولغان ۋاقىتنى بەش يىل دەپ ھېسابلىساق، ئۇ ھالدا، «قۇندۇز خەزىنىسى» دىكى بايلىقلارنىڭ خەزىنىگە كىرگۈزۈلگەن ۋاقىتنىڭ يۇقىرى چېكى تارىننىڭ ئەقلىي خۇلاسسىسى بىلەن پۈتۈنلەي بىردەك بولۇپ چىقىدۇ. يەنە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 129-يىلى پارفىيەدىمۇ كۆچمەن مىللەتلەر بېسىپ كىرىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ ئەقلىي خۇلاسە چىقارغاندا، كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ باكتىرىيىگە بېسىپ كىرگەن ۋاقىتنىڭ تۆۋەن چېكى ھېچ بولمىغاندا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 129-يىلدىن (ناۋادا تېخىمۇ بالدۇر بولمىغانلا بولمىسا) كېيىن بولمايدۇ.

بۇ كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ كېيىن قەيەرگە كەتكەنلىكى ھەققىدە ھازىرچە بىۋاسىتە دەلىللەر كەمچىل. ئەمما، بىز كېيىن پەيدا بولغان ئالاقىدار يەر ناملىرىغا ئاساسلىنىپ، ئۇلارنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكى ھەققىدە ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىشقا مۇمكىن. ئېھتىمال، مۇشۇ مەزگىللەردە بولسا كېرەك، ھىلماند كۆلى رايونى (ھازىر ھامۇن، Hamun دېيىلىدۇ) درانگىئانا دېگەن نامنى يوقىتىپ، ساكاستان (Sakastan، يەنى Segistan) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى، ھەم ساكاستان دېگەن بۇ نامدىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ھازىرقى سېستىستان (Seistan يەنى Sistan) دېگەن نامغا تەرەققىي قىلدى. ماتۇرا شىر تۇۋرۇكىدىكى قارۇشتى يېزىقىدىكى ئويما يېزىقتا ① دەلىللىنىشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىر

ساكلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، ساكاستان دېگەن بۇ ناممۇ ناھايىتى كەڭ دائىرىنى كۆرسىتىدىغان بولغان. ئۇنىڭ دائىرىسى ساكلار ھىندىستاندا بويۇندۇرغان بارلىق زېمىنلارنى، يەنى رىم مۇئەللىپلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ھىندى-سىكىزايىلارنىڭ زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ۋاھالەنكى، مەسىلىنى تېخىمۇ ئېنىق يورۇتۇپ بېرىدىغىنى ھىلماند رايونىدىكى مىللەت بولۇپ، ئۇلار ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىردە Sagzi دېگەن نام بىلەن كىشىلەرگە مەلۇم بولغان. Sagzi دېگەن بۇ سۆز بۇرۇنقى Sagcik دېگەن سۆزدىن كەلگەن. تۆۋەن ھىلماند رايونىدىكى مىللەتنىڭ نامى، ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ساكلار ئىكەنلىكىنى ناھايىتىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرىدۇ. بىز يۇقىرىقىلارنى يىغىنچاقلاش ئاساسىدا ساك قەبىلىسى جەنۇبقا قىلغان يۈرۈشىدە ھېرات تېغى ئېغىزىدىن ئۆتكەن ھەمدە ئەسلىدىكى درانگىئانا رايونىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان، دېگەن قاراشقا كېلىمىز. بۇ خۇلاسە ئىشەنچلىك بولسا كېرەك. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە ساكلار شەرقىي شىمالغا ئىلگىرىلەپ ئاراخۇسىغا كىرىپ، ھىندى دەرياسىغا يېتىپ باردى. ئۇندىن كېيىن يەنە ئىككى يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىن ئىبارەت ئىككى نىشانغا قاراپ ماڭدى. شۇنداق قىلىپ، ساكلار بىرلا ۋاقىتتا بىر تەرەپتىن تاكسىلا بىلەن شىمالىي ھىندى تۈزلەڭلىكىگە كىرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ساراسترا بىلەن ئۇچاين رايونىغا يېتىپ باردى.

ساكلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى نەتىجىسىدە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە ھىندىستان بىلەن ئاراخوسىيادا ساك ئىمپېرىيىسى دەۋرى باشلاندى. بۇ دەۋردىكى ساكلارنىڭ تارىخى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئويما يېزىقلار بىلەن پۇلارغا ئاساسەن قايتا

تىكلەندى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى جون مارشال ئەپەندى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىكى ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنى قايتا تىكلەشتە تولىمۇ پايدىلىق تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، كۆپلىگەن ساك قەبىلىلىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يوللار ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما، قېزىۋېلىنغان پۇللار تۇنجى ساك پادىشاھىنىڭ ماۋپس دېگەن كىشى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ. ماۋپس بولسا ھىندى - باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى تاكسىلادا ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ خىل زىددىيەتلىك ئەھۋال نارائىننىڭ "ماۋپس ساكلارنىڭ بىر تارمىقىنى باشلاپ خوتەندىن يولغا چىقىپ، پامىر تاغ تىزمىلىرىدىن ئېشىپ، ھىندى دەرياسى بويىدىكى كوسىستان رايونىدىن ئۆتۈپ، شىمالدىن ئۇدۇل تاكسىلاغا بارغان" دېگەن كونا قاراشنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇشقا سەۋەب بولدى. ناھايىتىمۇ خەتەرلىك بولغان بۇ يول جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى تەرىپىدىن "تىك ھاڭ" دەپ ئاتالغان. ۋاھالەنكى، ئەينى ۋاقىتتا بۇنداق قىيىن يولدىن ئۆتۈشنىڭ مۇمكىنلىكىگە ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. كىشىلەر ئاسانراق قوبۇل قىلىدىغان يەنە بىرخىل چۈشەندۈرۈش "ماۋپس تارىخ سەھنىسىگە چىقىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ساكلارنىڭ ياللانما قوشۇنىنىڭ سانغۇنى بولۇپ، كېيىنكى ھىندى - يۇنان خانلىرى، جۈملىدىن ئارچېبىئۇس ئۈچۈن خىزمەت قىلغان" دېگەن پەرەزدىن ئىبارەت. ھىندى - يۇنان خانلىقلىرى پارچىلىنىۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساك تاجاۋۇزچىلىرى زور قوشۇن بىلەن قىستاپ كېلىۋاتقان ۋەزىيەتتە، ماۋپستەك بۇنداق شەخسنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىشى ئېھتىمالغا تولمۇ يېقىن.

جەنكىنىس پۇللارنى ئانالىز قىلىش ئارقىلىق ئاپولودوتۇس

II نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا يۇنانلىقلار ماۋپسنى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 97 - يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىغىچە) ئاخىر مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تاكسىلادىن ھەيدەپ چىقارغان دېگەن قاراشقا كەلدى. بۇ ۋاقىتتىكى كابۇل دەرياسى ۋادىسى بىلەن گاندارا يەنىلا يۇنانلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ئاراخوسىيادىنمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر ساك خاندانلىقى بايقالغان بولۇپ، بۇ خاندانلىقنى بەلكىم يېڭى كەلگەن تاجاۋۇزچىلار قۇرغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنى ئاراخوسىيا ساك خاندانلىقى خانلىرىنىڭ پۇللىرىدىن بىلگىلى بولىدۇ. تۆۋەندىكىلەر ئاراخوسىيادىن بايقالغان ساك خانلىرىنىڭ رەت-تەرتىپى، ئۇلار: ۋونوپس، سپالىرس، سپالاگدامپس، سپالىرسپس، ئازپس I ۋە ئازىلىسپسلىرىدىن ئىبارەت. ماۋپس ماتۇرادىكى بىر قەبىلىلىك جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. ماتۇرادىكى شىر تۈۋرۈك ماۋپسنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئورنىتىلدى. ئەمما، ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئازپس I مۇ تاكسىلادا ساكلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئازپس I ئۇرۇشتا بەزىدە يېڭىپ، بەزىدە يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا يۇنانلىقلارنىڭ خاندانلىقلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلدى. شۈبھىسىزكى، يېڭى «ئازپس ئېراسى» ئازپس I نىڭ غەلىبىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تىكلەنگەن ("ئازپس ئېراسى" مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 57 - يىلىدىن باشلانغان). پارقىيەلىكلەر درانگىئانا ۋە ئاراخوسىيادىكى ساكلار زېمىنىغا ئۆزلۈكسىز بېسىپ كىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ساك ئىمپېرىيىسى پەنجاپ رايونىنى مۇستەھكەم ئىگىلەپ تۇردى. ھازىرچە ئازپس II نىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان ئېنىق ۋاقتىنى دەلىللەيدىغان تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيال يوق بولسىمۇ، لېكىن، ئازپس II نىڭ

ئازىلىسىپىستىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغانلىقى ئېنىق. ساك قوشۇنلىرىنىڭ مۇشۇنداق كەڭ زېمىنلاردا زوراۋانلىق قىلالىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب—ئۇلارنىڭ يۈكسەك ھەرىكەتچانلىقىدىندۇر. گەرچە ساكلار ھىندىقۇش تېغىنىڭ ئەگرى-توقاي بەلۋاغلىرىغا ئەزەلدىن كىرىپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئانقا مىنىپ يۈرىدىغان كۆچمەنلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلار بىسپايان زېمىندا ئاجايىپ زور ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. ساكلارنىڭ جەڭلەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئۇلارنىڭ يېڭى ئۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقى، يەنى چەۋەندازلاردىن زىچ ئۇيۇشقان قوشۇن تەشكىللەپ ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىدى. ساك چەۋەندازلىرى ئىككى قولىدا نەيزە تۇتۇپ، بەدىنىنى ياپراقچە ساۋۇت بىلەن قوغدايتتى. ساكلارنىڭ پۇللىرىدا بۇ خىل ساۋۇت جانلىق تەسۋىرلەنگەن. ئوتتۇرا ئەسىر ھۆججەتلىرى ئارىسىدا ساقلانغان تروگوس خاتىرىلىگەن قىممەتلىك پارچىلاردىمۇ ساكلارنىڭ قورال-ياراغلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنغان⑤:

” ۋەھشى سىكىزاي قەبىلىلىرى تۈزلەڭلىكتىكى جەڭدە قۇيۇن كەبى چاپىدۇ. ئۇلار پۈتۈن بەدىنىنى ساۋۇت بىلەن قوغدايدۇ، پۇتغا تۆمۈر تىزلىق تارتىدۇ، بېشىغا ئالتۇن دۈبۈلغا كىيىدۇ.“

توخارلار بىلەن ئاسىئانلار(阿色尼人)مۇ ساكلار بىلەن بىللە شۇ قېتىمقى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. ئۇلار ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا ماكانلاشقان بولۇپ، ساك قوشۇنلىرىنىڭ يۈرۈش قىلىش لىنىيىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلەتتى. ساكلار ھېرات تېغى ئېغىزى ئارقىلىق ئاراخوسىيا ۋە پەنجاب تۈزلەڭلىكىگە كىرگەن ۋاقىتتا، توخارلار بىلەن ئاسىئانلارنىڭ ئەھۋالى زادى قانداق ئىدى؟ كەمدى بىز ئارقىمىزغا

قايتىپ، مۇشۇ مەسىلىنى بايان قىلىمىز. ئاسىئانلارنىڭ سالاھىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى ھەل بولمىدى، ئەمما، ئۇلارنىڭ تارىختا ئوينىغان رولى ناھايىتىمۇ ئېنىق. چۈنكى، بىزگە مەلۇمكى، ئاسىئانلار ”توخارنىڭ پادىشاھى بولغان“ قەبىلىدۇر. ئاسىئانلارنىڭ نامىنى خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېكىتىشكە تېخى تازا ئىشەنچىمىز بولمىسىمۇ لېكىن، ئاسىئانلارنىڭ پائالىيىتى زامان ۋە ماكان جەھەتتە كېيىنكى مەشھۇر كۇشان قەبىلىسىنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن ماس كېلىدۇ. تارىخ ئاسىئانلارنى تارىختىكى كۇشان قەبىلىسى، دەپ قارايدۇ. تارىخنىڭ بۇ پەرىزى ھالۇننىڭ نۇقتىئىنەزەرگە قارىغاندا، كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلىدۇ. ھالۇن ئاسىئانلارنى ئاسىيولار دەپ قارايدۇ. بۇ قاراش كېيىن سىنورنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى⑥. قانداقلا بولمىسۇن ”كۇشان“ دېگەن بۇ نام تارىختا بىرىنچى قېتىم مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ماۋراۋۇننەھەر رايونىنىڭ ھۆكۈمدارى ھېراۋۇسنىڭ تەڭگە پۇللىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇ پۇللارنىڭ ئارىسىغا ھېلىئوكلىپسىنىڭ يۇنان-باكتىرىيە تۆت درەخمەلىك تەڭگە پۇللىرىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن، تەڭگىلەرنىڭ ئۈستىگە يۇنان يېزىقىدا « ھېراۋۇس ھۆكۈمرانلىقىدىكى كۇشان سەردارى (؟) » دېگەن خەت ئويۇلغان⑦. بۇ خەتلەر ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك. بۇ باكتىرىيە-لىكلەرنىڭ ئۆز ئىسىم-فامىلىسىنى بىرىنچى قېتىم يۇنان يېزىقىدا يېزىشى بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئاللىقاچان يۇنانچە ئالدى قوشۇمچە San ئارقىلىق ئىران تىللىرىدا ناھايىتىمۇ ئومۇمىي بولغان ئىسقىرىق تاۋۇش s نى ئىپادىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

پتولېمىنىڭ « جۇغراپىيە » ناملىق ئەسىرىدە توخارى ”چوڭ قەبىلە“ دەپ ئاتىلىدۇ. توخارىستان ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى

ئېقىمغا يانداش بولۇپ، قۇندۇز بىلەن باغلاننى مەركەز قىلىدۇ. توخارى دېگەن بۇ نام بىلەن توخارىستان رايونى زىچ باغلىنىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ توخارىلارنىڭ قوشۇن باشلاپ يۈرۈش قىلىش لىنىيىسى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە تۇخارى قوشۇنلىرى جەنۇبقا قاراپ ئاتلىنىپ، ھىندىقۇش تېغى ئېغىزىغا قىستاپ كەلدى. مىلادىيە يىلى باشلانغان دەسلەپكى بىرنەچچە ئون يىلدا توخارى كۇشان قەبىلىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاخىر بىرلىككە كەلدى ھەم كابۇل قىياش ئويمانلىقىغا ماكانلاشتى. ئۇلار كۇشان پادىشاھى كۇجۇلا كادفىسېنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە تاغلىق رايوندىن چىقىپ، پەنجاپ تۈزلەڭلىكىگە كىردى. « كېيىنكى خەننامە » دە بۇ ھەقتە مەشھۇر بىر ئابزاس بايان بار بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇشۇ ۋەقە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىدۇ.

”باشتا توخارىلار ھونلار تەرىپىدىن يېڭىلىپ باكتىرىيەگە كۆچۈپ كەلدى ۋە ۋاخان، سىاماكا، كۇشان، پارۋان، دۇمىدىن ئىبارەت بەش يايغۇلۇققا بۆلۈندى. شۇنىڭدىن يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن كۇشان يايغۇسى كۇجۇلا كادفىسى قالغان تۆت يايغۇنى يوقىتىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى ۋە خانلىقنىڭ نامىنى كۇشان دەپ ئۆزگەرتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئارشاكلار (پارقىيەلىكلەر) غا ھۇجۇم قىلدى، كابۇل يايغۇلىقىنىڭ زېمىنىنى تارتىۋالدى، يەنە بۇدا ۋە كەشمىر خانلىقلىرىنى يوقۇتۇپ ئۇلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلدى. كۇجۇلا كادفىسى 80 نەچچە ياشقا كىرىپ ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى ۋىما كادفىسېس خان بولدى“.

مىلادىيە يىلى باشلانغاندا ئاراخوسىيا بىلەن پەنجاپ رايونىدىكى ساك ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا قاراپ ماڭغانىدى. بۇ ۋاقىتتىكى ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئازىس II بولۇپ، ئۇنىڭ كۆمۈش

پۇللىرىنىڭ سۈپىتىدىكى ناچارلىشىشىمۇ ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىق ئەھۋالىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ يەردىكى پارفىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىر خاندانلىقى ھىلماند دەريا ۋادىسىنى بويلاپ شەرققە قىستاپ كېلىۋاتاتتى. بۇ پارفىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يىلنامىلىرى ھەققىدە ھازىر ئىلىم ساھەسىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. ئەمما، ئارساسېس تېئوس ئاتلىق قەبىرلىك ئىكەنلىكى نامەلۇم بىرسىدىن باشقىلىرىنىڭ ئىسىملىرى تۆۋەندىكىچە: پاكورپس، ئورتاگنېس، گوندوفارپس، ئابداگاسېس ۋە ساسان (Sasan). باشقا بىر دەلىلنىڭ ئىسپاتلىشىچە، سانابارس دېگەن بىرسى بۇ رايوننىڭ غەربىي چېگرىسىغا يېتىپ بارغان. بۇ خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە گوندوفارپسنىڭ نام-ئابرويى يۇقىرى بولۇپ، باشقا خانلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. تاختى باھىنىڭ 103 - يىلىدىكى ئويمان يېزىقلارغا ئاساسلىنىپ گوندوفارپسنىڭ تاكسىلادىكى يىللىرىنى ئېنىقلىيالايمىز. 103 - يىلى گوندوفارپس تەختتە ئولتۇرغانلىقىنىڭ 26 - يىلى بولۇپ، بۇ يەردىكى 103 - يىلى چوقۇم مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 57 - يىلىدىن باشلىنىدىغان « ئازىس ئېراسى » بويىچە ھېسابلانغان، شۇنداق بولغاندا 103 - يىلى مىلادىيە 46 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادىيە 20 - يىلىدىن تارتىپ گوندوفارپسنىڭ تاكسىلاغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. قەدىمكى ھىندى پۇللىرى ۋە ئويمان يېزىقلىرى بايقىلىشتىن بۇرۇن، بۇ تەخمىن گوندوفارپسقا مۇناسىۋەتلىك بىر قېتىملىق بىردىن بىر خاتىرە بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. گوندوفارپس دېگەن ئادەم دىن تارقىتىشچى توماسنىڭ كېمە بىلەن ھىندىستانغا بارغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئەگەر بۇ رىۋايەت

ئىشەنچلىك بولسا، توماس كروسفىكشن (مىلادىيە 29 - يىلى ياكى 33 - يىلى) دىن كېيىن دەرھال يولغا چىققان بولىدۇ. تەخمىنەن ئون يىلدىن كېيىن رىم دۇنياسىدىن كەلگەن سەيياھ تىيانالىق ئاپوللونىئۇسمۇ ھىندى - باكتىرىيە پادىشاھلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. پارقىيە پادىشاھى ۋاردانىسنىڭ 3-يىلى (مىلادىيە 43-، 44-يىللىرى) ئاپوللونىئۇس بابلۇندا بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 46 - يىلى تاكسىلاغا يېتىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. ⑧ كىشىلەر ئادەتتە تاختى باھىدىكى ئويما يېزىقنىڭ بىر يېرىدە كۇشان خانى كۇجۇلا كادفىسى تىلغا ئېلىنغان دەپ قارىشىدۇ. بۇ ھەقتىكى قاراشلاردا ئومۇمەن كۇجۇلا كادفىسىنىڭ توخرى قەبىلىسى ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باشلانغان دېيىلىدۇ. كۇجۇلا كادفىسى قۇرغان كۇشان ئىمپېرىيىسى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ناھايىتى تېزلا ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغىچە كېڭەيتتى، كۇشان ئىمپېرىيىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ئەڭ كەڭ بولغان مەدەنىيەتلىك، قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. كۇشان ئىمپېرىيىسى شىمالىي ھىندى تۈزلەڭلىكىگە كىرگەن ۋە ئۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، بىز شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەككى، كۇشانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي كۆچمەن مىللەت ئىكەنلىكىگە قارىتا ناھايىتى ئېنىق تونۇشقا ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلار جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتى، چۈنكى، بۇ يەرلەر ئۇلارنىڭ كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان يېرى ئىدى. شۈبھىسىزكى، مول ئۇلاغ ترانسپورت بايلىقى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ جۇڭگو سودىسىغا تەسىر كۆرسىتىشىنى يېتەرلىك ۋاستىلەر بىلەن تەمىن ئەتكەن بولۇپ، ئۇلارنى جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن ھىندى مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول

ئويىناقتۇزدى. كۇشانلارنىڭ كۆچۈش جەريانىنىڭ مۇرەككەپلىكى سەۋەبلىك كۇشانلارنىڭ ئىرقى ۋە تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات خىزمىتى نۇرغۇن قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلدى. شۇندىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدە كۇشان ھۆكۈمران ئۇرۇقلىرىنىڭ يۇمۇلاق يۈزلىرى بىلەن ساڭگىلاپ تۇرغان ساقاللىرى قەدىمكى زامان مۇئەللىپلىرىدە ناھايىتىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى، بۇ ئۇلارنىڭ كۇشانلارنى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەت دېيىشكە قىيىنچىلىق تۇغدۇردى. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرب مۇئەللىپى ئەل بىرۈنى كۇشانلارنى "تەبەتلەر" دەپ ئاتايدۇ. سۈرىيەلىك باردېسانېس خاتىرىلىگەن كۇشانلاردىكى ئائىلىق تۈزۈم خاھىشى بىرۈننىڭ قارىشىنىڭ قايىل قىلارلىق بىر دەلىلىدەك قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، كۇشانلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تۈركى ئىسرىق دەيدىغان قاراشلارنىمۇ پۈتۈنلەي ئېتىبارسىز قارىمايمىز. ئەمما، ماتۇرادا كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەنگەن كانىشكا شاھىنىڭ ئوبرازىغا كىيىدۈرۈلگەن پۈتۈن لىباسلاردىن قارايدىغان بولساق، كۇشانلارنىڭ كىيىمى تىپىك يايلاق پارسلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ئىكەنلىكىنى كۆرۈمىز. كانىشكا ئۇچىسىغا تۈگمىلىك ئۈزۈن تون، ئات مىنىدىغانلار كىيىدىغان سېلىنىپ تۇرۇدىغان ئىشتان كىيىمى. جەڭلەردە كۇشانلارمۇ ساكلارغا ئوخشاش پۈتۈن بەدىنىگە مېتال ياپراقچىسىدىن ياسالغان ساۋۇت كىيىمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوراللىرى ئارىسىدا ئۈچ فۇت ئۇزۇنلۇقتىكى بىرخىل تۈز شەمشەر بولغان.

كۇشانلارنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بولغانمۇ - يوق، بۇ ھازىرچە تېخى مەلۇم ئەمەس. كۇشان ئىمپېرىيىسىدىكى كۆچمەن ھۆكۈمرانلار گۈرۈھى تەبىقىسىدە كۇشانلاردىن كېيىنلا توخارلار تۇراتتى. توخارلارنىڭ تىلى مەسىلىسىدە دەسلەپكى ئالىملار ئۇنى

كۇچار ۋە قارا شەھەردىن بايقالغان پارچە يازمىلاردىكى ئىككى خىل ھىندى-ياۋروپا تىللىرىنىڭ دىئالېكتلىرى بىلەن باغلايدۇ. ھازىر بۇ ئىككى دىئالېكت ئادەتتە «كۇچا تىلى» ۋە «قارا شەھەر تىلى» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ، ئەمما، بىر قىسىم نوپۇزلۇق ئالىملار ئۇلارنى داۋاملىق «توخارى A» ۋە «توخارى B» دەپ ئاتايدۇ، مۇشۇ ئارقىلىق بۇ ئىككى دىئالېكتنى تارىختىكى توخارىغا مەنسۇپ دەۋاتىدۇ. بۇ خىل پىكىردىمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئامىللار بار ئىكەنلىكى شەك-شۈبھىسىز. نۆۋەتتە توخارىلارنىڭ تىلى مەسىلىسىدە يەنىلا تالاش-تارتىش مەۋجۇت. مەسىلەن: ھېنىڭ ئاتالمىش «توخارى تىلى»، دېگەن بۇ دىئالېكتنىڭ ئاسىيودىئالېكتى بولۇش ئېھتىماللىقى زور بولۇپ، ھەرگىزمۇ توخارىلارنىڭ يەرلىك تىللىرى تىپىدىكى تىل ئەمەس» دەپ قارايدۇ. ⑨ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈشلەر كۇچا بىلەن قارا شەھەردىن بايقالغان بۇ دىئالېكتلار ھەقىقەتەنمۇ توخارى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈۋاتىدۇ، ۋاھالەنكى ھەممە مەسىلىلەر تېخى ھەل بولغىنى يوق.

تەرەققىي تاپقان كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئورنى جەھەتتە توخارىدىن كېيىنكى ئورۇندىكىسى ساكارائۇكا ئېلار بولۇشى مۇمكىن. كۇشانلار ساكارائۇكا ئېلارنى يۆلەپ شىمالىي ھىندىستاندىكى كۆپ قىسىم رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانى قىلدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى تارقىتىۋېتىپ، قالغانلىرىنى كۇشان ئىمپېرىيىسى ئۆزىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىغا كىرگۈزدى. شۈبھىسىزكى، ساكارائۇكا ئېلارنىڭ تىلى—شەرقىي ئىران دىئالېكتىدۇر. ئۇلارنىڭ تىلى ئۈچ قەبىلىنىڭ تىلىدىن ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان بىردىن بىر تىل بولۇشى مۇمكىن. ساكارائۇكا ئېلارنىڭ تىلىنىڭ ئېنىق خاراكتېرىنى بېكىتىش ئۈچۈن

تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ھازىرچە تېخى ناھايىتى چوڭ قىيىنچىلىقلار بار. ئەمما، ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە ئىنتايىن مۇھىم دەلىلدىن ئۈچى بار. سۇب چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى قارۇشتى ۋە براھمان يېزىقلىرىدىكى يادىكارلىقلاردا ئىران تىللىرىدىن كىرگەن بىر تۈركۈم سۆزلەر بار بولۇپ، ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان بەزى سۆزلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: horakahoramurta (ئىئانە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى)، bakanapati (راھىب) ۋە كىشى ئىسمى Ysamotika قاتارلىقلار. بەزىلەر ئۇدۇن تىلى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى مۇناسىۋەتلىك دىئالېكتلاردا "Saka" (ساكا) دېگەن بۇ سۆز بار ئىدى دەپ قارىشىدۇ. ئەمما، بائىلىي "saka" دېگەن سۆزنىڭ مۇشۇ تىللاردىكى ھۆججەتلەردە قوللىنىلغانلىقىنى دەلىللەيدىغان بىۋاسىتە يازما دەلىل يوق دەپ قارايدۇ⑩.

ھازىرقى ئافغانىستان ۋە پاكىستاندىكى پۇشتو تىلىنى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ساكارلارنىڭ تىلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەيدىغان قاراش ھەقىقىدىمۇ تالاش-تارتىش بار. براھمان يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىكى Castana (باش ۋالىي) دېگەن بۇ نام پۇشتو تىلىدىكى tsaxtan (خوجايىن) دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ. بۇ پاكىست ئىككى خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. بۇ مەسىلە ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ھىندى-سىكىزاي تىلى، ئۇدۇن تىلى ۋە پۇشتو تىلىغا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما ئۇدۇن تىلى بىلەن پۇشتو تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە قويۇق ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ساك تىلى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە پەرق بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئافغانىستاننىڭ سۇرخ كوتال دېگەن يېرىدىن بايقالغان يۇنان ھەرپى بىلەن يېزىلغان 25 قۇر شەرقىي ئىران تىلىدىكى ئويمان يېزىق بۇ

مەسىلىنى 4-خىل ئامىل بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ خىل يېڭى تىل كۇشان خانىدانلىقىنىڭ پۇللىرىدىن مەلۇم بولغان تىل بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بۇ تىلنىڭ باكتىرىيىدىكى يەرلىك دىئالېكت ئىكەنلىكى ئاللىقاچان ئىسپاتلاندى. باكتىرىيە دىئالېكتىدىكى بەزى سۆزلەر ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەردىكى سۆزلەر بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن: باكتىرىيە تىلىدىكى xsono ئۇدۇن تىلىدىكى Kṣuna (سەلتەنەتنىڭ 1-يىلى) دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، بىز ئۇدۇن تىلىدىكى بۇ سۆزنى شەرقىي ئىران دىئالېكتىدىن كەلگەن دەپ جەزملەشتۈرەلمەيمىز.

كۇشان خانلىرىنىڭ يىل دەۋرى تارىختا ئەڭ كۆپ مۇنازىرە بولغان تېمىلارنىڭ بىرىدۇر. ئەمما، كۇشان يىل دەۋرى مەسىلىسىنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى بەكلا كۆپتۈرۈۋېتىلگەن. ئادەتتە كۇشان خانلىرىنىڭ پۇللىرىغا ئاساسلىنىپ چىقىرىلغان كۇشان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ رەت تەرتىپىگە قارىتا باشقىچە پىكىرلەر يوق. مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدىن باشلىغاندا، كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمرانى كۇجۇلا كادىفىسى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى «ئۇلۇغ قۇتقۇزغۇچى» (Soter Megas) دېگەن نام بىلەن تونۇلغان «ئىسمى نامەلۇم پادىشاھ» ۋە ۋىما كادىفىسىستۇر. قالغانلىرى تېخىمۇ مەشھۇر شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار كانىشكا، ھۇۋىشكا ۋە ۋاسۇدېۋالاردىن ئىبارەت. دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغىنى ۋىما كادىفىسى بىر خىل ئەلا سۈپەتلىك تىللىنى ھىندى - پارفىيە دەۋرىدىكى سۈپىتى ناچار بولغان پۇلنىڭ ئورنىغا دەسەتەن. ۋىما كادىفىسى تارقاقان تىللارغا رەسمىي رىسم تىللىرىدىكى ئۆلچەملىك ساپ ئالتۇن بىلەن بىرىكمە ئالتۇننىڭ نىسبىتى قوللىنىلغان. بۇ تىللار بەلكىم رىملىقلار سودىدا تۇلگەن پۇل ياسىلىدىغان نوکچا ئالتۇنلاردىن ياسالغان

بولۇشى مۇمكىن. كۇشان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېنىق يىللىرىنى بىلىشتە سۇب چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بايقالغان ئۈستىدە يىللىرى بار كۆپلىگەن قارۇشتى ۋە براھمان يېزىقىدىكى ئويما يېزىقلارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى، سۇب چوڭ قۇرۇقلۇق تارىختا ئوخشاش بولمىغان بىر نەچچە خىل ئېرالارنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ كۇشان خانلىرىنىڭ يىل دەۋرى مەسىلىسىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ئەڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق قىياس، ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل ئېرا بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەز بولۇپ، بۇلارنى رەتكە تىزساق تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

a تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 155-يىلى باشلانغان ھىندى-باكتىرىيە ئېراسى (ئادەتتە "ساك ئېراسى" دېيىلىدۇ).
b مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 57 - يىلىدىن باشلانغان ئازىس ئېراسى.

c تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 128 - يىلى باشلانغان كانىشكا ئېراسى.

يۇقىرىدىكى بىر قانچە خىل ئېرا ئىچىدە، كانىشكا ئېراسى ھەققىدىكى مۇنازىرە ئەڭ كۈچلۈك. بىز تۆۋەندىكى يىللار جەدۋىلىدە قوللانغىنىمىز بىر خىل ئەنئەنىۋى كۆزقاراشتىن ئىبارەت. بۇ ئەنئەنىۋى كۆزقاراش كۆپلىگەن قارشى پىكىرلەر تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنمايلا قالماستىن، بەلكى، يېقىندا ئافغانىستاندىكى سۇراخ كوتالىدىن بايقالغان بىر پارچە ئويما يېزىق تەرىپىدىن تېخىمۇ كۈچلۈك ئىسپاتلاندى^①. كانىشكا ئېراسىنىڭ يىل دەۋرى جەدۋىلىدە مۇناسىپ ھالدا تۆۋەندىكى ئاساسلىق كۇشان ھۆكۈمرانلىرى بار:

ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىسىملىرى
كانىشكا I
يىللار
23—2 - يىللار

ۋاسشكا 24—28 - يىللار
 ھۇۋشكا 28—60 - يىللار
 ۋاسۇدېۋا 74—98 - يىللار
 ئىسمى ئېنىق ئەمەس 99 - يىللار

41 - يىلىدىكى بىر ئويما يېزىقتىمۇ كانىشكانىڭ ئىسمى بايقالغان بولۇپ، ئادەتتە بۇ كانىشكا ئىسمىلىك 2- بىر ھۆكۈمران دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا ئۇ كانىشكا II دەپ ئاتىلىدۇ. ناھايىتىمۇ روشەنكى، 1- كانىشكا تەختكە ئولتۇرغاندىن تارتىپ بۇ خانىدانلىق ئوپتوغرا 100 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. بىزنىڭ ھېسابلاش ئۇسۇلىمىز بويىچە بولغاندا، كانىشكا خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تاكى تەخمىنەن مىلادىيە 227 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان.

بىز ھېسابلاپ چىقارغان نەتىجىگە ئاساسلانغاندا، كانىشكا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ياشىغان دەۋر قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىدىكى ھادىئانۇس ۋە كېيىنكى ئانتونىنۇسنىڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى دۇنيا تارىخىدا بۇ بىر بۈيۈك ھەم گۈللەنگەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە كۇشان ئىمپېرىيىسى دۇنيانىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. مىلادىيە I ، II ئەسىرلەر جۇڭگو بىلەن رىم ئوتتۇرىسىدىكى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتكەن يىپەك سودىسى ئەڭ جانلانغان دەۋر بولدى. ھەر قېتىم پارفىيە ئىمپېرىيىسى يامان نىيەت بىلەن يىپەك سودىسىغا ئارىلاشقاندا، كۇشان ئىمپېرىيىسى دەرھال سودا كارۋانلىرىنى جەنۇبقا يۆتكەپ بەلىخ ئارقىلىق ھىندى دەرياسى دېلتىسىغا ماڭغۇزۇپ، تاۋارلارنى دېڭىز يولى ئارقىلىق توشۇغۇزدى. ئىمپېرىيە قىلىنىدىغان يىپەكلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلىدىغان تاۋارلار سۈپىتىدە رىم ئىمپېرىيىسى ئېكىسپورت قىلغان مەھسۇلاتلار—تۈرلىرى مول قول سانائەت

بۇيۇملىرى (مەسىلەن: ئۈنچە - مەرۋايىت ۋە قاش تېشى قاتالغان يۇڭ گىلەملەر ⑫) كىچىك ھەيكەللەر ۋە مېتال قازان-قومۇچلار) دىن ئىبارەت بولغان. رىملىقلار ئېكىسپورت قىلغان تاۋارلار ئارىسىدا ئەڭ مۇھىمى بەلكىم ئالبېكساندىرىيەنىڭ ھەشەمەتلىك ئەينەك قاچا-قومۇچلىرى بولۇشى مۇمكىن (بۇ ۋاقىتتا جۇڭگودائەينەك ياساش ئىشلىرى بارلىققا كەلمىگەن) ⑬. نەرسىلەر ۋە ماددىي بايلىقلار ئالماشتۇرۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۇشان ئىمپېرىيىسىدىكى ھىندى زېمىنى (مىلادىيە 57 - يىلىغا كەلگەندە كۇشان ئىمپېرىيىسى بويىنىدۇرغان تېررىتورىيىنىڭ دائىرىسى ئاللىقاچان گانگ دەرياسى ۋادىسىغىچە كېڭىيىپ بولغانىدى) نەپىس پىل چىشى بۇيۇملىرىنى ئېكىسپورت قىلدى. فرانسىيىنىڭ ئافغانىستاندىكى بېگرامدىن قازغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ دەۋردىكى سودا ئەھۋالىغا دائىر مەسىلىلەرنى ئەڭ ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىپتىدائىي ماتېرىيال دۇر ⑭. يەنە باشقا رايونلاردىنمۇ كىچىك دائىرىلىك بايقاشلار بولدى.

مىلادىيە I ، II ئەسىرلەر ئارىلىقىدا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشىدە ئۈزۈكچىلىك بولمىدى. ھۇۋشكا دەۋرىدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ھەم كونكرېت تەسۋىرلەپ بېرىش تەس بولسىمۇ، لېكىن باشقا بىر ئىش بىزگە بىر قەدەر كونكرېت يېپ ئۇچى قالدۇردى. چېچەك ئىلاھىسى ھارىتتىمنىڭ (Haritti) (پەرز تۇتۇۋاتقان ئوبرازى بۇ ۋاقىتتا گاندارا ئېقىم ھەيكەللىرى ئارىسىدا بەس-بەس بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا گاندارا سەنئىتى بۇددا نوملىرىدىكى مەزمۇنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەمما، ھارىتتىمنىڭ ئالاھىدە ئوبرازى بولسا ئەينى ۋاقىتتىكى رىئاللىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە 165 -

يىلى پارفىيە ئۇرۇشىدا ناھايىتىمۇ مەشھۇر بىر ۋەقە يۈز بەردى، ئاۋدىئۇس كاسسىئۇس باشلاپ ماڭغان رىم قوشۇنلىرى كىتېسفىونغا كىرگەندە، ئۇلار بىرخىل ھالاكەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكنىڭ زەربىسىگە دۇچ كەلدى^⑮، يېقىنقى تەتقىقاتلاردا ئىسپاتلىنىشىچە، مۇشۇ ۋاقىتتا ئەرەبىستاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا مۇ ناھايىتى زور بالايى ئاپەت يۈز بەرگەن، بۇ ئاپەت قورقۇنۇچلۇق تارقىلىشچان كېسەللىك بولۇشىلا مۇمكىن ئىكەن. بۇ خىل تارقىلىشچان كېسەللىك چېچەك بولۇشى مۇمكىن. بۇ قېتىمقى چېچەك كۇشان ئىمپېرىيىسىدىن باشلىنىپ، سودا يوللىرىنى بويلاپ قەدىمكى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان. ئەگەر بۇ نۇقتا ئېنىقلىنىدىغان بولسا، شۇ قېتىملىق ئوخشاش ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقە رىۋايەتنىڭ ۋاقتىنى دەلىللەشكە پايدىلىق بولىدۇ.

كۇشان ئىمپېرىيىسىدىكى دىن مەسىلىسىمۇ بىزنىڭ كۈچلۈك قىزىقىشىمىزنى قوزغايدۇ، چۈنكى، كانىشكا بىلەن ھۇۋىشكانىڭ پۇللىرىغا ناھايىتىمۇ روشەن قىلىپ ھەر خىل ئىلاھلارنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان. ساسانىلارنىڭ نەزەرىدە كۇشانلار زەردۇشت دىنىنىڭ رەسمىي مۇخلىسلىرى ھېسابلىنىشىمۇ، لېكىن، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، كۇشانلارمۇ زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. كانىشكا بىلەن ھۇۋىشكانىڭ پۇللىرىدىكى ئىلاھلار سۈرەتلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرى زەردۇشت دىنىغا تەئەللۇق^⑯. يەنە بىر قىسىم پۇللاردىكى نەقىشلەردە ئۇچرىغان ئىلاھ سۈرەتلىرى، مەسىلەن: كۈچ ئىلاھى بىلەن رىم ئىلاھى قەدىمكى رىمنىڭ تەسىرىنى ئەسكە سالسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا رىمنىڭ سېراپىس ئىلاھى يوق. سېراپىسنىڭ ئوبرازى كۇشان پۇللىرىدا ئۇچرىسىمۇ، لېكىن، يۇقىرىدىكى رىم ئىلاھلىرىغا ئوخشىمايدىغان يېرى سېراپىس ئاللىقاچان ئوتتۇرا ئاسىيا مۇھىتىغا ماسلاشقان. كۇشان

پۇللىرىدا ئۇچرايدىغان ھىندى ئىلاھلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىمى ئىلاھ شىۋە بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردا يەنە تەڭرى سەكەندە ۋە باشقا ئىلاھ ئوبرازلىرىمۇ پەيدا بولدى. كۇشان خانىدانلىقىنىڭ بۇددا دىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى كېيىنكى دەۋرلەرگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. كانىشكانىڭ بىر دانە قىممەتلىك تەڭگىسىدە بۇددانىڭ ئوبرازى ئويۇلغان. بۇددىزىم ئەسەرلىرىدىن مەلۇمكى، كانىشكا بۇددا دىنىغا بولغان مېھرىبانلىقى بىلەن نام چىقارغان. كانىشكا تېخى پېشاۋەردا ھەيۋەتلىك بۇددا مۇنارى سالدۇرغان. 1908 - يىلى پېشاۋەردىن مەشھۇر كانىشكا ئالتۇن ئۆلكىسى قېزىۋېلىندى. يېقىندا ئالتۇن ئۆلكە ئۆستىدىكى قارۇشتى يېزىقىدا ئويۇلغان خەتلەر^⑰ قايتىدىن يېشىپ چۈشەندۈرۈلدى. بۇ ئويما يېزىقتا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ ئالتۇن ئۆلكە شاھىنشاھ كانىشكانىڭ كانىشكاپۇرادىكى ئۆزى سالدۇرغان بۇدخانغا تەقدىم قىلغان سوۋغىتى ئىكەن. كانىشكاپۇرا دېگەن بۇ يەر نامى، روشەنكى، خانىدانلىقنىڭ نامى قويۇلغان پېشاۋەر شەھىرى. بۇددىزىم تارىخىدا كانىشكا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر پاكىت بولۇپ، ئۇ كانىشكانىڭ كەشمىردە (ياكى يەنە بىرخىل قاراش بويىچە جالاندارادا) بۇددا دىنىنىڭ 3 - قېتىملىق نوم تەھقىقلەش يىغىلىشىنى ئېچىپ، بۇددا نوملىرىنى شەرھىلەتكۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت. شۇ قېتىملىق يىغىلىشقا قاتناشقان ئاساسلىق شەخسلەردىن ئىككىسى پارىشۋا بىلەن ۋاسۇمىترا بىرلىشىپ تۈزگەن شەرھىلەردىن بىرى «ئەبىدەرە مەھاۋىباشا شاسترە» بولۇپ، ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ھازىرمۇ ساقلانغان. كانىشكانىڭ ئۆزى بۇددا دىنىغا كىرگەن-كىرمىگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا ھازىرچە مۇمكىنچىلىك بولمىسىمۇ، ئەمما كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە بۇددا دىنى ھەقىقەتەنمۇ تېز سۈرئەتتە تەرەققى

قىلغانىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇددىزىم سىرتقا كېڭىيىپ، ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ سودا يوللىرىنى بويلاپ جۇڭگوغا تارقالدى. باميان، سۇرخ كوتال ھەم تاجىكىستاننىڭ ئازنە تۆپە ⑮ قاتارلىق جايلىرىدىكى غايەت زور بۇدلارنىڭ ياسالغان ۋاقتى مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. بۇددا دىنى تارقىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھىندىستاننىڭ قارۇشتى يېزىقى ھەم قەندەھاردىكى «دەرمەلەر دەستۇرى» گە ئوخشاش بىر قىسىم بۇددا دىنى ئەسەرلىرىمۇ مۇشۇ يولنى بويلاپ جۇڭگوغا تارقالدى. قارۇشتى يېزىقى خوتەندىن ئانچە يىراق بولمىغان نىيەدىن چىققان ھۆججەتلەردە بايقالدى. مۇبادا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولمىسىلا، كانىشكانىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە بۇددىزىم ئاللىقاچان ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ بولدى ھەم جۇڭگوغا قاراپ تارقىلىشقا باشلىدى.

ئىزاھاتلار

- ① ئى.ب.خوننېر تەرجىمە قىلغان «مىلىندە پەنھە» گە قارالسۇن (1963-يىل) نەشرى.
- ② چىئونىتلار توغرىسىدا XIV باب 3-پاراگرافنىڭ 1-بېتىگە قارالسۇن؛ ياۋروپادىكى ھونلار توغرىسىدا XXXI باب 2-پاراگرافنىڭ 1-بېتىگە قارالسۇن.
- ③ بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن تەرجىمە ۋائىلانات تەرىپىدىن تۈزىتىلگەن تەرجىمىدىن ئېلىندى. گ.ھالۇن: «توخۇنلار ئۈستىدە تەتقىقات»، «گېرمانىيە شەرق جەمئىيىتى ژۇرنىلى»، XCI، 244-بەتكە قارالسۇن.
- ④ س.كونوۋ: «قارۇشتى يېزىقىدىكى ئويما يېزىق»، كالكۇتتا، 1929-يىل نەشرى، 16-بەتتىن 49-بەتكىچە. دائى بۇ ھەقتە قىزىقارلىق باھا بېرىدۇ، ئۇ بۇ ئويما يېزىقنىڭ ئويۇلغان ۋاقتىنى تېخىمۇ كېيىن دەپ قارايدۇ. ئا.ھ.داننىڭ «مانۇرا شىر تۇۋرۇكىدىكى ئويما يېزىق—قەدىمكى يېزىقلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن. ئەمما، ئويۇلغان ۋاقىتنىڭ بالدۇر كېيىن بولۇشى ئويما يېزىقنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىكى ئەھۋال ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خۇلاسە بىلەن مۇناسىۋەتسىز.
- ⑤ ئو.سېئېل: «بومبېي تروگۇس ئەسەرلىرىدىن پارچىلار»، لېپسىگ، 1956-يىل نەشرى.

179-بەت.

- ⑥ د.سنىور: «ئىچكى قۇرۇقلۇق ياۋروپا-ئاسىيا تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە»، 233-بەت.
- ⑦ ر.ب.ۋايتھېئاننىڭ «ھىندى-يۇنانلىقلار توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن، 1940-يىل نەشرى، 120-بەتتىن 122-بەتكىچە.
- ⑧ فىلوستراتۇس: «تىيالىق ئاپوللونىڭ قىسسىسى».
- ⑨ ۋ.ب.ھىنىڭ: «قاراشەھەر ۋە «توخارى تىلى»، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئاخباراتى»، 1937-يىللىق 9-سان، 564-بەت. يېقىندا كرائۇس «توخارى تىلى» توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلدى.
- ⑩ ھ.ۋ.بايلىي: «كۇشان تىلى»، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئاخباراتى»، 1952-يىللىق 14-سان، 420-بەت؛ «ساك تىلى»، 131-بەت.
- ⑪ ئا.د.ھ.بىۋارنىڭ «سۇراخ كوتالدىكى ئويما يېزىقتا ئەكس ئەتكەن كانىشكا يىل دەۋرى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئاخباراتى»، 1963-يىللىق 26-سان، 498-بەتتىن 502-بەتكىچە.
- ⑫ بۇلار تارىم ئويمايلىقىدىكى كروران خارابىسىدىن تېپىلغان، م.ئا.ستەيننىڭ «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑬ م.ۋېلبېر: «ئىمپېرىيە زېمىنى سىرتىدىكى رىم»، لوندون، 1954-يىل نەشرى، 175-بەت.
- ⑭ ج.ھاكېن: «بېگرامدىكى يېڭى ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقات».
- ⑮ ھارىتتىم توغرىسىدا ئا. فۇچېرنىڭ «گاندارادىكى يۇنان-بۇددا سەنئىتى» ناملىق ئەسىرى 2-توم 130-بەتكە قارالسۇن. كىتېفون توغرىسىدا دىئوكاسسىئۇس، X XI، 2، 4كە؛ ئاممىئانۇس ماركسېللىنۇس، XXI، 24، 6كە قارالسۇن.
- ⑯ م.ئا.ستەين: «ھىندى-سىكزاي يۇللىرىدىكى زەردەشت دىنى ئىلاھلىرى»، 1887-يىل نەشرى، 88-بەت. يېقىندىن بېرى مالىكىمۇ بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ باردى، ئا.مالىكىنىڭ «كانىشكا ئابدىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑰ ب.ن.مۇكېرچېي: «شاھىچى دېرى ئۆككىگە ئويۇلغان خەتلەر».
- ⑱ ۋ.ئا.لېۋىنسىكى: «سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى تاجىكىستان ئارخېئولوگىيىسى»، 1967-يىل نەشرى، 3-توم، 118-بەت.

كەلگەندە، ساكيامۇننىڭ ئوبرازى ئاللىقاچان ئومۇملىشىپ بولغانىدى. ئېھتىمال، پاكىتى بىلەن كۆرسەتكىلى بولىدىغان ئەڭ دەسلەپكى ساكيامۇنى ئوبرازى مەشھۇر بىماران ئالتۇن ئۆككىنىڭ ياسالغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيە 57-يىلغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئالتۇن ئۆكەك ھازىر بۈيۈك برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانغانىدۇر. گاندارا سەنئىتىدە ساكيامۇننىڭ ئوبرازى ئىپادىلىنىپلا قالماي، يەنە ساكيامۇننىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلەرمۇ گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ كۆرۈنۈشلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرخىلى ساكيامۇنى ھايات ۋاقتىدىكى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى، يەنە بىرخىلى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ساكيامۇننىڭ ئالدىنقى ھاياتىدىكى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلەردىن ئىبارەت. ساكيامۇننىڭ يالغۇز تۇرغاندىكى يەككە ئوبرازىدىن كېيىن مانا شۇنداق ۋەقەلەر ئىچىگە قويۇلغان كۆرۈنۈشتىكى ھەيكەللەرنى ئىشلەش گاندارا سەنئىتىنىڭ ئەڭ تىپىك تېمىسى بولۇپ قالغانىدى. كانىشكا ئالتۇن ئۆككى بىلەن بىماران ئالتۇن ئۆككى بىزگە گاندارا سەنئەت ئېقىمىنىڭ مېتال قاچا-قۇچىلارنى ئىشلەش جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى نامايەن قىلىپ بەردى. ئەمما، گاندارا سەنئەت ئەسەرلىرى ئارىسىدا ئەڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى تارىم ئويمانلىقىدىكى مىرەن خارابىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى، بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنى سىر ستەيىن ئېكىسپىدىتسىيە جەريانىدا بايقىغانىدى. مىرەن قىيا تاش رەسىملىرى سەنئەت ئۇسلۇبى ۋە تېما ماتېرىياللىرى جەھەتتە كانىشكا ئالتۇن ئۆككى بىلەن ئىنتايىن بىردەك، بىز بۇنىڭغا ئاساسەن مىرەن قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ۋاقتىنى كانىشكا دەۋرىگە تەئەللۇق دەپ جەزملەشتۈرەلەيمىز. كۇشان ھاكىمىيىتى ئىدارە قىلىدىغان ئاساسىي مەركىزىي

III باب ئوتتۇرا ئاسيادىكى ساسانىلار ۋە تۈركلەر

بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىش يوللىرىنى گاندارا سەنئىتى ئېقىمىغا خاس ھەيكەل ۋە رەسىملەرنىڭ تېپىلغان ئورنىغا قاراپ كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ يول ھىندىقۇش تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، گاندارا ئارقىلىق باكتىرىيىگە، ئۇ يەردىن تارىم ئويمانلىقىغا، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تۇتۇشىدۇ. گاندارا سەنئىتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر دۇردانىسى يېشىل تاش ياپرىقنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان ھەيكەللەر ۋە قاپارتما نەقىشلەر بولۇپ، مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاكسىلا ۋە پېشاۋەر ۋادىسىدا بارلىققا كەلدى. ئەمما، گاندارا سەنئىتى ئۇسلۇبى تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم دەۋر بەلگىسى ساكيامۇنى ئوبرازىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىدى. ھىندىستاننىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى بۇددا سەنئىتى ئېقىمىدىكىلەر ساكيامۇننىڭ مۇقەددەس ئوبرازىنى ھېچقاچان يېنىكلىك بىلەن ئويۇپ باقمىغانىدى. بىراق، گاندارا رايونىدا بولسا قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ شۇنداقلا ئوخشاش بىر دەۋردە مەۋجۇت بولغان ماتۇرانىڭ مەبۇد ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىدە بۇ ھەل قىلغۇچ ئىسلاھات بارلىققا كەلدى. ساكيامۇنى ئوبرازىنىڭ گاندارا رايونىدا ئەڭ دەسلەپتە مەيدانغا كەلگەن كونكرېت ۋاقتىنى تېخى ئېنىقلىيالمايدىغان بولساقمۇ، ئەمما، كانىشكانىڭ پۇللىرىدىكى ئوبرازلارنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا

رايونلاردىن شۇنچىلىك يىراقتىكى تارىم ئويمانلىقىدا مۇشۇنداق قەدىمكى گاندارا قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى بىزنىڭ ناھايىتىمۇ كەڭ تارقالغان بىر رىۋايەتنى ئىسپاتلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، كانىشكا سودا يولىنى بويلاپ ئۆز ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى يىراقتىكى جۇڭگو رايونلىرىغىچە كېڭەيتكەن^①. كۇشان خانىدانلىقىنىڭ يىپەك يولىنى بويلاپ قىلغان شۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقنىڭ ۋاقتى ناھايىتىمۇ قىسقا بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى بۇ رايونلاردا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. كۇشان كۈچلىرى تارىم ئويمانلىقىدىن چېكىنىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما، گاندارا سەنئىتىنىڭ تەسىرى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، ھەتتا كۇشان ئىمپېرىيىسى گۇمران بولغاندىن كېيىنمۇ، گاندارا ئۇسلۇبىدا ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرى يەنىلا تارىم ئويمانلىقىدا ئېقىپ يۈردى. مەسىلەن: كۇچادىكى قىزىل مىڭ ئۆي مانا شۇنىڭ مىسالىدۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، باميان تاش ئۆڭكۈر بۇتخانىسى ھەم ئۇنىڭدىكى غايەت زور بۇددا ھەيكىلىمۇ كۇشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە تەئەللۇق. لېكىن، قىزىل مىڭ ئۆيدىكى 35 مېتىرلىق چوڭ بۇتنىڭ ئايانما شەكىللىك قۇرۇلۇشى ئىچىدىكى پارچىلىرى ساقلىنىپ قالغان قىيا تاش رەسىملىرىدىن ۋاقتى ئەڭ بۇرۇن بولغان قىيا تاش رەسىملىرىمۇ تەخمىنەن مىلادىيە 227-يىلى كۇشان ئىمپېرىيىسىدىكى بۈيۈك خانلارنىڭ ئاخىرقىسى ۋاسۇدېۋا تەختتىن غۇلغاندىن كېيىنكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. قىزىلدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدىكى بەزى رەسىملەرنى ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن كۇشان-ساسان ئىپىدىكى ھەيۋەتلىك بېزەلگەن تاجغا ئاساسەن بىرقەدەر كېيىنكى يەنى مىلادىيە IV ئەسىرلەردىكى

ئەسەرلەر دەپ ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. ھازىر تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىچە، كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ گۇمران بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ساسان پارىلىرىنىڭ كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغانلىقى ئىكەن. مىلادىيە 224-يىلى ساسانلار خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەردەشەر I پارفىيە خانى ئەرداۋان V نى مەغلۇپ قىلىپ ھەم ئۆلتۈرۈپ، ئىراننىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ئەردەشەر يەنە پارفىيەدىكى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە ناھايىتىمۇ جانلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن يەرلىك ئۇششاق ھۆكۈمرانلارنى تازىلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ساسانى خان جەمەتىدىكىلەردىن ۋالىي تەيىنلىدى. ئەگەر ئەل تەبەرىنىڭ مەشھۇر خاتىرىلىرى ئىشەنچلىك بولسا^②، ئەردەشەر ھەتتا ئىراننىڭ شەرقىسىمۇ جەڭ ئېچىپ، سىستان، ئەبەشاخېر(ھازىرقى نىشاپۇر)، مەرۋى، بەلىخ، خارەزىملەرنى ئىشغال قىلغان. ئۇ يەنە كۇشان خانى ئەۋەتكەن تەسلىم بولىدىغانلىقىنى يەتكۈزگىلى كەلگەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشكەن. بىزنىڭ يۇقىرىدىكى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى مىلادىيە 227-يىلى، يەنى كۇشان خانى ۋاسۇدېۋا I نىڭ دەلىللىگىلى بولىدىغان ئەڭ ئاخىرقى يىلى دەپ بېكىتىشىمىز بىر ئاز مۇۋاپىقتەك قىلىدۇ. دەرھەقىقەت بەزى بىشارەتلەردە كۇشان خان جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى داۋاملىق ھالدا ھىندى دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا نەچچە ئون يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. كۇشان خان جەمەتىنىڭ بۇ تارمىقى «Murundas» دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرى 3-كانىشكا بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئۇ تارقاتقان پۇلار دەلىللىيدۇ. ئەمما، باشقا ماتېرىيال كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي رايونلىرى بولغان

باكتىرىيە بىلەن كابۇل قىيپاش ئويمانلىقى بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان ساسانىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ساسانىلارنىڭ كۇشان زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلغانلىقى ھەققىدە بىز ئىراننىڭ پارس ئۆلكىسى ئەتراپىدىكى نەقىشى رۇستەمدىن تېپىلغان ساسانى خانى شاپۇر I (مىلادىيە 240—272 -يىللار) نىڭ ئويما يېزىقىدىن تېخىمۇ كۈچلۈك دەلىلگە ئىگە بولالايمىز. بۇ ئويما يېزىق پەھلەۋچە، پارفىيەچە ۋە يۇنانچە ئۈچ خىل يېزىقتا ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مىلادىيە 260-يىللاردىكى ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆلكىلىرى تىزىپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ئابىدىنىڭ ئۈچ خىل يېزىقتىكى تولۇق تەرجىمىسى تېخى نەشر قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن، ھونىگمان بىلەن مارك ئويما يېزىقىنىڭ يۇنانچە نۇسخىسىنى رەتلەپ ھەم ئۆزلىرىنىڭ يەشمىلىرىنى قوشۇپ نەشر قىلدۇردى③. ئويما يېزىقتا سانالغان ساسانى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆلكىلىرى «يىراق پېشاۋەردىكى كۇشان ئىمپېرىيىسى» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئويما يېزىقتىكى بۇ قۇرلار شاپۇر I نىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئەسلىدىكى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىلا مۇستەقىل خانلىق دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ساسانى پارىسلىرى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغانلىقىنىڭ ئېنىق ۋاقتىنى تەپسىلىي دەلىللەيدىغان ماتېرىياللار ھازىرچە يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شاپۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتىكى ساسانىلار ئەينى ۋاقىتتا ساسانىلار ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى كۇشان زېمىنلىرىنى زادى قانداق باشقۇرغان. بۇ ھەققىدەمۇ ھېچقانداق يازما خاتىرىلەر يوق. ئەمما، قانداقلا بولمىسۇن، ھېرەزفېلد كۇشان-ساسانىلار سىستېمىسىدىكى پۇللاردىن ئەڭ دەسلەپكى ساسانى ۋالىيلىرى ئىچىدە شاپۇر

ئىسسىملىك بىر كىشى بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ساسانىلار خانىدانلىقىنىڭ كۇشان ئۆلكىسىنىڭ I-ۋالىيىسى دەل كېيىنكى خان شاپۇر I بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ تېخى ئىران ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقمىغان ئىدى، دېگەن خۇلاسگە كېلەلەيمىز.

مىلادىيە 206-يىلىدىن كېيىنكى 100 يىلدا باكتىرىيە، سوغدىيانا ۋە گاندارا ئىزچىل ساسانىلار خان جەمەتىگە مەنسۇپ ۋالىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلدى. ھېرەزفېلد بۇ باش ۋالىيلارنىڭ پۇللىرى ئۈستىدە بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى④، ھازىرقى ئالىملار بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەھلىل ۋە تەتقىق قىلدى. ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ساسانى ۋالىيلىرىنىڭ تىزىملىك تەرتىپى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

- شاپۇر (يەنى كېيىن مىلادىيە 240—272-يىللار تەختتە ئولتۇرغان ئىران خانى شاپۇر I)
- كۇشان شاھ ئەردەشىر I
- كۇشان شاھ ئەردەشىر II
- كۇشان شاھ فىرۇز I
- كۇشان شاھ ھورمىز I (تەخمىنەن مىلادىيە 277—286-يىللىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ بەھرام II گە قارشى چىققان)
- كۇشان شاھ فىرۇز II
- كۇشان شاھ ھورمىز II (يەنى كېيىن مىلادىيە 302—309-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان ئىران خانى ھورمىز II)
- كۇشان شاھ پىروران I
- كۇشان شاھ پىروران II (مىلادىيە 360 - يىلى تەختتە ئولتۇرغان)

بۇرۇنقى كۇشان زېمىنلىرىدىكى ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ ۋالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە يازما ماتېرىياللار تولمۇ كەمچىل. ئەمما، لاتىنچە «ئاۋگۇستا تارىخى» دېگەن كىتابتا كۇشان شاھ ھورمىز I نىڭ لەشكەر تارتىپ ئىنىسى، ساسانىلار خانىدانلىقىنىڭ خانى بەھرام II (مىلادىيە 276—393-يىللار) گە قارشى تۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنغان^⑤، ماركوۋارتىمۇ كېيىنكى لاتىنچە قەسىدىلەردە مۇشۇ ۋەقەنىڭ سۆزلىنىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان. مىلادىيە 283-يىلى رىم پادىشاھى كارۇس كىتېسفىۋنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتتا، ساسانىلار خانى بەھرام II ئىراننىڭ شەرقىدىكى دۈشمەنلىرى بىلەن قىلىۋاتقان جەڭدىن قەدەدىنى رۇسلىيالىمايۋاتقاندى. شەرقى قىسمىدىكى بۇ جەڭ بەھرام II نى خېلىلا ھالسىراتقان بولۇپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رىملىقلار ئالدىدا پايتەختتە تۇرۇپ مۇداپىئەلەنگىدەك ماجالى قالمايغانىدى. پۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، كۇشان شاھ ھورمىز I بۇ ۋاقىتتا مەرۋى (ئۇ بۇ يەردە تىللا قۇيدۇرغان) ۋە ھىرات (بۇ يەردە تەڭگە تارقاتقان) لارنى ئىشغال قىلغان. كۇشان شاھ ھورمىز I بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسى كۇشان شاھ فىرۇز II ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھازىرچە پۈتۈنلەي قاراڭغۇ بولسىمۇ، شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئاخىرقى ھېسابتا ھورمىز مەغلۇپ قىلىنغان.

كۇشان—ساسانى ۋالىيلىرىنى پەرق ئېتىشتە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇلارنىڭ پۇللىرىدىكى ئۆزگىچە تاج شەكىللىرى ئاساس قىلىنىدۇ. كۇشان شاھ پروران II نى ئالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ تاجى بىرخىل قوچقار مۇڭگۈزى شەكىللىك تاج بولۇپ، تاجنىڭ شەكىلىگە ئاساسەن پروران II بىلەن ئاممىئانۇس ماركسېللىنۇس كۆرگەن ئادەمنى بىر ئادەم دەپ ئېيتالايمىز. ئاممىئانۇس ماركسېللىنۇسنىڭ خاتىرىسىگە (19-باب، 1-پاراگراف، 1-،

2-بەتلەر) ئاساسلانغاندا، مۇشۇ ئادەم 360-يىلى ئامىداغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغانغا ئوخشاش شەكىلدىكى تاج كىيگەن. ۋاھالەنكى، تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، ئامىداغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بۇ كىشى ساسانىلار خانى شاپۇر II ئىكەن. ئەگەر كۇشان شاھى پروران II بىلەن ساسانىلار خانى شاپۇر II بىر ئادەم دەيدىغان بۇ قاراش پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان بولسا، بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ پروران II نىڭ يىلىنامىسىنى ئېنىقلاپ چىقالايمىز، چۈنكى، مىلادىيە 360-يىلى ئۇ چوقۇم تەختتە بولغان بولىدۇ. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، كۇشان ۋالىيلىرى تىللارنىڭ بەزىلىرىدە پۇل قۇيۇلغان زاۋۇتنىڭ ئىسمى ئويۇپ قويۇلغان. مەسىلەن: Baxlo (بەلىخ)، ئەمما، مۇتلەق كۆپ ساندىكى تىللارنىڭ ئۈستىدە زاۋۇتنىڭ ئىسمى يوق. بىزنىڭ پەرزىمىزچە، پۇل قۇيۇلغان زاۋۇتلارنىڭ ئىسمى يوق پۇللار كۇشان ۋالىيلىرىنى ئىدارە قىلىش مەھكىمىسىدىن تارقىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. ساسانىلار خانىدانلىقىنىڭ كۇشان ۋالىيلىرىنى ئىدارە قىلىش مەھكىمىسى كابۇل ياكى قەنىپسا بولۇشى كېرەك. ئەمما، بىز يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، كۇشان شاھ پروران II نىڭ تارقاتقان پۇللىرىدا بەلىختىكى پۇل قۇيۇلغان زاۋۇتنىڭ ئىسمى يوق. ئېھتىمال، كۇشان شاھ پروران II ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندە، ساسانىلارنىڭ كۇشان ۋالىيلىرى يايلاقتىن كەلگەن يېڭى تاجاۋۇزچىلارنىڭ دولقۇنلىرى ئالدىدا، باكتىرىيىنى كونترول قىلىشقا ئامالسىز قالغان، بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ قولىدا كابۇل ۋادىسىلا قالغان بولسا كېرەك. تۆۋەندە بىز دىققەت ئېتىبارىمىزنى شۇ قېتىملىق يېڭى زەربىنىڭ تەپسىلاتلىرىغا قارىتىمىز.

مىلادىيە IV ئەسىرگە كەلگەندە، موڭغۇل يايلىقىدىكى ھون كۆچمەن ئىمپېرىيىسى ئاللىقاچان جەنۇبىي ھونلار ۋە شىمالىي

ھونلار دەپ بىر-بىرىگە بېقىنمايدىغان ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار مالمانىچىلىق ئىچىدە تۇراتتى. مىلادى 311-يىلى جەنۇبىي ھونلار جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مەركىزىي شەھەر لويياڭغا بېسىپ كىردى ۋە شەھەرنى كۆيدۈرۈۋەتتى. لويياڭ شەھىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يىپەك يولىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى ئىدى، رىملىقلار ئارىسىدا لويياڭ شەھىرى «Sera Metropolis» (يىپەك شەھىرى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. شۇنىڭدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، غەربكە ئىچكىرىلەپ بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدا كەينى-كەينىدىن مالمانىچىلىق كۆتۈرۈلدى. بۇ سوغدى يېزىقىدىكى قەدىمكى مەكتۇبلاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. كېيىن جەنۇبىي ھونلار لويياڭ شەھىرىدە سۇلالە قۇردى، بۇ سۇلالە تاكى مىلادىيە 350-يىلغىچە ھۆكۈم سۈردى. جەنۇبىي ھونلار ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىققان ساتقىننىڭ قىرغىن قىلىشى بىلەن ھالاك بولدى.

دەل شۇ ۋاقىتتا سىيانپى قەبىلىسى كۈنسېرى قۇدرەت تېپىپ، شىمالىي ھونلارنىڭ كۈشەندىسىگە ئايلىندى ھەم ئۇلارنى بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردىن غەربكە قوغلاپ چىقاردى. شۇندىن كېيىنكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتا شىمالىي ھونلار تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىغا كۆچتى. ئەمما، قەدىمكى شەرق-غەرب تارىخچىلىرى شىمالىي ھونلارنىڭ شۇ قېتىملىق كۆچۈش ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىدى. ئەڭ ئاخىرىدا شىمالىي ھونلار سوغدىياناننىڭ شىمالى قىسمىدىكى سىر دەريا يايلاقلىرىدا پەيدا بولدى. مىلادىيە 350-يىلىدىن كېيىن سىر دەرياسىغا بارغان ھونلارنىڭ كۆپلىگەن شاخچىلىرى ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىردى، ئۇلار بۇ يەردە "چىئونىتلار

“ (Chionites) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. قالغان ھون قەبىلىلىرى بولسا كېيىنچە ئالانىلار ۋە ۋولگا دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جەنۇبىي روسىيە يايلىقىدىكى گوتلار ئارىسىدا پەيدا بولدى. بۇ ھون قەبىلىلىرى ياۋروپادا "ھونلار" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. مىلادىيە 350-يىلى ئىران شاھى شاپۇر II (مىلادىيە 309—379-يىللار) رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مېسوپوتامىيەدىكى مۇھىم قەلئەسى نىسېبىسقا قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز كۆچمەن تاجاۋۇزچىلار ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا بېسىپ كىردى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. شاپۇر II دەرھال چېكىنىپ، تەھدىت ئاستىدا قالغان رايونلارغا قاراپ قوشۇن تارتتى. كابۇلدىكى ساسانىلارنىڭ قازىسى سىليۇكى (Slwky) ساسانىلار شاھىنىڭ ئوردىسىغا مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن كەلگەنمۇ-ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلىگە قارىتا يېقىندا بەزى ئالىملار ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى⑥. ئەمما، بىر نۇقتا ناھايىتىمۇ روشەنكى، شۇ قېتىمقى جەڭدە شاپۇر II ئۆزىنىڭ قوماندانلىق بارگاھىنى نىشاپۇردا قۇرغانىدى. "نىشاپۇر" دېگەن نام «شاپۇرنىڭ بۈيۈك تۆھپىسى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ شاپۇرنىڭ شۇ قېتىملىق لەشكىرى يۈرۈشىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ شەھەرگە مۇشۇ نام بېرىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شاپۇر II ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغاپ، چىئونىتلارغا قارشى جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ۋاقىتلىق ئەھۋالدىن ئېيتقاندا، شاپۇر II ھەقىقەتەنمۇ غەلىبىگە ئېرىشتى. مىلادىيە 360-يىلى ئۇ يەنە غەربكە قايتىپ، رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن قايتىدىن جەڭ قىلدى. چىئونىتلار قوشۇنىمۇ شاپۇرنىڭ ئىستىپاقداشلىرى سۈپىتىدە چىئونىت پادىشاھى گرومباتىسنىڭ

قوماندانلىقىدا ئىران قوشۇنلىرى بىلەن بىللە جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما، كەلگۈسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شاپۇر II نىڭ تىرىشچانلىقلىرى بىكارغا كەتتى. پاكىتلار ناھايىتىمۇ ئېنىقكى، مىلادىيە 360-يىلدىن كېيىنكى قىسقىغىنە نەچچە 10 يىلدا ئەسلىدىكى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆلكىلىرى ساسانىلار خانىدانلىقى ۋالىيلىرىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇپ يايلاقتىن كەلگەن يېڭى ئىستېبلاچىلارنىڭ سەردارلىرىغا ئەل بولدى. بۇ ۋاقىتتا ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدا يېڭى بىر كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇلار چىئونىتلار ھەم ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى كىدارالار ۋە ئېفثالىتلار (Hephthalites ياكى Ephthalites) ئىدى.

يۇقىرىقى بايانلاردىن بىلىشكە بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپ خۇراساندا پەيدا بولغان ھونلار بەلكىم ئاممىئانۇس ماركسپېللىنۇس تىلغا ئالغان چىئونىتلار بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ياۋروپاغا بارغان ھونلاردىن 25 يىلچە بۇرۇن خۇراساندا پەيدا بولدى. چىئونىت دېگەن بۇ نام بەلكىم ئوتتۇرا ئىراننىڭ Xiyon (Hun) دېگەن سۆزىگە يۇنانچە قوللىنىدىغان قەبىلىلەردىكى سۆز ئاخىرى قوشۇمچىسى - «IraL» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ھېننىڭنىڭ قارىشىچە، «Ephthalites» دېگەن بۇ نامدىكى سۆز ئاخىرى قوشۇمچىسى سوغدىچىدىكى كۆپلۈك شەكلى ئىكەن. چىئونىتلار ئاخىر شاپۇر II بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، ئۇلار شاپۇر II نىڭ مېسوپوتامىيىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان جېڭىگە قاتناشتى. ئۇ يەردە چىئونىت پادىشاھى گرۇمباتېسنىڭ ئوغلى ئامىدا (دىياربەكر Diyarbakr) غا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە قۇربان بولدى. ئاممىئانۇس ماركسپېللىنۇسنىڭ خاتىرىلىشىچە، مەزكۇر چىئونىت شاھزادىسىنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئاممىئانۇس خاتىرىلىگەن بۇ ۋەقە

ناھايىتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى، چىئونىتلار بىللە تۇرۇۋاتقان ساسانىلار قوشۇنىدىكىلەر زەردەشت دىنى مۇخلىسلىرى بولۇپ، زەردەشت دىنىدىكىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا جەسەتنى كۆيدۈرۈش بىرخىل ئەيىبلەشكە تېگىشلىك ئىش ھېسابلىناتتى. ئەمما، ئاممىئانۇس ماركسپېللىنۇس بايان قىلغان جەسەت كۆيدۈرۈش تەپسىلاتلىرى ياۋروپا ھونلىرىغا دائىر ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن ماس كېلىدۇ. تاجىكىستاننىڭ بىشكېنت ۋادىسىدىنمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بايقالدى⑦. «جۇنامە» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئوخشاش بىر دەۋردىكى ئاڭگى مىللىتىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئادەت بولغان، ئاڭگىلارمۇ بەلكىم ھونلار بىلەن باغلىنىشلىق بولسا كېرەك.

مەلۇمكى، چىئونىتلار ئوتتۇرىغا چىقىپ ئانچە ئۆتمەيلا، ھونلارنىڭ سەردارى كىدارا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادىيە IV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى نەچچە ئون يىلىدا كىدارا باكتىرىيىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئىگە بولغان شەخسكە ئايلاندى. كىدارانىڭ پۇللىرى (بۇ پۇللار ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭدىنمۇ مۇۋاپىقراق ئاتاش بولمىسا كېرەك) ساسانى ئىران پادىشاھلىرى شاپۇر II (309—379)، ئەردەشر II (379—383) ۋە شاپۇر III (383—388) لەرنىڭ پۇللىرى بىلەن بىللە كابۇلغا يېقىن تېپەمارانجاندىكى پۇل خەزىنىسىدىن تېپىلدى. شەك-شۈبھىسىزكى، كىدارانىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى يۇقىرىدىكى ئۈچ ساسانى ھۆكۈمراننىڭ دەۋرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى بولمىسا ئۇلاردىن كېيىنگە توغرا كېلىدۇ. يۇناننىڭ ھونلارغا دائىر تارىخ يازغان تارىخچىسى پىرسكۇس كۆپ ئورۇندا «كىدارالار» نى تىلغا ئالىدۇ. گەرچە كىدارا ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنىڭ پۇللىرىدا كۇشان زېمىنلىرىدىكى يەرلىك نام «كۇشانشاھ» (Kushanshah) نى

داۋاملىق قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما، پىرسكۇسنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسەن شۇنداق دېيەلەيمىزكى، كىدارا قەبىلىسىدىكىلەر بەزى ئالىملار قەتئىي تەكىتلەۋاتقاندا كۇشانلار ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتەن ھونلاردۇر. ئەمەلىيەتتە، كىدارادىن بۇرۇن كۇشان زېمىنلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلغان ساسانى ۋالىيلىرىمۇ «كۇشانشاھ» دېگەن بۇ نامنى ئىشلەتكەنىدى. ئەلۋەتتە، پىرسكۇسنىڭ مىلادىيە ۷ ئەسىردىكى «كىدارا ھونلىرى» ھەققىدىكى بايانلىرىدا ھەقىقەتەنمۇ يىل خاتالىقى مەۋجۇت. چۈنكى، مىلادىيە ۷ ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ يەردە ئاللىقاچان يېڭى بىر كۆچمەن قەبىلە ئوتتۇرىغا چىققانىدى. كىدارانىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى (پۇلار ئۇنىڭ كىدارا بىلەن ئوخشاش ئىسىمدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇڭا بىز ئۇنى كىدارا II دەپ ئاتىدۇق) نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە يەنە بىر يېڭى ھون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ئېفىتالىتلار بۇ چاغدا باكتىرىيىگە بېسىپ كىردى ھەم كىدارالارنى پەنجايقا قوغلىۋەتتى. پەنجاپ رايونىدىن تېپىلغان تىللالارنىڭ نۇرغۇنلىرىدا كىدارانىڭ ئىسمى بايقالدى. ئەمما بۇ تىللالارنىڭ قويۇلغان ئورنى ۋە ئېنىق تەۋەلىكى تېخى نامەلۇم.

گىرشمانىنىڭ پىنكىرىگە قارىغاندا، چىئونىتلار (ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدىكى Chionites دېگەن بۇ نام كىدارالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ مىلادىيە ۷ ئەسىردە تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئېفىتالىتلاردىن ھېچقانداق پەرقى يوق. ئەمما، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندا، بىر قىسىم خەنزۇشۇناسلار، جۈملىدىن ماك-گوۋېرن، ك. ئېنوكى قاتارلىقلارنىڭ قاراشلىرى تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە بىردەك ئېتىراپ قىلىندى. بۇ نوپۇزلۇق ئالىملار: ئېفىتالىتلار يېڭى كەلگەن كۆچمەن تاجاۋۇزچىلاردۇر،

دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئېفىتالىتلار مىلادىيە ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باكتىرىيىگە بارغان، ئاندىن كىدارالارنى جەنۇبقا قوغلىغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مىلادىيە 427-يىلى بەھرام IV تەرىپىدىن ئىراندا مەغلۇپ قىلىنغان شەرقىي قىسىمىدىكى تاجاۋۇزچىلار كىدارالار ياكى ئېفىتالىتلار بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىرگىنى ئېفىتالىتلار بولۇشى-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، شۇ قېتىمقى مالىمانچىلىق ئېفىتالىتلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن كۆتۈرۈلگەن قالايمىقانچىلىقنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ناھايىتىمۇ ئېنىق بىر پاكىت باركى، مىلادىيە 457-يىلى ساسانى شاھزادىسى فرۇز ئىنىسى ھورمىز III تىن ئىراننىڭ تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئېفىتالىتلاردىن ياردەم سورىدى. كېيىن فرۇز يۈز ئۈرۈپلا ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقىداشى بولغان ئېفىتالىتلارغا قارشى تۇردى. ئەمما ئۇنىڭ قارشىلىقى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىپ، ئۆزى ئېفىتالىت شاھىنىڭ مەھبۇسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئەل تەبەرى بۇ ئېفىتالىت شاھىنى ئاخسۇۋار (Akhsnwar) دەپ ئاتىسا، فىردەۋسى ئۇنى خۇشناۋاز (Khushnavaz) دەپ ئاتايدۇ. شۇ قېتىم ئېفىتالىتلار فىرۇزنىڭ ئوغلى قۇبادنى تۇرغاق قىلىپ، فىرۇزنى قويۇپ بەردى. كېيىن فىرۇزى ئوغلى قۇبادنى قايتۇرۇپ كېلىپلا، يەنە ئېفىتالىتلارغا ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، فىرۇزنىڭ چەۋەندازلىرى يولدا بىر يەر ئاستى ئېرىققا چۈشۈپ كېتىپ، پۈتۈن قوشۇن ھالاك بولدى. بىز يۇقىرىدا مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان چىئونىتلارنىڭ جەسەتنى كۆيدۈرىدىغان دەپنە ئادىتىگە سېلىشتۇرغاندا، قىزىقارلىقى شۇكى، ئەل تەبەرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئېفىتالىتلار پادىشاھى خۇشناۋاز پارسلارنىڭ جەسەتلىرىنى قەبرىگە قويۇپ دەپنە قىلغان. ئېفىتالىتلارنىڭ دەپنە ئادىتى ھەم فىرۇزنىڭ ئېفىتالىتلاردىن

مەغلۇپ بولغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ۋەقە ھەققىدە پروكوپىئۇس ناھايىتىمۇ ئىشەنچلىك خاتىرە قالدۇردى، پروكوپىئۇسنىڭ قارىشىچە، ئېفتالىت دېگەن بۇ نام ۋە ئۇلارنىڭ ئىرقىدىن قارىغاندا، ئېفتالىتلار ھونلار بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ كەچۈرۈۋاتقىنى كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئەمەس ئىكەن. ئېفتالىتلارنىڭ تېرىسى ئاقۇش، بەش ئەزاسى راۋۇرۇس بولۇپ، ئۆلگەنلەرنى تۇپراققا دەپنە قىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېفتالىتلار ئۆزلىرىنىڭ سەردارلىرىنى دەپنە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يېقىن دوستلىرىدىن 20 نى بىللە قوشۇپ دەپنە قىلىدىكەن. سېلىشتۇرما قىلساق، ئېفتالىتلارنىڭ تۇپراققا دەپنە قىلىشتەك بۇ ئادىتى چىئونىتلارنىڭ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئادىتى بىلەن روشەن پەرقلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز.

مىلادىيە 488-ياكى 489-يىللىرى ياش ۋاقتىدا ئېفتالىتلارنىڭ قولىدا تۇرغان بولغان ساسانى شاھزادىسى قۇباد ئېفتالىتلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئوڭۇشلۇق ھالدا پېرسىيەنىڭ شاھلىق تەختىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەمما، ئېفتالىت قەبىلىلىرى بۇ ۋاقىتتا يەنىلا ئىراننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. باشقا بىر ساسانى خانى خۇسراۋ (531—579) گۈرگان تۈزلەڭلىكىدە مۇداپىئە ئىستېھكامى قۇرۇپ، ئېفتالىت قەبىلىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇردى. ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ ئامۇ دەرياسى رايونىدا پەيدا بولۇشى بىلەن، خۇسراۋ تۈرك قاغانى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئېفتالىتلارغا بىرلىكتە زەربە بەردى. غەربنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا خۇسراۋ بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن تۈرك قاغانى Sinjibu ياكى Silzibul (ئىستېھكامى) ⑧ دېيىلىدۇ. مىلادىيە 557-يىلىدىن كېيىنكى بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئېفتالىتلار مەغلۇپ قىلىندى. ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ ساسانىلار

ئىمپېرىيىسى بىلەن تۈركلەر بۆلۈشۈۋالدى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېفتالىتلار زېمىنلىرىنى ساسانىلار ئالدى. ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى پۈتۈن زېمىنلەر بولسا تۈركلەرنىڭ قولىغا كىردى.

مىلادىيە 7 ئەسىرنىڭ ئاخىرى VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى ئېفتالىتلار باكتىرىيىدە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققاننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ھىندى تارىخ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، پەنجاب رايونى ئارقا-ئارقىدىن تاجاۋۇزغا ئۇچرىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، «ھونلار» (Hunas) دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بىر مىللەتمۇ مۇشۇ ۋاقىتلاردا غەربىي ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ناھايىتىمۇ روشەنكى، بۇ تاجاۋۇزچىلار ھونلاردۇر. ئەمما، ئۇلار ھونلارنىڭ زادى قايسى تارمىقى، بۇنىسى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. بۇ تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تارمىقى زابۇلتېسلاردۇر. مىلادىيە 458-يىلىلا گۇپتا شاھزادىسى سكانداگۇپتا چاقىرتىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا قويۇلدى. بۇ تاجاۋۇزچىلار ھونلار ئىدى. سكانداگۇپتا ھايات ۋاقتىدا ھونلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسقاندى، لېكىن، مىلادىيە 7 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، گۇپتا ئىمپېرىيىسى زاۋال تاپتى. مىلادىيە 510-يىلىغا كەلگەندە بولسا، ھونلارنىڭ سەردارى تورامانا ھىندىستاننىڭ كەڭ زېمىنلىرىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ بولغانىدى. تورامانانىڭ ۋارىسى ئۇنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ ئابروينى تۆكۈۋالغان مېھراكۇلا ئىدى. مېھراكۇلا پەنجابنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىن تەخمىنەن مىلادىيە 525-يىلى بولسا كېرەك، مېھراكۇلا ھىندى تۈزلەڭلىكىدە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، ئەمما، ئۇ كەشمىرگە داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مېھراكۇلا يىلىنى

كەشمىرنىڭ تىك يارلىرىدىن دومىلىتىپ، پىلنىڭ پەستىكى قىيا تاشلارغا ئېسىلىپ قالغاندىكى قورقۇنۇچلۇق چىرقىرىشىدىن ھوزۇرلىنىشىنى ياخشى كۆرىدىكەن. تورامانا ۋە مېھراكۇلادىن كېيىنكى ھون پادىشاھلىرىدىن يەنە لاكھانا بىلەن خىنگىلانى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يىمىرىلدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ئېنىق ۋاقىتلىرى ھازىرچە نامەلۇم. كېيىنكى بۇ ھون خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار كابۇل ۋادىسى ياكى گەردىزدىن ئىبارەت. يېقىندا بايقالغان بىر ئويما يېزىقتا ئىسپاتلىنىشىچە، خىنگىلانىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ئاز دېگەندىمۇ سەككىز يىل داۋاملاشقان^⑨.

مىنورىسكىنىڭ دوكلاتىدىكى «خالاج» تۈركلىرىنىڭ دىئالېكتلىرى ئىچىدە ساقلانغان بىر قىسىم قەدىمكى ھون تىلىنىڭ ئىزنالىرىدىن باشقا^⑩، بىز ئاسىيا ھونلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە خۇددى ئۇلارنىڭ ياۋروپالىق قېرىنداشلىرىنىڭ تىلىغا ئوخشاشلا ھېچنەرسە بىلمەيمىز. زادى قايسى مىللەت تىلى ۋە ئىرق جەھەتتە ھونلارغا يېقىن كېلىدۇ، بۇ مەسىلىنى ئىزاھلاشتا ھازىر ئاساسلىق ئىككى خىل پەرەز بار. 1-خىل پەرەز گىرشمىن ۋە ئېنوكى تەشەببۇس قىلغان «ئىران تىللىرى» قارىشى. بۇ قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساسلىق ئاساسى پۇللاردىكى پۇنان يېزىقىنىڭ يازما شەكلى بىلەن ئويۇلغان خەتلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل قاراش ئاللىقاچان يېڭى بايقاشلار تەرىپىدىن ئىنكار قىلىندى. كىشىلەر پۇلغا ئويۇلغان بۇ خەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە شەرقىي ئىراندىكى يەرلىك باكتىرىيە دىئالېكتى ئىكەنلىكىنى بايقىدى. سۇرخ كوتالدىكى باكتىرىيە ئويما يېزىقىنىڭ تېپىلىشى بۇ خۇلاسنى مۇشۇ ھەقتىكى ھۆكۈمگە ئايلاندۇردى. شۇبھىسىزكى، بۇ خىل ئىران تىلى ھەقىقەتەنمۇ

ئىدارە قىلىش ئېھتىياجى بىلەن ھونلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان، ئەمما، ھونلارنىڭ ئەمەلىي قوللانغان تىلى زادى قايسى؟ ھازىرقى خالىغانچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەرەز مىنورىسكىنىڭ «تۈركىي تىللار» قارىشىدۇر. ۋەھالەنكى، «تۈركىي تىللار» دېگەن بۇ قاراشمۇ كۆڭۈلدىكىدەك قاراش ئەمەس. چۈشىنىش قىيىن بولغىنى شۇكى، «جۇنامە» دە ئېيتىلىشىچە، ئېفىتالىتلاردا كۆپ ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. بۇ بايان ئېفىتالىتلارنى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ دېگەن نەزىرىيەگە نىسبەتەن شەكسىزكى ئەڭ كۈچلۈك قارشى ئىسپات بولالايدۇ. ئۇلارنى تۈركلەرگە يېقىن دېگەندىن كۆرە، تىبەتلەرگە يېقىن دېگەن تۈزۈك. بۈيۈك بىرىتانىيە مۇزېيىدىكى بىر كۈمۈش تەخسىگە سىزىلغان شەرقىي ھونلارنىڭ (روشەنكى، كىدارلارنىڭ) ھەربىي قورال-ياراغلىرىدىنمۇ ئۇلارنىڭ ئىرقىي مەنبەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كۈمۈش تەخسىدىن ھونلارنىڭ قوراللىرى بىر دانە قوش قوللاپ تۇتىدىغان ئۇچلۇق شەمشەر بىلەن بىر يا ئىكەنلىكى، ئەمما، ئۈزەڭگە يوق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھونلارنىڭ قورال-ياراغلىرىدىكى 1- ۋە ئەڭ ئاخىرقى ئالاھىدىلىك ئۇلارنى كېيىنكى ئاۋارلار بىلەن روشەن پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدۇ. ئاۋارلارنىڭ خاسلىققا ئىگە قورال-ياراغلىرى ئەگمە شەمشەر بىلەن ئۈزەڭگىدىن ئىبارەت. ئەمما، ئاۋارلار ئادەتتە موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ. مىنورىسكىنىڭ قارىشىچە، ئىراندىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خالاجلار بىلەن ئافغانىستاندىكى پۇشتۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان غىلزائىسلار(ئۇلار ئوتتۇرا ئەسىر خاتىرىلىرىدە "خالج" دەپ ئاتالغانلار بىلەن بىر مىللەت بولسا كېرەك) ئېفىتالىتلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. بۇ خىل قاراش

دەماللىققا ئۆز ئارا زىددىيەتلىكتەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما، بىز بۇ قاراشقا پايدىلىق كۆپلىگەن ئۇششاق دەلىللەرنى بايقىيالايمىز. بۇ دەلىللەر ئافغانىستاندىكى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىر تىللىرىدا تۈركىي تىللارنىڭ ئېلىمېنتلىرى بار غىلزائىسلار ئولتۇراقلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىزنىڭ شۇنداق دېيىشكە تولۇق ئاساسىمىز باركى، ئىراندىكى خالجالار بىلەن ئالاقىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوخشاش بىر نام بىلەن ئاتالغان بىر بۆلەك تۈركلەر ئافغانىستان رايونلىرىدىكى ئېفىتالىتلار ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، ئۇلار كېيىن سان جەھەتتە مۇتلەق كۆپ بولغان پۇشتۇ تىللىق قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن. پۇشتۇ تىللىق بۇ قەبىلىلەر شەرقىي ئىراندىن كەلگەن. خالجالار بىلەن باغلىنىشى بولغان بۇ تۈركلەر ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار مۇشۇنىڭدىن پەيدا بولغان قەبىلىلەر ئارىلاشمىسىغا «خالج» دېگەن نامنى قالدۇرغان. بىر تاجاۋۇزچى قەبىلىنىڭ ئۆز تىلىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، ئەسلىي يەرلىك مىللەتنىڭ تىلىنى قوبۇل قىلىشى ئافغانىستاندا پەقەت كۆرۈلۈپ باقمىغان ھادىسىمۇ ئەمەس. مەسىلەن: ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھازارا موڭغۇللىرىنى ئالىدىغان بولساق، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنىڭ موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلىسىمۇ، لېكىن، ھازىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارس تىلىدا سۆزلىشىدۇ. ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، ئېفىتالىتلار ئىرق ۋە تىل جەھەتتە زادى قايسى مىللەت بىلەن يېقىن كېلىدۇ؟ دېگەن بۇ مەسىلىگە دائىر دەلىل-ئىسپاتلار تېخى يېتەرسىز بولغاچقا، نۆۋەتتە بۇ ھەقتە خۇلاسە چىقىرىشقا تېخى بالدۇر بولسىمۇ، ئەمما مىنورىسكىنىڭ نەزەرىيىسى يېتەرلىك

دېققەتنى تارتىشى كېرەك.

كۆپلىگەن شەرقىي ھون قەبىلىلىرى باكتىرىيە ۋە ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ باشقا رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندا موڭغۇلىيەدىكى يايلاق مىللەتلىرى ئارىسىدىمۇ زور دەرىجىدە خانىدانلىق ئالمىشىش يۈز بېرىۋاتاتتى. ئەمەلىيەتتە، دەل موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدىكى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەر ئاخىرى بېرىپ ئېفىتالىت ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە سەۋەب بولدى. سىيانپىلار شىمالىي ھونلارنى ئورخۇن دەرياسى بىلەن مىنۇسىنسىكى رايونىدىن باكتىرىيەگە قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇلار ئۆزلىرى موڭغۇل يايلىقىغا بىر مەھەل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بىراق، مىلادىيە VI ئەسىرگە كەلگەندە، «جۇرجانلار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلە موڭغۇل يايلىقىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. جۇرجانلار كېيىنچە «ئاۋارلار» دېگەن نام بىلەن ياۋروپادا پەيدا بولغان قەبىلە بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە 560-يىلىدىن كېيىن ئاۋارلار ۋېنگرىيە يايلىقىغا كەلدى. ئاۋارلارنىڭ مەيلى موڭغۇل يايلىقىدىكى ئەھۋالى ھەققىدە بولسۇن ياكى ئۇلار ۋېنگرىيەگە بېرىپ ماكانلاشقاندىن كېيىنكى ئەھۋالى ھەققىدە بولسۇن، بىزنىڭ ئاۋار خانىدانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتىمۇ ئاز. ئەمما تارىخشۇناسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاۋار مىللىتى كۈچلۈك بىر قىزىقىش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭدىكى سەۋەب دەل شۇ ئاۋارلار ياۋروپاغا ئات ئۈستىدىكى جەڭنىڭ ئىككى مۇھىم قورالى — ئۈزەڭگە بىلەن شەمشەرنى تارقاتقاندىن (1). مىلادىيە V ئەسىردە جۇڭگو بىلەن يايلاق ئارىسىدىكى رايونلاردا ئۈزەڭگە بىلەن ئەگرى چەۋەنداز شەمشىرى كەشىپ قىلىندى. بۇ ئىككى خىل كەشىپات ئاۋارلار ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا ۋىزانتىيە تەرىپىدىن ئىشلىتىلدى. ئۈزەڭگەدەك ئادەتتىكى بىر

جابدۇق پۈتۈن رىمىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئاڭلاپ باقمىغان ئىش بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا ساسانى پارىلىرىغا ئوخشاش ئات مىنىش، ئات بېقىشقا ئادەتلەنگەنلەرنىڭمۇ ئۈزەڭگىنىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدەك پاكىت ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، ئەمەلىيەت ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق بولغانىدى.

تۈركلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە گۈللىنىشى نەتىجىسىدە جۇرچان خانىدانلىقى موڭغۇل يايلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. مۇشۇ جەرياندا تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشقا باشلىدى. مىلادىيە 552-يىلغا كەلگەندە جۇرچانلار پۈتۈنلەي ھالاك بولدى. تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچى قاغانى خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللاردا تۈمەن (تۈركچە ئويما يېزىقلاردا «بۇمىن Bumin» دېيىلگەن) دەپ ئاتالغان سەردار ئىدى. تۈرك قاغانىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى كۇچاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاق تاغ (Aq Dagh) دا ئىدى، ئەمما، تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە تاكى ئامۇ دەرياسى ۋە كاسپىي دېڭىزىغا باراتتى. كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ئەمەلىيەتتە بۇمىن قاغانىنىڭ ئىسمى ئىستەمىننىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئىستەمى دېگەن بۇ كىشى غەرب تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى (Silzibu) Sinjibu بىلەن بىر ئادەم. ئىستەمى بىلەن ئىراننىڭ پادىشاھى خۇسراۋ I ئىتتىپاق تۈزدى. تۈركلەر بىلەن ئىرانلىقلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى جۇرچان ئىمپېرىيىسىنى گۇمران قىلىپلا قالماستىن، بەلكى، تۈرك ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدا ئورتاق چېگرا ھاسىل قىلدى. ئىستەمى مىلادىيە 576-يىلى ئۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن، تۈركلەر سوغدىياناغا بولغان كۈچلۈك تەسىرىنى يەنىلا ساقلاپ قالدى، ھەتتا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرى ئايرىم-ئايرىم

ھالدا مىلادىيە 630-يىلى ۋە 659-يىلى نامدا جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىنمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق بولدى. مىلادىيە 682-يىلى تۈركلەر موڭغۇلىيىدە يېڭى بىر شەرقىي (كۆك) تۈرك خانلىقىنى قۇردى. شەرقىي تۈرك خانلىقى بىزگە ئورخۇن ۋادىسىدىكى رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىنى قالدۇرغان بولۇپ ⑫، سىنور بۇ ئابىدىنى قىسقىچە تونۇشتۇردى. تۈرك ئابىدىسىدە ئېلىتىرىش قاغان (681—689) نىڭ ئوغۇزلارنى قانداق يېڭىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرگەنلىكى، تىنچ ئوكيان بويلىرىغا بارغانلىقى قاتارلىق ئىش-ئىزلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئېلىتىرىش قاغاننىڭ ۋارىسى بەگچۈر قاغان بولۇپ، ئۇ غەربتە خاككاس ۋە تۈركەش قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، سوغدىيانىنىڭ تۆمۈر دەۋرىسىغا يېتىپ باردى. ئەمما 3-قاغان بىلگە قاغان (716—734) نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە كەلگەندە ئوغۇزلار ئاسىيلىق قىلىپ تاڭ سۇلالىسى زېمىنىغا قېچىپ باردى. بىلگە قاغان گەرچە جان تىكىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، ئاخىرقى ھېسابتا شەرقىي تۈركلەرنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتقۇزالمىدى. مىلادىيە 699-يىلىدىن 711-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەسلىدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتكۈل زېمىنى گۈللەنگەن شەرقىي تۈركلەر زېمىنىغا قوشۇۋېلىندى. شەرقىي تۈركلەر زاۋال تاپقاندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ تۈركەش قەبىلىسى گۈللىنىشكە باشلىدى. تۈركەش سەردارى سۇلۇ، ئەرەب قوماندانى قۇتەيبەنىڭ ئىزباسارىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەرەبلەر بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردىن تارتىپ، سوغدىيانىدىكى ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ دەۋرى باشلاندى. شۇندىن كېيىن سوغدىيانا «ماۋراننۇننەھر» (Mawarannahr) دېگەن ئەرەبچە نام بىلەن ئاتالدى. مىلادىيە 651-يىلىدىلا ئەرەب قوشۇنلىرى ئىراننى ئىشغال

قىلىپ، قېچىپ كەتكەن ساسانىلار پادىشاھى يەزدەگىرد III (—651 632) نى مەرۋىگە قوغلاپ كەلدى. يەزدەگىرد III مەرۋىدە قاتىل تەرسىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. نەچچە يىل ئۆتمەيلا ئەرەبلەر ئۆز ئىستېلاسىنىڭ تازا ئوڭۇشلۇق بولمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەرەب قوشۇنلىرى ئامۇ دەريا بويىدا توختاپ، تۈركلەر بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تالىشىشقا مەجبۇر بولدى.

تۈركلەر ئەرەبلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىۋاتقان چاغدا، موڭغۇل يايلىقىدىكى تۈرك زېمىنلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىدا مەدەنىيەت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تەسىرگە ئىگە تۈرك ھاكىمىيىتى — ئۇيغۇر خانلىقى مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرلار قارلۇق، باسمىل ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر بىرلىكتە شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ھەمدە مىلادىيە 744-يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ، ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردۇبالىغى خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئوردۇبالىغ تاكى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە، «قاراباغسۇن» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. بۇ جاي ئۈچ خىل يېزىقتىكى ئۈچ خىل تىل بىرلەشتۈرۈلگەن مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېپىلغانلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. تۆۋەندە بىز مۇشۇ ئابىدە ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز. خامىلتوننىڭ تەتقىقاتى بىزنى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ يىلنامىسى بىلەن تەمىن ئەتتى ⑬. ئەمما، ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ناملىرى مەسىلىسى خېلىلا مۇرەككەپ مەسىلىدۇر. چۈنكى، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى بىز خەنزۇچە يېزىلىشى بويىچە بىلىمىز. بىزنىڭ خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن بىلگىنىمىز ياكى ئەسلىگە قايتۇرۇلغان تۈركچە ئىسىملار قېلىپلاشقان ناملاردىنلا ئىبارەت، خالاس. مەسىلەن: خامىلتون جەدۋەلدە كۆرسەتكەن 1-قاغاننىڭ نامى

خەنزۇچە «گۈلىپېلو» دەپ يېزىلغان، تۈركىي تىلنىڭ ئۆزىدە بولسا Qutlugbilgā kül qaghan (قۇتلۇق بىلگە كۈل قاغان، مەنىسى: ھەيۋەتلىك ۋە شەۋكەتلىك دانا قاغان ئالىيلىرى) . ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ مەدەنىيەت ھادىسىسى—مىلادىيە 762-يىلى 3-ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىنىڭ مانى دىنىغا كىرگەنلىكى بولدى. بۇ ۋەقە قارا بالغاسۇندىكى ئۈچ خىل تىل بىلەن ئويۇلغان ئابىدە خاتىرىلەنگەن. ئۈچ خىل تىل بىرلەشتۈرۈلگەن ئابىدە خەنزۇچە، سوغدىچە، تۈركچە ئۈچ خىل يېزىقتا ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن پەقەت خەنزۇ يېزىقىدىكىلا مۇكەممەل ساقلانپ قالغان. ناھايىتىمۇ روشەنكى، ئۇيغۇرلار يىپەك يولىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولغان لوياننى ئىشغال قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر قاغانى بىلەن مانى دىنىنىڭ دىن تارقاقچىلىرى ئۇچراشقان. مىلادىيە 694-يىلىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە مانى دىنى تارقاقچىلارنىڭ پائالىيىتى باشلانغانىدى. مانى دىنى بىر خىل ئارىلاشما دىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىدە زەردۇشت دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىق ھەر خىل دىنلارنىڭ تەركىبلىرى بار ئىدى. ساسانىلار ئىمپېرىيىسى ئىراندا پەيدا بولۇپ ۋە گۈللىنىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، مانى دىنىنىڭ ئاساسچىسى مانى مېسوپوتامىيەدە مانى دىنىنى ياراتتى. مانى دىنىنىڭ بارلىققا كەلگەن كۈنىگىچە ۋاقتى مىلادىيە 244-يىلىدۇر. دىن تارقاقچى مار ئاموننىڭ باشچىلىقىدا بۇ يېڭى دىن دەسلەپ خۇراسان بىلەن سوغدىياناغا كىردى. مانى دىنى تەشكىلاتلىرى ساسانىلار تۇپرىقىدا كۈنسېرى زىيانكەشلىككە ئۇچراپ (كېيىن خەلىپە ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش زىيانكەشلىك ۋەقەسى يەنە يۈز بەرگەن)، مانى دىنى مۇخلىسلىرى (شۈبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىرى سوغدىلار ۋە

سۈدۈگەرلەر ئىدى) بەس-بەس بىلەن جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى بويلاپ شەرققە سۈرۈلدى.

مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، مانى دىنى تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاساسلىق چوڭ ۋەقەلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ھازىر ساقلىنىۋاتقان مانى دىنى دەستۇرلىرىدا قالغان. مانى دىنىنىڭ بۇ دەستۇرلىرى ناھايىتى ئاز ئادەم بىلىدىغان تىللاردا، جۈملىدىن پارفىيە تىلى، سوغدى تىلى ۋە پەھلەۋى تىلىدا يېزىلغان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان مانى دىنى دەستۇرلىرى پەھلەۋى تىلىدىكى «Shaburagan» («شاپۇرنامە») نىڭ پارچىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىتابنىڭ پارچىلىرىدا مانىنىڭ ساسانىيلار پادىشاھى شاپۇر 1 گە ئۆز ئېتىقادىنى چۈشەندۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. پەھلەۋى تىلىدىكى پارچىلاردىن باشقا، بۇ كىتابنىڭ باش قىسمىنى ئەرەب سالنامىچىسى ئەل بىرۈنى ساقلاپ قالغان ①.

«خۇدانىڭ ئەلچىلىرى ئەقىل-پاراسەت ۋە ئەزگۈ قىلقلارنى بىر-بىرلەپ ئىنسانلارغا ئېلىپ كەلدى. ئالەم بىنا بولغاننىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ساكىيامۇنى ئىسىملىك ئەلچى ئۇنى ھىندىستانغا ئېلىپ كەلدى. يەنە بىر دەۋرگە كەلگەندە زاروناستىر ئۇنى پارسلارغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە، يەھۋە ئۇنى غەربكە ئېلىپ كەلدى. ھازىر ۋەھىي يەنە بىر قېتىم چۈشتى، ئاخىر زاماننىڭ بېشارەتچىسى مەن - خۇدانىڭ خالىغان ئەلچىسى - ئارقىلىق مانى باپلۇنىيىگە ئېلىپ كېلىندى».

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇھىم پارچە Kavan ياكى «ئۇلۇغلار كىتابى» دىمۇ مانى دىنىنىڭ باشقا بىر ئەسىرى ساقلىنىپ قالغان. مانى دىنى ئىدىيە جەھەتتە خەتتاتلىقنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن بولۇپ، بۇ نۇقتا مانى دىنى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىشىدا تەبىئىي ھالدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار مانى دىنى سەنئىتىدە

قوليازىملىرىنىڭ مۇقاۋىلىنىشى ۋە رەسىملەر بىلەن بېزىلىشىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، بۇمۇ مانى دىنىنىڭ تارقىلىشىغا پايدىلىق ئىدى.

3- ئۇيغۇر قاغانى مانى دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، پارسچە «Zahagi - Mani» (مانىنىڭ پەيغەمبەر ئوغلى) دېگەن ئاتاقنى قوبۇل قىلدى. مانى دىنى دەسلەپتە ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ دىنى ئىدى، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىنىغا كىرىشى بىلەن مانى دىنى تۇنجى قېتىم بىر قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن مانى دىنى ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىپ، تەدرىجىي گۈللىنىشكە قاراپ ماڭدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئېيتساق، ئۇلار مانى دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ خىل يېڭى دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىر قەدەر مەدەنىيەتلىك ماۋرائۇننەھر رايونى ۋە ئىران مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىدىغان يولغا ئىگە قىلدى. ئابىدىدە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك بايان بار:

«گۆش يەپ قان ئىچىشتەك ئادەتلەردىن كۆكتات ۋە تاماق يەيدىغان يۇرتقا ئايلاندى. بۇلاڭ-تالاڭ، قىرغىن قىلىشلاردىن ساخاۋەت ئېلىگە ئۆزگەردى».

1- ئۇيغۇر خانلىقى تاكى مىلادىيە 840-يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ۋاقىتلاردا يېنىسەي دەرياسى بويلىرىدا خاكاس (قىرغىز) قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. خاكاسلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇلارنىڭ زەربىسىدە ئون ئۈچ ئاساسلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى چۆچۈگەن قۇش كەبى تەرەپ تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. بىر قىسىم قەبىلىلەر غەربىي جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ، تارىم ئويمانلىقىدا ھاكىمىيەت تىكلەپ، ئاستا-ئاستا بۇ يەردىكى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت — بولۇپمۇ

”توخارى“ دېيىلگەنلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. كېيىنچە بۇ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق مەركەز دۇنخۇاڭنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى گەنجۇ ۋە ئۈرپان بوستانلىقىدىكى قۇچۇ (ئىدىقۇت) بولدى. قۇچۇدىن كۆپلىگەن يازما يادىكارلىقلار بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر، مانى دىنىغا دائىر يازمىلار ھەم سۈرىيە يېزىقىدىكى قوليازىمىلارمۇ بار. بۇلاردا مانى دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ ئەھۋالى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ مەزمۇنىنىڭ كۆپىنچىسى قەرەللىك ژۇرناللاردىكى ماقالىلاردا تارقاق ھالدا ئېلان قىلىندى. بىز ئۇلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى مۇرەككەپ مەدەنىي تۇرمۇشقا ئائىت بىر قىسىم مەلۇماتلارنى بىلەلەيمىز. بۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەن قەدەر داۋاملىشىپ، ئەڭ ئاخىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى. ئۇيغۇرلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ئۆزىگە خاس يازما ئەسەرلەر ۋە رىۋايەتلەرنىڭ قوليازىملىرىنى قالدۇردى. ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ھەم كېيىنچە ”ئىدىقۇت“ دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ئالىي ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى ھەققىدىكى رىۋايەت، ھەتتا ئادەمدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدىغان قارا بالغاسۇن ئويما يېزىقى قاتارلىق بۇ ماتېرىياللار جۇۋەينى چىڭگىزخاننىڭ تارىخىنى يازغاندا («تارىخى جاھان گۇشاي» — دۇنيانى بويىسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى) پايدىلاندى. جۇۋەينى بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلانغاندا، بەزى يەرلىرىنى سەل بۇرمىلىۋەتكەن بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئىزاھاتلار:

- ① ت.ۋالتېرس: «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، 1-توم، 124-بەت.
- ② گوئېچې: «ئەل تەبەرى تارىخى»، 819-بەت.
- ③ ئې.ھونىگمان ۋە ئا.مارىك: «گېستايىلار ھەققىدە تەتقىقات».
- ④ ئى.ھېرزفېلد: «كۇشان-سانى پۇلىرى»، كالكۇتا، 1930-يىلى نەشرى.
- ⑤ «ئاۋگۇستا تارىخى. كارۇسنىڭ تەرجىمىھالى».
- ⑥ بۇ مەسىلىنى ھېننىڭ پېرسىيىنىڭ پارس پەھلەۋى تىلىدىكى ئويما يېزىق ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ ئويما يېزىقنىڭ ئويۇلغان ۋاقتىنى بۇرۇن ئېيتىلغاندەك شاپۇرنىڭ 48-يىلى ئەمەس، بەلكى 18-يىلى دەپ تونۇدى.
- ⑦ گ.فرومكىننىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 4-قىسمى «تاجىكىستان» غا قارالسۇن.
- ⑧ ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى Istemi (ئىستەمى).
- ⑨ د.ك.ساركار: «ئوتتۇرا ئەسرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۈچ ئويما يېزىق».
- ⑩ ۋ.مىنورىسكى: «خالاج تۈركلىرىنىڭ دىئالېكتلىرى»، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئاخباراتى»، 1940-يىللىق 10-سان، 417-بەتتىن 437-بەتكىچە.
- ⑪ ئۆزەڭگە توغرىسىدا ئا.د.د.ھ.بۇرنىڭ «ئۆزەڭگە ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑫ تومسېن بۇ ئابىدە ئۈستىدە يول ئېچىش خاراكتېرىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. ۋ. تومسېننىڭ «ئورخون ۋادىسىدىكى ئابىدىگە ئىسپاتلىق چۈشەندۈرمە» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن، 1896-يىلى نەشرى، 5-توم، 1-بەتتىن 224-بەتكىچە.
- ⑬ ج.ر.خاملتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرى»، 139-بەت.
- ⑭ ئەل بىرۇنى: «قەدىمكى زامان مىللەتلىرىنىڭ يىل جەدۋىلى»، 190-بەت.

IV باب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا ئىستېلاسىنى ئوڭۇشلۇق، ئىلگىرىلىگەن، مۇرەككەپ ئىستراتېگىيىلىك جەريان دەپىشىشىمىزنىڭ بىر سەۋەبى شۇ قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىقنىڭ ئاخىرقى قوشۇلۇش نۇقتىسى بىر بولغان لىنىيە بويىدا ئىككى يۆنىلىش بويىچە تەڭلا ئورۇنلانغانلىقى بولدى. ھىجرىيە 21-يىلى، مىلادىيە 642-يىلى نىھايەتتىكى جەڭدە ئەرەبلەر پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنىنى تېرە-پېرەڭ قىلمۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن پارسلارنىڭ تەشكىللىك ئاساستىكى قارشىلىقى ئاخىرلاشتى. ساسانىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يەزدەگىرد III قاچقۇنغا ئايلىندى. يەرلىك ھۆكۈمرانلار تارقاق قارشىلىشىشنى تەشەببۇس قىلىشقان بولسىمۇ، ئۇنۋى ئانچە زور بولمىدى. ھىجرىيە 29-يىلى، مىلادىيە 649-يىلى كۇفە ۋالىيسى سەئىد بىننى ئاسنىڭ قوشۇنى ھەمەدان ۋە رەيدىن ئاتلىنىپ شىمالىي قىسىمدىكى يولنى بويلاپ جۇرجان، خۇراسانغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. دەل شۇ ۋاقىتلاردا ئەرەبلەرنىڭ بەسەردىكى ۋالىيسى ئابدۇللا بىننى ئەمىر خارىس ۋە كىرمان ئارقىلىق تەبەسنى ئويماقلىقى، نىشاپۇر ۋە مەرۋىلەرگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. تارىخشۇناس ئەل-بەلەزۇرنىڭ ئىسلام بويىسۇندۇرغۇچىلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئەسىرىدە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا بايان قىلىنغان بولۇپ ①، مۇنداق بىر ھېكايەت نەقىل قىلىنغان: تۈستىكى پارس ئەمەلدارى (Marzban) يۇقىرىدا

تىلغا ئېلىنغان ئىككى ۋالىينىڭ ھەربىرىگە ئايرىم-ئايرىم مەكتۇپ يوللاپ، تۇسقا قايسىسى بۇرۇن يېتىپ كەلسە، بۇ ئۆلكە شۇنىڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئابدۇللا بىننى ئەمىر ماڭغان يول مېڭىش قىيىن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ يۈرۈش سۈرئىتى تېز بولغاچقا، بۇ رىقابەتتە ئۇ غەلبە قازىنىپ تۇس ئۆلكىسىنى ئىگىلىگەن. خۇراسان رايونىدىكى چوڭ شەھەرلەردىن سەرەخس، تۇس، ھېرات، مەرۋى قاتارلىقلار تېز ئارىدىلا تاجاۋۇزچىلارغا تەسلىم بولغان. سەرەخسنى ئىشغال قىلىش جېڭىدە بولغۇسى ۋالىي ئابدۇللا بىننى كازىم زور تۆھپە كۆرسەتكەن. رابى بىننى زىياد باشلاپ ماڭغان يەنە بىر تارماق قوشۇن كىرماندىن يولغا چىقىپ، سىستىمانى بوي سۇندۇرۇشقا ئاتلانغان. رابىمۇ ئۆز بۇرچىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئادا قىلغان. ئەمما، ئەھنەق بىننى قەيس قوماندانلىقىدىكى ئالدىن يۈرەر قىسىم ھېراتنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا كەلگەندە مۇرغاب دەرياسىغا يېقىن يەردە قاتتىق قارشىلىققا دۇچ كەلگەن. ئەھنەق شىددەتلىك جەڭلەردىن كېيىن شۇ يەردىكى بازارنى ئىشغال قىلىپ، بەلىخكە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

خەلىپە ئەلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە (ھىجرىيە 35-يىلىدىن 40-يىلىغىچە، مىلادىيە 656-يىلىدىن 661-يىلىغىچە) ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. شۇ قېتىملىق توپىلاڭ نەتىجىسىدە ئابدۇللا بىننى ئەمىر خۇراساندىن چېكىنىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەرنىڭ خۇراسانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئاجىزلاپ قالدى. ئەمما، مۇئاۋىيە خەلىپىلىككە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئابدۇللا يەنە بەسەرگە قايتىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر يەنە خۇراساننى كونترول قىلدى. ۋەھالەنكى، ئابدۇللا ئۆزى زىيادە كەڭ قوللۇقى تۈپەيلىدىن ھىجرىيە 44-يىلى، مىلادىيە 664-يىلى ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭ

ئورنىغا زىياد بىننى ئابى سۇفييان بەسرەگە ۋالىيلىققا تەيىنلەندى. ئۇ ئالدى بىلەن خۇراسان ئۆلكىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلدى، بۇ تۆت قىسىم نىشاپۇر، بەلىخ، مەرۋرۇد (مۇرغاب دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان) ۋە ھېراتتىن ئىبارەت. ئەمما، زىيادنىڭ ئوغلى ئۈبەيدۇللا بىننى زىياد ھىجرىيە 54-يىلى، مىلادىيە 674-يىلى خۇراساننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئەرەبلەر ئاندىن قايتا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى، بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزدا ئەرەب قوشۇنلىرى ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارا ھۆكۈمرانىنى مەغلۇپ قىلدى.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەنلىكىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بەزىلىرىدە ئەرەبلەرگە قارشى تۇرۇپ بۇخارانى قوغداشتا ئاساسىي رول ئوينىغۇچى شەخس «خاتۇن» (Khatun) لەقەملىك بىر تۈرك خانىشى دېيىلگەن. بۇ خىل قاراش ئادەتتە بىرخىل رىۋايەت ھېسابلىنىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن، كېيىنكى خۇراسان ۋالىيلىرى، بولۇپمۇ زىيادنىڭ يەنە بىر ئوغلى سەلىم داۋاملىق ھالدا ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسىمىغا بېسىپ كىردى. سەلىم ھىجرىيە 61-يىلى، مىلادىيە 681-يىلى خۇراسان ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، ئۇ ناھايىتىمۇ ئۈتۈقلۈك ھالدا ئۇرۇش قوزغاپ، خارەزىملىكلەرنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇندىن كېيىن سەلىم سەمەرقەندكە بېسىپ كىردى. ئۇنىڭ خوتۇنى—ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قاتناشقان تۇنجى ئەرەب ئايالى سەمەرقەندتە بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۇلار ئوغلىغا "سوغدى" (al—Soghdi يەنى سوغدىيانا) دەپ ئىسىم قويدى.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىي زېمىنلىرىدا ئەرەب ۋالىيلىرىنىڭ ئورنى يەنىلا خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنىڭ يۈرىكى بولغان رايوندا يۈز

بەرگەن ئىسيانلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتاتتى. بۇ ئىسيانلار ھىجرىيە 64-يىلى، مىلادىيە 683-يىلىدىن ھىجرىيە 73-يىلى، مىلادىيە 692-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن خەلىپىگە قارشى ئابدۇللا بىننى زۇبەير كۈچلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش تۈپەيلىدىن خۇراسانغا كىرگەن ئەرەب قەبىلىلىرىمۇ مەزھەپچىلىك كۈرىشى بىلەن بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا سەلىم ئۆز ئورنىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا ئامالسىز قېلىپ، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئابدۇللا بىننى كازىمغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئابدۇللا بىننى كازىم بولسا زۇبەيرنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن ئىدى. تاكى ھىجرىيە 72-يىلى، مىلادىيە 691-يىلىدىكى بىر قېتىملىق ماجىرادا ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر، ئابدۇللا بىننى كازىم ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە خۇراسانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كازىمنىڭ ئوغلى مۇسا بىننى ئابدۇللا بىننى كازىم ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تىرمىز (Tirmiz) قەلئەسىنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇ يەرنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلدى. تاكى ھىجرىيە 85-يىلى، مىلادىيە 704-يىلىدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلگەنگە قەدەر، مۇسا ئىزچىل مۇستەقىللىقنى ساقلاپ كەلدى، ئۇ ئۈمەييەد خانىدانلىقىنىڭ سەردارلىرىغىمۇ، تۈرك ۋە سوغدى سەردارلىرىغىمۇ قارشى تۇردى.

خۇراسان ۋالىيلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلۇغ خەلىپە ھەججاج ئۈمەييەد خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇل مالىكقا ۋاكالىتەن ئىراقتا ۋەزىپىگە ئولتۇردى. ھىجرىيە 78-يىلى، مىلادىيە 697-يىلى ھەججاج ئاتاقلىق قوماندان مۇھەللىب بىننى ئەبى سۇفرەنى خۇراسانغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى. مۇھەللىب ئەرەبلەرنى قايتىدىن ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى

رايونلاردا ئۇرۇش قىلىشقا تەشكىللەپ، مۇشۇ ئارقىلىق ئۇزۇندىن بېرى ئىناقسىزلىق ۋەزىيىتىدە تۇرغان ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىنى بىر نىشانغا قاراتماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شەھرى سەبىز (Shahrisabz) بىلەن ناخشاب (NaKhshab) كە بېسىپ كىردى. بىراق، قايتىش سەپىرىدە مۇھەللەب كۆكرەك پەردىسى ياللىقىغا گىرىپتار بولۇپ قېلىپ، ھىجرىيە 82-يىلى، مىلادىيە 701-يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى يەزىد بىننى مۇھەللەب ۋارىسلىق قىلدى. يەزىد ناھايىتىمۇ بەتخەج، قەبەھ ۋە شەھۋەتپەرەس ئىدى. يېقىندا بايقالغان ئەرەب-ساسانى پۇللىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، يەزىد خوجگان رايونىدا جان بېجى ئالغان، پۇلدا ئۇنىڭ پورتېرىتىمۇ ئېنىق ساقلىنىپ قالغان^②. كېيىن يەزىد جەنۇبقا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھەججاققا ۋاكالىتەن توپىلاڭچىلارنى باستۇردى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى ئابدۇل راھمان بىننى مۇھەممەد بىننى ئاشات قوزغىغان بولۇپ، ئاشات ھەججاق بەسرەدىن سىستىمىغا ئەۋەتكەن، قورال-ياراغلىرى خىل «توز قوشۇن» نىڭ قوماندانى ئىدى. بىراق، كېيىن ئاشات ھەججاق بىلەن ئارازلىشىپ قېلىپ، لەشكەر تارتىپ ھەججاققا قارشى چىقتى.

ۋاھالەنكى، ھىجرىيە 85-يىلى، مىلادىيە 704-يىلى ھەججاق يەزىدىنى ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاۋال يەزىدىنىڭ ئىنىسى مۇفەد دەل بىننى مۇھەللەبىنى خۇراسان ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. لېكىن، نەچچە ئاي ئۆتمەيلا يەنە مەشھۇر قۇتەيبە بىننى مۇسلىمنى مۇفەد دەلنىڭ ئورنىغا قويدى. شۇندىن كېيىنكى بىر قاتار شىددەتلىك جەڭلەردە ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمى ئەرەبلەرنىڭ يۇتۇۋېلىش نىشانىغا ئايلاندى، بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا قۇتەيبە مەسئۇل ئىدى. قۇتەيبە بۇخارا بىلەن

سەمەرقەندىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى شاش (تاشكەنت) تەسىر بازارى قۇردى ھەم شىمالغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ، بىراق ئىسفىجاب شەھىرىگىچە باردى. بۇ ۋاقىتتا قۇتەيبەنىڭ ئىنىسى ئابدۇل راھمان خارەزىم خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ خارەزىمنى قارام ئەل قىلدى. ھىجرىيە 96-يىلى، مىلادىيە 715-يىلى قۇتەيبەنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى سۇلايماننىڭ خەلىپە بولغانلىقى خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە قۇتەيبە تېخى فەرغانىدە جەڭ قىلىۋاتاتتى. قۇتەيبە يېڭى ھۆكۈمرانغا ساداقەتەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىشتىن باش تارتتى. بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ قوشۇنىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. توپىلاڭچىلار قوماندان قۇتەيبەنىڭ بارگاھىغا باستۇرۇپ كىرىپ، قۇتەيبە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ۋەھشىيانە ئۆلتۈردى. شۇ قېتىمقى توپىلاڭدا پەقەت قۇتەيبەنىڭ ياساۋۇللىرىلا ئۇنىڭغا سادىق بولدى. بۇ ياساۋۇللارنىڭ ھەممىسى سوغدىلارنىڭ تۇرغاقلىرى ئىدى.

قۇتەيبەنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ماۋزا ئۈنۈمىدىكى تەسىر كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. قۇتەيبە ھەججاقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، مۇشۇنداق ئالاھىدە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولالغانىدى. قۇتەيبەنىڭ ئورنىغا چىققانلار بۇنداق قوللاشقا كەمدىن-كەم ئېرىشكەندى. ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ، شەك-شۈبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ بۇنداق قوللاشقا ئېرىشكۈدەك سالاھىيىتى يوق ئىدى. خۇراساندىكى ئەرەبلەر ئارىسىدا مەزھەپچىلىك كۈرىشى ئەۋج ئالغانىدى. كېيىن خۇراساننىڭ ئۆزىدىكى ھەر خىل مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردىن سىرت، يەنە ئۈمەييەد خەلىپىلىكىنى ئاغدۇرۇش پېيىسىدە بولۇۋاتقان «ئابباس جاسۇسلىرى» نىڭ مەخپىي تەشۋىقاتلىرى پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئويىپىكتىپ

جەھەتتىن ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان تاجاۋۇزىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئەمما، ئەرەبلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى تەسىر كۈچىنى ئاجىزلاتقان ئەڭ مۇھىم سەۋەب سىر دەرياسىنىڭ شىمالدىكى تۈركىي تۈركەش قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئىدى. تۈركەشلەر ماۋرا ئۇننەھردىكى يەرلىك سوغدىلار قوماندانلىقىنى چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ئەرەبلەرگە قارشى تۇردى. ھىجرىيە 106-يىلى، مىلادىيە 724-يىلى تۈركەشلەر مۇسۇلمانلارنىڭ فەرغانىگە كىرىش يۈرۈشىنى ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلدى. ئەرەبلەر جاپالىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق قايتىدىن سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، ئالدى-كەينىگە قارىماي قاچتى. ئەرەبلەرنىڭ قوشۇنى بۇ قېتىمقى جەڭدە ئىنتايىن قىيىنچىلىق بولغاچقا، بۇ قېتىملىق جەڭ «سۇسىز كۈنلەر» دەپ ئاتالدى③. شۇندىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلدا ئەرەبلەر مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ ۋاقىتلاردا ئەرەبلەر ۋە سوغدىيانا، تۇخارستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىگە كۆپلەپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. شەك-شۈبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز مەنپەئەتلىرىنى كۆزلەپ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنى تۈركەشلەرگە بېسىم چۈشۈرۈشكە كۆندۈرۈشنى ئويلايتتى.

قۇتەيبە ئۆلگەندىن كېيىنكى بۇ مالىمانچىلىق مەزگىللىرىدىن تارتىپ مۇھىم بىر ھۆججەتلەر ئورنى ساقلانمىدى. ئوردا ساقلانغان ھۆججەتلەرنىڭ كۆپى سوغدىچە ھۆججەتلەر ئىدى. بۇ ھۆججەتلەر زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى پەنجىكەنتنىڭ ھۆكۈمرانى، سوغدى پادىشاھى دىۋاستىچىنىڭ ئارخىپىدىن تەركىب تاپقاندى. دىۋاستىچ ئەرەبلەرنىڭ جازا يۈرۈشىدىن قېچىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ مۇغ تېغى (Mount Mugh)

دىكى قەلئەسىگە يوشۇرۇنۇۋالدى. لېكىن ئەرەبلەر ئاخىرى بۇ قەلئەنىمۇ ئالدى ۋە ھېچنېمىنى قويماي بۇلاپ كەتتى. دىۋاستىچنىڭ ئارخىپلىرى يېقىنقى يىللاردا مۇغ تېغىدىن بايقالدى. پەنجىكەنتنىڭ ئۆزىمۇ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان قېزىش نۇقتىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى پەنجىكەنت رايونىدىن بىر گۇرۇپپا مۇھىم قىيا تاش رەسىملىرىنى بايقىدى. تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشلارغا قارىغاندا، بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ۋاقتى دەسلەپكى ئىسلامىيەت باسقۇچىغا ناھايىتىمۇ يېقىن كېلىدىكەن.

تۈركەشلەر بىلەن بولغان جەڭدە ئەرەبلەر، ئەمەلىيەتتە، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق زېمىنلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. تۈركەش قاغانى سۇلۇ ھەتتا ئوكسۇس دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە تاجاۋۇز قىلىپ بارغانىدى. ئەمما، كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ۋالىيسى ئەسەد بىننى ئابدۇللا ئەل قەسىرى سۇلۇ قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، سۇلۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سۇلۇنىڭ ئۆلۈمى تۈركەش ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالماي، يەنە تۈركەشلەرنىڭ ئەرەبلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش تەھدىتىنىمۇ يوقاتتى. ھىجرىيە 120-يىلى، مىلادىيە 737-يىلى ئەسەد ئالەمدىن ئۆتۈپ، ناسىر بىننى ساييار ئەسەدنىڭ ئورنىغا چىقىپ ۋالىي بولدى. تۈركەشلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەن بولغاچقا، ناسىر تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا مۇۋەپپەقىيەت بولۇپ، خۇراسان ئۆلكىسىنى قايتا قۇردى. ناسىر پاراسەتلىك ھەم ئېھتىياتچان ۋالىي ئىدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا خۇراساندىكى ئەرەبلەر ئارىسىدىكى مەزھەپچىلىك كۈرىشى يەنىلا كەسكىن بولغان بولسىمۇ، ناسىر يەنىلا خۇراسان

مەدەنىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا زور خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. كىشىلەرنىڭ ناسىرغا بولغان ھۆرمىتى ئۇنىڭ يەھيا بىننى زايدىنىڭ ئۆلۈمىدە ئوينىغان رولى تۈپەيلى سۈسلىشىپ كەتتى. يەھيا ئەلنىڭ خەلىپە بولۇشىنى تەلەپ قىلغۇچىلاردىن بىرى، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتىكى جانلانغان تەشۋىقات ھەرىكىتىنىڭ غوللۇق ئادىمى ئىدى. يەھيا بەلىختە ئوتتۇرىغا چىققاندا، ناسىر يەھيانى قاماققا ئېلىپ، ئۇنى پايتەخت دەمەشققە ئاپىرىشقا بۇيرىدى. لېكىن، يەھيا نىشاپۇر ئەتراپىدا قېچىپ كەتتى. ئۇ يەرلىك ھۆكۈمرانلار بىلەن كۆپ قېتىم كىچىك دائىرىدە جەڭ قىلغاندىن كېيىن، كىچىكرەك بىر قوشۇن تەشكىللەپ، ئەنسىز (ھازىرقى ئافغانىستاندىكى سارىپۇل، Sar-i Pul) گە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ناسىر ئاتلىق تارماق قوشۇندىن بىرنى ئەۋەتىپ يەھيا بىلەن جەڭ قىلدى. كېيىنكى جەڭدە يەھيا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ جەستى سېپىل تېمى ئۈستىگە ئارتىپ قويۇلدى. ئاخىرىدا ئەبۇ مۇسلىمنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى تەرىپىدىن دەپنە قىلىندى. يەھيانىڭ قەبرىسى كۆركەم بېزەلگەن سېلىگىد شېھىتلەر قەبرىستانلىقىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىرغا قەدەر كىشىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە.

ھىجرىيە 129-يىلى، مىلادىيە 747—748-يىللىرى ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى ئەبۇ مۇسلىم (ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ئابدۇل راھمان بىننى مۇسلىم) خۇراسانغا كەلدى. ئۇنىڭ سەپەرۋەرلىكى ناھايىتى تېزلا زور ئۇتۇققا ئېرىشتى. ئەبۇ مۇسلىم دېھقانلار (ئىراندىكى يەر ئىگىلىرى) نىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇمەييەد خانىدانلىقىغا قارشى كۈچلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. ئەرەب قوشۇنلىرى يەنىلا مەزھەپچىلىك قاينىمى ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، ناسىر بىننى

ساييارنىڭ قارارگاھى مۇداپىئەسىنىمۇ ساقلاپ قالالمىدى، ناسىرنىڭ غەربكە چېكىنمەكتىن باشقا يولى قالمايدى. ناسىر چېكىنىش سەپىرىدە يولدا ئۆلدى.

ئەبۇ مۇسلىمنىڭ غەلىبىسى ئۇمەييە خانىدانلىقىنىڭ ماتەم سىگىنالىنى چېلىش بىلەن بىللە، ئابباسىلار خانىدانلىقى تىكلەنگەنلىكىنىڭ پەردىسىنى ئاچتى. ئەمما، غەربتە مانا شۇنداق زور ئىشلار يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتتا، شەرقتىكى ئەرەبلەر بويسۇندۇرغان رايونلاردا يەنە يېڭى خەۋپ تۇغۇلدى. بۇ ۋاقىتتا قۇدرەتلىك تاڭ خانىدانلىقىنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلارغا كىردى. شاشنىڭ ھۆكۈمرانى بويسۇنۇشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، تاڭ خانىدانلىقى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەبۇ مۇسلىمنىڭ قوماندانى زىياد بىننى سالىھ ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلدى ھەمدە بىر قېتىملىق جەڭدە تاڭ خانىدانلىقى قوشۇنلىرىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. بۇ جەڭ تاڭ خانىدانلىقىنىڭ ماۋرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇرۇنۇشلىرىنى يوققا چىقاردى. ئەمما بۇ قېتىملىق جەڭ ئىنتايىن قىزىقارلىق بىر ئاقىۋەت پەيدا قىلدى، سەمەرقەنت خەلقى جەڭدە ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەردىن قەغەز ياساش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋالدى. بۇ قەغەز مەھسۇلاتلىرى يېزىش ماتېرىيالى سۈپىتىدە ياۋروپاغا تارقىلىپ قوي تېرىسى ۋە ئۆسۈملۈك قەغەزىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

ھىجرىيە 138-يىلى، مىلادىيە 755-يىلى ئەبۇ مۇسلىم ئۆزىنىڭ ئابباسىلار خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى - خەلىپە مەنسۇر تەرىپىدىن ئالداپ ئىراققا ئېلىپ كېلىندى، كېيىن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. ئەمما، ئەبۇ مۇسلىمنىڭ خۇراساندىكى تەسىرى ناھايىتىمۇ چوڭ بولۇپ، خۇراسانلىقلارنىڭ قەلبىدە ئۇنتۇلماس بىر

سىماغا ئايلانغاندى، ئۇ كېيىن پەيدا بولغان يات دىندىكىلەرنىڭ ئەسەبىي چوقۇنۇشى بىلەن باغلىنىشلىق ھالدا ئەبۇ مۇسلىمنى ياد ئېتىشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى. بۇ خىل ئەسەبىي چوقۇنۇش بەزىدە ئاشكارا ئىسيان كۆتۈرۈش شەكلى بىلەن ئابباسلار ھاكىمىيىتىگە قارشىلىق بىلدۈرەتتى. بۇ قارشىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك بولغان بىر قېتىملىقى ھىجرىيە 160-يىلى، مىلادىيە 776-يىلىدىكى ھاشىم بىننى ھاكىم باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ بولدى. ھاشىم "مۇقەننا" (al-Muqanna، نىقايلىق كىشى مەنىسىدە) دېگەن نام بىلەن تونۇلدى. ھاشىم ئۆزىنى خۇدانىڭ نامايەندىسى دەپ ئاتاپ، ئۆزىنىڭ روھى بۇرۇن ئادەم، نۇھ، ئىبراھىم، مۇسا، ئەيسا، مۇھەممەد قاتارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋە ئەبۇ مۇسلىملارنىڭ ۋۇجۇدىدا بار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى^④. بۇ خاۋارىجلار (بۆلۈنۈپ چىققانلار) كېيىن ئابباسلار خانىدانلىقىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن كىش ئەتراپىدىكى بىر قەلئەگە قاپسىۋېلىندى، ئاخىرى ھەممىسى شۇ قەلئەدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

خەلىپە ئەلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىلا (ھىجرىيە 35-يىلىدىن 40-يىلىغىچە، مىلادىيە 656-يىلىدىن 661-يىلىغىچە) ئوخشاش بولمىغان سىياسىي قاراشتىكى خارىجىلار ئىسلام ئەسلىمىيەچىلىرىدىن ئايرىلىپ چىقتى. مۇقەننا قوزغىلىڭىنى كۆتۈرۈش بىلەن بىللە، خارىجىلار داۋاملىق مۇستەقىللىقنى ساقلاپ، ئۆكتىچى ھاكىمىيەت شەكلىدە مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن قارشىلاشتى. خارىجىلارنىڭ ئابباسلار خانىدانلىقىغا بولغان قارشىلىقى ئۈمەييەد خانىدانلىقىغا بولغان قارشىلىقىدىن قېلىشمايتتى. خارىجىلار كۆپ قېتىم باستۇرۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا باش ئەگمەي، داۋاملىق قارشىلاشتى. سىستان ۋە كىرمان

قاتارلىق ئۆلكىلەردە خارىجىلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ ئىدى. ھىجرىيە 181-يىلى، مىلادىيە 797-يىلى خەلىپىگە قارشى چىققان خارىجىلارنىڭ ئەزاسى ھەمزە بىننى ئابدۇللا (ئۇ يەنە Hamza b. atrak ياكى Hamza b. adhrak دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەشھۇر ئەربابقا ئايلاندى. ھەمزە ھەتتا ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا ئابباسلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى ھارۇن رەشىدى مەنستەمەسلىككە جۈرئەت قىلدى. ئەرەب تارىخچىلىرى ھەمزەنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىگە ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەن. ئەمما، پارىچە «سىستان تارىخى» دا ھەمزەنىڭ تەۋەككۈلچىلىكلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ناھايىتىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان، كىتابتا يەنە خارىجىلار بىلەن خەلىپە ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇپلارنىڭ تولۇق نەسخىسى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بۇ مەكتۇپلار ناھايىتىمۇ قايىل قىلارلىق^⑤. ھەمزە گەرچە باندىتلارنىڭ ئاتامانى بولسىمۇ، ئەمما، ھەمزە باغدات خەلىپىلىك ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى خەلىقلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك مۇستەقىللىق تەلەپ قىلۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. شۇڭا، ھەمزە ھەققىدىكى قەرىمانلىق قىسىملىرى سىستاندا ناھايىتىمۇ كەڭ تارقالغان. كىشىلەر ئافغانىستاندىكى گەردىز شەھىرىنى ھەمزە بەرپا قىلغان، دەپ ئىشىنىدۇ. ۋاھالەنكى، ماددىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن، ھەمزە سىستاننىڭ مەركىزى زەرەنجىنى ئىشغال قىلالمىدى. «سىستان تارىخى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، خەلىپە ھارۇن رەشىد ھىجرىيە 193-يىلى، مىلادىيە 809-يىلى ھەمزىنى باستۇرۇش سەپىرىدە تۇسقا يېقىن يەردە قازا قىلغان. خەلىپىنىڭ شۇ قېتىملىق يىراققا يۈرۈشىنىڭ يەنە بىر مەقسىتى، شۈبھىسىزكى، رافى بىننى لەيسىنىڭ سەمەرقەنتتىكى قارشىلىق ھەرىكەتلىرىگە خاتىمە بېرىش ئىدى. رافى خۇراساننىڭ بۇرۇنقى

ۋالىيسى ناسىر بىننى سايباننىڭ نەۋرىسى ئىدى. ھىجرىيە 158-يىلى، مىلادىيە 810-يىلى مەئمۇننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە رافى بويىسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، ھەمزەنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدىكى بايان تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدۇ.

ھارۇن رەشىد ئۆلۈش ئالدىدا خەلىپىلىكنى ئىككى ئوغلى ئەمىن ۋە مەئمۇنگە بۆلۈپ بەردى. ئەمىن ئىراققا ۋە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا ئېرىشتى، خۇراسان بولسا مەئمۇنگە مەنسۇپ بولدى. ھارۇن رەشىدنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى خەلىپىلىك دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىشىغا داغدام يول ئېچىپ بەردى. شۇنىڭغا ئۆلىشىپلا شەرقتىكى ئۆلكىلەردە يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيەتلىرى بارلىققا كەلدى. كېيىن مەئمۇن ئىنىسى ئەمىننىڭ ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ، خۇراساننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ پارس قوماندانى «ئىككى يۈزلىمىچى» تاھىرغا ھەدىيە قىلدى. تاھىر جۈمە خۇتبىسىنى خەلىپىنىڭ نامىغا ئوقۇماسلىقىنى بەلگىلىگەندە، مەئمۇن تاھىرنى يوشۇرۇن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەمما خۇراساننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى يەنىلا تاھىر جەمەتنىڭ قولىدا قالدى. تاھىر ئۆلگەندىن كېيىن خۇراساننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئاۋال تاھىرنىڭ چوڭ ئوغلى تالھاغا بېرىلدى، كېيىن يەنە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇللاغا ئېلىپ بېرىلدى، شۇنداق قىلىپ، خۇراساندا نىشاپۇرنى مەركەز قىلغان ئاتىدىن بالغا مىراس قالدىغان ئىسمى جىسمىغا لايىق مۇستەقىل پادىشاھلىق شەكىللەندى.

تاھىرىلار خانىدانلىقىنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىدىكى خۇراسان ئۆلكىسى دائىرىسى بىلەن چەكلەشكە قانائەت قىلدى، ئەمما، تاھىرىلار خانىدانلىقى

ھاكىمىيىتى بولسا، خەلىپە ھاكىمىيىتىگە بېقىندىلىق شەكلىنى ساقلىدى. مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق ئىسلاھاتلاردىن بىرى پارس تىلىنى ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىش بولۇپ، بۇ ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى ئەدەبىيات ئۈچۈن ئىدى ⑥. چۈنكى، خەلىپىلىك ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىقىدا پۈتۈن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئەرەب يېزىقىدا يېزىلاتتى. پارس تىلىدا بۇرۇن يېزىش قولايىسىز بولغان پەھلەۋى يېزىقى قوللىنىلغانىدى.

مىسگەر ياقۇپ بىننى لەيس سەفەر سىستانداقۇرغان دۆلەت تاھىرىلار خانىدانلىقى قۇرغان پادىشاھلىق بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايتتى. سەفەرلەر خانىدانلىقى دېگەن بۇ ئىسىم "مىسگەر" دېگەن نامدىن كەلگەنىدى. ياقۇپ ئابباسىلار خانىدانلىقى خەلىپىسىنىڭ لەشكىرىي ئەمەلدارلىرىدىن بولماستىن، بەلكى، قورقۇنچلۇق قاراقچى ئىدى، ئۇ لەشكەرلىككە قوبۇل قىلىنىپ، بۇست ۋالىيسى سالھ بىننى ناسىرنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇندا لەشكىرىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقاندى. سالھ زەرەنج شەھىرىگە قوشۇن تارتىپ، تاھىرىلار خانىدانلىقىنىڭ ۋالىيسى ئىبراھىم قەۋسنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئاتلانغاندا، ياقۇپمۇ سالھ بىلەن بىللە ئاتلاندى. ھەم شۇ قېتىمقى جەڭ مالىمانچىلىقىدىن پايدىلاندى. بۇ قېتىملىق جەڭ نەتىجىسىدە ياقۇپ سالھ ۋە ئۆزىگە رىقابەتچى بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان يەنە بىر رەقىبىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ ھىجرىيە 247-يىلى، مىلادىيە 861-يىلى ئەمىرلىككە سايلىنىشىغا ئاساس ھازىرلىدى. ياقۇپ ئادەمنى ھېيىقتۇرغۇدەك قەبىھ لەشكەر بولۇش سۈپىتى بىلەن داۋاملىق تۈردە بۇست قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇھاپىزەتچى قوشۇن بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلدى. بۇ مۇھاپىزەتچى قوشۇن شەرقىي شىمال تەرەپتىكى تاغ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى، تۈرك قوماندانى زۇنبىلنىڭ قوللىشىغا

ئېرىشتى. جەڭدە ياقۇپ مۈشكۈل ئەھۋالدا قالدى. ئەمما، ياقۇپ 50 ئاتلىق ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن زەربىدار ئەترەتنى ئىشقا سېلىپ، زۇنپىلىنى ئۆلتۈرۈپ، دۈشمەنلەرنى پاتپاراق قىلىۋەتتى. بۇ جەڭدە ياقۇپ 20 چاتما كېمىگە قاچىلىغۇدەك ئۇرۇش ئولجىلىرىغا ئىگە بولدى.

بۇست جېڭىنىڭ غەلبىسىدىن كېيىن، ياقۇپنىڭ كۈچى داۋاملىق زورايدى. ئۇ ھېراتقا بېسىپ كىرىپ، تاھىرىلار خانىدانلىقىغا قاراشلىق ھېرات ۋالىيىسىنىڭ قولىدىن بۇ شەھەرنى تارتىۋېلىشتىن ئىلگىرى، ياقۇپ خارىجىلار مەزھىپىنىڭ قوماندانى ئەممارنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارقىتىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ غەربكە بۇرۇلۇپ كىرمان ۋە فارسنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىرى نىشاپۇرغا قوشۇن تارتىپ كىردى ھەم نىشاپۇرنى ئىشغال قىلىپ، تاھىرىلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى مۇھەممەدنى زىندانغا تاشلىدى. ئارقىدىنلا ياقۇپ يەنە جۇرجاننى ئىشغال قىلىپ، تەبەرىستانغا بېسىپ كىردى ھەم تەبەرىستاننىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ھەسەن بىننى زايدىنى قوغلاپ چىقاردى. ياقۇپنىڭ كۈچىنىڭ كۈنسېرى زورىيىۋاتقانلىقى خەلىپە مۇرتەمىدنىڭ تەشۋىشىنى قوزغىدى، ئۇ سەفەرىلەر خانىدانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى دەپ ئەيىبلدى. كېيىن ياقۇپ داۋاملىق ئىلگىرىلەشنى قارار قىلىپ، ھۇجۇم نىشانىنى خەلىپىنىڭ ئۆزىگە قاراتتى. ھىجرىيە 263-يىلى، مىلادىيە 876-يىلى ياقۇپ باغداتقا قاراپ ئىلگىرلەشكە باشلىدى. ئەمما پايتەختكە يېقىن دەرتاقۇل دېگەن يەردە ياقۇپ بىرىنچى قېتىم مەغلۇپ بولدى. كېيىن جۇدەشاپۇرغا چېكىنىپ ھىجرىيە 265-يىلى، مىلادىيە 879-يىلى شۇ يەردە قازا قىلدى.

ياقۇپنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئەمىر بىننى لەيىس ۋارىسلىق

قىلدى. ئەمىر ياقۇپقا ئوخشاش پولاتتەك ئىرادىگە ئىگە بولمىسىمۇ سەفەرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ سىستان، فارس ۋە خۇراساندىكى زېمىنلىرىدا 21 يىل ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى كۈچلۈك قارا نىيىتىنى نامايان قىلدى. ئەمىرنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى فارداغان ئىدى، ئۇ غەزنىگە ۋالىي بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە كابۇل ئەتراپىدىكى لوگېر جىلغىسىغا جايلاشقان ساكاۋاند ھىندى ئىبادەتخانىسىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەرنى تالان-تاراج قىلغانىدى. فارداغاننىڭ بۇ قىلمىشى ھىندى دەريا ۋادىسىدىكى ئوھىند ئەتراپلىرىنى ئىدارە قىلىۋاتقان ھىندى دىنىدىكى شاھىيا خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى كامالۇننىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. چۈنكى، دەپسەندە قىلىنغان مۇقەددەس جاي ئۇنىڭ زېمىن تەۋەلىكى ئىچىدە ئىدى ⑦. ھىجرىيە 287-يىلى، مىلادىيە 900-يىلى خەلىپىنىڭ ئالدىشى ۋە كۈشكۈرتۈشى بىلەن ئەمىر تەپ تارتىماستىن ئوكسۇس دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئۇرۇندى. ئەمما، ئەمىر بەلىخكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان ۋاقىتتا، يېڭى بىر ھاكىمىيەت - سامانىلار خانىدانلىقى ھاكىمىيىتى ئۇ كۆز تىكىۋاتقان زېمىندا مەيدانغا كەلدى. سەفەرىلەر خانىدانلىقى قوشۇنى بەلىختە قارشىلىققا دۇچ كېلىپ، سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى ئىسمائىل بىننى ئەھمەدنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن قورشىۋېلىندى. ئەمىر قاچماقچى بولغاندا ئەسىرگە ئېلىندى ۋە مەھبۇس سۈپىتىدە باغداتقا ئەۋەتىلدى. ئۇ يەردە ئەمىر زىندانغا قامىلىپ زىنداندا ئۆلدى. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ھامان ئەمىرنىڭ بۇ بالا قازاسىدىن ئىلگىرىكى روناق تاپقان چېغى بىلەن كېيىنكى پاجىئەلىك قىسمىتىنى سېلىشتۇرما قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

سىستاندا سەفەرىلەر خانىدانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى نەچچە

ئون يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولسا بىرنەچچە ئەسىر داۋام قىلدى (8). ئەمما، ماۋرائۇننەھردە ئاللىقاچان سامانىلار خانىدانلىقى تىكلنىپ بولغانىدى. سامانىلار خانىدانلىقى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، نامدا خەلىپىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران دەپ بىلىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ يۇقىرى ھاكىمىيەت شۇنداقلا سىستاننىڭمۇ ھۆكۈمرانى ئىدى. ئىسمائىل دەۋرىدىن باشلاپ سامانىلار غەربىي چېگرىلارنى ئىدارە قىلىشقا كىرىشىپ، جۇرگان بىلەن تەبەرستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ تۈرلۈك دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى شاش (تاشكەنت) سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ مۇھىم سودا مەركىزى ئىدى، سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسى تاكى يىراق چىمكەنتتىكى ئىسفىجاپقىچە سوزۇلغانىدى. سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ نىشاپۇردىكى ۋالىيسى خۇراسانغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنىدى، سامانىلار خانىدانلىقى ئەمىرىنىڭ پايتەختى بۇخارا ئىدى.

سامانىلار خانىدانلىقى ھاكىمىيىتى قۇدرەت تاپقان دەۋرلەردە ھەربىي جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى، ئۇ مۇسۇلمانلار دۇنياسىنى يات دىندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، سامانىلار خانىدانلىقى مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بەزى ئالىملار: سامانىلار ئەمىرى ناسىر بىننى ئەھمەد (ھىجرىيە 301-يىلدىن 331-يىلغىچە، مىلادىيە 913-يىلدىن 943-يىلغىچە) ئىسمائىلىيە مەزھىپى تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ قايىل قىلىشى بىلەن يوشۇرۇن ھالدا دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن، دەپ ھۆكۈم قىلىمۇ، دەل مانا شۇ

سامانىلار خانىدانلىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئىسلامنىڭ ئەنئەنىچىلەر ئېقىمى - سۈننى مەزھىپى ماۋرائۇننەھەر رايونىدا مۇستەھكەم يىلتىز تارتالىدى. سامانىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدا قانۇن، تەرتىپ ۋە مال-مۈلۈك ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى، قازىلار ۋە دىنىي ئاقساقاللارمۇ يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولدى. سامانىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرى يەنە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگە قىزغىن ئىلھام بەردى. ئەرەب تىلى ھەم ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىمىيەت تىلى، ھەم يېزىق تىلى بولسىمۇ، دەل سامانىلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە پارس ئەدەبىياتىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شائىر رۇداكى مۇشۇ دەۋردە ناسىر بىننى ئەھمەدنىڭ ئوردىسىدا ياشىغانىدى. ئۇ كىشىنى ھاياجانغا سالدىغان نەپىس پارسچە بىر قەسىدىسىدە خان سارىيىدىكى زىياپەتنى تەسۋىرلىگەنىدى. پارسچە نەسرىي ئەسەرلەرمۇ ئەينى دەۋردە بىرخىل ئېقىمغا ئايلانغان بولۇپ، بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ ۋەزىرى بالامىنىڭ تەبەرىنىڭ ئەرەب سالنامىسىنى پارسچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

يايلاقتىكى يات دىندىكى تۈركلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە سامانىلار خانىدانلىقى ھېچقانچە ئولجا ئالالمىغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇ جەڭلەر سامانىلار خانىدانلىقىنى يېتەرلىك قۇل مەنبەسى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەسىر ئېلىنغان بۇ قۇللارنىڭ بەزىلىرى ئىسلامنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىدە سېتىلاتتى. ئىسلامنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدە تۈرك قۇللىرى ئابباسلار خانىدانلىقى خەلىپىلىرىنىڭ ئوردا نەۋكەرلىرىنىڭ تولۇقلىمىسى بولاتتى. سامانىلار خانىدانلىقى ئۆزىمۇ تۈرك قۇل ئەسكەرلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلاندى، تۈرك قۇللىرى ھەتتا سامانىلار خانىدانلىقى قوشۇنىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالدى. تۈركلەرنىڭ ھەممىگە مەلۇم يۇقىرى

ھەربىي ساپاسى ئۇلارنى سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ قوشۇنىدا دائىم يۇقىرى رەھبەرلىك ئورۇنغا كۆتۈرەتتى. مەشھۇر ئالىپتېگىن مانا شۇنداق ئۆسكەن قۇل ئوفىتسېر ئىدى. ئەمىر ئابدۇل مالىك بىننى نۇھ (ھىجرىيە 343-يىلدىن 350-يىلغىچە، مىلادىيە 954-يىلدىن 961-يىلغىچە) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئالىپتېگىن خۇراسان قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانلىقىدىن ئىبارەت ئالىي مەنەسپكە ئۆسكەندى. كېيىن ئالىپتېگىن ئابدۇل مالىكنىڭ ئورنىغا چىققان مەنسۇر I گە قارشى چىقىش سۈيىقەستىدە بولدى، ئەمما، يەنە مەنسۇر I نىڭ تەسىر كۈچىدىن قورقتى. شۇنىڭ بىلەن ئالىپتېگىن سامانىلار خانىدانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسىغا چېكىنىشىنى قارار قىلدى. ئۇ يەردە ئۇنىڭ ھىندىستان چېگرىسىدىكى يېرىم مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشنىڭ ئۈمىد بار ئىدى، بەلكىم پەيتىنى كەلتۈرۈپ، «غازات» قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىۋېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بۇنداق يىراققا يۈرۈش قىلىشنىڭ نەمۇنىسى ئىلگىرىمۇ بولغانىدى. سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ قوماندانى قارا تېگىن ھايات ۋاقتىدا (تەخمىنەن ھىجرىيە 317-يىلى، مىلادىيە 929-يىلى) بۇستتا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يىراققا يۈرۈش قىلغانىدى. قارا تېگىننىڭ ۋارىسى ئۇنىڭ قۇللۇقتىن كۆتۈرۈلگەن سەردارى بولغانىدى.

ئالىپتېگىن غەزنىگە يېتىپ كەلگەندە، غەزنىنىڭ ھۆكۈمرانى ئابۇبەكرى لەۋىك (ياكى "ئانوك") ئۇنىڭ غەزنىگە كىرىشىنى رەت قىلدى. ئەمما، ئالىپتېگىن ھىجرىيە 361-يىلى، مىلادىيە 962-يىلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا غەزنى شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. كېيىنكى يىلى ئالىپتېگىن ئالەمدىن ئۆتتى ⑨. ئورنىغا ئوغلى ئىسھاق (ياكى ئەبۇ ئىسھاق) ئولتۇردى. ئىسھاق ھاكىمىيەتكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن سامانىلار خانىدانلىقى دائىرىلىرىنىڭ

ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ لەۋىك تەرىپىدىن غەزنىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندا، ئىسھاق يەنە سامانىلار خانىدانلىقى دائىرىلىرىگە ھال ئېيتىپ، غەزنىگە قايتىدىن كىردى. ئىسھاق ھىجرىيە 355-يىلى، مىلادىيە 966-يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قۇللۇقتىن كۆتۈرۈلگەن يەنە بىر ئوفىتسېر بىلگە تېكىن ۋارىسلىق قىلدى. ھىجرىيە 364-يىلى، مىلادىيە 975-يىلى بىلگە تېكىن گەردىزدىكى خارجىتلارنىڭ ئەمىرىنى قورشىۋالغاندا، بەختكە قارشى يا ئوقىدا ئۆلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، غەزنىلەر خانىدانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى سەبۇكتېگىن تەختكە چىقتى. سەبۇكتېگىنمۇ تۈرك قۇللىرىنىڭ نەسلىدىن ئىدى.

ھىجرىيە 367-يىلى، مىلادىيە 977-يىلى سەبۇكتېگىن ئوھىندتىكى ھىندى دىنىدىكىلەرنىڭ شاھىيا پادىشاھلىقىغا زەربە بېرىپ، شاھىيا پادىشاھى جاپالىنى ئەسىرگە ئالدى. كېيىن جاپال جان ئولپىنى تۆلەپ، ئاندىن قويۇپ بېرىلدى. بۆلۈنۈپ مۇستەقىل تۇرۇش بىلەن بىللە سەبۇكتېگىن ھامان ئۆزىنى سامانىلار خانىدانلىقى ئەمىرىنىڭ سادىق خىزمەتكارى دەپ ھېسابلايتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ھىجرىيە 383-يىلى، مىلادىيە 993-يىلى سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى نۇھ II ئۆزىنىڭ سەركەردىلىرى فائىق بىلەن ئابۇ ئەلى سىمىجۇرىلار لەشكەر تارتىپ ئىسىيان كۆتۈرگەندە نۇھ II سەبۇكتېگىننى خۇراسانغا كېلىپ ئۇلارنى توسۇشقا چاقىردى. سەبۇكتېگىنمۇ بۇ ۋەقەنى ئادىل بىر تەرەپ قىلدى. سەبۇكتېگىن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھىجرىيە 384-يىلى، مىلادىيە 994-يىلى يەنە بەلىخ، تۇخارىستان، بامىيان، غۇر ۋە غارىخىستانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىلگىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدقا (يەنى كېيىنكى غەزنىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد) خۇراساننىڭ

باش سەركەردىلىك ۋەزىپىسى بېرىلدى. مەھمۇد خۇراساندىكى قوماندانلىق قارارگاھىنى نىشاپۇردا تەسىس قىلدى. ھىجرىيە 387-يىلى، مىلادىيە 997-يىلى سەبۇكتېگىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەھمۇد ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى، پۈتۈنلەي مۇستەقىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە ئاتىسىنىڭ زېمىنلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلسا بولىدىغانلىقىنى بايقىدى. مەھمۇد ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى زېمىنغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. بۇ ۋاقتلاردا سامانىلار خانىدانلىقى ئېغىر قالايمىقانچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتاتتى، يېڭى بىر ھاكىمىيەت — تۈركلەرنىڭ قاراخانىلار خانىدانلىقى ھاكىمىيىتى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ سامانىلار خانىدانلىقىنى قىستاپ كېلىۋاتاتتى. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا قاراخانىلار خانىدانلىقى بىلەن غەزىنەۋىلەر خانىدانلىقى سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈشۈۋالدى.

ئوخشاش بولمىغان تۈركىي قەۋملەر ئارىسىدا قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى مەسىلىسىدە مۇنازىرە بىرقەدەر كۈچلۈك^⑩. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، ھازىرقى ئىلىم نوپۇزلۇقلىرى ئارىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان پىكىر ئىختىلاپلىرىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بىر قىسىم ئاتالغۇلار مەسىلىسى ئۈستىدىكى تالاش-تارتىشتىنلا ئىبارەت، خالاس. ھازىر ئومۇمىيىراق بولغان قاراش قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقىدۇر، دېگەندىن ئىبارەت. ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئىلگىرى، قارلۇقلار سامانىلار خانىدانلىقى چېگرىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بالا-ساغۇن (چۇ دەريا ۋادىسىدا) ۋە تاراز (تالاس) نىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. خەلىپە مۇقتەدى (ھىجرىيە

487-يىلى، مىلادىيە 1094-يىلى ئۆلگەن) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، مۇئەللىپ مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە قاراخانىلار خانىدانلىقى دەۋرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ۋە تىللارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز زامانىسىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنى غەربتىن شەرققە قاراپ ئىككى رايونغا بۆلىدۇ، بىرىنچى رايوندىكى قەبىلىلەر ناملىرىنىڭ تەرتىپى: پەچەنەك (ۋىزانتىيە چېگرىسىغا جايلاشقان)، قىپچاق، ئوغۇز، يەمەك، باشقىرت، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار ۋە خاكاس (قىرغىز) لاردىن ئىبارەت. ئىككىنچى رايوندىكى قەبىلىلەر: چېگىل، تۈركەش، ياغما، ئوغراق، چارۇق، چۈمۈل، ئۇيغۇر ۋە تاڭغۇتلار ئىدى. شۇبھىسىزكى، مەھمۇد كاشغەرىي تۈركلەرگە ئوخشىمايدىغان، ئەمما، تۈركلەرگە تەۋە بولغان بەزى قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر قاتارىغا قوشىدۇ. ئۇ بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىككى خىل تىلدا — تۈركىي تىلىدىن باشقا يەنە يەرلىك غەيرىي تۈركىي تىلدىمۇ سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. تۈركىي تىللارنىڭ شېۋىلىرى ئارىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي «خاقانىيە تۈركچىسى» نى «ئەڭ پاساھەتلىك تىل» دەپ تەرىپلەيدۇ. ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغىنى قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئوردا تىلى ئىدى. ئۇ يەنە ياغمىلار بىلەن توخسىلارنىڭ تىلىنى «ئەڭ توغرا» تىل دەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي يەنە ئوغۇزلارنىڭ تىللىرىنىمۇ پەرقلىنىدۇ. ئەمما، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ تىللارنى تەسۋىرلىگەندە، زادى قايسى تىلنى سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى باشتىن-ئاخىر ئېنىق ئېيتمايدۇ.

قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ زېمىنى تېز سۈرئەتتە شەرققە

كېڭىيىپ، قەشقەر رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئابدۇكېرىم ساتۇق دېگەن بىر خاقان قاراخانلار خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان پادىشاھ ئىكەن. ساتۇق ھىجرىيە 344-يىلى، مىلادىيە 955-يىلى ۋاپات بولغان. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئىراننىڭ نىشاپۇر دېگەن يېرىدىن كەلگەن شەيخ ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد بىننى سۇفيان كاراماتى قاراخانلار خانىدانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان، ئەبۇل ھەسەن ھىجرىيە 350-يىلى، مىلادىيە 961-يىلى قاراخانلار ئوردىسىدا ۋاپات بولغان. قاراخانلار خانىدانلىقى ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولغاچقا، ھىجرىيە 382-يىلى، مىلادىيە 992-يىلى ھارۇن بۇغراخان ئىسلام ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە سامانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارانى ئىشغال قىلدى. ئەمما، سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ھارۇن كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ھارۇن قوشۇن چېكىندۈرۈشكە باشلىدى، ھارۇن مۇشۇ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە ئۆلۈپ كەتتى.

ھارۇن ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، سامانىلار خانىدانلىقى شۇندىن كېيىن ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. ھىجرىيە 389-يىلى، مىلادىيە 999-يىلىغا كەلگەندە قاراخانلار خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بىر تارماق قوشۇنى يەنە بۇخاراغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىققا ئېلىك ناسىر قوماندانلىق قىلدى. ئېلىك قارشىلىقسىزلا بۇخارا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى ئابدۇل مالىك بىننى نۇھ ۋە ئۇنىڭ

قېرىنداشلىرى زىندانغا چۈشۈپ، ئوردۇكەندكە سۈرگۈن قىلىندى. سامانىلار خانىدانلىقى شاھزادىلىرىدىن ئىسمائىل ئىسمىلىك بىر شاھزادە ئوڭۇشلۇق ھالدا قاماقتىن قېچىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان ھەم بىرنەچچە ئاي داۋاملىق قارشىلاشقان بولسىمۇ، بۇنىڭ ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا، ئېلىك بۇخاراغا كىرگەن ئايدا سەبۇكتېگىننىڭ ئوغلى، غەزنىدىكى مەھمۇد غەزنىۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. مەھمۇد ئېلىك ناسىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېلىك بىلەن شەرتنامە تۈزۈپ ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتتى. ئەمما، قاراخانلار خانىدانلىقى ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، يىراققا يۈرۈش قوشۇنىنى ئەۋەتتى، بۇ قوشۇن ئوكسۇس دەرياسىدىن ئۆتتى. مەھمۇد بۇ تاجاۋۇزچىلارنى ئانچە كۈچىمەيلا مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مۇقىم ھالدا شەرتنامىدە بەلگىلەنگەن چەك دائىرىسى ئىچىدە تۇردى. بىراق كېيىن مەھمۇد تەسىر كۈچىنى خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلارغىچە كېڭەيتتى.

ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن تولغان سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە يېڭى بىر قەبىلىلەر گۇرۇھى تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ سەلجۇق تۈركلىرى ئىدى. سەلجۇق تۈركلىرى ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ ئېغىزى ئەتراپىدىكى جەند (Jand) ئوتلاق رايونىدىن جەنۇبقا كۆچكەندى. بۇ ئوغۇزلارنىڭ سەردارى سەلجۇق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. ھىجرىيە 382-يىلى، مىلادىيە 992-يىلى سامانىلار خانىدانلىقىنىڭ قاراخانلار خانىدانلىقىنىڭ خانى ھارۇن بۇغراخانغا قارشى تۇرۇش جېڭىدە سەلجۇقنىڭ ئوغلى ئىسرائىل سامانىلار خانىدانلىقىغا ياردەم بەرگەندى. كېيىنچە ئوكسۇس (ئامۇ)

دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە مەھمۇد غەزنىۋى ئىسرائىلنىڭ ھوقۇقىدىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئۇنى تۇتۇپ ھىندىستاندا تاكى ئۆلگۈچە زىندانغا قاماپ قويدى. ئەمما، يەنە شۇ ۋاقىتلاردا مەھمۇد سەلجۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئوكسۇس دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ نىسسا ۋە ئەبىۋەرددىكى زېمىنلىرىدا ئولتۇراقلىشىشىغا ئىجازەت بەردى. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ يول باشچىلىرى چاغرى بەگ بىلەن تۇغرۇل بەگ ئىدى، ئۇلار ئۆز كۈچىنى تېز سۈرئەتتە كۆپەيتتى، ھىجرىيە 429-يىلى، مىلادىيە 1037-يىلىغا كەلگەندە چاغرى بەگ بىلەن تۇغرۇل بەگ مەرۋى ۋە نىشاپۇردا ئەمىر سۇپىتىدە تەختتە ئولتۇردى. ھىجرىيە 432-يىلى، مىلادىيە 1040-، 1041-يىللىرى مەھمۇدنىڭ ۋارىسى، غەزنىۋى خانىدانلىقىدىكى مەسئۇد مەرۋىگە يېقىن دەندەقەندە سەلجۇق تۈركلىرىگە قارشى جەڭ قوزغىدى. بىراق، مەسئۇد سەلجۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلىنىپ، غەزنىگە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن مەسئۇد خۇراساننى سەلجۇق تۈركلىرىگە ئۆتۈنۈپ بەردى. بۇ ۋەقە غەزنىۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. شۇندىن كېيىن غەزنىۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزى لاھۇرغا يۆتكىلىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتى غەزنىۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ ھىندىستان تۇپرىقىدىكى ئىشلىرىغا مەركەزلەشتى.

شۇنىڭدىن بىر ئەسىر كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا غۇر خانىدانلىقى باش كۆتۈردى. «غۇر» دېگەن بۇ نام غۇر تاغلىرىنىڭ نامىدىن كەلگەن. غۇر تاغلىرى ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھېرات بىلەن كابۇل ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يېقىن يولاش قىيىن بولغان تاغلىق رايون ئىدى. ئىسلامنىڭ بويىسۇندۇرۇشى دەۋرىدە قاتناش قىيىن بولغان بۇ رايون بەلكىم تاشلىنىپ قالغان بولۇشى

مۈمكىن. «ھۇدۇدۇل ئالەم» (ھىجرىيە 372-يىلى، مىلادىيە 983-يىلى يېزىلغان) نىڭ مۇئەللىپى ئۆزى ياشىغان شۇ دەۋردە بۇ يەرنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولۇپ بولغانلىقىنى ئېيتسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشى ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس. مەھمۇد غەزنىۋى غۇرنىڭ ھۆكۈمرانىنى قوراللىق كۈچ بىلەن بويىسۇندۇرۇپ، غۇردا ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئورناتقان بولسىمۇ، لېكىن، غۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى غۇر خانىدانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرغۇچىسى ئىززەلدىن ھۈسەيىن ئىدى. ئىززەلدىن سەلجۇق سۇلتانى سەنجەر (ھىجرىيە 511-يىلىدىن 552-يىلىغىچە، مىلادىيە 1117-يىلىدىن 1157-يىلىغىچە) بىلەن زامانداش بولۇپ، سەنجەرگە قارام خان ئىدى. ئۇ يەنە سەنجەرگە غۇرنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن قورال-ياراغ، پوچتا ھارۋىسى، پولات دويۇلغا قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلىپ تۇراتتى. غۇرنىڭ تۆمۈرچىلىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان قورال-جابدۇقلارنى ياساش بىلەن مەشھۇر ئىدى. كېيىن غەزنىۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانى بەھرام شاھ (ھىجرىيە 512-يىلىدىن 547-يىلىغىچە، مىلادىيە 1118-يىلىدىن 1152-يىلىغىچە) غۇر خانىدانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان قۇتبىددىن مۇھەممەدنى ئۆلتۈرگەندە، قۇتبىددىننىڭ ئىنىسى سەيفىددىن سۈرى لەشكەر تارتىپ غەزنىگە باستۇرۇپ كىردى، ئۇ بەھرامنى قوغلاپ چىقىرىپ، غەزنىنى ئىشغال قىلدى. بىراق، ئويلىمىغان يەردىن بەھرام قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تۇيۇقسىز زەربە بەردى ۋە سەيفىددىننى ئەسىر ئالدى ھەم ئۇنى ھىجرىيە 544-يىلى، مىلادىيە 1149-يىلى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇتبىددىننىڭ 3- ئىنىسى ئالاھىددىن ھۈسەيىن غۇر خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئالاھىددىن خانىدانلىق قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن قوشۇن تارتىپ

غەزنىنى ئالدى ھەم غەزنىنى تۈپ-تۈز قىلىۋەتتى. مۇشۇ قېتىمقى قانلىق قىرغىنچىلىق سەۋەبىدىن، ئالاھىدىدىن «جاھانسۇز» (جاھاننى كۆيدۈرگۈچى) دېگەن لەقەمگە ئىگە بولدى.

قۇتبىدىن مۇھەممەد ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىلا ئۇ ھېرى دەرياسىنىڭ فىرۇزكۇھ دېگەن يېرىدە غۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ يېڭى پايتەختىنى قۇرۇشقا كىرىشكەندى. بۇ رايوننىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئاساسلىق خارابىسى جامە ئىچىدىكى بىر ھەيۋەتلىك ئۇچلۇق مۇناردىن ئىبارەت، ئۇنى غۇر خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانلىرىدىن غىياسىدىن مۇھەممەدخان (ھىجرىيە 558-يىلىدىن 599-يىلىغىچە، مىلادىيە 1162-يىلىدىن 1202-يىلىغىچە) سالدۇرغانىدى. 1957-يىلى ئاندىرى مارك بۇ ئۇچلۇق مۇنارنى بايقىدى. غىياسىدىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ھىجرىيە 596-يىلى، مىلادىيە 1200-يىلى بىر قېتىملىق ئۇرۇش قوزغاپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى پۈتۈن خۇراسانغىچە كېڭەيتتى. غىياسىدىن ھېراتنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، نىشاپۇر، سەرەخس ۋە مەرۋىلەرنى ئالدى، ئاندىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ تاكى يىراق بىستام رايونلىرىغىچە باردى. غىياسىدىننىڭ دۈشمەنلىرى سەلجۇق سۇلتانىنىڭ خارەزىم رايونىدىكى ۋالىيلىرى يەنى خارەزىمشاھلار ئىدى. مانا شۇ خارەزىمشاھلار بولغانلىقى ئۈچۈنلا سەلجۇق تۈركلىرى خارەزىم تۇپرىقىدا ۋاقتىنچە تۇرالغانىدى. ئەمدى بىز ئارقىمىزغا قايتىپ، بۇ خارەزىمشاھلارنىڭ باش كۆتۈرۈش ئەھۋالىنى بايان قىلىمىز.

خارەزىم خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئانۇشتېگىن دېگەن بىر تۈرك قولى ئىدى. سەلجۇق سۇلتانى مالىك شاھنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە (ھىجرىيە 465-يىلىدىن 485-يىلىغىچە، مىلادىيە 1072

يىلىدىن 1092-يىلىغىچە) كەلگەندە، ئانۇشتېگىن ئاللىقاچان ئىدىش بېشىلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ بولغانىدى. ئۇندىن كېيىن سۇلتان بەركىيارۇقنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ئانۇشتېگىننىڭ ئوغلى خارەزىم ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى. سۇلتان سەنجەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە كەلگەندە، ئانۇشتېگىن جەمەتىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلادى خارەزىمشاھ ئەزىز ئاللىقاچان ناھايىتى زور دەرىجىدە مۇستەقىللىقنى نامايان قىلغانىدى. سەنجەر ئۈچ قېتىملىق چاپلىق جەڭدىن كېيىن ئاندىن ئەزىزنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن سەلجۇقلار سۇلتانلىقىنىڭ زاۋال تېپىشىغا ئەگىشىپ، خارەزىمشاھلار مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمرانلارغا ئايلاندى، ئۇلارنىڭ تەسىرىمۇ پۈتۈن خۇراسانغا كېڭەيدى. خارەزىمشاھلار خانىدانلىقىنىڭ 6-ئەۋلادى شاھى تاكاش يات دىندىكى قارا قىتانلارنىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. قارا قىتانلار جۇڭگودىكى كۆچمەنلەر خانىدانلىقى لياۋ خانىدانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئىدى. ئۇلار دۈشمەن قەبىلىلەر تەرىپىدىن جۇڭگودىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ، زاۋال تاپقان قاراخانلار ئىمپېرىيىسىنى كونترول قىلدى. تاكاش قاراقتانلارغا ئولپان تاپشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇراساننى دەپسەندە قىلىپلا قالماي، يەنە ئىراققا كىرىپ، ئابباسلار خەلىپىلىكى ھاكىمىيىتى بىلەن سۈركىلىش پەيدا قىلدى. تاكاش ھىجرىيە 596-يىلى، مىلادىيە 1200-يىلى ئۆلدى، غۇر خانىدانلىقىدىكى غىياسىدىن مۇھەممەد بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بىر ئۇرۇش بىلەنلا خۇراساننى ئىشغال قىلدى. لېكىن، غىياسىدىنمۇ ھىجرىيە 599-يىلى، مىلادىيە 1202-يىلى ئۆلۈپ كەتتى.

غىياسىدىن مۇھەممەدنىڭ ۋارىسى غۇر خانىدانلىقىدىكى

شېھابىدىن مۇھەممەد(ئۇ كېيىنچە، «مۇئىزىدىن» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان) ئىدى. شېھابىدىن يېڭى خارەزىمشاھ ئالائىدىن مۇھەممەد بىننى تاكاشنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ توقۇنۇشتا مۇئىزىدىن مەغلۇپ بولدى. ھىجرىيە 602-يىلى، مىلادىيە 1206-يىلى مۇئىزىدىن قەستكە ئۇچراپ ئۆلۈپ كەتتى. غۇر خانىدانلىقىنىڭ قالغان شاھزادىلىرى ئارىسىدا غۇر ئىمپېرىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك بۇ ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالسىغۇدەك بىرىمۇ چىقمىدى. غەزنى بىلەن دېھلىدە غۇر خانىدانلىقىنىڭ قۇللۇقتىن كۆتۈرۈلگەن قوماندانلىرىدىن يىلدىز بىلەن ئاپاق مۇستەقىللىق جاكارلىدى. خارەزىمشاھ بولسا، ھېرانغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلىپ، غۇر خانىدانلىقىنى بويسۇنۇشقا مەجبۇرلىدى. ھىجرىيە 607-يىلى، مىلادىيە 1210-يىلى خارەزىمشاھ ئۆز كۈچىنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە قۇدرەت تاپقانلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خارەزىمشاھ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى قارا قىتانلارغا ئولپان تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي خارەزىمشاھ قوشۇن باشلاپ قارا قىتانلارغا جەڭ ئاچتى. بۇ ۋاقىتتا قارا قىتانلار ئۆزىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى نايمان قەبىلىسىنىڭ سەردارى كۈچلۈكنىڭ توپىلىشى بىلەن ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ، چىڭگىزخان ئىستېلاسىنىڭ ھارپىسىدا قارا قىتان ئىمپېرىيىسى ئاللىقاچان پارچىلىنىش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. پۈتۈن ئىسلام ئوتتۇرا ئاسىيىسى زېمىنلىرىغا خارەزىمشاھ يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى.

ئىزاھاتلار:

- ① ق.س.مۇرگوتېن: «ئىسلام ئەللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، نيۇيورك، 1924-يىل نەشرى، 11-توم، 39-بەت.
- ② ج.ۋالكېر: «يېڭىدىن بايقالغان ئەرەب-ساسان بۇللىرى»، «پۇلشۇناسلىق»، 1952-يىل نەشرى، 108-بەت.
- ③ ھ.ئار.گې: «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى»، 66-بەت.
- ④ ئې.گ.بروۋن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، لوندون، 1902-يىل نەشرى، I توم 247-بەت. ۋ.بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان»، 199-بەت.
- ⑤ مالىك شۇئارا بەھەر: «سىستان تارىخى»، تېھران، ھىجرىيە 1314-يىلى، مىلادىيە 1936-يىلى نەشرى، 156-، 162-بەتلەر. يېقىندا تېپىلغان بۇ پارسچە ھۆججەت مۇسۇلمانلارنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.
- ⑥ ناھىرىلار خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە «بادغىس ھەزىللىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن پارسچە شېئىرلار توغرىسىدا س.ئې.ۋىلسوننىڭ «ھازىرقى زامان پارس يېزىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن. ئەمما، سەفەرىلەر خانىدانلىقىدىن ئىلگىرى پارسچە شېئىرلارنىڭ بار-يوقلۇقىنى ئىسپاتلاش قىيىن. «سىستان تارىخى» نىڭ 200-بېتىدە مۇھەممەد بىننى ۋەسوق يازغان بىر كۈيلىت پارسچە شېئىر نەقىل كەلتۈرۈلگەن، بۇ شېئىر باقۇب بىننى لەيسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يېزىلغان. كىتابتا يېزىلىشىچە، شۇ چاغدا پارسچە يېزىقى قوللىنىش يېڭىلىق ھېسابلىنىدىكەن.
- ⑦ ئاۋۇم «تارىخىغا بېرىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر قامۇسى» غا كىرگۈزگەن بۇ تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقە نوماسىنىڭ «ھىندىستاننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىندى. ھازىر يەنە «سىستان تارىخى» نىڭ 255-بېتىدىكى بايان ئارقىلىق يەنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى، ئې.نوماس: «ھىندىستاننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، لوندون، 1958-يىل نەشرى، 1 توم 317-بەت.
- ⑧ ج.ۋالكېرنىڭ 1936-يىلى نيۇيوركتا نەشر قىلىنغان «سىستاندىكى 2-سەفەرىلەر خانىدانلىقىنىڭ بۇللىرى» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن. پارسچە «سىستان تارىخى» دا سەفەرىلەر خانىدانلىقىنىڭ بۇ كېيىنكى ھۆكۈمرانلىرى توغرىسىدا قىلىنغان بايانلار بار.
- ⑨ «تارىخىنى قىسقىچە بايان» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، ئالىپتېگىن غەزنىگە 16 يىل

ھۆكۈمرانلىق قىلغان، مۇنداق قاراش، شۈبھىسىزكى، توغرا ئەمەس. ھەمدۇللاھ مۇستەۋفى قازۋىنىنىڭ «تارىختىن قىسقىچە بايان» (Tarikh-i Guzida) ناملىق كىتابىنىڭ ئې. گ. بروۋن ۋە ر. ئا. نىكولسون تەرىپىدىن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، 1913-يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان I توم 78-بېتىگە قارالسۇن.

⑩ ئو. پىرتساك: «قاراخانىلار خانىدانلىقى»، «قارلۇقلاردىن قاراخانىلار خانىدانلىقىغىچە». بارتولدمۇ كېيىن ئۆزىنىڭ قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتتى. ئۇ بىر مەزگىل قاراخانىلار خانىدانلىقى باغمىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان، دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرغاندىن كېيىن، قارلۇقلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان، دېگەن پىكىرنى قوبۇل قىلدى.

V باب تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشى

تۈبۈتلەر موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، تىبەت تىلى بىلەن بىرما تىلى بىر تىل ئائىلىسىگە كىرىدۇ. تىبەتتىن ئىبارەت بۇ خىلۋەت رايون توغرىسىدا تارىخىي خاتىرىلەر بارلىققا كەلگەندىن بېرى، تۈبۈتلەر تىبەت ئېگىزلىكىدە ياشاپ كەلدى، يەنە ئاز بىر بۆلەك تۈبۈتلەر تىبەت چېگرىسى سىرتىدىكى رايونلاردىمۇ ياشاپ كەلدى. تىبەت رايونىدىكى تاغ تىزمىلىرى تىبەت ئېگىزلىكىنى كىرىش قىيىن بولغان رايونغا ئايلاندۇرۇپ قويغان بولۇپ، بۇ تاغ تىزمىلىرى تىبەت جەمئىيىتىنى ئۆزىنىڭ قوشنىلىرىدىن ئايرىپ تاشلىغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاق رايونىدىكى قۇدرەتلىك تۈرك ۋە موڭغۇل ئىستېلاچىلىرىمۇ جەلپكارلىقى بولمىغان بۇ رايوننى ئىگىلەش كويىدا بولمىغانىدى. تىبەت يېزىلىرى ئاز ساندىكى تارقاق جايلاشقان ئازغىنە ئاھالىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىلا قامدىيالايدۇ. ھەتتا ھازىرقى كۈندىمۇ تىبەت ئاھالىسى 3 مىليونغا يەتمىسە كېرەك. زور كۆپچىلىك تۈبۈتلەر تىبەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئولتۇراق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تىبەتنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھىندى دەرياسى، ساتلىپچ دەرياسى، براھماپۇترا دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ باشلىنىش جايىدۇر. لىخاسا، رىكازې، جاڭزى شەھەرلىرى ھەم نۇرغۇنلىغان بۇتخانىلارمۇ مۇشۇ جەنۇبىي قىسىمغا جايلاشقان. لىپكىن، تىبەتنىڭ شەرقىي شىمالىي بۆلىكى ۋە كۆكۈنۈر كۆلى

ئەتراپىدىكى سايدام ۋە ئاندۇ رايونلىرىدا كۆچمەنلەر ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالغۇدەك يايلاقلار بار.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن، قەدىمكى دەۋرلەردىكى تىبەت تارىخىنىڭ تەپسىلاتىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن، ئەڭ بۇرۇنقى تۈبۈتلىەر كۆچمەنلەردىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى بۈگۈنكى كۈندىمۇ يالاڭ-تاقىر چاڭتاي رايونىدا ياشاۋاتقان كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن ھېچقانچە پەرقلىنىمىسە كېرەك. ھازىرغىچە بايقالغان تىبەت كۆچمەنلىك سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى ياۋروپا، ئاسىيا يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سەنئەت ئەسەرلىرىگە تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ كۆچمەنلىك سەنئەت ئەسەرلىرىدىن قارىغاندا، تىبەتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا تۈبۈتلىەر شىمالدىكى قوشنىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان بولۇشى ئېھتىمال. تۈبۈت ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە مىلادىيە ۷ ئەسىردىكى تارىخىي پادىشاھلىقتىن ئىلگىرىكى زامانلارغا دائىر رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان تۈبۈت ھۆكۈمرانلىرى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر ساقلىنىپ قالغان. لېكىن، تۈبۈتلىەر كۈچلۈك تارىخىي ئاڭ يارىتالمىغان، بۇ ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگىنى كۆپىنچە سىياسىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى بايانلار ئەمەس، بەلكى دىنغا ئائىت نەسىھەتلەر ئىدى. شۇڭا بىز تىبەت رايونىنىڭ ئۆزىدە پەيدا بولغان پۈنچۆ دىنى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن سىرت، ۷ ئەسىردىن بۇرۇنقى تىبەت تارىخى توغرىسىدا ئەمەلىيەتتە ھېچ نەرسە بىلمەيمىز. پۈنچۆ دىنى بىرخىل شامانچىلىق ئېتىقادى بولۇپ، ئۇ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىنىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىدا بىر مەزگىل داۋاملاشقان دىنىي ئېتىقادقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تۈبۈتلىەر تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە پۈنچۆ دىنى تۈبۈتلىەرنىڭ ئېڭىدا

چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ بولغانىدى. ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا لىخاسانى بازا قىلغان تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى قۇدرەتلىك خانلىق تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ، تىبەت تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى. قەبىلىلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەر ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بىر جەمئىيەتتە دەل خانلىق تۈزۈم تەمىن ئەتكەن ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنىڭ تۈرتكىسى بىلەن تىبەت رايونى ئۇدا ئىككى ئەسىر داۋامىدا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. تۈبۈتلىەر ئۆزلىرىنىڭ كۆپچىلىك قوشنىلىرى، بولۇپمۇ تاڭ خانىدانلىقى (618—917) ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتكەن چاغدا، خانلىق تۈزۈم مۇشۇ ئالاھىدە كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتىنى زۆرۈر رەھبەرلىك بىلەن تەمىنلىدى. خانلىق تۈزۈم يەنە ھىندى بۇددا دىنىنىڭ تىبەت رايونىغا كىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلدى. بۇددا دىنى باشتا پۈنچۆ دىنى بىلەن ئۆزئارا قارشىلاشتى، كېيىن پۈنچۆ دىنى ئاممىلىرىنى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن سانگى چولۇ(لاما دىنى) دەپ ئاتالغان ئارىلاشما دىن بارلىققا كەلدى. يۇقىرىقى ئۇسۇل ئارقىلىق تۈبۈتلىەر بىلەن قوشنا ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئەنئەنىۋى باغلىنىش تىكلەندى. تۈبۈتلىەر بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي باغلىنىشلار تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دەرىجىدە بولسىمۇ، لېكىن، ھىندىستاندىن كەلگەن روھىي مىزانلار ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر تۈبۈتلىەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى. تۈبۈتلىەر تاڭ خانىدانلىقى بىلەن باردى كەلدى قىلىش داۋامىدا ماددىي جەھەتتىن مەنپەئەتكە ئېرىشتى. تۈبۈتلىەر خەنزۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە سەنئەت بۇيۇملىرى ھەم قول ھۈنەرى بۇيۇملىرىدىن سىرت، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن قەغەز، سىيا، يىپەك، زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى،

چاي، سېرىق ماي ھەم ئارپا ھارنىقىغا ئېرىشتى. تۈبۈت رايونىغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن يەنە قىسمەن مۇرەسسە مادارا ئىدىيىسى كىردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرى ھەر دائىم ئەنە شۇ نەرسىلەر ۋاستىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ناھايىتى ساددا، تۈز كۆڭۈل قوشنىلىرىنى ئالداپ كەلگەندى. تىبەت خانلىق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى VII ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە ئاساسىي جەھەتتىن تىبەت تارىخىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى سانىلىدۇ. تىبەتلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ بۇ مەسىلىنى ئىستىخىيلىك ھالدا تونۇپ يەتتى. ئۇلار ھامان ئۆتمۈشنى سېغىنىش ھىسسىياتى بىلەن سۆڭزەنگەنبۇ، چىسۇڭدېزەن، ۋە چىزۇ دېزەنلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرلىرىنى ھۆرمەت بىلەن ئەسكە ئېلىشىدۇ. بۇ ئىشنىڭ ئۆزئارا زىت كېلىدىغان شۇنداق بىر تەرىپىمۇ باركى، بۇ باتۇر پادىشاھلار دەل تىبەت بۇددا دىنىنى بەرپا قىلغۇچىلار ئىدى.

سۆڭزەنگەنبۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (تەخمىنەن 620-يىلدىن تەخمىنەن 649-يىلغىچە) دە قولغا كەلتۈرۈلگەن شانلىق نەتىجىلەردىن ئىلگىرىمۇ تۈبۈت تارىخىدا خاتىرىلەرگە پۈتۈلمىگەن كۆپ يىللىق قوشۇۋېلىش دەۋرىنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. سۆڭزەنگەنبۇنىڭ ئاتىسى تىبەتنىڭ جەنۇبىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇرغان ۋە كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇشقا باشلىغانىدى. بۇ سىياسەتكە سۆڭزەنگەنبۇ ۋارىسلىق قىلدى. قۇدرەتلىك خانلىق تۈزۈم ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ئاقسۆڭەكلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل ئورنىدىن ئايرىلىپ قالدى. تۈبۈت ھاكىمىيىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇشنىڭ قىسمەن سەۋەبى، ئېھتىمال، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ شۇ خىل زىيانلىرىنى تولۇقلاپ بېرىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك تالان-تاراج قىلىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن بولسا

كېرەك. مەيلى قانداقلا بولسۇن، سۆڭزەنگەنبۇ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تۈبۈت قوشۇنلىرى تاڭ خاندانلىقىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە ۋە يۇقىرى بىرىمغا ئەۋەتىلدى. بۇ چاغدا تۈبۈت ھاكىمىيىتى نېپالغىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇشى ئېھتىمال. سۆڭزەنگەنبۇ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىدى، تاڭ خاندانلىقىنىڭ خانى تەيزۇڭ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ مەلىكىسى ۋېنچېڭ مەلىكىنى سۆڭزەنگەنبۇغا خوتۇنلۇققا بەردى، شۇنىڭدەك نېپال ھۆكۈمرانىمۇ ئۆزىنىڭ قىزى چىزۇڭ مەلىكىنى تۈبۈتلەرگە ئەۋەتىپ بەردى. مەلىكىلەرنىڭ ھەر ئىككىسى تەقۋادار بۇددىستلاردىن ئىدى، ئۇلار ئۆز ئېلىنىڭ ئادەت تۈسىگە كىرگەن قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئېلىپ كەلگەندىن سىرت، يەنە بىر بۆلەك بۇددا راھىبلىرىنى ھەم نوم پۈتۈكلەرنى تىبەتكە ئېلىپ كەلدى^①. ئېھتىمال، بۇ ئىككى مەلىكىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىدىن ياكى قىسمەن سىياسىي مۇددىئە تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك، سۆڭزەنگەنبۇ بۇددا راھىبلىرىنىڭ تىبەتتە دىن تارقىتىپ، تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشىدىكى تەۋرەنمەس قوللىغۇچىسى بولۇپ قالدى. تىبەت رايونىدا سۆڭزەنگەنبۇنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە راھىبلىق لاۋازىمى بەلگىلىنىپ، ئىبادەتخانىلار قۇرۇلدى. سۆڭزەنگەنبۇنىڭ ئۆزى بۇدالا ئوردىسىنىڭ ئورنىدا ئوردا ياساتقاندىن سىرت، يەنە لىخاسا شەھىرىدە رامۇچى ۋە لاسا زۇلاكاڭ دېگەن داڭلىق ئىبادەتخانىلارنى سالدۇردى. شۇنىڭدەك، ئۇ يەنە باش ۋەزىر تۇنى ساڭجۇجانى زامانىسىنىڭ ئاساسلىق بۇددا تەتقىقات مەركىزى بولمىش كەشمىرگە ئەۋەتتى. تۇنى ساڭجۇجا ئۇ يەردە بىرخىل يېزىقنى ئۈگەندى. بۇ خىل يېزىق شۇ چاغلاردا تېخىچە يېزىقسىز بولغان تىبەت تىلىنى قوشۇپ يېزىشتا قوللىنىلدى^②.

سۆڭزەنگەنبۇنىڭ ئۆلۈمى تۈبۈتلەر كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ۋاقتىنچە توختاپ قېلىشىغا ۋە بۇددا دىنىنىڭ تىبەت زېمىنىدا

تارقىلىشىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. ئەمما، چىسۇڭدېزەن (تەخمىنەن 754-يىلدىن تەخمىنەن 797-يىلغىچە) ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بۇ ئىككى ئېقىم يەنە باشقىدىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. نېپال ۋە كەشمىرلەردە تۈبۈتلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئېتىراپ قىلىندى. شىمال تەرەپتە تۈبۈتلەرنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللۇق بازىسى ئۇيغۇرلار زېمىنى بىلەن تۇتاشتى. تاڭ خانىدانلىقى چېگرىسى تەرەپتە تۈبۈت قوشۇنلىرى كەڭسۇ كارىدۇرىنى بېسىۋالدى. تاڭ خانىدانى سۈزۈڭ چاڭئەن شەھىرى (ھازىرقى شەنشىدىكى شىئەن شەھىرى) نى ھەق تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. سۈزۈڭنىڭ ۋارىسى دەيزۇڭخان ئاللىقاچان پۈتۈشۈپ قويغان ئولپان (تۆلەم) نى تۆلەشنى رەت قىلغاندا، تۈبۈتلەر ئۇنىڭ ئەتىنى ئېلىش تەرزىدە 763-يىلى چاڭئەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈبۈت تارىخىدىكى بۇ كېڭەيمىچىلىك دەۋرىنىڭ بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۈبۈت خان جەمەتى مۇنبەت گانگ دەريا تۈزلەڭلىكىگە قىلچە نەزەرىنى سالمىدى. بۇ خىل ئالاھىدىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب، ئېھتىمال، ھىندىستاننىڭ ناچار ئىقلىمىدىن بولغان بولۇشى ياكى بۇددا ۋەتىنىگە بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن ۋەياكى يەنە بىر سەۋەبمۇ بار بولۇشى مۇمكىنكى، براھماپۇترا ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ھاكىمىيەت شەرقىي شىمالدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئاسسىمىلياتسىيەلەشتۈرۈشتە قىيىنلىقلىرى ئارقىلىقتا، جەنۇب تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىشقا چولىسى تەگمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئوبىيېكتىپ ئەمەلىيەت شۇكى، بۇ دەۋردە تۈبۈت قوشۇنلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تاڭ خانىدانلىقىنىڭ چېگرىسىدا مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتىلگەندى.

لېكىن، چىسۇڭدېزەننىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرى ئۇنىڭ ھەربىي

جەھەتتىكى غەلبىلىرىدىلا ئەمەس (بۇ توغرىلىق كېيىن توختىلىمىز)، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇنىڭ بۇددا دىنىنىڭ قىزغىن ھىمايىچىسى سۈپىتىدە ئوينىغان رولىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇددا دىنى تىبەتكە تارقالغان بىر ئەسىر جەريانىدا پەقەت ۋاقتىنچە پۈت تىرەپ تۇرۇش نۇقتىسىغىلا ئېرىشتى، خالاس. چىسۇڭدېزەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇددىزىمنىڭ ئورنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى. مىلادىيە VII—VIII ئەسىرلەردە تىبەت ئېلىگە تارقالغان بۇددا دىنىنىڭ مەھايانە مەزھىپى مەخپىيەت مەزھىپى سىرلىقلاشتۇرمىچىلىقنىڭ كۈچىشىگە ئەگىشىپ، تىبەت جەمئىيىتىنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. بۇددىزىم تىبەت زېمىنىغا تارقالغان چېغىدىلا، ئۇ ناھايىتى تېزلىك بىلەن پۈنچۇ دىنىنىڭ ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، بىرخىل ئارىلاشما ھاسىلات پەيدا بولدى ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىلمىي ھېكمەت تەپەككۈرى ۋە ئادەت تۈسىگە ئىگە خۇراپىلىق ئۇنىڭدا راۋاجلاندى. نىما مەزھىپى ياكى «قىزىل بۆكۈنلەر مەزھىپى» نىڭ ئاساسلىق چوقۇنۇش ئوبىيېكتى، ئاتاقلىق دىن تارقاتقۇچى راھىب ۋە سېھرىگەر پەدەسەمبەۋە (Padmasambhawa) نىڭ كەچمىشلىرىدە بۇددىزىمنىڭ تىبەت زېمىنىغا تارقىلىش جەريانىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئېتىلدى. پەدەسەمبەۋەنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۇدىيانا رايونى (ھازىرقى سىۋات) دا ئۆتتى. ئۇدىيانا رايونى قەدىمكى زاماندا ھەم بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىي رايونى، ھەم ھەر خىل دىنلارنىڭ ئارىلىشىپ يۇغۇرلىنىدىغان ئاساسلىق رايونى ئىدى. پەدەسەمبەۋە داڭلىق سېھرىگەر سۈپىتىدە چىسۇڭدېزەن تەرىپىدىن ئالاندا دىن تىبەتكە چېلاپ ئېلىپ كېلىندى. بۇنىڭدىكى مەقسەت ئۇنى بۇددا دىنىنىڭ تىبەت رايونىغا تارقىلىشىغا قارشىلىق قىلىۋاتىدۇ دەپ قارالغان ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەشكە سېلىش

ئىدى. ئاتالمىش ئالۋاستى دېيىلگىنى پۈنچۆ دىنى مۇرىتلىرى بولسا كېرەك. پەدەسەمبەۋە كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان قۇدرەت بىلەن ئالۋاستىلار ئۈستىدىن غالىپ كەلدى. تەخمىنەن 779-يىلى تىبەت لاما دىنى سىستېمىسى بويىچە ئەڭ قەدىمكى ئىبادەتخانا سامپېگۈەنبا بۇتخانىسى قۇرۇلدى. پەدەسەمبەۋە—نما مەزھىپىنىڭ قۇرغۇچىسى سۈپىتىدە تىبەت رايونىنىڭ دىن تارىخىدا ئۆچمەس تەسىر قالدۇرغان بولۇپ، تىبەت بۇددا دىنىدا ئۆزىگە خاس مەخپىيەت مەزھىپى خۇسۇسىيىتىنى شەكىللەندۈردى.

پەدەسەمبەۋە دەۋرىدىن تارتىپ بۇددا دىنىنى تارقاقچۇ رايونىدىكى تىبەت رايونىدىكى پائالىيىتى كۈنسېرى جانلاندى، بۇددا نوملىرىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى يەنىمۇ كۈچەيدى. بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى پۈنچۆ دىنى مۇرىتلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. بۇددا دىنىغا قارشى ھەرىكەتكە ئاقسۆڭەكلەر يېتەكچىلىك قىلدى. ئاقسۆڭەكلەر ئېھتىمال خانلىق ھاكىمىيەتنىڭ بۇ خىل يېڭى دىندىن پايدىلىنىشىغا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭدىن بىر قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىمەكچى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن بولسا كېرەك^③. چىسۇڭدېزەن ھايات چېغىدىلا بۇ خىل ئۆكتىچى كۈچلەر باش كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى. خانىش (ئۇ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلغان بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى بولسا كېرەك) بۇددا دىنىغا قارشى تۈپنىڭ رەھبىرى دەپ قارالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرىمۇ (ئۇلار ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىن قوبۇل قىلىنغانلار ئىدى) ھىندىستان ۋە نېپالدىن كەلگەن دىن تارقاقچۇ رايونىغا سېھىرگەرلەر ئىكەن دېگەننى باھانە قىلىپ، پادىشاھنى قايىل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، بۇ دىن تارقاقچۇ رايونىنىڭ تىبەت زېمىنىغا

كۆپلەپ كىرىشىنى توسماقچى بولدى. مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقسۆڭەكلەر مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرماقچى بولغان تۈبۈت خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ بۇددا دىنىنى ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق قورالى دەپ قارىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك تۈبۈت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئىزچىل قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاقسۆڭەكلەر يېتەكچىلىك قىلغان بۇددا دىنىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى يۇقىرى پەللىگە يەتتى ھەمدە تىبەت ھۆكۈمران خانىدانلىقىنىڭ غۇلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بۇددا دىنى ۋاقىتلىق تۇنجۇقتى، ئاقسۆڭەكلەر نامدا غەلبىگە ئېرىشتى. لېكىن، ئەمەلىيەت ئاقسۆڭەكلەر غەلبىسىنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ چاغدا خانلىق ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇۋېتىلىش بىلەن بىللە، تىبەت سىياسىي ھاياتىدىكى ئەڭ تەپسىلىي ۋە ئىنچىكە بولغان ئاددىي تۈزۈمۈمۇ بىتچىت قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەت تارىخىدا ئاسارەتتىن قۇتۇلغان، ئۇزاق داۋام قىلغان ئەركىن بىر دەۋر بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ ئۆزى خانلىق تۈزۈمىدىكىدىنمۇ تەپسىلىي بولغان دىنىي تەبىقە تۈزۈمى تەرىپىدىن بويىسۇندۇرۇلدى. بۇ خىل دىنىي تەبىقە تۈزۈمى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بۇددا مەزھەپلىرى ئارىسىدا پەيدا بولدى. قايتىدىن تىرىلگەن پۈنچۆ دىنىمۇ ئەڭ ئاخىرىدا ئەنە شۇ دىنىي تەبىقە تۈزۈمى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتتى.

لېكىن، چىسۇڭدېزەن ئالەمدىن ئۆتكەن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆزگىرىشنىڭ

باشلانغانلىقى توغرىسىدا تېخىچە ھېچقانداق يىپ ئۇچىغا ئىگە ئەمەسمىز. IX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 20 يىلىدا خانلىق ھاكىمىيەت ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بولمىش بۇددا راھىبلىرى بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچىيىپ كەتكەندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ ئۆزگىرىش چىزۇدېزەن ياكى رېباجىن (815-يىلىدىن 838-يىلىغىچە) لار تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن يۈز بەردى. پۈتكۈل تىبەت خەلقى تا بۈگۈنگىچە چىزۇدېزەننى بۇددا دىنىنىڭ بۈيۈك ھىمايىچىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ بۇ يېڭى دىننى قوغداشتىكى مۇددەئاسىنىڭ نىمىلىكىدىن قەتئىينەزەر، چىزۇدېزەننىڭ ئۆزى ھەقىقەتەن تەقۋادار بۇددىست ئىدى، ئۇ بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، كونا دىن ئېتىقادچىلىرىنى ئۆزگەرتتى. چىزۇدېزەننىڭ بۇددا راھىبلىرىغا بولغان خۇراپىيلارچە چوقۇنۇشى ئۇنى بۇددىستلارنىڭ قولىدىكى مۇلايىم قورالغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە چىزۇدېزەن ئۆز پۇقرالىرىدىن بىزار بولىدىغان بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ پۇقرالارنىڭ زور كۆپچىلىكى، ئېھتىمال، يەنىلا شۇ كونا تىبەت دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان كىشىلەر بولسا كېرەك. چىزۇدېزەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇددا دىنىنىڭ تۈبۈت دۆلەت ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى ئىلگىرىكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتىكى، بىر راھىبىنى ھەتتا باش ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكە بولاتتى. بۇ خىل ئىش ئەسلىدە پەيدىنپەي ئۆزگىرىش جەريانى بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئاقىلانە بولمىغان سۈرئەتنى تېزلىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغانلىقتىن، ئاقىۋەتتە بىر قېتىملىق ئەتراپلىق پىلانلانغان پادىشاھنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش سۈيقەستى ئۇيۇشتۇرۇلدى ۋە تىبەت تەختى لاڭدارما (834-842) ئاتلىق پۇنچۇ دىنى نامزاتى قولىغا چۈشۈپ قالدى.

ئارقىدىنلا لاڭدارما بۇددىستلارغا رەھىمسىزلەرچە زىيانكەشلىك قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. تاكى يېڭى پادىشاھنىڭ ئۆزىمۇ بىر بۇددا دەۋرىنىڭ قولىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگىچە شۇنداق بولدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇددا دىنى بىلەن پۇنچۇ دىنى ناھايىتى كەسكىن دىنىي كۈرەش دەۋرىگە كىرىپ كەتتى. كېيىنكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا خانلىق ھاكىمىيەت ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىدى. خانلىق ھاكىمىيەتنىڭ يۇقىلىشىغا ئەگىشىپ، تۈبۈتلەرنىڭ كۈچلۈك ھەربىي دۆلەت دېگەن شۆھرەتلىك زامانىمۇ ئاخىرلاشتى. ھەتتا كېيىن چىزۇدېزەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە تۈبۈت قوشۇنلىرى يەنىلا كەڭسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمدى بۇ چاغقا كەلگەندە بۇ خىل بويسۇندۇرۇش ھەرىكىتى توختاپ قالدى. تۈبۈت ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئىمزالانغان تاڭ- تۈبۈت كېلىشىمىدە تۈبۈتلەرنىڭ چېگرىسى كۆكۈنۈر رايونى قىلىپ بېكىتىلدى.

تۈبۈت تارىخىدىكى زور كۆپچىلىك مۇھىم جەمەتلەر ئۆزلىرىنى شەرقىي شىمال چېگرا رايونىدىن كەلگەن دېيىشىدۇ. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈدىكى، يىراق قەدىمكى زامانلاردا ئاقسۆڭەك كۆچمەن قەبىلىلەر ئاندۇ رايونىدىن جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. لېكىن، تۈبۈت ئىمپېرىيىسىنىڭ غۇلىشى ۋە جەنۇبىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىملىقىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلى، شەرقىي شىمال قىسمىدىكى تۈبۈت قەبىلىلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، XI—XII ئەسىرلەردە تاڭغۇت ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. تاڭغۇتلار تۈبۈتنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىن شىمال ۋە شەرق تەرەپلەرگە قاراپ كېڭىيىپ، جەنۇبىي تاغ ۋە ئېل دەرياسىدىن تارتىپ، نىڭشىيادىكى راشان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، ئوردۇس يايلىقى ۋە خۇاڭخې دەرياسى

قولتۇقىغىچە باردى. 1227 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن يوقىتىلغىچە بولغان دەۋردە تاڭغۇت ئىمپېرىيىسى ئىزچىل تۈردە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرىكتۈرۈش ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى. لېكىن، تاڭغۇت ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇھىملىقى كەڭسۇ كارىدورىدىن ئۆتىدىغان سودا يولىنى تىزگىنلەپ تۇرۇشىدا كۆرۈلدى.

تاڭغۇتلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈبۈتنىڭ جەنۇبىي بۆلىكى ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى. مۇستەبىت سىياسىي تۈزۈمنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن بۇددا دىنى ئومۇميۈزلۈك يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. بۇتخانا - ئىبادەتخانىلار چېقىلدى، دىنىي مۇراسىملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى ئۇلار بۇرمىلىنىپ، سېھرىگەرلەر تەرىپىدىن سۈيىئىستېمال قىلىندى، راھىبلار قەتلى قىلىندى ياكى چەتلەرگە ھەيدەپ چىقىرىلدى. پۈنچۆ دىنى ھەممە يەردە دېگۈدەك قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشقا باشلىدى. پۈنچۆ دىنى بۇددا دىنىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىلغان يەرلەردە بولسا، پۈنچۆ دىنى ئۆزىنىڭ دىن تارقىتىش ئۇسۇللىرىغا بۇددا دىنىنىڭ ئادەت - قائىدىلىرىنى سىڭدۈردى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مۇشۇنداق تولىمۇ پايدىسىز شارائىتتا، XI ۋە XII ئەسىرلەردىكى بۇددا دىنىنىڭ بۈيۈك گۈللىنىشى باشلاندى. تۈبۈت ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە بۇددا مەدەنىيىتى تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى، يېڭى ئىبادەتخانىلار سېلىندى. بۇددا دىنى ئۇيۇشمىلىرىمۇ كېڭەيدى. نۇرغۇن دىن تارقاتقۇچى راھىبلار تىبەتكە كەلدى. ئۇلار ھىندىستان، نىپاللاردىن كېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىنمۇ كەلدى. تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەممىدىن مۇھىمى زور مىقداردىكى بۇددا نوملىرىنىڭ تەرجىمە

قىلىنىشى بولدى. چىزۇدبىزەن ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىلا بىر ئالىملار ھەيئىتى بىر خىل ئەدەبىي تىلنى ياراتتى. سانسكرىت ، پالى ئۇدۇن ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى بۇددا نوملىرى مۇشۇ تىلغا تەرجىمە قىلىندى. شۇڭلاشقا تىبەتنىڭ « زۇلمەتلىك دەۋرى » ھارپىسىدا ئەدەبىي جەھەتتىكى يۇغۇرۇلۇش، تەرجىمە ۋە شەرھىچىلىك ئەۋج ئالغان بىر بۈيۈك دەۋر بولۇپ ئۆتتى. زور مىقداردىكى بۇددا نوملىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن ئالدىنقى دەۋرلەردىكى بۇددا دىنى ئەسەرلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. نەتىجىدە بۇددا دىنىنى روشەن ھالدا تىبەتچە ئۇسلۇپتا شەرھىيلەيدىغان يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى تۈزۈم بارلىققا كەلدى. بۇ خىل تىبەتچە ئۇسلۇب قەدىمكى تۈبۈت ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن چەتتىن كەلگەن يېڭى ئېلىمپېنتلارنى يۇغۇرۇپ بىرلەشتۈردى.

بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە X ئەسىردە يۈز بەرگەن مالىمانچىلىق دەۋرلەردە خۇددى سۇڭزەنگەنبۇ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئىلگىرى ئۇششاق شەھەر بەگلىكلىرى مەۋجۇت بولغىنىدەك ، تىبەت رايونى كۆپلىگەن بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ دەل مۇشۇنداق ئوڭۇشسىز شارائىتتا XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى بۇددا دىنىنىڭ گۈللىنىش ھەرىكىتى لاسادىن ناھايىتى يىراق بولغان ئىككى رايوندا باشلاندى. بۇ ئىككى رايون تىبەتنىڭ ئىككى چېتىگە جايلاشقان. تىبەتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى دوكانڭ دېگەن جاي قالدۇق بۇددا راھىبلىرىنىڭ توپلاشقان مەركىزى ئىدى. بۇ راھىبلار بۇددا ئەقىدىلىرىنى قايتىدىن جارىي قىلدۇرۇپ، بۇددا دىنىنىڭ ئەسلىدىكى شۆھرەتلىك ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىرادىسىگە كەلدى. ئۇلار ئاخىرى سامبېگۈەنبا ئىبادەتخانىسىغا بارىدىغان يولنى

ئاچتى ھەمدە سامبېگۈنبا ئىبادەتخانىسىنى تىبەتنىڭ ئوتتۇرا رايونلىرىدا بۇددا دىنىنى باشقىدىن تارقىتىدىغان بازىغا ئايلاندۇردى. يەنە دەل شۇ ۋاقىتتا لاداق رايونىدىكى گۇگې دېگەن يەرنىڭ بىر ھۆكۈمدارى ئۆزىگە «يېشىسۇد» دەپ نام بېرىپ، بۇددا راھىبى بولدى. لاداق رايونى ئەلمىساقىتىن بېرى تىبەت بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كارىدورى ئىدى. يېشىسۇد بىر بۆلۈم ياشلارنى ئەستايىدىللىق بىلەن تاللاپ، بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان كەشىمرگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى، شۇ ئارقىلىق ھىندىستان بىلەن تىبەت ئوتتۇرىسىدىكى بۇددا دىنى ئالاقىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كەشىمرگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ياشلار ئارىسىدا كېيىنچە تىبەت تارىخىدا «بۇزۇكۇار تەرجىمان ئۇستاز» دەپ ئاتالغان رېنچىنساڭپو (958 -- 1055) مۇ بار ئىدى. پۇنچۇ دىنىنىڭ قارشىلىق دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ تىبەتكە تارقىلىش دولقۇنى بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالدى. رېنچىنساڭپو بۇددا نوملىرىنى تىبەت تىلىغا تەرجىمە قىلىش ھەرىكىتىنى يېڭىباشتىن زور كۈچ بىلەن ئالغا سۈردى. تىبەتنىڭ غەربىي رايونىدا كۆپلىگەن ئىبادەتخانا - بۇتخانىلارنى سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھىندىستان بۇددا دىنىنىڭ تىبەتكە مەزمۇت قەدەملەر بىلەن كىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى. رېنچىنساڭپونىڭ خىزمەتلىرى ئەسلىدىلا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، راھىب ئاتىشنىڭ تىبەتكە كېلىشى ئۇنىڭ ئىشلىرىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. ئاتىشا باڭلادىشلىق (بېنگالىق) مەشھۇر ئالىم ۋە تىلىسماتچى ئىدى. ئۇ 1042 - يىلى مەگەدە ئىبادەتخانىسىدىن گۇگېغا كەلدى. ئاتىشانىڭ ئابرويى شۇ قەدەر يۇقىرى ئىدىكى، ھەتتا شۇ چاغدا 85 ياشقا كىرگەن رېنچىنساڭپومۇ بۇ بېنگالىققا مۇرىت بولدى. ئاتىشا گۇگې رايونىدا رېنچىنساڭپونىڭ بۇددا

دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ساپلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى كىشىلەر قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەرنى مۇستەھكەملىدى ھەمدە تەرجىمە خىزمىتىگە ياردەملەشتى. كېيىن ئۇ تىبەتنىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونىغا بېرىپ، سامبېگۈنبا ئىبادەتخانىسىنىڭ بۇددا دىنىنى تارقىتىش جەھەتتىكى خىزمەتلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. ئاتىشا 1045 - يىلى نىرۋانلىققا يەتكۈچە (ۋاپات بولغۇچە) سامبېگۈنبا ئىبادەتخانىسىدا ياشىدى. بىر راھىب سۈپىتىدە ، ئاتىشانىڭ تەسىرى ھەرقانچە تەكىتلەنسىمۇ ئاشۇرۇۋېتىلگەن بولمايدۇ. ئاتىشانىڭ سامبېگۈنبا ئىبادەتخانىسىغا كېلىشى سەۋەبلىك گۇگې ۋە كاڭدودىكى بىر-بىرى بىلەن ھېچقانداق چېتىشلىقى بولمىغان بۇددا دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكەتلىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تىبەتنىڭ باشقا رايونلىرىدا بۇددا ئېتىقادىنىڭ كېڭىيىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. مۇبادا ئاتىشادىن ئىبارەت بۇ شانلىق ئۆلگىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بولمىغىنىدا ، بۇددا دىنىنىڭ تىبەتتە تارقىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش زادى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئاتىشانىڭ تىرىشچانلىقى سەۋەبلىك، تىبەت بۇددا دىنى مەنەۋىيەت ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات جەھەتتىكى خاسلىققا ئىگە بولدى. بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بۇ خىل خاسلىق يەنىلا كەملىك قىلىۋاتىدۇ. ئاتىشانىڭ ئۆرنەك بولارلىق ئىشلىرى پۈتكۈل XII ۋە XIII ئەسىرلەردە مارپا (1012—1079) ۋە ئالىيجاناب دەرۋىش شائىر مىلاراسپا (1040—1123) لارغا ئوخشاش ئۇستاز ، ئەۋلىيالارنى رىغبەتلەندۈرۈپ كەلدى. XIII ئەسىردە رىكازې يېنىدىكى نەيتاڭ ئىبادەتخانىسىدا ساقلانغان بۇددا نوملىرىنىڭ تىبەتچە تەرجىمە توپلىمى بۇددا دىنىنى قايتا گۈللەندۈرۈشنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئېنىسكلوپېدىك ئەسەر يېزىلىۋاتقان دەۋردە ،

تىبەت بۇددا دىنى تارىخچىسى پودون (1290—1364) ئەڭ ئاخىرى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ ئىككى كلاسسىك ئەسىرى بولغان «گەنجۇر» بىلەن «دەنجۇر» نى تۈزۈپ چىقتى.

بىراق بىز XII ۋە XIII ئەسىرلەردە بۇددا دىنى تىبەتتە ئەڭ ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈردى دېسەك، يەنە دەل شۇ دەۋردە بۇ دىن قاتمىلىشىشقا باشلىدى. بۇ ھال بىر جەھەتتىن شۇ چاغدا كېلىپ چىققان دىنىي جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن تىبەت بىلەن ھىندىستاننىڭ ئايرىلىپ تۇرغانلىقىدىن بولدى. بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئەڭ ئاخىرىدا يوقىلىشى تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەنبەسىنى ئۈزۈپ قويدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە تىبەت بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان پايدىلىق مۇناسىۋەت تاماملاندى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەتنىڭ دىنىي ۋە (سىياسىي) ھاياتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە موڭغۇلىيىگە يۈزلەندى. بۇ خىل بۇرۇلۇشنىڭ مەنبەسى چىڭگىزخان جەمەتىنىڭ دىنغا خۇشتارلىقىدىن بولدى.

كىزىھالار:

- ① كېيىن بۇ ئىككى مەلىكە جوما تەڭرىنىڭ ئۆزگەرمە گەۋدىسى دەپ ئۇلۇغلىدى، ئۇلار «ئاق جوما» ۋە «يېشىل جوما» دەپ ئاتالدى. ئا.گېتتىنىڭ «شىمالدىكى بۇددا دىنى ئىلاھلىرى» ناملىق ئەسىرى (ئوكسفورد، 1928-يىل نەشرى، 119-بەتتىن 124-بەتكىچە) ۋە گ.تۇسنىڭ «سۇڭزەنگەنبۇ» ناملىق ئەسىرى (1962-يىل نەشرى، 121-بەتتىن 126-بەتكىچە) گە قارالسۇن.
- ② گانھار كەشمىر بىلەن تىبەت بۇددا دىنى ئوتتۇرىسىدىكى قوبۇق مۇناسىۋەت توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. ئۇنىڭ 1956-يىل دېھلىدا نەشر قىلىنغان «كەشمىر ۋە لاداقنىكى بۇددا دىنى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ③ تۇسى بۇ كۈرەشنىڭ سىياسىي ئالاھىدىلىكىنى نەكىتلەيدۇ. گ.تۇسنىڭ «تۇپۇت

زامىۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرى» ناملىق ئەسىرى (1950-يىل نەشرى، 172-بەت) گە قارالسۇن.

- ① ماريا ۋە مىلاراسيانىڭ ھاياتىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ج.باكوت: «تەرجىمە ئۈستىسى مارپانىڭ تەرجىمىھالى»: ب.لاۋفېر: «مىلاراسيا»: ۋ.ي.ئېۋانس-ۋېنتس: «تىبەتنىڭ بۈيۈك يوگا چارەسى مىلاراسيا»: ھ.خوفمان: «مىلاراسيا».

قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تۈركلەر ۋە تۇنگۇسلار بىلەنمۇ يىراق باغلىنىشى بار ئىدى. ئوۋچىلىق قىلىش، بۇغا، مارال كۆندۈرۈش ۋە يۇڭ-تېرە سودىسى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان شىمالىي ئورمانلىقتىكى قەبىلىلەردىن باشقا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدا كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن قەبىلىلەر ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى كۆپ ھاللاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىقلىرىغا زور تەھدىت پەيدا قىلاتتى. ئالايلى، ماشىنىلىشىشتىن ئىلگىرىكى دەۋردە كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ناھايىتى زور ھەربىي پائالىيەتچانلىقى جۇڭگو تارىخىدا مۇھىم بىر تېما—چېگرا مۇداپىئەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىقلىرىنىڭ بۇ كۆچمەن قەبىلىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى مەيلى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك بولسۇن، قىسمەن جەھەتتە پەۋقۇلئاددە باسقۇچتىكى بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ كۈچلۈك-ئاجىزلىق دەرىجىسىگە باغلىق بولسا، قىسمەن جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان قەبىلىلەرنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش دەرىجىسىگە باغلىق بولدى. XII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى (چىڭگىزخاننىڭ ھايات مەزگىلىدىكى) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىقلىرى بىلەن كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى، ئەمەلىيەتتە شۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئۈچ ئەسىردە جۇڭگونىڭ شىمالىنى كۆچمەن مىللەتلەر قۇرغان خانىدانلىقلار سورىغانىدى. ئۇلار قىتان ياكى لىياۋ خانىدانلىقى (947—1125) بىلەن جۇرجىد ياكى جىن خانىدانلىقى (1122—1234) دىن ئىبارەت. موڭغۇللارنىڭ خەنزۇلاردىن بىۋاسىتە ئالغان خەنزۇ مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار قىتان ياكى جۇرجىدلاردىن خەنزۇ مەدەنىيىتىگە دائىر تېخىمۇ كۆپ بىلىملەرگە ئېرىشتى. ئومۇمەن

VI باب چىڭگىزخاننىڭ ھاياتى

XII ئەسىردىن ئىلگىرى موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئانچە تەسىرى يوق ئىدى. چىڭگىزخان زامانىسىدىن بۇرۇن «موڭغۇل» دېگەن نام پەقەت بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىر كىچىك قەبىلىنىڭ نامى ئىدى. XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىر موڭغۇلىيە دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بۇ رايونغا ئۈچ مۇھىم قەبىلە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. موڭغۇلىيىنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى بۇ ئىر كۆلى بىلەن خۇلۇن كۆلى ئەتراپىغا تاتارلار ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. تاتارلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە كېرەي قەبىلىسى تۇغلا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەريا ۋادىسى ۋە ئونون دەرياسى، كېرۈلپىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. كېرەيلەرنىڭمۇ غەربىدە سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئالتاي تېغى ئارىلىقىدىكى رايونلار بولۇپ، بۇ رايونلارغا نايىمان قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. موڭغۇل قەبىلىسى بولسا كېرەيلەر بىلەن تاتارلارنىڭ پايلاقلىرى ئارىسىدىكى ئونون دەرياسى بىلەن كېرۈلپىن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا چارۋىلىرىنى باقاتتى. كېرەيلەر بىلەن نايىمانلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە باشقا قەبىلىلەر بولۇپ، بۇ قەبىلىلەردىن ئاساسلىقلىرى ئويرات قەبىلىسى بىلەن مېركىت قەبىلىسى ئىدى. ھازىر بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى «موڭغۇل مىللىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. يۇقىرىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىرىق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە باغلىنىش بولۇپلا

ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ چىڭگىزغا ئەڭ يېقىن تۇرغان قەبىلىنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشىمۇ ئەڭ كۈچلۈك بولدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى ئىپتىخارلانغان ھالدا «ۋاڭ (پادىشاھ)»، «تەيزى» (شاھزادە) دېگەنگە ئوخشاش خەنزۇچە ناملارنى قوبۇل قىلغانىدى.

شامان دىنى (böge) ئورمانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئارىسىدىلا قەبىلىۋى ئىشلاردا ھەل قىلغۇچ تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما، موڭغۇللار رايونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى شامان دىنى مۇخلىسلىرى ئىدى. يايلاق رايونلىرىدا سەردارلار قەبىلە ۋە ئۇرۇق ئاقساقاللىرىدىن تەيىنلەنگەن بولۇپ، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ سالاھىيىتى ۋە ۋەزىپىسى كۆچمەنلىك جەمئىيەتكە ناھايىتىمۇ روشەن ھالدا بىر خىل دۇنياۋى ھەم ئاقسۆڭەكلەرچە ئالاھىدىلىك ئاتا قىلغانىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى «خان» دەپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى «قاغان» دەپ ئاتالغانىدى. ئورمان بەلباغلىرىدىن باشقا يەرلەردىكى موڭغۇل رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەن ئىگىلىكى بولۇپ، بىر قەبىلىنىڭ روناق تېپىشى ۋە ئۇنىڭ ياشاش ئىقتىدارى شۇ قەبىلە ئىگە بولغان يايلاقلارنىڭ سۈپىتى ۋە كۆلىمىگە باغلىق ئىدى. بەزى بىر قەدەر ئىلغار قەبىلىلەر ئارىسىدا سودا-سېتىق ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا قوشۇمچە ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن، ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايتتى.

XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇل رايونلىرىدا چوڭ ئۇرۇقلار تېخىمۇ كىچىك بىرلىكلەرگە پارچىلىنىشتەك بىرخىل ۋەزىيەت شەكىللەندى، نەتىجىدە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بولغان يايلاق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سانى كۆپەيدى. بۇ خىل ئۆزگىرىش نېمە ئۈچۈن پەيدا بولغان، قايسى ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چىققان، بۇ

مەسىلىلەر ھازىرچە ئېنىق ئەمەس، ئەمما، بۇ خىل ئۆزگىرىش قوي-كالا بېقىش بىلەن ئات بېقىش ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئات بېقىش ئاقسۆڭەكلەرگە خاس بىرخىل كەسىپ بولۇپ، ئاتقا ئىگە بولغاندىلا، ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكىلى بولاتتى. ھالبۇكى، بۇ خىل ئۆزگىرىشكە تۈرتكە بولغان سەۋەبىنىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىز شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى، موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدا، پۈتكۈل XII ئەسىردە بىر خىل يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت شەكلى — مەلۇم شەكىلدىكى كۆچمەن فېئودالىزم مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت چىڭگىز خاننىڭ ئىستېلالىرى ئۈچۈن ئىجتىمائىي ۋە ھەربىي ئاساس ھازىرلىغانىدى. شۇنداقلا چىڭگىز خاننىڭ ئىستېلالىرىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە، بۇ خىل كۆچمەن فېئودالىزىمدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى كۈچەيتىشكە زور تەسىر كۆرسەتتى. نۆۋەتتە بۇ خىل ھادىسىگە توغرا تەبىر بېرىش ئىمكانىيىتى يوق. ئەمما، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا فېئودالىزىمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوخشاشلىقلارغا ئىگە ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇللاردا بىر خىل «قۇرۇلتاي»، يەنى خانلار بىلەن سەردارلارنىڭ كېڭىشى بولغانىدى. بۇلارنىڭ رولى ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن، «قۇرۇلتاي» نى بەلكىم پىلاندا كېڭەيتىپ خاندانلىقى ۋە گايىپ پادىشاھلىقى پادىشاھنىڭ «بۈيۈك مەجلىس» لىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولار. موڭغۇل جەمئىيىتى تۈرلۈك تەبىقىلەرگە ئايرىلغان بولۇپ، ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى تۆۋەندە ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر (بۇ كۆڭۈزچىلىق تەلىماتىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك

خاندانلىقلارنىڭ بىۋىروكرات تەبىقىچىلىك تۈزۈمى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ) تۇراتتى. دەرىجىسى ئېنىق بەلگىلەنگەن بۇ جەمئىيەت ئېھرامىنىڭ ئەڭ تۆۋىنىدە بولسا يانچىلار ۋە قۇللار تۇراتتى. كۆچمەن ئاقسۆڭەكلەر مول چارۋىلارغا ئىگە بولغىنى ئۈچۈن باشقا كوممۇنا ئەزالىرىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. يېقىن قانداشلىق مۇناسىۋىتى، نىكاھ رىشتىسى، ياساۋۇللار قاتلىمىغا خاس بولغان ئىدىيىۋى قاراش ۋە باھادىرلارنىڭ ئەخلاق مىزانى قاتارلىق ئامىللار ئاقسۆڭەكلەرنى زىچ بىرلەشتۈرگەندى. ئەمما، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي ياۋروپا جەمئىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئورۇن جەھەتتىكى ئۆرلەش ۋە چۈشۈش ئېھتىمالى تېخىمۇ چوڭ ئىدى. موڭغۇللارنىڭ يانچىلىق تۈزۈمى بىزگە نىسبەتەن يەنىلا بىر سىر. ئەمما، موڭغۇل جەمئىيىتىدە «يانچىلار» دەپ ئاتاشقا بولىدىغان بىر قاتلام بولغانلىقى ئېنىق. ئۇلار، ئومۇمەن، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ياكى ئەسىرلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. يانچىلار قاتلىمى مەلۇم دەرىجىدە جىسمانىي ئەركىنلىككە ۋە مال - مۈلۈككە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، قوشۇندا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەندىن باشقا، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى مەلۇم نىسبەت بويىچە خوجايىنلىرىغا تاپشۇراتتى. قوشۇندا يانچىلار بىر خىل مالايىلارنىڭ رولىنىلا ئوينايتتى. مەسىلەن: چېدىر تىكىش، چارۋىچىلارنىڭ ئىشىنى قىلىش ۋە ھۆكۈمرانلار ھەم ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلىدىغان قورشۇق ئوۋلىرىدا ياۋايى ھايۋانلارنى قوغلايدىغان ياردەمچى بولۇش قاتارلىقلار. ئۇلار پەقەت زورىغا ئىجازەت بېرىلگەندىلا، ئاندىن ئۆزلىرى ئىگە بولغان ھوقۇقلارنى ئىشلىتەتتى.

بىز X ئەسىردىكى موڭغۇل جەمئىيىتى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا جەمئىيىتىنى داۋاملىق سېلىشتۇرماقچىمىز. موڭغۇل خانى سۇيۇرغال قىلىنغان يەرلەرنى ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرىغا بۆلۈپ بېرەتتى ھەم ھەربىي مۇلازىملار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقىنى ساقلايتتى. بۇ ھەربىي مۇلازىملار ئورتاق ئىدىيە، ساداقەت، ئۆزئارا پايدامەنپەئەت ھەم ئورتاق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن ھۆكۈمرانلار ئالدىدا مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلاتتى. بۇ خىل ھەربىي مۇلازىم ياكى ياساۋۇللار بەلكىم موڭغۇللارنىڭ ئەڭ تىپىك «فېئوداللىق» تۈزۈمى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەربىي مۇلازىملار ئۇرۇشتا «سەرخىلار قىسمى» نىڭ رولىنى ئويناپلا قالماستىن، يەنە تېخى باشقا قىسىملارنى قوماندانلىق قىلغۇچىلار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئەمما، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ھەربىي مۇلازىملار چىڭگىزخان قۇرغان ھەربىي تەشكىلاتنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى. تىنچ مەزگىللەردە ئىشەنچكە ئېرىشكەن ھەربىي مۇلازىملار يەرلىك ھۆكۈمران بولسا بولۇۋېرەتتى. چىڭگىزخان ئىگىلىك تىكلەشكە باشلىغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىر تۈركۈم ئەگەشكۈچىلەر توپلانغان بولۇپ، ھەربىي مۇلازىملار بەلكىم مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇلار چىڭگىزخاننىڭ قوشنا دۈشمەنلەر ئۈستىدىكى زومىگەرلىكىنى ساقلىشىغا ياردەم بەردى. ھەربىي مۇلازىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نامدار ئائىلىلەردىن كېلىپ چىققاندى. تېخىمۇ مۇھىمى، «ھەربىي مۇلازىم» موڭغۇلچىدا «n ö k ö d» دېيىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى «n ö k ö r» (ھەمراھ) ئىدى، بۇ سۆز روشەن ھالدا فېئوداللىق ھەم قەھرىمانلىق تۈسكە ئىگە ئىدى. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەلۇم ھۆكۈمراننىڭ شەخسىي

ئەگەشكۈچىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەربىي مۇلازىملار ئۆز خوجايىنلىرىنى ئىختىيارىي تاللىسا بولاتتى. ئەمما، مەيلى ئۇلار مەلۇم خىل ساداقەت قەسسىمى ئىچكەن بولسۇن ياكى بولمىسۇن، (بۇ تەرىپى يەنىلا گۇمانلىق)، دوست ھەم مەسلىھەتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەربىي مۇلازىم بىلەن ئۇنىڭ خوجايىنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چوقۇم ئىنتايىن يېقىن بولاتتى. بۇ ئورۇندا ئانگلو ساكسونلارنىڭ "House — carl"، پلاتتاگېنېت خانىدانلىقىنىڭ "Comitatus" ۋە دەسلەپكى مەزگىللەردىكى كىيىمنىڭ "druzhennik" لىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارنىڭ «n ö k ö r» ى بىلەن ئوخشاشلىقلارغا ئىگە.

لېكىن، موڭغۇل جەمئىيىتى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا جەمئىيىتىنىڭ بۇ خىل ئوخشاشلىقلىرىنى ئاشۇرۇۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ ناھايىتى روشەن. كۆچمەنلىك جەمئىيىتى ئوتلاق ھوقۇقىغا ھامان ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. ئەمما، ئۇلار يەرنىڭ مۈلۈكدارلىق ھوقۇقى ۋە ئىگىلىك ھوقۇق مەسلىسىگە ئانچە ئېتىبار بېرىپ كەتمەيتتى. ۋاھالەنكى، يەرنىڭ مۈلۈكدارلىق ۋە ئىگىلىك ھوقۇقلىرى يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. موڭغۇل جەمئىيىتىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ياۋروپانىڭ بارونلار خوجىلىق زېمىنى ۋە ۋىلايەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىدەك ھېچقانداق سىياسىي بىرلىكمۇ يوق ئىدى. شاھلىق ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى، مال-مۈلۈككە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى خرىستىئان دىنى ياكى ئىسلام دىنى تارىخىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەمما، كۆچمەنلىك جەمئىيىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار بۇنداق ئاۋازچىلىقلاردىن خالىي ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ قانۇنى بولغان «ياسا» ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى

ئۆزئارا مەجبۇرىيەت ۋە ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى بولماستىن، بەلكى چىڭگىزخاننىڭ بېقىنغۇچىلىرى بىلەن ۋارىسلىرى ئەمەل قىلىشى شەرت بولغان بىر قىسىم مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى ئەمىر - پەرمانلاردىن ئىبارەت ئىدى^①. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ھۆكۈمرانىنىڭ مۇتلەق مۇستەبىتلىكىنى يولغا قويۇشقا ھېچقانداق چەكلىمە يوق بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، قارشىلىق پەيدا قىلىپ قويۇشتىن قورقۇش ۋە ئىجتىمائىي تەبىئىيلىك تۈزۈمىگە سىڭىپ كەتكەن ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ئادەتلىرى بىلەن ئۇرۇقداشلىق ھېسسىياتىنىڭ كۈچى بۇ خىل مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى يەنىلا چەكلەپ تۇراتتى.

تەخمىنەن مىلادىيە 1125 - ، 1126-يىللىرى چىڭگىزخان (ئەسلى ئىسمى تېمۇجىن) موڭغۇلىيىنىڭ مەلۇم بىر يېرىدە دۇنياغا كەلدى. بۇ ۋاقىتتىكى موڭغۇل جەمئىيىتىگە فېئودال ئىجتىمائىي مىزانلار سىڭىپ كەتكەنىدى. تۇغۇلۇشىدىلا ئاقسۆڭەكلەرگە مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈن، چىڭگىزخاننىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى بارلىق پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بەرگەنلىكىنى ناھايىتىمۇ ئېنىق ھالدا ئىپادىلىدى. ئۇ ئىش-ھەرىكىتىدە ئادەتتىكى قەبىلە ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. چىڭگىزخان مەشھۇر بۆرجىگىن ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى يەسۈگەي باغانتۇر قەبۇلخان ئىسىملىك كىشىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. قەبۇلخان ئۆز ھاياتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە جىن خانىدانلىقى چېگرىلىرىنى پاراكەندە قىلغانىدى، ئۇ ھەتتا، «خاقان» دېگەن بۇ بۈيۈك نامىمۇ ئىگە بولغانىدى. بىراق، جىن خانىدانلىقى تاتارلارنى كۈشكۈرتۈپ قارا نىيىتى ئاشكارا قوشنىلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇ قىسقىغىنا كېڭەيمىچىلىك باسقۇچى

ئاخىرلاشتى. ۋەھالەنكى، قەبۇلخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدىكى ئەسلىمىلەر تېمۇجىننىڭ قارا نىيەتكە تولغان ياش قەلبىنى غىدىقلاپ ئارام بەرمەيتتى. يەسۈگەي باغاتۇر بولسا كۆچمەن فېئوداللىقنىڭ تىپىك ئادىمى بولۇپ، نۇرغۇن مال پادىلىرى ۋە يانچىلارغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە ئۇرۇق-تۇغقان ۋە خىزمەتكارلاردىن تەشكىل تاپقان كۈچلۈك ئەگەشكۈچىلىرى توپلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئۇنىڭغا يەرلىك قەبىلىلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە ياردەم بېرەتتى. تېمۇجىن ياش ۋاقىتلىرىدا ئېغىر سىناقلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىدارلىق ياۋايىلاردىن بولماستىن، بەلكى ئاقسۆڭەكلەر ئەنئەنىسى بىلەن قەدىمكى شان-شۆھرەت چۈشلىرىنىڭ ۋارىسى ئىدى.

يەسۈگەي باغاتۇر تەخمىنەن مىلادىيە 1165-يىلى قازا تاپتى. يەسۈگەي باغاتۇر ئۆلگەندىن كېيىنكى يىللاردا ئۇلارنىڭ ئاتا جەمەتىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تېمۇجىن ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئازغىنە چارۋىلىرىنىمۇ باقالماي قالدى. ئۇلار نامراتلىق ۋە قارشى قەبىلىدىكىلەرنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بەزى ۋاقىتلاردا ئۇلار نامراتلىقتىن بېلىق ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئەمما، كىچىككىنە بىر پارچە سۇيۇرغال يەرگە ئىگە بولۇشنىڭ تەسىرىدىن قوزغالغان ماددىي ئىستەك تەبىئىتى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئىقتىدارى تېمۇجىننى تەدرىجىي ھالدا ئۆز ئەتراپىغا ئۆزى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا ۋە ئوخشاش ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى توپلاشقا ئېلىپ باردى. ئۇ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئۆز تالانتىنى نامايان قىلىدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىك ئىقتىدارى، ئەقىل - پاراسىتى ۋە

ئېھتىياتچان پوزىتسىيىسى بۇ كىشىلەرنى ئۇنىڭغا رام قىلدى. تېمۇجىن يەنە ئاتىسىنىڭ بۇرۇنقى ئىتتىپاقىدىكى كېرەي قەبىلىسىنىڭ خانى توغرىلىق ھىمايىسىگە ئېرىشتى. توغرىلىقنىڭ قوللىشى بىلەن تېمۇجىن كىچىك سەركەردىلىك ئورنىغا مۇيەسسەر بولدى. تېمۇجىننىڭ ئايالى بورته مېركىت قەبىلىسى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەندە، تېمۇجىن توغرىلىق بىلەن ياردەم بېرىشنى ئۆتۈنۈپ (ئۇ ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن توغرىلىق مېركىت قەبىلىسىنى قۇربان قىلىپ ئۆزىنىڭ خېلىلا زورىيىپ قالغان كۈچىنى ئاشۇرماسلىققا كاپالەت بەرگەن بولسىمۇ)، ئۇنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېمۇجىن قول ئاستىدىكىلىرىنى ئادەتتىكىدىنمۇ ياخشى ھەم ئۈنۈملۈك تەشكىللەشكە باشلىدى، مۇھاپىزەتچى قوشۇن قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە يېڭى ئات تولۇقلاش تۈزۈمىنى بېكىتتى ھەم خەۋەرچى ئىشلىتىپ ئۆزىنىڭ پەرمانلىرىنى يەتكۈزدى.

II X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تاتار قەبىلىسى تەدرىجىي كۈچەيدى، ئۇلارنىڭ جىن خانىدانلىقىغا بولغان تەھدىتىمۇ كۈنسېرى ئاشتى. جىن خانىدانلىقى ئىلگىرى تاتارلاردىن پايدىلىنىپ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ قارا نىيىتىنى سۇندۇرغانىدى. ئەمدىلىكتە جىن خانىدانلىقى ئورۇلۇپلا كېرەي قەبىلىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، تاتارلارنىڭ بۇ يېڭى تەھدىتكە تاقابىل تۇردى. كېرەي قەبىلىسىمۇ تاتار، موڭغۇل قەبىلىلىرىگە ئوخشاشلا كۆچمەن قەبىلە ئىدى. لېكىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە تاڭغۇت ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن، كېرەي قەبىلىسىنىڭ باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىگە قارىغاندا بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا خىرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىيان

مەزھىپىگە كىرىپ بولغانىدى. ئادەتتە توغرىلىنى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەھلى سەلپ قوشۇنىغا قاتناشقانلار رىۋايەت قىلغان پرىستېر يوهان (Prester John) شۇ دەيدىغان قاراشلار بار. توغرىل تېمۇجىننىڭ ياردىمىدە غەرب تەرەپتىن تاتارلارغا زەربە بەردى. بۇ ۋاقىتتا جىن خانىدانلىقى جەنۇب تەرەپتە ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن تاتارلار ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلىندى. شۇندىن كېيىن تاتارلار بىر مۇستەقىل قەبىلە سۈپىتىدە قايتا مەۋجۇت بولالمىدى. جىن خانىدانلىقى ئىتتىپاقداشلىرىنى مۇۋاپىق تارتۇقلىدى. توغرىل ۋە تېمۇجىنلار جىن خانىدانلىقى بەرگەن ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلدى. ۋەھالەنكى، تېمۇجىن يەنىلا توغرىلنىڭ قول ئاستىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ئېغىر ئۇقۇشما سىلىقلار پەيدا بولۇپ، بىر-بىرىنى ئەيىبلەشتى. ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە ئېيتقاندا، توغرىلنىڭ ئاسىيلىق قىلمىشى ئۇنى رەسۋا قىلغانىدى. توغرىل تېمۇجىننىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن يوشۇرۇن سۈيقەست پىلانلىغانىدى. ئەمما، تېمۇجىن ئانچە كۈچمەيلا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ھامىيىسى ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. قىسقىغىنە بىر قېتىملىق جەڭدىن كېيىن توغرىلنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى ②.

تېمۇجىن كېرەي قەبىلىسىگە ياردەملىشىپ تاتارلارنى تارمار قىلغانىدى، تېمۇجىن كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئىتتىپاقىدىشى سۈپىتىدە ئاللىقاچان كۆزگە كۆرۈنۈپ، شۆھرەت قازانغانىدى. ئەمدىلىكتە كېرەي قەبىلىسى بىلەن تاتار قەبىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە ئايلاندى. تېمۇجىن داۋاملىق ئېشىپ بېرىۋاتقان بۇ كۈچلەردىن پايدىلىنىپ نايمان قەبىلىسىگە زەربە بەردى. نايمانلار تۇرغان زېمىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى، ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەڭ ئاۋۋال قوللانغان موڭغۇللار

ئىدى. نايمان قەبىلىسىنىڭ غەربىي جەنۇبتىكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇلارنى موڭغۇلىيىنىڭ سىرتىدىكى ناتونۇش رايونلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتقاندى. تېمۇجىن نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا يەنە مېركىت قەبىلىسىنىمۇ بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئايلاندۇردى. تېمۇجىن ھېچقانداق تالاش-تارتىشىزلا بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ داھىيىسىغا ئايلاندى.

1206-يىلى ئونون دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىغا يېقىن يەردە «قۇرۇلتاي» ئېچىلدى. بۇ قۇرۇلتاي موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ كونكرېت تەپسىلاتلىرى ھازىر تېخى ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن، تېمۇجىننىڭ مۇشۇ قۇرۇلتايدا «بۈيۈك خان» دېگەن نام ۋە «چىڭگىزخان» دېگەن ئىسمىنى قوبۇل قىلغانلىقى شۈبھە تۇغدۇرمايدۇ. شۇ قېتىملىق قۇرۇلتايدىن كېيىن بويسۇندۇرۇلغان ھەم ئىتتىپاققا كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى «موڭغۇل» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ ئىشنى پىلانلىغۇچىلارنىڭ بىرى كۆكچۈ (ياكى Teb—Tengri) ئىسمىلىك شامان دىنى مۇخلىسى ئىدى. كۆكچۈ چىڭگىزخاننىڭ بويسۇندۇرۇشى تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ئىكەنلىكىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشۋىق قىلدى. بۇ خىل ئىدىيە كېيىنچە تاكى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىگىچە داۋاملاشتۇرۇلدى.

ھازىر ئومۇمەن 1206-يىلىدىكى «قۇرۇلتاي» چىڭگىزخان ھاياتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمما، ئۇ ۋاقىتتا تېخى چىڭگىزخاننىڭ تارىختىكى ئەڭ بۈيۈك بويسۇندۇرغۇچى بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئالامەت يوق ئىدى. يېشى 50 تىن

ئېشىپ قالغان چىڭگىزخان ئالبېكساندېرغا ئوخشاش ئۇنداق ياش ئەمەس ئىدى. بۇ ۋاقىتتا چىڭگىزخان پەقەت جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمرانىدىنلا ئىبارەت ئىدى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ كۆپلىگەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ سەردارلىرى مۇشۇنداق رولىنى ئوينىغانىدى. ئەمما، چىڭگىزخاننىڭ بىر ئىستراتېگىيىچى ۋە تەشكىللىگۈچى سۈپىتىدىكى ئىقتىدارى شۇ چاغدا نامايان بولۇشقا باشلىدى. ھەرىكەتچانلىق بىلەن جانلىقلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يايلاق جەڭلىرىدە بۇرۇندىن بار بولغان ئەۋزەللىكى ئىدى. بۇنىڭغا چىڭگىزخان يەنە بىر يۈرۈش قەتئىي ئەمەل قىلىنىدىغان قاتتىق ئىنتىزامنى قوشتى. ئۇ قوشۇننى ئون، يۈز، مىڭ، تۈمەن قاتارلىق بىرلىكلەرگە بۆلگەن بولۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ دەرىجىسى ئىنتايىن زىچ تۇتاشقان قوماندانلىق سىستېمىسى بەرپا قىلدى. ھەر بىر دەرىجە ئۆزىدىن يۇقىرى دەرىجىگە مۇتلەق بويسۇنۇشى شەرت ئىدى. چىڭگىزخان ئاقسۆڭەكلەرگە خاس بىر تەرەپلىمە قاراشلاردىن خالىي بولالمىسىمۇ، ئەمما مەيلى قايسى تەرەپلەردە بولمىسۇن، ھەممىسىدىلا ئۇنىڭ ئىقتىدارى ۋە كۈچ-قۇۋۋىتى قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلارنى كۆرمىز.

چىڭگىزخان قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى روشەن ھالدىكى بىر خىل فېئوداللىق جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بولۇپ، ئۇ بۈيۈك خاننىڭ جەمئىيەتنى ھوقۇق مۇنارىنىڭ ئەڭ چوققىسىغا قوياتتى. چىڭگىزخان ئۆزىنى موڭغۇل مىللىتىنىڭ داھىسى ھېسابلاپلا قالماستىن، يەنە ئۆزىنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سەردارى دەپ بىلەتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاقسۆڭەكلەر ھامان تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققانلارغا قارىغاندا ئالدى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىشىگە ئائىل بولاتتى. مۇشۇ خىل

ئۇسۇلغا تايانغانلىقى ئۈچۈن، چىڭگىزخان ئۆز قەبىلىسىدىكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، يەنە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكىلەر ۋە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەر باشلىقلىرىنىڭ سادىقلىق بىلەن ھېمايە قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇ مۇشۇ مەقسەتتە نۇرغۇن سۇيۇرغال يەرلەرنى ئۆتۈنۈپ بەردى. يەرلەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىش ئۇسۇلى چىڭگىزخاننىڭ ئۆز تەۋەلىكىدىكى زېمىنلارغا بولغان كونتروللىقىنى ئاجىزلاشتۇرمايتتى. پىشىپ يېتىلىۋاتقان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قانۇنىنىڭ مەنبەسىنى 1206-يىلدىكى «قۇرۇلتاي» غا تۇتاشتۇرۇش مۇمكىن. بۇ قانۇنلار «ياسا» نى شەكىللەندۈرگەنىدى، «ياسا» زورلۇق بىلەن ئىجرا قىلىنىدىغان ۋە ئۆزگەرتىشكە بولمايدىغان قائىدە-پىرىنسىپلار ئىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە ئىجتىمائىي مىزان بەلگىلەپ، ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشتەك ئىجتىمائىي كەيپىياتنى كۈچەيتتى. 1206-يىلىدىن 1209-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئويرات قەبىلىسى بىلەن قىرغىز قەبىلىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ موڭغۇللارغا بەيئەت قىلدى. ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، ئەسلىدە قارا قىتان خانىدانلىقىنىڭ سۇيۇرغالى سۈپىتىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى زېرەكلىك بىلەن موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىدىغان بولدى. شۇندىن كېيىن چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بويسۇندۇرۇش نىشانىنى تېخىمۇ قۇدرەتلىك ئولتۇراق قوشنىلىرىغا يۆتكىدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۇلارنىڭ كېيىنكى كۆچۈشلىرىنى XIII ئەسىردىكى موڭغۇللار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى بىلەن چۈشەندۈرۈشنىڭ، شۇنداقلا بۇ خىل كۆچۈشنى ئەسلىدىكى موڭغۇلىيە يايلاقلىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسى

دەپ قاراشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرى يوق. بىر داھىي بولۇش سۈپىتى بىلەن پەقەت كۆچمەن ئاقسۆڭەكلەرنى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئۇلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرەلگەندىلا، ئاندىن كۈچلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇرغىلى بولاتتى. چۈنكى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ۋە بايلىق توپلاش ئۈچۈن ئاجىز قوشنىلىرىنى شىلىۋېلىش، سودا يوللىرىنى بويلاپ باج يىغىۋېلىش قاتارلىقلار ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ پۇرسەت يارىتاتتى. چىڭگىزخان ئەگەشكۈچىلىرىنى مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇندىن باشقا، ئۇ يەنە نامرات ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ بۈيۈك ئىززىتى — ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بويسۇندۇرۇش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرغانىدى. چۈنكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پۈتمەس-تۈگمەس بايلىق، سان-ساناقسىز زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ۋە زور تۈركۈمدىكى ئادەم كۈچى بايلىقى بار ئىدى.

موڭغۇلىيەنىڭ جەنۇبىدا تۆت پادىشاھلىق بار ئىدى، جىن خانىدانلىقى شىمالىي جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق بازىسى كەڭسۇ ئىدى، تاڭغۇتنىڭ جەنۇبىدا تىبەت بار ئىدى. موڭغۇللاردىن ئىبارەت غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە تاجاۋۇزچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، تاجاۋۇز قىلىش پەيتى ئاللىقاچان پىشىپ يېتىلگەنىدى. چىڭگىزخان ئالدى بىلەن تاڭغۇتقا ھۇجۇم قىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئولتۇراق دېھقانلار بىلەن كۆچمەنلەرنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئەشكىل تاپقانىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇتلار بىلەن بىۋاسىتە سودا-سېتىق قىلىدىغان كېرەي، نايمان قەبىلىلىرى ۋە ئۇيغۇرلاردىن تاڭغۇتقا دائىر زۆرۈر ئاخباراتلارغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، 1209-يىلى تاڭغۇتقا بېسىپ

كىردى ھەم ئۇدۇل تاڭغۇتنىڭ پايتەختى — خۇاڭخې ساھىلىغا جايلاشقان جۇڭشىڭفۇغا قاراپ ئىلگىرلىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇتنىڭ پايتەختىگە ھۇجۇم قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن، تاڭغۇتنىڭ ھۆكۈمرانى چىڭگىزخانغا تەسلىم بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ۋاسالىغا (رەئىيەت) ئايلاندى. چىڭگىزخاننىڭ غەلبىسى بىلەن ئۇنىڭ شۆھرىتى كۈنسېرى ئېشىپ باردى. ئۇندىن باشقا، ئۇ يەنە مۇداپىئە سېپىلى بار شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋە ئولتۇراق ئاھالىلەر ئارىسىدا جەڭ قىلىش جەھەتلەردەمۇ يېڭى تەجرىبىلەرگە ئىگە بولۇپ قالغانىدى. بۇ ۋاقىتلاردا چىڭگىزخان يەنە جۇڭگونىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ تۇرغان جىن خانىدانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. چىڭگىزخان بۇرۇنقىغا ئوخشاش ئىمكانقەدەر ئاخبارات توپلىدى، ئۇ بۇ ئاخباراتلارنى جىن خانىدانلىقىنىڭ چېگرىسىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان ئۈنگۈت قەبىلىسى ۋە جىن خانىدانلىقى بىلەن سودا قىلىدىغان مۇسۇلمان سودىگەرلەردىن ئالدى. ئۈنگۈت قەبىلىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر كېرەي قەبىلىسىدىكىلەرگە ئوخشاشلا نېستورىيان دىنى مۇرىتلىرى ئىدى. مۇسۇلمان سودىگەرلىرى بولسا يايلاق رايونلىرىنىڭ بىر پادىشاھنىڭ قولى ئاستىغا بىرلىككە كېلىشىنى قىزغىن قوللايتتى. مۇشۇنداق بولغاندا بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قەبىلىلەر ئۇرۇشلىرىنى تىزگىنلىگىلى، بۇ ئارقىلىق سودا يوللىرىنىڭ نىسپىي مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى. 1211-يىلى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر سەردارلىرى بىلەن تۆت ئوغلى — جۇچى، چاغاتاي، ئۆگەتەي، تولۇيلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قوشۇن تارتىپ جىن خانىدانلىقىنىڭ چېگرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى. جىن خانىدانلىقىنىڭ سەل قارشىلىقى بولمايدىغان ھەيۋەتلىك قوشۇنى بار ئىدى. پاكىت چىڭگىزخاننىڭ ئۇرۇش سەنئىتى، ماھارىتى ئۇنىڭ قۇدرەتلىك

رەقىبىنىڭكىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ قېتىملىق ئۇرۇش تاكى 1212-يىلىغىچە داۋاملاشتى، بۇ ۋاقىتتا مانجۇرىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قىتانلار قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، جىن خانىدانلىقىغا قارشى چىقتى ھەم موڭغۇللارغا ئەل بولدى. 1214-يىلىغا كەلگەندە چىڭگىزخان قوشۇنى ئاللىقاچان بېيجىڭغا كېلىپ بولغانىدى. لېكىن، چىڭگىزخان ئۆزى بىلەن بىللە زور تۈركۈمدىكى قىممەتلىك ئۇرۇش ئولجىلىرىنى ئېلىپ ماڭغانىدى، ئۇ بۇ ئولجىلارنى بىخەتەر ھالدا موڭغۇلىيىگە يۆتكەپ كېتىش قارارىغا كەلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخان مەقسەتسىزلا جىن خانىدانلىقىنىڭ ئەڭ سەرخىل قىسىملىرى مۇداپىئە قىلىۋاتقان، قەلئە سېپىللىرى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولغان پايتەختىگە ھۇجۇم قىلمىدى. نەتىجىدە موڭغۇللار بىلەن جىن خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. چىڭگىزخان جىن خانىدانلىقى مەلىكىسىدىن بىرىگە ئۆيلەندى. مەلىكە قىز مېلى سۈپىتىدە ئۆزى بىلەن بىللە نۇرغۇن قۇل، ئات ۋە ئۈنچە-مەرۋايىتلارنى ئېلىپ كەلدى. بىراق، ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە ئۇرۇش باشلىنىپ، موڭغۇل قوشۇنلىرى جىن خانىدانلىقىغا يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭگە جەبە بىلەن مۇقالىدىن ئىبارەت ئىككى سەركەردە قوماندانلىق قىلدى. 1215-يىلى بېيجىڭ قولدىن كەتتى. جىن خانىدانلىقىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىمۇ پايتەخت بىلەن بىللە موڭغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەمما، جۇرجىدلار جۇڭگونىڭ شىمالىدا يەنىلا سەكرات ئالدىدا جان تالىشىۋاتاتتى. چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ھاياتىدا موڭغۇللار بىلەن جۇرجىدلار ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق سۆھبەتلىرى ۋە كىچىك دائىرىدىكى جەڭلەر ئۈزۈلمىدى. چىڭگىزخاننىڭ جىن خانىدانلىقى بىلەن قىلغان جېڭى بەلكىم ئۇ ئۆمرىدە باشتىن كەچۈرگەن مىسلىسىز قىيىن بولغان جەڭ بولۇشى

مۇمكىن. بۇ جەڭلەردە چىڭگىزخان يۈكسەك يىراقنى كۆرەرلىكتەك ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىسى ۋە جانلىق-ئىنچىكە ئۇرۇش تاختىكىسى ھەرىكىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەڭ بۈيۈك ئۇرۇش ماھارىتىنى نامايان قىلدى. ئۇ موڭغۇل قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، بىپايان ناتونۇش زېمىنلارنى كېزىپ چىقتى، بۇ رايونلاردىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى نەچچە ئون كىلومېتىر كېلەتتى.

تاڭغۇت ۋە جىن خانىدانلىقىغا بېسىپ كىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇللار خەنزۇلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە بىۋاسىتە تەسىراتقا ئىگە بولدى. بېيجىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ قېشىغا ئېلىپ بېرىلغان ئەسىرلەرنىڭ ئارىسىدا لياۋ خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بىرى بار بولۇپ، ئۇ شائىر ۋە ئالىم يەلۇ چۈسەي ئىدى. يەلۇ چۈسەينىڭ جەمەتدىكىلەر جىن خانىدانلىقىغا ئۈچ ئەۋلاد خىزمەت قىلغانىدى. چىڭگىزخان يەلۇ چۈسەينى ئۆزىگە مۇلازىم قىلىپ ئېلىپ ماڭدى. يەلۇ چۈسەي ئىلىمىي نۇجۇمدىكى بىلىمى ۋە مەمۇرىيەتتىكى ئىقتىدارى بىلەن چىڭگىزخاندا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. يەلۇ چۈسەيدىن ئىبارەت بۇ خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگونىڭ بېۋىروكراتلىق ئەنئەنىسىنىڭ ۋەكىلى ناھايىتى تېزلا بويسۇندۇرغۇچىغا زور تەسىر كۆرسەتتى، يەلۇ چۈسەينىڭ ئۆزىمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسلىق مەمۇرىي ئەمەلدارىغا ئايلاندى. موڭغۇللار يەنە خەنزۇ زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا باشلىدى.

موڭغۇللارنىڭ جۇرجىدلار بىلەن قىلغان جېڭى شانلىق غەلبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، جىن خانىدانلىقى چېگرىسى ئىسچىدىكى جەڭلەرنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى چىڭگىزخانغا مۇنداق كەڭ زېمىنلاردا ئاھالىسى كۆپ، ئەقىل-پاراسەتلىك جىن

خاننىڭ خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، جەزمەن ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. چىڭگىزخان بەلكىم شۇنى ئالدىن كۆرەلگەن بولۇش مۇمكىنكى، جىن خانىدانلىقىغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرىش ئۇنىڭ يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل قوشۇنى ئۈچۈن قاتتىق بىر سىناق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ يان تەرىپىدە تېخى بويسۇندۇرۇلمىغان، موڭغۇللار بىلەن ئوخشاش ھەرىكەتچانلىققا ئىگە كۆچمەن قەبىلىلەر بار ئىدى، بۇ كۆچمەن قەبىلىلەر چىڭگىزخان بىلەن جۇرجىدلار جەڭ قىلىۋاتقان چاغدا ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ جىن خانىدانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئارزۇسىغا ھاي بېرىپ، يېنىكلىك بىلەن جىن خانىدانلىقىغا داۋاملىق ھۇجۇم قوزغىمىدى. شۇندىن كېيىن چىڭگىزخان جىن خانىدانلىقىدىن قوشۇن چېكىندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرا مەسلىسىنى ھەل قىلىشقا تۇتۇش قىلدى.

ئالتاي تېغىدىكى جىلغىلىق رايونلاردا نايمان قەبىلىسى بىلەن مېركىت قەبىلىسىنىڭ قارشىلىقلىرى تېخى تولۇق تۈگىمىگەندى، سۈبەتەي بۇ خەتەرلىك ئامىللارنى ناھايىتى تېزلا يوقاتتى. بۇ ۋاقىتتا جەبە تېخى يېڭىلا قارا قىتان خانى چىڭگىزخاننىڭ تەختىنى تارتىۋالغان نايمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۈچلۈككە ھۇجۇم قوزغىدى. قارا قىتانلار ئىلگىرى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىتانلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، ئۇلار جىن خانىدانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربكە كۆچۈپ، يەتتە سۇ رايونىغا كەلگەندى. 1218-يىلى جەبە قارا قىتان خانىدانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىنىشىغا ئېرىشتى. كۈچلۈك قەشقەرىيىگە قاچتى ھەم

قەشقەرىيەدە تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

قارا قىتان خانىدانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرغانلىقى سەۋەبلىك موڭغۇللارنىڭ زېمىن چېگرىسى خارەزىمشاھ ئالائىددىن مۇھەممەد (1200—1220) ھۆكۈمرانلىقىدىكى XIII ئەسىردىكى ئاساسلىق مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن تۇتاشتى. خارەزىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېگرىسى سىر دەريا بولۇپ، خارەزىم ۋە ماۋرائۇننەھردىن باشقا، ئۇ يەنە ھازىرقى ئىران ۋە ئافغانىستاننىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى ھەم مۇشۇ ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى كونترول قىلاتتى. چىڭگىزخان سودا يولىنى قوغداپ، يايلاق بىلەن باردى-كەلدى قىلىدىغان سودىگەرلەرنى توسالغۇسىز قاتنايدىغان قىلىشنى قارار قىلدى. ئېھتىمال دەسلىپىدە چىڭگىزخان غەربتىنلا خارەزىمگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئالائىددىن مۇھەممەدكە ئوخشاش تاقابىل تۇرۇش قىيىن بولغان قوشنىسىغا جەڭ ئېلان قىلغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن 1218-يىلى تەخمىنەن 450 كىشىلىك بىر مۇسۇلمانلار سودا كارۋىنى (ئۇلارنىڭ كۆپى خىۋا بىلەن بۇخارادىن كەلگەن) موڭغۇلىيە ئارقىلىق ماۋرائۇننەھەرگە قايتىش سەپىرىدە ئوتتۇرا خارەزىمشاھ ئالائىددىن مۇھەممەد تەرىپىدىن قىرغىن قىلىندى. ئۇلارنىڭ مال-دۇنياسىمۇ پاك-پاكىز بۇلاڭ-تالاڭ قىلىندى، چىڭگىزخان ئەۋەتكەن بىر ئەلچى چىڭگىزخاننىڭ سودىگەرلەرنى قوغداش سىياسىتىگە خىلاپ بولغان بۇ ياۋايىلارچە قىلمىشقا جازا بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما، خارەزىمشاھ ئالائىددىن مۇھەممەد ئەكسىچە بۇ ئەلچىنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. خارەزىمشاھ ئالائىددىن مۇھەممەدنىڭ بۇ قىلغانلىرى چىڭگىزخان تىكلەشكە ئىرادە قىلغان يۈكسەك ئابروي ئۈچۈن شۈبھىسىزكى ئېغىر بىر خىرس ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇرجىدلارغا قوزغىغان جېڭى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ خارەزىم پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تېخىمۇ ئىنچىكلىك بىلەن پىلانلىغانىدى. ئۇ پىلان تۈزگەندە ئاساسلانغان ئاخباراتلارنى مۇسۇلمان سودىگەرلەر تەمىنلىگەنىدى. چۈنكى، چىڭگىزخاننىڭ بۇ جېڭى، ئەمەلىيەتتە، مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى. چىڭگىزخان ئەڭ مۇنەۋۋەر سەركەردىلەردىن بىرى بولغان مۇقالىنى شىمالىي جۇڭگودىكى جەڭگە قوماندانلىق قىلىشقا قالدۇرۇپ، قوشۇننىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە ئاساسلىق سەركەردىلىرى بىلەن ئوغۇللىرىنى ئۆزى باشلاپ غەربكە قوشۇن تارتتى. 1219-يىلى يازدا چىڭگىزخان ئېرتىش دەرياسىغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ قوشۇنى ناھايىتى ئاستا يۆتكەلگەنلىكتىن، غايەت زور ئوۋۇ چەمبىرىكى ھاسىل قىلدى. چىڭگىزخان ئادەم كۈچى ۋە ئاتلاردىن ئەڭ يۇقىرى چەكتە پايدىلىنىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يەنە قوشۇندا كەڭ كۆلەملىك يۆتكەش ئېلىپ باردى. چىڭگىزخان قوشۇنىدىكىلەرنىڭ سانى تەخمىنەن 150 مىڭدىن 200 مىڭغىچە ئارىلىقتا ئىدى. چىڭگىزخاننىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، خارەزىم شاھىنىڭ قوشۇنى كۆپ ئارتۇق ئىدى. ئەمما خارەزىم قوشۇنلىرىدا ئىنتىزام، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە رەھبەرلىك كەمچىل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەڭ قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ قوماندانلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، چىڭگىزخاننىڭ ھەرىكەتچانلىقى بىلەن ئىستراتېگىيە چۈشەنچىسى ئۇنى ھەر قايسى تەرەپلەردىن ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلاتتى. چىڭگىزخان كەنجى ئوغلى تولۇينىڭ ھەمراھلىقىدا ئالدى بىلەن ئوتتۇراغا ھۇجۇم قىلدى. ئاندىن بۇخاراغا قاراپ ئىلگىرىلىدى ھەم چاقماق تېزلىكىدە بۇخارانى قورشىۋالدى (1220-يىلى 5-ئايدا)، ئارقىدىنلا سەمەرقەندنى قورشىۋالدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە باشقا ئىككى

تارماق موڭغۇل قوشۇنىمۇ سىر دەرياسىدىن ئۆتتى. جۇچىنىڭ قوشۇنى سىر دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنگە مېڭىپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جەندىگە يېتىپ باردى، ئاندىن يەنە ئىلگىرىلەپ ئۈرگەنچكە كىردى. 3-تارماق موڭغۇل قوشۇنى بولسا، سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ئۆتۈپ، باناكات ۋە خوجەندكە كىردى. خارەزىم ئىمپېرىيىسىنىڭ موڭغۇللارغا بولغان قارشىلىقى ناھايىتىمۇ ئاجىز بولدى، بۇ، ئالائىدىن مۇھەممەدنىڭ قوماندانلىق جەھەتتىكى ئىقتىدارسىزلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. چۈنكى، ئۇ قارشىلىق كۆرسىتىشتىن ناھايىتى تېزلا ۋاز كېچىپ، كاسپى دېڭىزىدىكى بىر ئارالغا قېچىپ كەتتى ھەم ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇشۇ ئارالدا ئۆلۈپ كەتتى.

چىڭگىزخان بۇخارا بىلەن سەمەرقەندنى ھۇجۇم قىلىپ ئالغاندىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىغا قىستاپ كەلدى ھەم ئامۇ دەريا رايونىدا 1220-، 1221-يىلنىڭ قىشىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى. بۇ ۋاقىتتا جۇچى ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى ئۈرگەنچكە ھۇجۇم قىلىۋاتقانىدى. شۇندىن كېيىن 1221-يىلنىڭ ئەتىياز پەسلىدە چىڭگىزخان يەنە بەلىخكە ھۇجۇم قىلدى. تولۇي بولسا خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ، ھېرات، مەرۋى ۋە نىشاپۇرلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەمما، غەزنىدە خارەزىم شاھىنىڭ ئوغلى جالالىدىن ئاتىسىنىڭ قوشۇنىنى قايتا تەرتىپكە سېلىپ، غەزنى بىلەن بامىيان ئارىلىقىدىكى پارۋاندا موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى ھەم بۇ قېتىمقى جاپالىق جەڭدە بىر موڭغۇل سەركەردىسىنى مەغلۇپ قىلدى. پارۋان جېڭى موڭغۇللار غەربتە ئۇچرىغان بىر قېتىملىق ئەڭ ئېغىر مەغلۇبىيەت ئىدى. چىڭگىزخان ئۆزى بېرىپ بۇ ئار-نومۇسنى يۇيۇش قارارىغا كەلدى. ئۇ ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ، ھىندى دەرياسى بويىدا جالالىدىن بىلەن ئۇچراشتى ھەمدە

ئۇنى ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلدى. چىڭگىزخان بەلىخ ئەتراپىدىكى ھىندىقۇش تېغى رايونىدا 1221-يىلىنىڭ ياز كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدى، ئاندىن ئامۇ دەريا رايونىدىن ئۇدۇل موڭغۇلىيىگە قايتتى، 1225-يىلىغا كەلگەندە چىڭگىزخان تۇغلا دەريا ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى. 1145

ئەينى ۋاقىتتا چىڭگىزخان ئاللىقاچان 70 ياشقا بېرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەڭگە بولغان قىزغىنلىقى زادىلا سۇسلاشمىغانىدى. چىڭگىزخان خارەزىم پادىشاھلىقىغا ئۇرۇش قوزغىغان ۋاقىتتا، ئاللىقاچان موڭغۇللارغا ئەل بولغان تاڭغۇت ھۆكۈمرانى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ موڭغۇل پادىشاھىنى قوللاشتىن باش تارتقانىدى. شۇندىن كېيىن چىڭگىزخان ئۇزۇن مۇددەت غەربتە تۇرۇپ قالغاندا (1219-يىلىدىن 1225-يىلىغىچە) تاڭغۇتلار يەنە موڭغۇللاردىن يۈز ئۆرۈپ، جۈرجىدلارنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كۆپ قىسىم رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قوللىغانىدى. مەيلى چىڭگىزخاننىڭ شەخسىي ئابرويىنى قوغداش نۇقتىسىدىن بولسۇن ياكى جۇڭگو چېگرىسى ھەققىدىكى ئىستراتېگىيە نۇقتىسىدىن بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تاڭغۇتلارنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلاتتى. 1226-يىلى چىڭگىزخان ئۆز ھاياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق جەڭگە ئاتلاندى. جاھىللىق بىلەن تىرىكشىلەردىن كېيىن، تاڭغۇت ئىمپېرىيىسى ئاخىرى ئاغدۇرۇلدى. ئەمما، تاڭغۇتلارنى تولۇق يوقىتىشتىن ئىلگىرى، يەنى 1227-يىلى چىڭگىزخان مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتتى.

چىڭگىزخان توغرىسىدا بىز خېلى يازدۇق. ئۆزئارا زىددىيەتلىك بۇ ماتېرىياللار چىڭگىزخاننىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ خاراكتېرىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. چىڭگىزخان پولاتتەك ئىرادىگە ۋە

ئۆزىنى تىزگىنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەدەبلىك، سىپايە ۋە كەڭ قورساق ھالەتتىن بىردىنلا گېپىدە تۇرمايدىغان ۋە قىساسخور ھالەتكە ئۆزگىرەلەيتتى. ئۇنىڭ ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىنى ئۇنىڭ بىلەن بىر زاماندىكى جۈرجىد ھۆكۈمرانى، خارەزىم شاھلىرى ياكى ياۋروپادىكى ئالىي مەزھىپىدىكى ئەھلى سەلىب قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلاردىن ئازراقمۇ قېلىشمايتتى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، چىڭگىزخان ھەقىقەتەنمۇ ئۆز دەۋرىگە مەنسۇپ بىر شەخس ئىدى. ئەمما، چىڭگىزخاننىڭ ئابرويى بۇ غەرەزسىز ۋەھشىيانە قىلمىشلار بىلەن بۇلغىنىپ كەتكىنى يوق. چىڭگىزخان ئۈچۈن ئېيتقاندا، ۋەھىمە جەڭدىكى بىرخىل پىسخىك قورال بولۇپ، ئۇنىڭ دۈشمەنلەرنى تېز ئەل قىلىش ۋە بويسۇندۇرۇشلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان بىرخىل تەشۋىقات شەكلى ئىدى. چىڭگىزخان باشقىلارنى چۈشىنىشكە ماھىر زېرەك كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىپادىلەنگەن باتۇرلۇق، سەمىمىلىك ۋە سادىقلىققا تولمۇ قايىل بولاتتى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا بىر چەۋاندازنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى نامايەن قىلغانىدى. شۇنداقلا بىر سىياسىيۇننىڭ ئېھتىياتچانلىقى ۋە قۇۋلىقىنى ئىپادىلىدى. بولۇپمۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇ ئۆزئارا سىغىشالمايدىغان قوشۇنلار ۋە قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتلەرنى ناھايىتىمۇ ئۈستىلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ، ئۆزىدىكى يۇقىرى ماھارەتنى نامايەن قىلغانىدى. چىڭگىزخان ئۆز جەمەتىدىكى كۆپ ئادەملەرگە ئوخشاش مەيخورلۇق ۋە ساھىبجاماللارغا بېرىلگەن بولۇپ، جەڭگاھلاردا بەزمە قۇرۇپ نەغمە قىلاتتى، ئوۋ ئوۋلاشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئات مىنىشكە ئاجايىپ ماھىر ئىدى. ھوقۇق ئىستىكى بەلكىم چىڭگىزخاننىڭ بويسۇندۇرۇش

جەڭلىرىنىڭ ئاساسلىق مۇددىئاسى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، ماددىي بايلىقلارنى ئاشۇرۇش ئىستىكى ئۇنىڭ بويسۇندۇرۇش ھەۋىسىنى غىدىقلىغانلىقى ئېنىق.

تېخىمۇ يۇقىرى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش چىڭگىزخاننىڭ تۇرمۇش شەكلىگە ھېچقانداق تەسىر قىلمىغاندەك قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە چىڭگىزخان بىلەن ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى زادىلا ئوخشىمايدۇ. چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ناھايتى ئاسانلا جۇڭگو ياكى ئىران مەدەنىيىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى، ئۇلار جۇڭگو، ئىران مەدەنىيەتلىرى بىلەن كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنىڭ مۇتلەق ماسلاشمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، موڭغۇللارنىڭ ئۆز قوشنىلىرىدىن ھەربىي جەھەتتە ئۈستۈن تۇرالىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ دەل ئۇلارنىڭ مۇشۇ خىل كۆچمەنلىك تۇرمۇش شەكلى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمىدى. چىڭگىزخان كۆچمەن سەردارلاردىكى ئەنئەنىۋى مەغرۇرلۇقنى يوقاتمىغان بولۇپ، بايلىق توپلاش ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىدى ئىدى. ئۇ شۇنىڭغا ئىشىنەتتىكى، تەقدىر ئىلاھى پۈتۈن دۇنيانى ئۇ ۋە ئۇنىڭ جەمەتىگە ئاتا قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن خالىغانچە بەھرىمان بولۇشى كېرەك ئىدى. چىڭگىزخان ساۋاتسىز بولۇشى، ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدىن باشقا ھېچقانداق تىل بىلمەسلىكى مۇمكىن. شۇڭا، چىڭگىزخان خەنزۇلار، تۈركلەر ھەم ئىرانلىقلار بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق ئالاقە قىلغانىدى. ۋاھالەنكى، چىڭگىزخاننىڭ تەربىيىلىنىشى يېتەرسىز بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك پەزىلەتلىرىدىن بىرى— تەجرىبىلىرىدىن ساۋاق ئېلىشقا، ئۆگىنىشكە ماھىر بولغانلىقى. چىڭگىزخاننىڭ قابىلىيىتى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئېشىپ باردى. موڭغۇل

قەبىلىلىرى ئىچكى جەھەتتىن پېتىشالمايدىغان دەسلەپكى مەزگىللەردە چىڭگىزخان موڭغۇلىيىنىڭ سىرتىدىكى دۇنيا ھەققىدە ھېچنېمە بىلمەيتتى. ئەمما، تۇرۇۋاتقان مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مەنپەئەتكە ئېرىشكىلى بولغىدەكلا بولسا، ئۇ ھەرقانداق بىر يېڭى ئىدىيە ۋە تەسىرنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى.

چىڭگىزخان بىر ئىمپېرىيىنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇش سۈپىتىدە ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئادەتتىن تاشقىرى ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردىمى بولغان ئامىللارنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتسەك ئەرزىيدۇ. بىرىنچىدىن، چىڭگىزخان دەۋرىدە يايلاق رايونىدىن چىققان بىر بويسۇندۇرغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى رايونلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا جۇڭگو سۇڭ، جىن دەپ ئىككى خانىدانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى، جىن خانىدانلىقىنىڭ ئەھۋالى بىر ئاز ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن، سۇڭ، جىن خانىدانلىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىنى ئۆتكۈزۈپ بولغانىدى. تاڭغۇت بىلەن قارا قىتان خانىدانلىقلىرىمۇ بۇ ۋاقىتلاردا يېڭىش تەسكە چۈشىدىغان ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك دۆلەتلەر بولۇشتىن قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پاكىتلار ئىسپانلىدىكى، كېڭەيمچىلىك ئېلىپ بېرىۋاتقان خارەزىم ئىمپېرىيىسى ھەقىقىي يوسۇندا تاجاۋۇزچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلغاندا، ئۆزىنىڭ قۇرۇق نامىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىدى.

ئىككىنچىدىن چىڭگىزخاننىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللاردىن يەنە ئۇنىڭ موڭغۇل قوشۇنلىرى، چىڭگىزخاننىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئىنتىزامى (ئەينى ۋاقىتتا يىگانە ئىدى) ۋە ئۇلارنىڭ ئونى بىر بىرلىك قىلغان

تەشكىلى شەكلى قاتارلىقلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىندى. مۇشۇلار بىلەن ئوخشاش دېگۈدەك مۇھىم بولغىنى موڭغۇللارنىڭ تەمىنات سىستېمىسى قۇرۇپ، قوشۇنغا ئوزۇق-تولۇك يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى، يېڭى ئات ۋە قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۈسكۈنىلىرىنى سەپلەپ بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت. موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋ ھۇجۇم ئۈسكۈنىلىرى دۈشمەنلەرنىڭ ھەرقانداق جابدۇقلىرىدىن ئىلغار ئىدى. موڭغۇللار يەنە دۈشمەندىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئۇرۇش سەنئىتى جەھەتتىكى ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. شۈبھىسىزكى، تېزلىك، ھەرىكەتچانلىق ۋە مەخپىيەتلىكلەرنى ساقلاشلارمۇ چىڭگىزخاننىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى مۇھىم ئامىللاردۇر. بۇلاردىن باشقا، يەنە چىڭگىزخاننىڭ دۈشمەنلىرىگە دائىر ئاخبارات ئىگىلەش ھەم ئۆزلىرى تاجاۋۇز قىلماقچى بولغان رايوننىڭ يەر شەكلى ۋە زىيىتىنى چۈشىنىش ئۈسۈلى XIII ئەسىرگە نىسبەتەن ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك ئىش ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئاخباراتلىرىنى سودىگەرلەر تەمىنلەيتتى. سودىگەرلەر بولسا چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ جەمەتلىكلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھامىيىسى ھېسابلايتتى^③. ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇللاردىكى ئەڭ روشەن ئاجىزلىق شۇكى، ئۇلار شەھەرنى قورشاش تېخنىكىسى ھەققىدە ھېچ نېمە ئۇقمايتتى. لېكىن، پىشقان خەنزۇ ۋە مۇسۇلمان ئۈستىلارنىڭ كەلتۈرۈلۈشى بىلەن بۇ كەمچىلكمۇ تېزلا تۈگىتىلدى.

ئۈچىنچىدىن، چىڭگىزخان بىر ئۇرۇش قوماندانى ۋە دۈشمەنلەر ئىچىدە قارمۇقارشىلىق ھەم خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىشقا ماھىر سىياسەتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنە مۇشۇ جەھەتتىكى تىپىك نەمۇنە ئىدى. ئۇنىڭ مەڭگۈ يىراقنى كۆرۈشكە ئىستراتېگىيە ئىدىيىسى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەرقانداق تەرەپلەرگە

قارىغاندا ئۇنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى (ئۇنىڭ نەۋرىسى قۇبلاينىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە كەلگەندە ئاندىن ئىشقا ئاشتى) ، شۈبھىسىزكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بويسۇندۇرۇش ئىدى. ئەمما، ئۇ موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، مۆلچىرىدىكىنىڭ ئەكسىچە، چىڭگىزخان جۈرجىدلارغا ھۇجۇم قىلغىلى بارالمىدى. چۈنكى، باشتا ئۇ غەلىبىگە ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۆزىنىڭ ئارقىسىدا قالغان موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدىكى كېرەي قەبىلىسى بىلەن نايمان قەبىلىسىنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچرىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا، چىڭگىزخان جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىغا بىۋاسىتە ھۇجۇم قىلىش ئىستىكىنى تىزگىنلەپ، پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، ئۆزىنى پۈتۈن موڭغۇل قەبىلىلىرى قايىل بولىدىغان ھۆكۈمرانغا ئايلاندۇردى. ھەتتا موڭغۇلىيە يايلاقلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىنمۇ، ئۇ يەنىلا پۈتۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىشقا تەييارلانمىدى. چىڭگىزخاننىڭ تاڭغۇتلار ۋە جىن خانىدانلىقى بىلەن قىلغان جەڭلىرىمۇ (ئۇ ئۇلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە بەجاندىللىق بىلەن رازى بولسىمۇ) ، بۇرۇلۇپ كېلىپ ئالتاي تېغىنىڭ غەربىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قارا قىتانلارغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى قوللانغان قىسمەن مۇداپىئە ۋاسىتىسى ئىدى. غەربتىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەرىكەتچانلىقى ۋە جەڭ قىلىش ئۈسۈللىرى موڭغۇللارنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى، ناۋادا موڭغۇللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىقلىرى بىلەن بولىدىغان كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قاينىمىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتسە، ئۇلار ناھايىتى ئاسانلا يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇللار ئىتتىپاقىنى پاچاقلىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا،

پەقەت غەربتىكى كۆچمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىنچسىز قوشنىسى بولغان خارەزىم پادىشاھلىقى تىنچتىلغاندىن كېيىنلا، چىڭگىزخان ئاندىن تاڭغۇتلار بىلەن جىن خانىدانلىقىنى يوقىتىشقا تۇتۇش قىلاتتى. ھالبۇكى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا چىڭگىزخان ئۆزى تاماملاپ بولمىغان ئىشلىرىنى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇپ، بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشتى.

ئاخىرىدا بىر قىسىم پىسخىك ئامىللارنىڭمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق تاماملىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ئېيتماقچىمىز. جەڭگاھلاردىكى بىر-بىرىگە ئۆلىشىپ كېلىۋاتقان غەلىبىلەر، يېتەرلىك جاسارەت ۋە ئىرادە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئىستىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەندى. بۇ خىل جاسارەت بىلەن ئىرادە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ چىڭگىزخانغا بولغان ئىشەنچىدىن تۇغۇلغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، ئۇلارنىڭ ئۆز سەركەردىلىرىگە بولغان ئىشەنچىدىنمۇ كەلگەندى. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئوغۇل ۋە نەۋرىلىرى ھەم مۇقالى، سۈبەتەي ۋە جەبەلەرگە ئوخشاش ئەنئەنىۋىلىق سەركەردىلىرىگە تولۇق ئىشەنەتتى، ئۇنىڭ ئوغۇل ۋە نەۋرىلىرى ھەم سەركەردىلىرىمۇ ئىمپېرىيىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە بىرلىكى غايىسىگە ئىزچىل سادىق بولۇپ كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى ئىنتايىن كۈچلۈك، نەزىرى ئۆتكۈر بولۇپ، تاماملاشقا تېخى قۇربى يەتمەيدىغان ئىشلارغا بېھۋەدە ئۆزىنى ئۇرمايتتى. موڭغۇللارنىڭ دۈشمەنلىرى بۇ ۋاقىتتا ئىچكى بۆلگۈنچىلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغانىدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن قىلچە بىخەۋەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىمۇ ئالدامچىلىق، پارىخورلۇق، تېرورلۇق سىياسىتىنى قەستەن يولغا قويۇش سەۋەبلىك

چۈشكىنلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ موڭغۇللار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت تىرىكەشكۈدەك ئىقتىدارى يوق ئىدى.

ئىزاھلار:

- ① «ياسا» نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى قالدۇرۇلمىغان، ھازىر ئەينى ۋاقىتتىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن، «ياسا» نىڭ بىر قىسمىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. گ. ۋېرنا دائىرىسى ۋە مەزمۇنى، س. ئالىنىڭ «موڭغۇل قانۇنلىرى»، ۋ. ئا. رىئاسونوۋسكىنىڭ «موڭغۇل قانۇنلىرىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن. كىشىلەر «ياسا» نى يولغا قويغۇچىلارنى ئىمتىياز بىلەن تەمىن ئېتىشى مۇمكىن، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ، ئېھتىمال، «ياسا» موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سەۋەبى شۇ بولسا كېرەك.
- ② توغرىل جەمەتىدىكى ئاياللار چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان. توغرىلنىڭ جىيەن قىزى سوركۇكتانى چىڭگىزخاننىڭ 4-ئوغلى تولۇغا ياتلىق بولغان ۋە كېيىن مۆڭكە، قۇبلاي ۋە ھۈلەگۈلەرنىڭ ئانىسى بولۇپ قالغان. ھۈلەگۈننىڭ خوتۇنى توققۇزخانۇن - توغرىلنىڭ قىز نەۋرىسى، ئىراننىڭ 2 - ئىلىخاننى ئاباقا (1265—1281) نىڭ ئانىسى. ئاباقانىڭ ئوغلى ئارغۇن (1284 — 1291) توققۇزخانۇننىڭ جىيەن قىزى ئۇرۇق خاتۇنغا ئۆيلەنگەن، ئۇرۇق خاتۇن - ئۇلجايتۇ (1304—1316) نىڭ ئانىسى. كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئىلىخانلار ئوردىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئەبۇسەئىد ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلگىچە (1316—1335) داۋاملاشقان.
- ③ لاتىمور مۇنداق ئىستراتېگىيىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلغان. ئولاتىمورنىڭ «چىڭگىزخاننىڭ جۇغراپىيىسى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.

كېڭەيتىشتىن ئىبارەت بولدى. 3-باسقۇچ 1264-يىلدىكى قۇبىلاينىڭ ئىنىسى مۆڭكەخاننىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، تاكى XIV ئەسىرنىڭ بېشىدىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگىچە داۋاملىشىدۇ.

چىڭگىزخان ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ئۆزى بويسۇندۇرغان رايونلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. چوڭ ئوغلى جۇچىغا ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى موڭغۇللار بويسۇندۇرغان يەرلەر ئۇلۇس (سۇيۇرغال) قىلىپ بۆلۈپ بېرىلدى. بىراق، جۇچى چىڭگىزخاندىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەچكە، بۇ كەڭرى زېمىنلار جۇچىنىڭ ئوغلى باتۇغا بېرىلدى. باتۇ ئۆزىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قوشنىلىرىغا ھەدەپ تاجاۋۇز قىلىپ، ئۆزىگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلارنى كېڭەيتتى ھەم «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ئىمپېرىيىنى قۇردى. چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلى چاغاتايغا ماۋراۋننەھەر، قەشقەرىيە، يەتتەسۇ رايونى ۋە جۇڭغارىيەنىڭ غەربىدىكى رايونلار بۆلۈپ بېرىلدى. 3- ئوغلى ئۆگەتەيگە بولسا، جۇڭغارىيەنىڭ شەرقىي، موڭغۇلىيە يايلىقى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بويسۇندۇرۇلغان ئۆلكىلەر تەگدى. موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە كەنجى ئوغۇل تولۇي ئاتىسىنىڭ جەمەتى، بايلىقلىرى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ چارۋىچىلىق قىلغان يەرلىرى ھەم موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن سەرخىل قوشۇنلىرىنى باشقۇرىدۇ. دەل مۇشۇ كۈچلۈك قوشۇنغا تايىنىپ، تولۇيىنىڭ ئىسكىكى ئوغلى—مۆڭكە بىلەن قۇبىلاي موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندى ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بويسۇندۇرۇشنى تاماملىدى. تولۇيىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ھۈلەگۈمۇ مۇشۇ قوشۇننى ئىشقا سېلىپ خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنى

VII باب موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى

1227-يىلى چىڭگىزخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى موڭغۇللار كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئىلگىرىلەش مۇساپىسىگە ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ دەسلەپكى بويسۇندۇرۇش ئىشلىرى كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى تەرىپىدىن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك داۋاملاشتۇرۇلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆمۈر مۇساپىسى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچمەنلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇشنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەندى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جىن، سۇڭ خانىدانلىقلىرىنى ئاغدۇرۇپ، ئابباسىلار خەلىپىلىكى ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، قوشۇنلىرىنى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، پەنجاب، سۈرىيە، ئاناتولىيە ۋە ياۋروپانىڭ سلاۋيانلار رايونىغا باشلاپ كىرگەندە، ئۇلار بۇ نىشاننى ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بولغانىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنى ئېنىق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. 1-باسقۇچ: چىڭگىزخان دەۋرى. بۇ دەۋردە كېيىنكى بويسۇندۇرۇشلارنى مۇمكىنچىلىككە ئايلاندۇرىدىغان ھەربىي ئاپارات قۇرۇلدى. 2-باسقۇچ: 1229-يىلىدىن 1259-يىلىغىچە (يەنى ئۆگەتەي، گۈيۈكخان ۋە مۆڭكەخانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى)، بۇ باسقۇچنىڭ مۇھىم بەلگىسى قولغا كىرگۈزگەن زېمىنلارنى داۋاملىق مۇستەھكەملەش ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا زېمىن

يوقىتىپ، ئىراندىكى ئىلىكخان خانلىقىنى قۇردى①. بۇ خىل ئورۇنلاشتۇرۇشلار ھەرگىزمۇ چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، چىڭگىزخاننىڭ يەرلەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىشتەك بۇ خىل ئورۇنلاشتۇرۇشى موڭغۇل ئۇرۇقىنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۇرۇقلارنىڭ ھەمكارلىقى ئاساسىدا مەڭگۈ بىرلىكنى ساقلاشنى مەقسەت قىلاتتى. مۇشۇ مەقسەتتە چىڭگىزخان ئۆگىتەينى ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىدى. چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇچى ئۆلۈپ كەتكەندى، چاغاتاي ئىنئايىن رەھىمسىز ھەم ئۆزۈمچىل بولغاچقا، قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۇنىڭغا سادىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۆگىتەي بولسا، چىقىشقاق، رەھىمدىل بولۇپ، تۆۋەندىكىلەرمۇ ئۇنىڭغا مايىل ئىدى. ئۆگىتەينىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشى بىردەك ئېتىراپ قىلىندى. چاغاتاي ئۆزىمۇ ساداقەتمەنلىك بىلەن ئۆگىتەينى قوللىدى. ئۆگىتەي ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن چاقىرغان «قۇرۇلتاي» دا تەختكە رەسمىي ۋارىسلىق قىلىپ، 1229-يىلىدىن 1241-يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ 12 يىلدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشى ئاستا-ئاستا ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار، ئىرانلىقلار ۋە ئەرەب مەمۇرىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىمۇ تەدرىجىي مۇقىملىققا قاراپ ماڭدى. ئۆگىتەي قاتتىق قول بولۇشقا تېگىشلىك ۋاقىتتا قاتتىق قول بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ يەنىلا ئەدەپ-قائىدە، كەڭ قۇرساقلىقنى يوقاتمىغان بولۇپ، نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىرقەدەر ئىنسانپەرۋەر ھۆكۈمران ئىدى. ئۆگىتەينىڭ قارا قۇرۇمىدىكى ئوردىسى (بۇ يەر ئەسلى كېرەي قەبىلىسىنىڭ مەركىزى ئىدى) ناھايىتى تېزلا ھەيۋەتلىك بېزىلىپ، قىياپىتىنى

پۈتۈنلەي يېڭىلىدى. بۇ ئۆگىتەينىڭ يۈكسەك خانلىق ھوقۇق چۈشەنچىسى بىلەن بىردەكلىك ھاسىل قىلدى. سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئېھتىياجىدىن بولسا كېرەك، يېڭى خاقان ئۆگىتەي يەتتەسۇ رايونىدا ھەتتا بىرنەچچە شەھەر قۇرۇپ چىقتى. يەنە شۇ سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىدىدە ئۆگىتەي مۇسۇلمان ئەمەلدارلىرىغىمۇ قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ ئۇلارنى قوللىدى. ئۆگىتەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا بىز موڭغۇل ئىمپېرىيىسى چېگرىلىرىنىڭ يەنىلا ھەدەپ كېڭەيگەنلىكىنى كۆرىمىز. چىڭگىزخان ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ئىراندىكى پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلار قايتۇرۇپ كېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 1223-يىلى مۇقالى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ شىمالىدىمۇ ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۆگىتەي تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ بويىسۇندۇرۇشلىرىنى قايتىدىن باشلىدى. 1230-يىلى ئۆگىتەي چورماغۇن نويانىنى ئىراننىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدى. چورماغۇن نويان ئاخىرى خارەزىمشاھنىڭ ئوغلى جالالىدىن ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. غەربتىكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1231-يىلى ئۆگىتەينىڭ قوشۇنى چاۋشىيەنگە بېسىپ كىردى ھەم 1234-يىلى جىن خانىدانلىقىنى يوقاتتى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى چاڭجياڭنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى. 1235-يىلى يەنە بىر قېتىم «قۇرۇلتاي» چاقىرىلدى. بۇ ۋاقىتتا چاۋشىيەن يەنىلا تىرىكشىپ قارشىلىق قىلىۋاتاتتى، موڭغۇل قوشۇنلىرى چاۋشىيەنگە قايتا تاجاۋۇز قىلدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدىمۇ بىر ئۈزۈلۈپ-بىر داۋام قىلغان، ئانچە ھەل قىلغۇچ بولمىغان جەڭلەر

بولۇپ تۇردى. بۇ جەڭلەر تاكى ئۆگېتەي ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقانغا قەدەر داۋام قىلدى. باتۇ روسىيە، پولشا، ۋېنگرىيىلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. چورماغۇن نوپان بولسا ئىراننىڭ شىمالى قىسمى، ئەزەربەيجان، ئەرمېنىيە، گروزىيىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، تاكى يىراق سەلجۇقى ئىمپېرىيىسىدىكى ئاناتولىيە ئېگىزلىكى چېگرىسىدىكى رايونلارغىچە ئىچكىرىلەپ باردى. ئەمما بۇ مەزگىللەردىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك نىشانى ئاللىقاچان مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن يەرلىك ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ ئارىسىغا يۆتكەلگەندى، موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى يەرلىك ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. 1241-يىلىدىكى ئۆگېتەينىڭ ئۈلۈمى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى تۇنجى قېتىم ئېغىر سىناققا دۇچ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كەتكەندى، چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە چوڭ خاننىڭ (خاقاننىڭ) ۋارىسلىق ھوقۇقى ئۆگېتەينىڭ ئەۋلادلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، ئۆگېتەينىڭ تۇل قالغان ئايالى تۆرەگېنە خاتۇن نائىب بولغاندىن كېيىن، ئۆگېتەينىڭ ئوغلى گۈيۈك خاقان بولدى. ئۆگېتەي ھايات ۋاقتىدا گۈيۈكخان ھېچقانداق ئالاھىدە قابىلىيىتىنى نامايان قىلالمىدى. روسىيەدىكى جەڭدە گۈيۈك باتۇ بىلەن كېلىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، يۈزى چۈشۈپ قارا قۇرۇمغا قايتىپ كەلگەنىدى. ھازىر باتۇ چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدە سالاھىيەت جەھەتتە ھەممىدىن چوڭ ئىدى، ئۆگېتەي ئۆلگەندىن كېيىن باتۇ تولۇينىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆگېتەي جەمەتىگە قارشى چىقتى.

تۆرەگېنە خاتۇن نائىب بولغان دەۋر (1241—1246) بىلەن

گۈيۈك خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1246—1248) موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمىچىلىك مۇساپىسى توختىغانلىقتىن دېرەك بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوڭ خاننىڭ ھوقۇقىمۇ خان جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھۋازلىق كۈرىشى ۋە ئەتىۋارلىق ۋەزىرلەر ھوقۇقىنىڭ ئۈزلۈكسىز سۈرئەتتە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن ئاجىزلاپ كەتتى. بىراق، 1242-يىلى بەيجۇ (ئىراندىكى قوشۇننىڭ قوماندانى چورناغۇن نوپاننىڭ ۋارىسى) كۇزاتاغا سەلجۇق تۈركلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەرزۇرۇم، توكات ۋە قەيسەرىلەرنى ئالدى ھەم سەلجۇق تۈركلىرىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. موڭغۇللارنىڭ ئاناتولىيە ئېگىزلىكىدىكى غەلىبىسى ۋە باتۇنىڭ ۋېنگرىيىگە كىرىشى بىلەن ياۋروپالىقلارنىڭ موڭغۇلىيىدىن ئىبارەت شەرقىكى بۇ يېڭى قۇدرەتلىك دۆلەتكە بولغان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ياۋروپالىقلار بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي، موڭغۇلىيىنى بىر خرىستىئان دىنى دۆلىتى (بۇ ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نېستورىيان مەزھىپىنى بىرلەشتۈرۈپ ئويلىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى) بولسا كېرەك، دەپ قاراشتى. ئۇلار يەنە تېخى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن پىرىستېر يوهان ھەققىدىكى ئۆلمەس رىۋايەتلەرنى بىر-بىرىگە باغلاپ ئويلاشتى. پىرىستېر يوهان بىر خرىستىئان ھۆكۈمرانى ئىدى، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇنىڭ زېمىنى ئىسلام رايونلىرىنىڭ سىرتىدىكى مەلۇم بىر يەردە ئىكەن. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ پاپالار، پادىشاھلار ۋە ئەھلى سەلىب چەۋەندازلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇلىيىگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. «موڭغۇلىيە تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى، مۇناخ پىلانوكارىپنى ئىننوسېنت IV نىڭ ئەلچىسى ئىدى، ئۇ 1246-يىلى گۈيۈكخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا قاراقۇرۇمغا

كەلگەندى.

گۈيۈكخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە گۈيۈكخان بىلەن ئۇنىڭ جەمەتىدىكى ئەڭ غوللۇق ئەزالىرى ئۆزئارا چىقىشالمى، ئاداۋەتلىرى بارغانچە چوڭقۇرلاپ كەتتى. گۈيۈكخان ئۆلۈپ كېتىدىغان ۋاقىتقا كەلگەندە بولسا، ئۇنىڭ بىلەن باتۇ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىك خۇددى كىرىچى تارتىلغان ئوقتەك ئۇرۇش گىرۋىكىگە كېلىپ قالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، گۈيۈكخان باتۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ياكى بولمىسا تولۇينىڭ تۇل خوتۇنىنىڭ جاسۇسى بەرگەن زەھەر بىلەن ئۆلگەن. گۈيۈكخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇل خوتۇنى ئوغۇل غايىمىش نائىب بولدى. ئوغۇل غايىمىش 1250-يىلى فرانسىيە پادىشاھى لوئىس IX ئەۋەتكەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشتى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئەمدىلىكتە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەندى، باتۇ بىلەن مۆڭكە (ئۇلار جۇچى ۋە تولۇي جەمەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى) بىرلىشىپ بىر گۇرۇھ بولۇپ، ئۆگبەتەي بىلەن چاغاتاينىڭ ئەۋلادلىرىغا قارشى تۇردى. 1250-يىلى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا بىر قېتىم «قۇرۇلتاي» چاقىرىلىپ، بۇ تەپرىقچىلىكلەرنى ھەل قىلىشقا تىرىشىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى. بىر يىلدىن كېيىن كېرۈلپەن دەرياسى ئەتراپىدا 2-قېتىم «قۇرۇلتاي» ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قېتىملىق قۇرۇلتاينىڭ باتۇنىڭ ئىنىسى بېركې رىياسەتچىلىك قىلدى. بېركې مۆڭكەنى چوڭ خانلىققا كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە، باتۇنىڭ چوڭ خانلىق تەختىنى ئۆتۈنگەنلىكى بىلەن باراۋەر ئىدى. مۆڭكە تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەڭ ئالدى بىلەن قىلغان ئىش ئۆزى بىلەن باتۇغا قارشى چىققانلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش بولدى. قارشى گۇرۇھتىكىلەر باستۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، مۆڭكەخان ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قالغان

ۋاقتىدا (1251-1259) پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ، داۋاملىق كېڭەيمىچىلىك قىلدى. 1253-يىلى كەڭ كۆلەملىك يىراققا يۈرگۈچى قوشۇن موڭغۇلىيىدە توپلاندى. يىراققا يۈرگۈچى قوشۇننىڭ بىر تارمىقى مۆڭكەننىڭ ئىنىسى قۇبلاينىڭ قوماندانلىقىدا جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تارماق يىراققا يۈرگۈچى قوشۇن بولسا، مۆڭكەننىڭ يەنە بىر ئىنىسى ھۈلەگۇنىڭ قوماندانلىقىدا ئاتلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نىشانى ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇرائى دۆلىتى (ئۇلار ياۋروپالىقلار ئارىسىدا «يوشۇرۇن ئۆلتۈرگۈچىلەر» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان) بىلەن ئابباسلار خەلىپىلىكى ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئىدى. ھۈلەگۇ 1257-يىلى ئىلامۇت بىلەن ئېلبۇرس تېغىدىكى باشقا كۆپلىگەن مۇرائى قەلئەلىرىنى ئالدى. 1258-يىلى 2-ئايدا باغداتمۇ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالدى، ئەڭ ئاخىرقى ئابباسلار خەلىپىسى مۇستەسىم كېيىنكى چوڭ قىرغىنچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا قۇبلاينىڭ جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقىغا قىلغان ھۇجۇمىمۇ زور غەلبىگە ئېرىشتى. ئەمما قۇبلاينىڭ غەلبىسى مۆڭكەخاننىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن 1257-يىلى ئۇ قۇبلاينى قايتۇرۇپ كەلدى. كېيىن مۆڭكەخان بىلەن قۇبلاي ئاكا-ئۇكا ئىككىسى بىرلىكتە جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە قۇبلاي يېقىندى ئورۇندا تۇردى. ئىككى يىلدىن كېيىن مۆڭكەخان سىچۈەندە تولغاق كېسىلى بىلەن ئۆلدى.

قۇبلاينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. قۇبلايدىن ئىلگىرىكى مۆڭكەخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى—موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللەنگەن

دەۋرى ئىدى. 1253—1254 يىللىرى لۇئىس IX غا ۋاكالىتەن مۆڭكەخان ئوردىسىنى زىيارەت قىلغان موناخ رۇبرۇك ئۆز خاتىرىسىدە قارا قۇرۇمنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەنىدى، ئۇنىڭ خاتىرىلىرى بۇ بارگاھ شەھىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىپ دۇنياۋى پايتەختكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما، سان جەھەتتىن خېلىلا ئاز بولغان موڭغۇللار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نوپۇسى كۆپ بولغان ئەل قىلىنغان ئاھالىلەرگە داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش جاھان تۇتۇش نۇقتىسىدىن ئۇلارغا ئانچە ماس كەلمەيدىغاندەك تۇراتتى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقلىرى ئاللىقاچان ئۇلارغا ئەل بولغان ئاھالىلەردىن ۋە ئولتۇراق تۇرمۇشتىكى ئىرقىلاردىن قوبۇل قىلىنغان ئەمەلدارلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى (پاكتىلار ئىسپاتلىدىكى، بۇ ئولتۇراق ئىرقىلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى مەدەنىيىتى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىنى كۈنسىپىرى مەھلىيا قىلىۋالغانىدى). موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئەمەلىيەتتە ئالاھىدە موڭغۇللارنىڭلا ئىمپېرىيىسى بولماي قالدى، شۇنداقلا ئۇ يەنە نوپۇل كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭلا مەنپەئەتگە ۋەكىللىك قىلمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ كۆچمەن قەبىلىلەر چىڭگىزخانغا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ بەرگەنىدى. موڭغۇللار ئەگەر ئۆزلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تۈركلەرگە، ئىرانلىقلارغا ياكى خەنزۇ ئاھالىلىرىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتسە، بۇ، ئەمەلىيەتتە، موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمران مىللەت سۈپىتىدە ھالەك بولۇشىدىن دېرەك بېرەتتى. مۆڭكەخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، بىر-بىرىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىشىۋاتقان تەخت ۋارىسلىرىنىڭ تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىدە ئىپادىلىگەن قارا نىيەتلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئەينى ۋاقىتتا

دۇچ كەلگەن تاللاشنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى. قۇبلاي تولۇيىنىڭ ھايات ئۈچ ئوغلىنىڭ ئەڭ چوڭى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۆڭكەخاننىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش سالاھىيىتى ئەڭ ئېنىق نامزات بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، قۇبلاي جۇڭگودىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىغبۆكە بىر قېتىم «قۇرۇلتاي» چاقىرىپ، بوش قالغان خانلىق تەختىگە ئۆزى چىقىشقا تەييارلاندى. ئارىغبۆكەنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى بىر قىسىم موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ئۇلار قۇبلايىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىچىدىكى جۇڭگو ئۆلكىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى موڭغۇللارنىڭ مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن قويۇشتەك خاھىشىدىن قاتتىق نارازى ئىدى. كېيىن قۇبلايمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن بىر «قۇرۇلتاي» چاقىردى. قۇبلاي بۇ قۇرۇلتايدا «چوڭ خان» دېگەن نامغا ئىگە بولدى ھەمدە ئارىغبۆكەگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن موڭغۇلىيىگە قاراپ يولغا چىقتى. قۇبلاي كۆپ ئىسراپچىلىققا ئۇچرىمايلا، ئارىغبۆكەنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئارىغبۆكە ئۆلدى. ئۇ بەلكىم سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. قۇبلاي بىلەن ئارىغبۆكەنىڭ كۈرىشى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى بۇزۇلۇش گىردابىغا بېرىپ قالغانلىقىنى ئاشكارىلىغان بولسىمۇ، لېكىن، 1264-يىلغا كەلگەندە، قۇبلاي مۆڭكەخاننىڭ ئەسلىدىكى زېمىنلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى كونترول قىلىپ بولدى. مۆڭكەخان ئۆلۈپ كەتكەن چاغدا ھۈلەگۈ سۈرىيىدىكى جەڭ بىلەن ئىسلاھات ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىككى قېرىندىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە قاتناشمىدى. ھۈلەگۈ بىلەن قۇبلاي ئىتتىپاق تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ جىددىي ۋەزىيىتى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى بويسۇندۇرغان زېمىنلىرىنى

مۇستەھكەملەش ئىدى. ھۈلەگۈ بويىسۇندۇرغان زېمىنلار دەل كېيىن ئىراندا قۇرۇلغان ئىلىكخان خانلىقى ئىدى. قۇبىلاينىڭ ھۆكۈمرانلىقى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىسىنى ساقلىدى دېگەندىن كۆرە ئۇ خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، دېگەن تۈزۈك. 1264-يىلى خانبالىق (بېيجىڭ) قارا قۇرۇمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە ئايلاندى. 1271-يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى يەنە خەنزۇچە دۆلەت نامى بولغان "يۈەن" نى قوبۇل قىلدى. 1279-يىلى جەنۇبىي سۇڭ خانىدانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن يوقىتىلغاندا، قۇبىلاي ئۆزىنىڭ پۈتۈن جۇڭگوغا ئىگە بولغان تۇنجى «ياۋايى» ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. بۇنىڭدىن بىز شۇنى ئوچۇق كۆرەلەيمىزكى قۇبىلاي جۇڭگونى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى قىلغانىدى. ئۇ يولغا قويغان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى تېخىمۇ روشەن ھالدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك فېئودال خانىدانلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، كۆچمەن مىللەتلەرگە خاس كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە تۈپتىن ئوخشىمايتتى. XIII ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى ئاننام (ۋيېننام)، جاپۇ، كامبودزا ۋە بىرمىلارغا كىردى. 1288-يىلى ھىندىچىنىدىكى كۆپلىگەن ھۆكۈمرانلار قۇبىلاينىڭ باش ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن، ھاۋا كىلىماتى، مۇھىت سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، موڭغۇللار بۇ يەردىن تېزلا قوشۇن چېكىندۈردى. قۇبىلاي 1274-يىلى ۋە 1281-يىلى دېڭىزدىن ياپونىيىگە ھۇجۇم قىلدى، 1293-يىلى يەنە دېڭىزدا يىراققا يۈرۈش قىلىپ ياۋاغا قوشۇن تارتتى. بۇ بىر نەچچە قېتىملىق دېڭىز يۈرۈشلىرىنىڭ ھەممىسى زور مەغلۇبىيەتلەرگە ئۇچرىدى. بۇ مەغلۇبىيەتلەر يايلاقتىن ئايرىلسا، موڭغۇللارنىڭ

ھەربىي تېخنىكىسىنىڭ ناھايىتىمۇ زور چەكلىمىلىككە ئۇچرايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. چۈنكى، موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي ئەۋزەللىكلىرىنى يايلاقلاردىلا ئەڭ يۇقىرى چەكتە جارى قىلدۇرغىلى بولاتتى. ئۆز نۆۋىتىدە، بۇ مەغلۇبىيەتلەر يەنە موڭغۇل مىللىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىدىن يىراقلاپ كېتىۋاتقانلىقىغا بېرىلگەن ئاگاھلاندۇرۇش ئىدى. قۇبىلاينىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ۋېنتسىيىلىك سودىگەر ماركوفېئو بىلەن نىكولوپولو 1262-يىلى جۇڭگوغا 1-قېتىم كەلدى. 1275-يىلىدىن 1292-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا نىكولونىڭ جىيەنى ماركو قۇبىلاينىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلدى. ماركو پولو ئۆزىنىڭ ئېكىسپېدىتسىيە كەچۈرمىشلىرىدىن يازغان مەشھۇر خاتىرىلىرىدە قۇبىلاينىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىنى كەڭ ھەجىمدە تەسۋىرلەيدۇ. ماركو پولونىڭ ئەسىرىدىكى بايانلار بىلەن پىلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكنىڭ موڭغۇللار ھەققىدىكى تەسۋىرلىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساقلا، بىز قۇبىلاينىڭ قوللىشى بىلەن خەنزۇلىشىش مۇساپىسىنىڭ تەرەققىياتى نەقەدەر تېز بولغانلىقىنى، موڭغۇللارنىڭ خەنزۇلىشىش يولىدا قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەنلىكىنى بايقايمىز. قۇبىلاي بىلەن جۇڭگو ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تەرجىمان ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇبىلاي تېخى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئوقۇيالىغۇدەك بولمىغانلىقتىن، قۇبىلاينىڭ ھۆكۈمرانلىقى زور دەرىجىدە خەنزۇ ئەنئەنىلىرىگە تايانسىمۇ، لېكىن، قۇبىلاينىڭ ئۆزىنىڭ جۇڭگو بولغان چۈشەنچىسى ناھايىتى تېپىز ئىدى. قۇبىلاينىڭ جۇڭگو ئىلىملىرىنى ھىمايە قىلىشى ھەمدە ئۇ موڭغۇل خان جەمەتى شاھزادىلىرى ئۈچۈن تەمىن ئەتكەن خەنزۇ ئەدەبىياتى مائارىپى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە قارىغاندا خەنزۇ مەدەنىيىتىگە تېخىمۇ يېقىنراق تۇرۇشنى كاپالەتلەندۈردى.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يېڭىشى قىيىن بولغان دۈشمەنلىرى ئىدى، غەربتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە خرىستىئان دۆلەتلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرىنىڭ ناھايىتىمۇ زور ئەسلىگە كېلىش ئىقتىدارى بار ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تۇنجى قېتىم جەڭ قىلغان ۋاقتى 1211-يىلى ئىدى. بىراق، شۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر كېيىنمۇ ئۇنىڭ نەۋرىلىرى يەنىلا جەنۇبىي سۇڭ خاندانلىقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا دۈچ كەلدى. خۇددى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تارتىش كۈچى ئاستا-ئاستا موڭغۇللارنىڭ جاسارتى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى سۇسلاشتۇرغانغا ئوخشاش ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جەڭلەرمۇ تەدرىجىي ھالدا موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدىكى مەسىلە مەزكۇر كىتابىمىزنىڭ مەزمۇن دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتسىمۇ، بىز شۇنى قوشۇمچە قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىزكى، يۈەن خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى سودا تۈرمۈشىنىڭ تەرەققىي تېپىشى، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، موڭغۇللارنىڭ قوغدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. يېڭىدىن باي بولغان موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئالتۇن، كۆمۈش، ئۈنچە-مەرۋايىتلارنى ناھايىتىمۇ يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن سودىگەرلەرنىڭ كۆچمە مەبلەغ قىلىشىغا قەرز بېرەتتى. يۈەن خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىرى چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتەدىغان سودا-سېتىقنىڭ پايدىسىنى ئىلكىدە تۇتۇۋاتقان مۇسۇلمان سودىگەرلىرى (ortaqa) بىلەن قويۇق ئالاقە قىلاتتى، ئۇلار پات-پات ئىمپېرىيىنىڭ باج-سېلىقىنى مۇشۇ سودىگەرلەرگە ھۆددە قىلىپ بېرەتتى، سودىگەرلەرمۇ دائىم دېگۈدەك چوڭ خاننىڭ سودا

ۋاكالىتەتچىلىرى بولاتتى. مۇشۇنداق قىلىشنىڭ نەتىجىسى ئامانەت-قەرز ئەسلىھەلىرىنىڭ ئۇچقاندەك ئېشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، بۇ جەھەتتە قەغەز پۇل كەم بولسا بولمايدىغان رول ئوينىغانىدى. ئەمما، ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، خەنزۇ زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرغان بارلىق ئىستېلاچىلار ئىچىدە موڭغۇللارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش دەرىجىسى ناھايىتى تېپىز ئىدى. موڭغۇللارنىڭ "فېئودالىزمى" بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك فېئودال خاندانلىقلىرىنىڭ بىۋىروكراتلىق سىياسىي ئەنئەنىسى ھەرگىزمۇ سىغىشالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بويسۇندۇرغۇچىلار بىلەن بويسۇندۇرۇلغۇچىلار ئارىسىدا سان ۋە بىلىم سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرق بۇ خىل سىغىشالماستىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى.

ئەگەر ئەسلىپ كۆرىدىغان بولساق، قۇبلاينىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ بۈيۈك ھۆكۈمرانلاردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز، ھەتتا ئارىغبۆكە ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، قۇبلاينىڭ موڭغۇل رايونىدىكى ھوقۇقى تېخى مۇقىم بولمىغانىدى. قۇبلاي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۆپ ۋاقىتلىرىدا موڭغۇلىيە زېمىنلىرىدا ئۆگېتەينىڭ ئوغلى قايدۇغا ئوخشاش تاقابىل تۇرۇش قىيىن بولغان رەقىبىلەرگە دۈچ كېلىپلا تۇرغانىدى. قايدۇ بەختكە يارىشا 1215-يىلىدىكى موڭغۇلخانغا قارشى چىققۇچىلارنى قىرغىن قىلىشتىن ئامان قالدى. 1269-يىلغا كەلگەندە، ئۇ ئۆگېتەي بىلەن چاغاتاينىڭ ھايات ئەۋلادلىرى ئارىسىدا ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان داھىي بولۇپ قالدى. قايدۇ جۇڭغارىيە بىلەن يەتتەسۇ رايونلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق بازىسى قىلدى. 1273-يىلىغىچە قايدۇ قەشقەر، ياركەند ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى قۇبلاينىڭ ۋاكالىتەتچىلىرىنى قوغلىۋەتتى. 1276-يىلى قايدۇ يەنە ئورپان،

كۇچالارغا تەھدىت سالدى. قۇبلاي ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى بايقاپ، تېزدىن ئۆزىنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بىراق، 1277-يىلى قايدۇ قۇبلاينىڭ خەنزۇلاشتۇرۇش سىياسىتىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان موڭغۇل ئاقساقاللىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قارا قۇرۇمنى ئالدى. قۇبلاينىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر سەركەردىسى بايان (ماركوپولو ئۇنى «يۈز كۆزلۈك بايان» دەپ ئاتىغان) 1278-يىلى موڭغۇلىيىگە قوشۇن تارتقان ھەم قارا قۇرۇمنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن، قايدۇ يەنىلا جۇڭغارىيىنى كونترول قىلىۋېلىپ، موڭغۇلىيە رايونلىرىغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاتناش لىنىيىسىنى ئۈزۈپ قويدى. قايدۇ قۇرۇقلۇق قاتنىشىنى ئۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈنلا، ماركو پولو XIII ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر موڭغۇل مەلىكىسىگە ھەمراھ بولۇپ جۇڭگودىن ئىرانغا بارىدىغان ۋاقىتتا دېڭىز يولى ئارقىلىق مېڭشقا مەجبۇر بولدى. قۇبلاي بۇ ۋاقىتتا پۈتۈن كۈچى بىلەن ھىندىچىنىنى ئىدارە قىلىۋاتقان ھەم دېڭىزدا يىراق يۈرۈشكە ئاتلانغان بولغاچقا، قايدۇغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشكە ئامالسىز ئىدى. قايدۇ بولسا جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئىستراتېگىيىلىك ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. ئۇ چېگرا رايونلاردا موڭغۇللارغا ئوخشاش جەڭگىۋار قەبىلىلەر ئارىسىدىن لەشكەر قوبۇل قىلالايتتى. بۇ قەبىلىلەر ئىلگىرى چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشىغا تۆھپە قوشقاندى. تاكى قۇبلاينىڭ ۋارىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىگە كەلگەندىلا، قايدۇ ئاندىن زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قايدۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئىسپاتلىدىكى، قۇبلايدا ئىستراتېگىيىلىك يىراقنى كۆرەلمەك كەم ئىدى. ئۇ موڭغۇل

ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمىتىنى موڭغۇل رايونىدىن چېكىندۈرۈپ، ئۆز جەمەتىنىڭ موڭغۇل ۋە تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بولغان خۇسۇسىي ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويدى. ھالبۇكى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى دەل مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ ساداقىتىگە تايىناتتى. قايدۇنىڭ ئۆلۈمى (تەخمىنەن 1301-يىلدىن 1303-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا) يۈەن خانىدانلىقى دۇچ كەلگەن ئەڭ قورقۇنچىلىق تەھدىتنى تۈگەتتى. بۇ خىل ئەھۋال 60 نەچچە يىل داۋاملىشىپ، موڭغۇل-يۈەن خانىدانلىقىنىڭ كۈچلىرى مىڭ خانىدانلىقى تەرىپىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئاخىرلاشتى.

قۇبلاي 1294-يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى دەرھاللا موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ھوقۇقىنىڭ زاۋاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى ۋە ۋارىسى تېمۇر (1294—1307) تەجرىبىسى مول باياننىڭ قوللىشى بىلەن چوڭ خانلىق ئورنىنى مۇستەھكەم تىكلىدى. ئۇ قايدۇنىڭ كۈچىنى تىزگىنلىدى ھەم كۈچلۈك دىپلوماتىك ۋاسىتە ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غەربتىكى خانلىقلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قايتىدىن جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تېمۇر يەنە قۇبلاي جۇڭگو زېمىنىدا يولغا قويغان مەمۇرىي تەدبىرلەرنى مۇستەھكەملىدى. ئەمما، تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ مۇساپىسىگە ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمىدى. 1307-يىلدىن يۈەن خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان 1369-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى توققۇز نەپەر يۈەن خانىدانلىقى پادىشاھىنىڭ خەنزۇلىشىش دەرىجىسى بارغانسېرى چوڭقۇرلايدۇ. يۈەن خانىدانلىقىنىڭ ھوقۇقىمۇ كۈنسېرى ئاجىزلاپ، ئەڭ ئاخىرىدا مىڭ خانىدانلىقى ھېچقانچە كۈچىمەيلا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ جۇڭگو تۇپرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى

ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

قۇبلاينىڭ ئۆلۈمىدىن ئىلىكخان ئەبۇ سەئىدىنىڭ ئۆلۈمىگىچە، يەنى 1294-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئاللىقاچان ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى. جۇڭگونىڭ يۈەن خانىدانلىقى بىلەن بۆلۈنمە ھالدىكى ھەرقايسى خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا شەكىل جەھەتتىكى دىپلوماتىيە، مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىلىرىلا ساقلاپ قېلىنغاندىلا، دۇنياۋى ئىمپېرىيە ئىدىيىسىنىڭ ساقىنىدىلىرى قېلىشى مۇمكىن. ھەرقايسى خانلىقلاردا چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتۈدىغان سودا يوللىرىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يېتەرلىك كۈچ بولغاندىلا، پارچىلىنىپ كەتكەن ئاشۇ خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق ئىقتىسادىي مەنپەئەت پەيدا بولۇپ، ئۇلارنى بىرلەشتۈرەلەيتتى. سودا يوللىرى سودىسى ئەڭ دەسلەپكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر ئامىلى بولغانىدى. ئەمما XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، دۇنياۋى ئىمپېرىيىنى قايتا تىرىلدۈرۈش ئىدىيىسى ۋە رېئاللىقى ئاللىقاچان يوقالغانىدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلاس تۈركلىرىدىن چىققان بويسۇندۇرغۇچى، ماۋرائۇننەھردىكى ئەمىر تىمۇر ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئارىسىدا موڭغۇل دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئاشۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغانىدى، ئەمما، ئۇ مەغلۇپ بولدى. دېڭىز سودا يوللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا جاھانگىرلىكىنىڭ بىر مۇھىم مەۋجۇتلۇق ئاساسى—سودا يوللىرىنى كونترول قىلىشمۇ ئاخىر بېرىپ يوققا چىقتى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىن تارتىپلا ئىچكى قىسىمدا ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە جىددىي مۇناسىۋەتلەر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ بۇ زىددىيەت

ئوقۇنۇشلىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئسۈزۈمى بىر خىل كۆچمەن ھەربىي ھاكىمىيەت بىلەن تىپىك بولغان، ئولتۇراق تۇرمۇشنىكىلەر جەمئىيىتىدىن كەلگەن مەمۇرىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشقان تۈزۈم ئىدى. بۇ تۈزۈم ئۆزئارا قارىمۇقارشى ئىككى خىل مۇھىم ئامىل ئۈستىگە قۇرۇلغانىدى، ئۇنىڭ بىر خىلى مەركەزدىن قېچىش، يەنى موڭغۇللاردىكى قاتمال ۋە فىئودال ئەنئەنىدىن قېچىش، يەنە بىر خىلى چىڭگىزخاننىڭ «موڭغۇل دۇنياسىنىڭ تەرتىپلىرى» دىن كەلگەن ئاڭدىن ئىبارەت ئىدى. غەيرىي موڭغۇل مىللەت ئەمەلدارلىرى—ئۇيغۇرلار، ئەرەبلەر، ئىرانلىقلار ۋە خەنزۇلارنى ئىشلىتىش سەۋەبلىك، چىڭگىزخاننىڭ «موڭغۇل دۇنياسىنىڭ تەرتىپلىرى» ئېڭى كۈچىيىپ كەتتى. بۇ غەيرىي موڭغۇل مىللەتلىرىدىن بولغان ئەمەلدارنىڭ نۇرغۇنلىرى موڭغۇللار ئاڭلاپمۇ باقمىغان، ئۇزۇن مۇددەتلىك ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ۋە بىيوروكراتلىق سىياسىي گەۋدە ئەنئەنىسى بار جەمئىيەتلەردىن كەلگەنىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىنىڭ كەڭلىكى (بولۇپمۇ مۆڭكەخان ۋە قۇبلايخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە) ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاشقا تېخىمۇ پايدىسىز ئىدى. چۈنكى بۇنداق كەڭرى زېمىنلارنى باشقۇرۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، XIII ئەسىرنىڭ قاتناش شارائىتى ۋە باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى ئىنتايىن كەملىك قىلاتتى. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇل ۋە نەۋرىلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىشتەك بۇ ئۇسۇل، ئەمەلىيەتتە، پارچىلىنىشتىن دېرەك بېرەتتى. بىراق، ئەكسىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بىردەكلىككە ئىگە ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىمپېرىيىنى قاتتىق، ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش ئۈچۈن،

سۇيۇرغال قىلىپ بېرىش ئۇسۇلىدىن ساقلىنىشىمۇ تەس ئىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى ئۇنىڭغا ماس ھەربىي ئاپپاراتلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھامان ناچارلىقى بىلىنىپ قالاتتى. چۈنكى، ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى بىلەن چەت-ياقىلاردىكى ئۆلكىلەر ئارىسىدا ھېچقانداق ئورگانىك باغلىنىش يوق ئىدى، چەت-ياقا رايونلاردىكى سۇيۇرغال يەرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش - قىلماسلىقى ئىمپېرىيە سىياسىتىنىڭ ئېھتىياجى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ھەر بىر خانلىقنىڭ يەرلىك ئەھۋالىغا، جۈملىدىن ھۆكۈمرانلارنىڭ نىيەت - ئىقبالى ۋە ئۇلار تۇرۇۋاتقان مۇھىت تەرىپىدىن بەلگىلەنەتتى. تەپرىقچى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسىرىلارنىڭ ئۆزىلا ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن يېتەرلىك تەھدىت ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ سانى ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەكتە ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلىش كويىدا يۈرەتتى. بۇ ئىككى خىل يۈزلىنىشىنىڭ گىرەلەشمە رول ئوينىشى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكىنى گۇمران قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆزئارا مەنپەئەت توقۇنۇشى، ئېنىق بولمىغان چېگرا ۋە تالاش - تارتىشتىكى يايلاقلارمۇ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سۈركىلىشنىڭ تۈگىمەس سەۋەبلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. ھەرقايسى خانلار ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەنلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايدىكى خەلقنىڭ يۇقىرى مەدەنىيەتكە سىڭىشىپ كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى تەئەللۇق بولغان يەردىكىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى تەكىتلەشتە چىڭ تۇرۇشى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەنپەئەتىنى تەكىتلىشىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەنىدى. خۇددى يۈەن خانىمدانلىقىدىكىلەر خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ماگنىتتەك تارتىش كۈچىنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلغىنىغا ئوخشاش، ئىراندىكى

ئىلىكخانلار خانلىقىنىڭ خانلىرىمۇ (تاكى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى قازان خانىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىگە قەدەر، ئۇلارنىڭ كۆپى يۈددەزىم مۇخلىسلىرى ئىدى) تەدرىجىي ھالدا ئىران - ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە جۇڭگو مۇنداق بىر تاللاشقا دۇچ كەلدى: ياكى موڭغۇل بويىسۇندۇرغۇچىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش ياكى بولمىسا ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش كېرەك ئىدى. تەخمىنەن مۇشۇ ۋاقىتلاردا بولسا كېرەك، جۇڭگوغا ئوخشاش تاجاۋۇزچىلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئىرانمۇ جۇڭگو بىلەن ئوخشاش تاللاشقا دۇچ كەلدى. مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ناھايىتىمۇ يىراقتا تۇرغان چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردىدا خانلىقنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنلەرگە خاس ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە "ياسا" ئادىتىنى خېلى ئۈزۈنغىچە ساقلاپ قالالىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارمۇ يەنىلا ئوخشاش ياتلىشىشلاردىن مۇستەسنا بولالمىدى.

ۋەھالەنكى، بىر ئىمپېرىيىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولۇش سۈپىتىدە موڭغۇللارنىڭ ئۇتۇقلىرىغىمۇ سەل قاراشقا بولمايتتى. موڭغۇللار جەڭلەردە ئۆزلىرىنى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىدىكى ئاۋامنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇردى. بۇ جەڭلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ھاياتلىقنىڭ يوقىلىشى، شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ قىممىتىگە بولغان ئادەتتىن تاشقىرى مەنىستەسلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ھەتتا XIII ئەسىرنىڭ ئۆلچىمى بىلەن قارىغاندىمۇ، شۈبھىسىزكى، يەنىلا يۈرەكنى جىغىلىتىدۇ. ئەمما، بىز موڭغۇل جەڭلىرىنىڭ ۋەھىمىسى تۈپەيلىدىنلا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان ئاكتىپ تۆھپىسىنى يوققا

چىقارساق بولمايدۇ. ئۆگېتەي، گۈيۈك، مۆڭكەخانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرلىرىدىكى (1227-يىلدىن 1259-يىلغىچە) موڭغۇل دۆلىتى بىرلىككە كەلگەن ئىمپېرىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەم كېيىنكى قۇبلاي ۋە تېمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرلىرى (1264-يىلدىن 1307-يىلغىچە) مەلۇم خىل ئىمپېرىيە ھەربىي ئىتتىپاقى بولۇش سۈپىتى بىلەن موڭغۇللار بويىنىدۇرغان رايونلار چارەك كەم بىر ئەسىرلىك نىسپىي مۇقىملىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. ئەينى ۋاقىتتىكى بىر ئەرەب تارىخچىسى بۇنىڭغا دەل جايدا باھا بەرگەن: «ئۇلارنىڭ خەلقى ۋە قوشۇنلىرى ھەققىدە تارىخچىلار خاتىرە قالدۇرمىغان، شۇنداقلا ھېچقانداق بىر خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنمىغان، قايسى خانىدانلىق زەپەر قۇچقان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئوخشاش مۇنداق كۆپ زېمىنلارنى ئىستېلا قىلالىغان. ئەمەلىيەتتە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىستېلا قىلغان زېمىنلار، قوشۇنلار ۋە خەلقلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپلۈكى دۇنيادىكى ھەرقانداق باشقا بىر خانىدانلىقلاردا بولۇپ باقمىغان» ③.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە كىشىلەر نىسبەتەن بىخەتەر ھالدا قىرىمدىن كورىيىگە بارالايتتى، تاۋارلار ھەمدە ئىدىيىلەر ۋە كەشپىياتلارمۇ كىشىلەرگە مەلۇم بولغان دۇنيانىڭ بۇ چېتىدىن ھېچقانداق توسالغۇسىز، بىمالال ھالدا ئۇ چېتىگە بارالايتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمەلىي ئەھۋال ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق ئىدى. بېيجىڭدىكى ۋېنتىسىيلىك سودىگەر، بوردىئاۋوكس ۋە شىمالىي ئامپتوندىكى موڭغۇلىيە ئەلچىلىرى، تەبىرىزدىكى گېنۇيە كونسۇلى، قارا قۇرۇمدىكى فرانسىيە ئۆستىلىرى، ئىران تەسۋىرىي رەسىملىرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگونىڭ نەقىشلىرى، جۇڭگودىكى ئەرەب باجگىرلىرى، مىسىردىكى موڭغۇل قانۇنى قاتارلىق بۇ پاكىتلارنىڭ ھەممىسى XIII ئەسىردىكى دۇنيانىڭ

ھەرقايسى جايلىرىنىڭ يېقىنلىشىش ئىچىدە تۇرغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ماركو پولونىڭ مەشھۇر ساياھەتنامىسى بىر پارچە كۆركەم كاتولوگقا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ئۇ بىر يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا سىمۋوللۇق قىلىدۇ. XIII ئەسىردىكى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى زېمىن كېڭەيمىچىلىكى ۋە دەسلەپكى باسقۇچتىكى ياۋروپا ئەدەبىيات-سەنئەتىنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنلىكى ئېنىق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، XV—XVII ئەسىرلەردىكى پورتۇگالىيە، ئىسپانىيىنىڭ دېڭىز سەپىرى پائالىيەتلىرى يىراق شەرق ھەققىدىكى بىلىملەرنىڭ كېڭەيگەنلىكىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى بولۇپ، بۇ خىل بىلىملەر ماركو پولو ۋە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى باشقا سەياھلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن كەلگەنىدى.

ئاسىيادا چىڭگىزخاننىڭ كەچۈرمىشىدىن مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ھەققىدىكى يېڭى بىر خىل ئىدىيە تۇغۇلدى، بۇ خىل ھېسسىيات دەسلەپتە بىر خىل ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ھېسسىيات بولسىمۇ، لېكىن، بۇ خىل ئىدىيە كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچىنى قوزغىدى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە ئەۋلادلارنىڭ چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرى ناھايىتىمۇ كەڭ بولدى، بۇ خىل ئەسلىمىلەرنى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنىڭ ئىمپېراتورى چارلىز ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا تامامەن بولىدۇ. موڭغۇللار دەۋرىدىن كېيىنكى بىرقەدەر چوڭ مۇسۇلمان دۆلەتلىرى — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندىكى تىمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى، سافاۋى خانىدانلىقى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى، ئۆزبېكلەر

ئىمپېرىيىسى ۋە مىسىردىكى مەملۇك خانىدانلىقى قاتارلىقلارنى موڭغۇللار دەۋرىدىن ئىلگىرىكى مۇسۇلمان ھاكىمىيەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھەممىسىدە دېگۈدەك بىر خىل تۈزۈمدىكى مۇقىملىق ۋە تېخىمۇ كۈچلۈك ياشاش ئىقتىدارى بارلىقىنى كۆرىمىز. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈشى ھەرگىزمۇ ئاسادىيىلىق ئەمەس ئىدى. ئۇنداقتا بۇ دۆلەتلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىن نېمىلەرگە ئېرىشتى؟ ئەمەلىيەتتە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئەگەر ئىمكانىيەت بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر بىر كىچىك بەگلەر ئۆزلىرىنى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ئېلان قىلاتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانۇنىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايتتى. ھەتتا ھىندىستاندىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئۆزىنىڭ تىمۇر ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگىنىگە ئوخشاش، ئۆزلىرىنى چاغاتاي ئەۋلادى دەپمۇ تەكىتلەيتتى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھەيدەر ئابادىنىڭ 1-نېزامى (Nizam) ئەسەفى جاھ 1 نىڭ ۋەسىيەتنامىسىدە مۇنداق بىر مەنىنى قىلىش پەرىمانى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ھۆكۈمران بولغۇچى بىرخىل بارگاھ تۇرمۇشى كەچۈرۈشى كېرەك، دېيىلگەن. بۇ مەنىنى قىلىش پەرىمانى چوقۇم ئەڭ دەسلەپتە «ياسا» نى يولغا قويغانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىراق، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەققىدىكى ئەسلىمىلەرنى ياقىتۇرماسلىق خاھىشى بار ئىدى. بۇ قىسمەن ھالدا موڭغۇللارنىڭ ۋەھشىيلىكى ۋە مۇقەددەس جايلارنى دەپسەندە قىلغانلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت بولسا، ئەمەلىيەتتە XVIII، XIX ئەسىرلەردىكى ياۋروپا مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىدىن بۇرۇن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئۈچۈن ئۇلار ئۇچرىغان قايتىلانماس ئېغىر

ئاگاھلاندىرۇش بولغانلىقى، موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئىسلام مەدەنىيىتى يات دىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلىنغانلىقى سەۋەبلىك پەيدا بولغان كەيپىيات ئىدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى بۇ خىل ياقىتۇرماسلىق كەيپىياتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەدەنىيەت دەرىجىسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭكىدىن كۆپ يۇقىرى بولغان خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ چېگرىسى سىرتىدىكى قەبىلىلەر جەمئىيىتى بىلەن بىر قەدەر پىششىق تونۇش ئىدى، ئۇلار موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغاندا مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش ھاقارەتكە ئۇچرىغان ھېسسىياتتا بولمىغانىدى. بۇ بەلكىم موڭغۇللار جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن بۇرۇن، ھېچ بولمىغاندا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا باشقا ئىككى يات مىللەت — قىتانلار بىلەن جۈرجىدلار ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك. تۈيىن دىنى دەۋرىشى چاڭچۈن ھەقزادىنىڭ بىر مۇرىتى شەندۇڭدىن بەلىخ ئەتراپىدىكى چىڭگىزخان قارارگاھىغا قىلغان بىر قېتىملىق سەپىرىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغانىدى، ئۇنىڭ خاتىرىلىرى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بۇ قەدىمىي ھەم يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ ئەزالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، موڭغۇللار ئۇلارنىڭ ھەقىقىي قىزىقىش ۋە ھۆرمەتلەش ئوبيېكتى بولغان. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى رىم خرىستىئانلىرىمۇ گوتلارغا شۇنداق مۇئامىلىدە بولغانىدى. «چاڭچۈن ھەقزادىنىڭ غەربكە ساياھىتى» دە موڭغۇللار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: «يېزىق ۋە كىتابلىرى يوق، ئېغىزدىكى سۆز ئارقىلىقلا ئەھدىلىشىدۇ، ياكى ياغاچقا ئويۇپ كېلىشىم قىلىدۇ، يېمەكلىك تاپسا ئەڭ يەيدۇ، مۈشكۈلاتلارغا تالىشىپ ئاتلىنىدۇ، بۇيرۇقتىن باش تارتمايدۇ، سۆزىدىن يانمايدۇ، بۇ ئىشلار ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىسىدىن قالغان ئادىتى ئىكەن.»

موڭغۇللارنىڭ دەسلەپكى بويۇندۇرۇشلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىز شۇنى ئېنىق كۆرۈپ يەتتۇقكى، چىڭگىزخان دۇنياسى ھەرگىزمۇ مۇنداقلا بىر قېتىملىق تاسادىپىي ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى رايونلارنىڭ ئالاقىلىرىنى پۈتۈنلەي قايتىدىن قۇرۇپ چىققان جەرياندىن ئىبارەت. موڭغۇللار بويۇندۇرۇشنى تاماملىغاندىن كېيىنلا، بويۇندۇرۇلغان مىللەتلەر ئىچىدىن مەمۇرىي خادىملار ۋە يۇقىرى ئىقتىدارلىق باشقۇرغۇچىلارنى—ئاۋۋال ئۇيغۇرلار، نايماقلار، قىتانلار ۋە ماۋرا ئۈننەھردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىن، كېيىن خەنزۇلار، ئىرانلىقلار، يەھۇدىيلار ۋە باشقا مىللەتلەردىن باشقۇرغۇچى خادىملارنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. جۇڭگودا قۇبلاي ئەرەبلەرنى مالىيە ئەمەلدارى قىلىپ ئىشلەتتى. يەنە شۇ قۇبلاي ماركو پولونى ئۆز ئوردىسىدا خىزمەتكە قوبۇل قىلدى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەمۇرىي باشقۇرغۇچىلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تەدرىجىي ھالدا دۇنياۋىلاشقان ھۆكۈمرانلىققا ئايلانغان. بولۇپمۇ ئىلىكخان خانلىقى باشقا مىللەتلەردىن چىققان مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئىنتايىن كەڭ دائىرىدە ئۆز ھاكىمىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئىراندىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ساددا ھەم تۈز، ئەمما، يەنە خەتەرلىك ھەم ئىشەنچسىز ئىدى، ئىلىكخان خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدا يۇقىرى مەنەسپلەردە ئولتۇرغان ئىرانلىقلارنىڭ ئۆز ئەجلى بىلەن ئۆلگەنلىرى ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن، ئىران بىيوروكراتلار قاتلىمى (ئۇلارنىڭ سەۋرى-تاقەتلىكلىكى ۋە چىداملىقلىقى ئۇلارنىڭ نەچچە ئەسىرلىك مالىمانچىلىقلاردىمۇ مەۋجۇت بولالىشىنى كاپالەتلەندۈرگەندى) مۇشۇ سەۋەبلىك ناھايىتى تېزلا موڭغۇل پادىشاھلىرىغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك يوللىرىنى تېپىۋالدى.

ئەڭ دەسلەپتە ئىران ئىلىكخان خانلىقىنىڭ چېگرىسى كەشمىردىن تاكى لىۋانغىچە سوزۇلغان^①، چارەك كەم بىر ئەسىر ۋاقىتتا ئىلىكخان خانلىقى ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا شەرقتىكى تاقابىل تۇرۇش قىيىن كۈچ بولۇپ تۇردى. ئىلىكخان خانلىقى چاغاتاي خانلىقى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە مىسىردىكى مەملۇكلەر پادىشاھلىقى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئىران مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، موڭغۇللار دەۋرى شانلىق بىر دەۋر بولدى. تەرتىپلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىلىم ۋە ئەدەبىيات ناھايىتى تېزلا قايتا گۈللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلىكخان خانلىقى سەنئەت جەھەتتىكى، بولۇپمۇ بىناكارلىق جەھەتتىكى مەبلەغ بىلەن قوللاشتا ناھايىتىمۇ ساخاۋەتلىك بولدى. ئىراننىڭ بىناكارلىرى بىلەن قۇرغۇچى ئۇستىلارغا بۇيرۇپ سالدۇرۇلغان بىر قىسىم ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلار ئەرەب ئىستېلاسىدىن كېيىنكى ئىراندا پەيدا بولغان ھەرقانداق بىر قۇرۇلۇش بىلەن سېلىشتۇرۇلسا تېخىمۇ ھەيۋەتلىك، تېخىمۇ كۆركەم كۆرۈنىدۇ.

ۋارىسلىق ھوقۇقى مەسىلىسىدە ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تالاش-تارتىشلار بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلىكخان خانلىقى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىمۇ دائىم دېگۈدەك جەڭلەر بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق، ئىلىكخان خانلىقى دەۋرىدىكى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنى يەنىلا 1258-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىلىكخان خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمى نىسپىي مۇقىم بولغان دەۋرگە تەئەللۇق دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندىكى بىرقانچە ئامىللار ئىلىكخان خانلىقىنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈن مۇھىم رول ئوينىدى: (1) ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانلىرى قۇدرەتلىك بىر

قوشۇن بەرپا قىلدى، بۇ قوشۇننى چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردادا خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئىلىكخان خانلىقىنىڭ قوشۇنى ئەڭ سەرخىل قوشۇن بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭكى بىلەن تەڭ تۇرغۇچىلىكى بار ئىدى. (2) ئىلىكخان خانلىقى پىششىق تەربىيەلەنگەن ئىرانلىق ئەمەلدارلار باشقۇرۇشىدىكى ئۈنۈملۈك باج يىغىش تەشكىلى سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. (3) ئىلىكخان يەنە ئوتتۇرا شەرقتىكى سودا يوللىرىغا جايلاشقان پايدىلىق ئورۇننى ئىگىلىۋالدى. بۇ قىسمەن ھالدا يېڭى موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ زىبۇزىننەت بۇيۇملارغا ئېھتىياجلىق بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قەد كۆتۈرۈشى بىلەنلا سودا ۋە شەھەر تۇرمۇشى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. ئىقتىسادىي كۈچنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنىلا ئېلىپ ئېيتساق، بۇ، ئىران رايونىدا باشقا جايلارغا قارىغاندا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. ئىراندىكى موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق بازىسىنى ئەزەربەيجانغا قۇردى، ئۇلار بۇ جەھەتتە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى سەۋەبلەرنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئەزەربەيجان موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ماس كېلىدىغان ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بۇ يەر ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئەڭ ياخشى يايلاقلار بىلەن تەمىن ئەتتى. موڭغۇللارنىڭ ئەزەربەيجاننى بازا قىلىپ تاللىشى نەتىجىسىدە، تەبرىز ناھايىتى تېزلا ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن، دۇنياۋى ئالاھىدىلىككە ئىگە دۇنياۋى سودا مەركىزىگە ئايلاندى. تەبرىزنىڭ گۈللىنىشى ئۇنىڭ ئىلىكخان خانلىقى خانلىرىنىڭ قارارگاھى ئەتراپىدا بولغانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ھەم 1258-يىلىدىكى باغدادنىڭ ۋەيران قىلىنىشىنىڭ پايدىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،

موڭغۇل — مەملۈكلەر خانىدانلىقىنىڭ سۈرىيىدىكى جەڭلىرى مۇنبەت ھىلال ئاي بەلبېغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سودا يولىغا پۈتكۈلگەن بولۇپ، بۇمۇ تەبرىزنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى.

گۈللەنگەن سودا ھۆكۈمەتنىڭ سودىگەرلەرنى ئۈنۈملۈك قوغدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ بۈيۈكى بولغان غازان خان (1295—1304) بۇ جەھەتتە موڭغۇل خانلىرىغا ئەڭ ياخشى ئۈلگە تىكلەپ بەردى. غازان خاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ئۇ ئۆلچەم ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلچەملەشتۈردى، ئىمپېرىيىنىڭ چوڭ يوللىرىدا ئۆتەڭلەر تەسىس قىلىنىپ، بۇلاڭچىلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇردى. يەنە تېخى ھەرقايسى كەنت-قورۇقلارنى ئۆز ئەتراپىدىكى يوللارنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇشقا بەلگىلىدى. غازان خان دەۋرىدە يەنە يېڭىدىن تەبرىز شەھەر ئەتراپى رايونى قۇرۇلۇپ، ئۇ يەردە سودا كارۋانلىرى چۈشىدىغان مېھمان سارايلار، ئىش مەيدانى ۋە بازارلار ئېچىلىپ، بۇ ئارقىلىق چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئىسھاملاندۇرۇلدى. ئۇ باج ئېلىش ئورۇنلىرىغا تاش تۈۋرۈك تىكلەتكۈزۈپ، تاش تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىگە ئەينى ۋاقىتتا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج نىسبىتىنى ئويدۇرۇپ قويدى، بۇ ئارقىلىق شۇ يەرنىڭ باج ئېلىش ئۆلچىمىنى ئۇقمايدىغان ساياھەتچىلەرنىڭ پارىخور ئەمەلدارلار تەرىپىدىن قاقتى-سوقتى قىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى قىسمەن جەھەتتىن غازان خانغا ئوخشاش ھۆكۈمرانلار نامايان قىلغان رەھبەرلىك ئىقتىدارىغىمۇ باغلىق، بۇ خىل ئىقتىدارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ يوقىلىشى ئىمپېرىيىنىڭ زاۋال تېپىشىغا سەۋەب بولغان. ئەگەر غازان خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىلىكخان خانلىقىنى

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىسى دېسەك، ئۇنداقتا، 30 يىلدىن كېيىن ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە ئىلىكخان خانلىقى ئۆزىنىڭ تۈزۈم جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلىدى. موڭغۇللار ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئېغىر ئاجىزلىقى — ئۇنىڭ تۈزۈم ئاساسىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكى ئىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خەلق ئىشلىرى ۋە ھەربىي ئىشلار ئاپپاراتلىرى يۈكسەك دەرىجىدە خۇسۇسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنىڭ يۈرۈشتۈرۈلۈشى يۇقىرى قاتلامدىكى ھۆكۈمراننىڭ ئۈنۈملۈك رەھبەرلىك قىلىشى بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى ھۆكۈمراننىڭ بويسۇنۇشى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ھۆكۈمرانغا قارىتىلغان چەكلىمىلەرگە تايىناتتى. ۋەھالەنكى، موڭغۇل ھاكىمىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان يەردە كەڭ تەسىرگە ۋە زور ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولغاچقا، ناۋادا مەركەزنىڭ رەھبەرلىك ئىقتىدارى چىرىكلەشسىلا، يەرلىك ھەربىي قوماندانلار شۇ ھامان مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن قارشىلىشىپ، ئۆزئارا چەتكە قېقىشقا باشلايتتى ياكى مەركەزنىڭ تىزگىنلەش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ قالغاندا، يەرلىك سەردارلار دەرھال قوزغىلىپ مۇستەقىللىق جاكارلايتتى. ئىلىكخان خانلىقىدا يۈز بەرگەن ئىشلار ھەقىقەتەنمۇ مۇشۇنداق بولدى. ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەمەلىي ھۆكۈمرانى ئىلىكخان ئەبۇ سەئىد (1316 — 1335)، ئۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا، تېخى بالاغەتكە يەتمىگەندى. ئەبۇ سەئىدنىڭ ھۆكۈمرانلىقى موڭغۇللارنىڭ جالاير ئۇرۇقى بىلەن چۇپان ئۇرۇقى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. بۇ كۈچلۈك ئۇرۇقلارنىڭ قىستىشى ئاستىدا، ئەبۇ سەئىدنىڭ ئاجىز ۋارىسلىرى پەقەت بىر قورچاقتىنلا ئىبارەت ئىدى، خالاس. ئاخىرى جالاير

ئۇرۇقى رەقىبىنى يېڭىپ، ئەزەربەيجان ۋە ئىراق رايونلىرىدىكى ئىلىكخان خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان ئاساسلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. شەرقتە ھېراتتىن باشلانغان كەڭ زېمىنلارغا كەرت خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. خۇراساننىڭ غەربىي قىسمى بىلەن گۇرگان سارىدارىد خانىدانلىقىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جەنۇبتا بۇرۇن ئىلىكخانلارنىڭ ھىمايىسىدە تۇرغان مۇزەففەر خانىدانلىقى شىراز، يەزىد، ئىسفاھان ۋە كىرمانلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلدى. ئەبۇ سەئىد ئۆلۈپ 50 يىلغا بارماي، ئىلىكخانلار خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان بۇ دۆلەتلەر ئەمىر تىمۇر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، ئىز-دېرىكى قالمىدى.

ئىزاھاتلار:

- ① «ئىلىكخان» دېگەن بۇ نام چوڭ خاننىڭ قول ئاستىدا بولغان، ئالاھىدە ئۇلۇس ياكى سۇيۇرغال قىلىنغان يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان خانلارغا بېرىلگەن. ھۆلەگۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېرىلگەن «ئىلىكخان» دېگەن نام مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلغان. ھۆلەگۇنىڭ ئەۋلادلىرى تا غازانخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلگە قەدەر (1295—1304) موڭغۇلىيە ياكى جۇڭگو چوڭ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى شەكىل جەھەتتە ئېتىراپ قىلىپ كەلدى. يېقىنقى زاماندا «ئىلىكخان» دېگەن بۇ نام ئىراندا بەزى قەبىلىلەر سەردارلىرىغا قوللىنىلدى، ئۇلار، ئەلۋەتتە، ھېچقانداق چوڭ خاننىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئەمەس.
- ② ئىلىكخان خانلىقىدىكى بۇددا دىنى كېيىن موڭغۇللار رايونلىرىدىكى موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان لاما دىنى ئەمەس، بەلكى بىرخىل مەھايانە بۇددىزىمىنىڭ ئارىلاشمىسى.
- ③ ج. كرىتېزىك: «ئىبنى تىققا ۋە باغدادنىڭ قولدىن كېتىشى»، لوندون، 1931-يىل نەشرى، 67-68-بەتلەر.
- ④ دەسلەپكى مەزگىلدە ئىلىكخان خانلىقى خانلىرىنىڭ كەشىمىگە ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزگەنلىك مەسىلىسى تېخى ئومۇميۈزلۈك ئېنىراپ قىلىنمىدى.

VIII باب ئالتۇن ئوردا خانلىقى

چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇچى ئاتىسىنىڭ ئىمپېرىيىسىدىن ئۆزىگە تېگىشلىك نېسۋە سۈپىتىدە ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار (ھازىرقى قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيە) ۋە خارەزىم رايونىغا ئىگە بولدى. جۇچىنىڭ سۇيۇرغاللىق تەۋەلىكىدە مۇنبەت ۋە پايانسىز يايلاقلاردىن سىرت، مۇھىم سودا - سېتىق مەركىزى بولغان ئۈرگەنج شەھىرىمۇ بار ئىدى. 1221-يىلى ئۈرگەنج موڭغۇللارنىڭ دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى، ئەمما، بۇ شەھەر ناھايىتى تېزلا بۇرۇنقى ئاۋاتلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. جۇچى ئۇلۇسىنىڭ غەربى، كاسپىي دېڭىزى ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالى بولسا تېخى موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلمىغان، دەشتى قىپچاق (قىپچاق) دالىسى بولۇپ، بۇ جايلاردا كۇمانلار باشلىق تۈركىي مىللەتلەر ياشايتتى. بۇ تۈركىي مىللەتلەرنىڭ شىمالىدا ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان بۇلغار خانلىقى ۋە رۇس كېنەزلىكى بار ئىدى. 1223-يىلى جەبە نويان ۋە سۈبەتەي باتۇر باشچىلىقىدىكى قوشۇن كاۋكاز ئارقىلىق قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونىغا كىرگەن ھەم كالكا دەرياسى بويىدىكى كىچىك جەڭدە كۇمانلار ۋە رۇسلارنىڭ بىرلەشمە كۈچىنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، جۇچى تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (جۇچى 1227-يىلى ئۆلگەن بولۇپ، چىڭگىزخاننىڭ ۋاپاتىدىن بۇرۇن ئىدى) موڭغۇللار بۇ مىللەتلەرگە ئانچە كۆڭۈلشەپ كەتمىدى. موڭغۇللار ئۈچۈن ئېيتقاندا، كالكا

دەرياسى ئۇرۇشى كارى چاغلىق بىر قېتىملىق جەڭ ئىدى. ئەمما رۇسلارغا نىسبەتەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش 15 يىلدىن كېيىن بولىدىغان ئومۇمىي ھۇجۇمنىڭ بېشارىتى ئىدى. كالكا ئۇرۇشى (بىر قېتىملىق رازۋېدكا دېيىشكىمۇ بولاتتى) دىن كېيىن، يەنى چىڭگىزخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە موڭغۇللار كۈنپېتىشقا قارىتا سىناش خاراكتېرلىك بىرەر ھۇجۇم پائالىيىتىنى قوزغاپ باقمىدى. بىراق، ئۆگپتەي دەۋرىگە كەلگەندە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى كۈنپېتىشقا قاراپ كېڭىيىشىنى يەنە باشلىدى. 1237-يىلدىن 1242-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا پېشقەدەم سەركەردە سۈبەتەينىڭ ياردىمى بىلەن جۇچىخاننىڭ 2-ئوغلى باتۇ بۇلغار خانلىقىنى يوقىتىپ، دەشتى قىپچاقنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەر ۋە رۇسلار (كىيېف 1240-يىلى تالان-تاراج قىلىندى) نى بويسۇندۇردى، ئارقىدىنلا پولشا ۋە ۋېنگرىيىگە بېسىپ كىردى. موڭغۇل قوشۇنى سىلېزىيىدىكى لېگنىتسا ۋە ۋېنگرىيىدىكى موچى (1241-يىلى 4-ئاي) دا مۇتلەق ئۈستۈنلۈك بىلەن قولغا كەلتۈرگەن غەلبە XIII ئەسىردىكى ياۋروپا قوشۇنىنىڭ ئاجىزلىقىنى، چېۋەرلىك ۋە ئىنتىزامچانلىقتا ئۆزلىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدىغان رەقىبكە دۇچ كەلگەندە بىر تېپىككە يارىمايدىغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شۇڭا، ئېھتىمال، ئاسادىيى ئەھۋال سەۋەبىدىن غەربىي ياۋروپا موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسىدىن ئامان قالغان بولۇشى مۇمكىن، دېيەلەيمىز. 1241-يىلى 11-ئايدا ئۆگپتەي قازا قىلدى. باتۇ چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىدىكى شاھزادىلەر ئارىسىدا نام-ئابرويى بولغاچقا، يېڭى خان سايلاش مەقسىتىدە چاقىرىلماقچى بولغان «قۇرۇلتاي» غا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن شەخسەن قارا قۇرۇمغا ئاتلىنىشى زۆرۈر ئىدى. باتۇ ساقلامچى قوشۇن قالدۇرغاندىن كېيىن، زور قوشۇننى

قايتۇرۇپ موڭغۇل يايلىقىغا يول ئالماقچى بولدى. ئەمما، ئۇ بۇ سەپەر مەقسىدىگە يېتەلمەي قالدى. دەشتى قىپچاقنىكى ئۇرۇش جەريانىدا باتۇ نەۋرە ئىنىسى، ئۆگبەتەينىڭ چوڭ ئوغلى گۈيۈكخان بىلەن زىتلىشىپ قېلىپ، ئۇنى قارا قۇرۇمغا قايتۇرۇۋەتكەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇيانقا قالدۇرغانىدى. ئۆگبەتەي ئۆلگەندىن كېيىن، گۈيۈكخاننىڭ قوللىغۇچىلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنى تېزلىكتە كونترول قىلىۋالدى، باتۇنىڭ ئەمدىلىكتە ئۇ يەرگە بېرىشى، روشەنكى، ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنگە باراۋەر ئىدى. شۇڭا، باتۇ ۋولگا دەرياسى بويىدا توختاپ ئاستراخان شەھىرىگە 65 ئىنگىلىز مىلى كېلىدىغان سارايدا چېدىر تىكىپ دۆلەت قۇردى ۋە ئۇلۇس تەۋەلىكىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. باتۇنىڭ ئۇلۇس تەۋەلىكىدە پايانسىز ئوتلاقىلار ۋە لەشكەرلىككە يارايدىغان سان-ساناقسىز قەبىلىلەر بولغاچقا، بۇ قەبىلىلەردىن لەشكەر تولۇقلىغىلى بولاتتى. ئۇلۇس تەۋەلىكىدە يەنە بىر نەچچە ئاساسلىق سودا يولى بولغاچقا، مۇقىم بولغان باج كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى. 1251-يىلدىكى «قۇرۇلتاي» دا موڭغە خاننىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى چاغاتاي ۋە ئۆگبەتەي ئەۋلادلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، باتۇخاننىڭ ئارىغا كىرىشى نەتىجىسىدە، موڭغە خان ئاخىر گۈيۈكخاننىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە چوڭ خانلىق تەختىگە چىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالدى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكىنىمىز باتۇ ئۇلۇسىنىڭ ئەھۋالى بولۇپ، بۇنىڭ پۈتكۈل موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا باتۇنىڭ نېمە ئۈچۈن چەت-ياقا جايىدىكى ھاكىمىيەتكە رازى بولۇپ ئۆتكەنلىكى، چوڭ خانلىقنى تالىشىشقا ئۇرۇنۇپمۇ باقمىغانلىقىدەك سىرلارنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردىمى تېگىشى مۇمكىن. خۇسۇسىيەت.

مۇناسىۋەتنى ئۆلچەم قىلغاندا، باتۇنىڭ سۇيۇرغال ئىگىسىگە قاراتقان مۇناسىۋىتى يەنىلا سەمىمىي بولسىمۇ، ئەمما، كېيىنچە باتۇنىڭ سۇيۇرغالى تېزدىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن نىسپىي مۇستەقىل بولغان مۇستەقىل خانلىققا ئايلىنىپ قالدى. موڭغەخانمۇ شۇنى تونۇپ يەتتىكى، ئۆزى بىلەن نەۋرە ئىنىسى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇۋاتقىنى مەلۇم ئورتاق ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش مۇناسىۋىتى ئىدى. شۇڭا، موڭغەخان رۇبىرۇكقا: «گويا قۇياش نۇرى جىمى ئالەمگە سېپىلىگەنگە ئوخشاش، مەن ۋە باتۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەممىلا جايدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا» دېگەندى. ①.

مەيلى سارايدا بولسۇن ياكى ۋولگا دەريا بويىدىكى بارگاھتا بولسۇن، باتۇنىڭ چىڭ تۇرۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئوردىسى كۆچمەن مىللەتلەردىكى قائىدە-يوسۇنلارغا ئېتىبار قىلىپ كەتمەيدىغان كەيپىيات بىلەن ئولتۇراق مىللەتلەر خان-پادىشاھلىرىنىڭ ئوردىلىرىدىكى ھەشەمەتلىك كەيپىياتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈردى. بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مۇناخ پلانو كارپىنى ۋە رۇبىرۇكلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، باتۇ ناھايىتى سىپتا توقۇلغان كاناپ رەختىدىن تىكىلگەن غايەت زور چېدىر ئۆيدە كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىكەن، چېدىرنىڭ ئىچى مۇتلەق تىنچ بولۇپ، ھېچقانداق كىشىنىڭ ئىجازەتسىز چېدىر ئىچىگە كىرىشى مەنئى قىلىنغانىكەن. چوڭ خان بىلەن كۆرۈشۈشكە چاقىرىلغان كىشى باتۇخان بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا يەرگە تىزلىنىپ تۇرۇشى شەرت ئىدى، سۆھبەت جەريانىدا بىر كاتىپ سۆھبەت مەزمۇنىنى خاتىرلەيتتى. باتۇ ئادەتتە ئەڭ ئامراق خانىشى بىلەن چېدىرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇراتتى. باتۇنىڭ باشقا خوتۇنلىرى سول تەرەپتىكى ئۇزۇن

كۇرسىدا ئولتۇراتتى، باتۇننىڭ قېرىنداشلىرى ۋە ئوغۇللىرى، شۇنداقلا ئاساسلىق مۇلازىملىرى بىردەك ئوڭ تەرەپتە ئولتۇراتتى. چېدىر ئىشىكىگە يېقىن جايغا بىر شىرە قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن-كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن قاچا-قۇچىلار ۋە جام-قەدەلەر تىزىپ قويۇلاتتى. باتۇخان ئالاھىدە مېھمانلارغا ئەركى ئىلتىپات قىلىپ، ئۆزىنىڭ مېھماندوستلۇقىنى ئىپادىلەيتتى، شۇنداقلا بۇ تولىمۇ پەۋقۇلئاددە مۇئامىلىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. باتۇخان ۋە باشقا بەگ-تۆرىلەر ئەركى ئىچىشكەندە سازەندىلەر ساز چېلىپ ۋە ناخشىچىلار ناخشا ئېيتىپ، سورۇنغا باشقىچە كەيپىيات بەخش ئېتەتتى. باتۇخان سىرتقا چىققاندا، دائىم سايىۋەنلىك شاھانە مەپىدە ماڭاتتى، بۇنداق مەپە قەدىمكى ئوتتۇرا شەرقىي خان ھوقۇقىنىڭ بىر تۈرلۈك سىمۋولى ھېسابلىناتتى. ئاۋام خەلق باتۇنى «سايىن خان» دەپ ئاتايتتى، بۇ ئاتاق، ئېھتىمال، پاراسەت ۋە ئادالەتتىن دېرەك بەرسە كېرەك. «سايىن خان» نامىنى شەرقىنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمرانى ھەققىدىكى رىۋايەت بىلەن باغلىنىشلىق دېگەندىن كۆرە، پەزىلەت ۋە ساخاۋەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن تۈزۈك ②. ئىران تارىخشۇناسى جۇزجانى «باتۇ ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ئۆگېتەي يوشۇرۇنچە مۇسۇلمان بولغان» دېگەن ئەپسانىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، باتۇ ئاتىسى ۋە بوۋىسىغا ئوخشاش بىر ئۆمۈر شامانىزىمغا ئېتىقاد قىلىپ كەلدى. بۇ ھال ئۇنىڭ خرىستىئان بولۇپ كەتكەن ئوغلى سارتاكنىڭ، شۇنداقلا مۇسۇلمان بولغان ئىنىسى بېرىكېنىڭ ئەھۋالىدىن پەرقلىنىدۇ. باتۇ ئۆمۈر بويى «كۇپپار» ھالەتتە تۇتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنىتى بىلەن ئىراندىكى مۇسۇلمان تارىخشۇناسلىرىنىڭ نەزەرىدە زور شۆھرەتلەرگە سازاۋەر بولدى. بۇ ئىرانلىق تارىخشۇناسلار ئىلىكخان خانلىقىنىڭ

پۇقرالىرى بولۇپ، ئۇلار ئۈچۈن باتۇنى مەدھىيەلەش ھېچقانچە زۆرۈرىيەتكە ياتىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: جۈۋەينى باتۇنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ. «ئۇنىڭ ئىلتىپات-شاپائەتلىرى ھەددى - ھېسابسىزدۇر، ئۇنىڭ مەردۇمەردانىلىقى تەڭداشسىزدۇر، بارچە ئىقلىمدىكى خان-سۇلتانلار، يىراق پىنھان جايلاردىكى بەگ-تۆرىلەر ۋە باشقا بەندىلەر ئۇنى تاۋاپ قىلغىلى كېلىپ تۇرىدۇ. ئولپان-سېلىق تاپشۇرغۇچىلار يىل-يىللاردىن بۇيان يىغىلىپ قالغان ئولپانلارنى باتۇغا ھەدىيە قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئولپانلار شاھانە خەزىنىگە يەتكۈزۈلمەيلا باتۇ بۇ تارتۇقلارنى ئاز-كۆپلۈكىگە قارىمايلا موڭغۇللارغا، مۇسۇلمانلارغا ۋە ئەتراپتىكى بارچە كىشىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىۋېتىدۇ. سودىگەرلەر جاي-جايلاردىن باتۇخانغا رەڭگارەڭ بۇيۇملارنى ئەكىلىپ تۇرىدۇ، ئۇ بۇلارنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارغا ئەسلى نەرقىدىن نەچچە باراۋەر يۇقىرى ھەق بېرىدۇ» ③.

باتۇ ئۇلۇسى تارىختا «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» نامىدا مەشھۇر بولدى. «ئالتۇن ئوردا» نامىنىڭ مەنبەسى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بىراق، ئۇ موڭغۇللاردىكى ئالتۇن رەڭنى خان-پادىشاھلارغا خاس دەپ قارايدىغان چۈشەنچە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن ياكى بولمىسا XIV ئەسىردىكى ئىبنى بەتتۇتنىڭ تەسۋىرلىگەندەك، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ھەرقايسى خانلارنىڭ قۇببىلىرىغا ئالتۇن يالىتىلغان كۈمۈش چېدىرلاردا تۇرغانلىقى بىلەن باغلىنىشلىق بولسا كېرەك. موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە، باتۇ ئۆز ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى رايونلارنى قېرىنداشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە جەمەتلىرىگە تەقسىملەپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى. باتۇ ئۆزىگە ئەڭ ئېھتىياجلىق بولغان

دەشتى قىپچاقنىڭ مەركىزىي قىسمىنى ئېلىپ قالدى. ئەڭ دەسلەپكى بويىسۇندۇرۇش ئۇرۇشىدىن كېيىن باتۇ قالغان ئۆمرىدە ۋولگا دەرياسىنىڭ غەربىدىكى يېڭى تېررىتورىيىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى. يېڭىدىن بويىسۇندۇرۇلغان جايلارنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن بىر يۈرۈش ئۈنۈملۈك مالىيە تۈزۈمىنى بېكىتىپ چىقىش كېرەك ئىدى، شۇنداقلا 1237-يىلدىن 1241-يىلغىچە بولغان ئۇرۇشتا يېڭىدىن بويىسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنى ئىتائەت قىلدۇرۇش زۆرۈر ئىدى. روسىيە رايونىدا ئاساسلىق سلاۋىيان ھۆكۈمرانلىرى بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن (مەسىلەن: ۋىلادىمىر ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئالبېكساندېر نېۋسكى ھەمدە گالىچ قاتارلىقلار)، روسىيە رايونىنى مۇستەھكەملەش تېزلا ئىشقا ئاشتى. سلاۋىيان ھۆكۈمدارلىرى شۇنى تونۇپ يەتتىكى، موڭغۇللارغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش پۈتۈنلەي بېھۋەدە ئاۋارىچىلىق ئىدى. ئۇلار بۇ خىل ئاڭنىڭ كونترۇللىقىدا بىر تۈرلۈك «ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىق» تۈزۈمىنى ئىجاد قىلدى. رۇسلار قەرەللىك تۈردە بەلگىلەنگەن مىقداردىكى ئېغىر ئولپان-سېلىقنى موڭغۇللارغا تاپشۇرۇش ۋە كۆرۈنۈشتە موڭغۇل خانىغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئۆزلىرىنىڭ دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.

باتۇ 1255-يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى بېركى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا ئىزچىل ھالدا باتۇنىڭ جەددى - جەمەتى بىر ئەسىردىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تاكى 1359 - يىلغا كەلگەندە، تەخت ئاندىن جۆچىنىڭ باشقا ئوغۇللىرىنىڭ جەمەتىگە ئۆتتى. مۇشۇ مەزگىلدە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئەھۋالى باشقا موڭغۇل خانلىقلىرىغا

سېلىشتۇرغاندا كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشى بولۇپ كەلدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلار ۋە نۈرك قوشۇنىدىكىلەر تەدرىجىي ھالدا دەشتى قىپچاقنىكى يەرلىك ئاھالىگە سىڭىشىپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تاتارلارنى شەكىللەندۈردى. ئىسلام دىنى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق دىنى بولۇپ قالدى، شۇنداقلا تاتار تىلىمۇ تەدرىجىي ھالدا بىر تۈرلۈك ئارىلاشما دىئالېكت بولۇپ شەكىللەندى. باتۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ناھايىتى سىزلىق تۈردە تېزلا ئۆلۈپ كېتىشتى. 1258 - يىلغا كەلگەندە بېركى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. ھاياتى كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، قىرانلىقتا ۋايىغا يەتكەن، جاسارەت ۋە پاراسەتتە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان بېركى XIII ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىرى ئىدى، شۇنداقلا تۇنجى بولۇپ ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى جاكارلىغان موڭغۇل ھۆكۈمرانى ئىدى. جۇزجاننىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا (ئۇنىڭ قولىدا ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا دائىر بىۋاسىتە ماتېرىياللار بولمىسىمۇ)، بېركىنىڭ ئەتراپىدا مۇسۇلمان ئۆلىمالار ۋە 30 مىڭ كىشىلىك مۇسۇلمان نەۋكەر بولۇپ، جايناماز ھەرقاچان ئۇلارغا ھەمراھ ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇلار مۇتلەق مەي - شاراپ ئىسچىمەيتتى ①. بېركى ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ساراي شەھىرىگە بىرنەچچە مىل كېلىدىغان جايدا شانۇ - شەۋكەتتە ساراي شەھىرىدىن قېلىشمۇغىدەك قىلىپ بىر شەھەر بىنا قىلدى. بۇ جاي «بېركى ساراي» ياكى «يېڭى ساراي» دەپ ئاتالدى. ئۆزبېك خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە، يېڭى ساراي شەھىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئوردىسى بولۇپ قالدى. ساراي ۋە يېڭى ساراي شەھەرلىرىدىكى قېزىپ

تەكشۈرۈشلەر بۇ شەھەرلەردىكى ئاستانە مەدەنىيىتىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى نامايان قىلدى. بۇ ئىككى جايدىكى ئاستانە مەدەنىيىتىدە تەسرچانلىق دەرىجىسىدىن ئالغاندا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگىنى ئىران مەدەنىيىتى ئەمەس، بەلكى مىسىر ۋە سۈرىيە مەدەنىيىتى بولسا كېرەك^⑤. بىز بۇ ھالنى بېرىپ ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە ۋارىسلىرىنىڭ يۈرگۈزگەن تاشقى سىياسەتلىرىنىڭ مەھسۇلى، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. بېرىپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1258-يىلىدىن 1267-يىلىغىچە) كاۋكاز رايونىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، بېرىپ ۋە ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى ھۈلەگۈ ھەمدە ھۈلەگۈنىڭ ئوغلى ئاباقالار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى - جېدەل تۈگىمىدى. XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە بۇ توقۇنۇشلار ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن ئىراندىكى ئىلىكخان خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. بېرىپ بىلەن ھۈلەگۈنىڭ ئۈزۈنچە پېتىشماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى بېرىپنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ھۈلەگۈنىڭ خەلىپە ھاكىمىيىتىگە تۇتقان سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسىدە بولدى. بېرىپنىڭ ھۈلەگۈگە قارشى تۇرۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب مۆڭكەخاننىڭ كاۋكاز رايونىنى ئۆز ئىنىسى ھۈلەگۈگە ئايرىپ بەرگەنلىكى بولدى (كاۋكاز رايونى ئەسلىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا تەۋە ئىدى)، بېرىپ بۇنىڭغا قاتتىق نارازى بولدى. بېرىپ 1261-يىلى ئىلىكخان خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى ھەمدە 1263-يىلى تېرىپ دەرياسى بويىدا بىر قېتىملىق شانلىق غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، بېرىپ تا كۆزى يۇمۇلغانغا قەدەر ئىزچىل تۈردە شىرۋان ئەتراپىدىلا تۇرۇش قىلىپ يۈردى ھەمدە ئاخىرقى نىشانغا قاراپ سىلجىشقا زادىلا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ئىلىكخان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇزۇن

مەزگىللىك ئىناقسىزلىقلار نەتىجىسىدە، بېرىپ ئۇلارنىڭ رەقىبى بولغان مىسىردىكى مەملۇك خانىدانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. قاھىرە، دەمەشق ۋە مەككىدىكى مەسچىدلەردە خۇتبە بېرىپ خانىدانلىق نامىغا ئوقۇلدى. بۇنىڭدىن بېرىپنىڭ مەملۇك خانىدانلىقىغا قارىتا مۇئەييەن دەرىجىدە شەكىلەن خوجايىنلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. مەملۇك خانىدانلىقىنىڭ ئىزچىل ھالدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەردىن لەشكەر تولۇقلاپ تۇرۇشقا موھتاج بولۇپ كەلگەنلىكىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، مەلۇم بىر تارىخشۇناس ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن مىسىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھەتتا مۇستەملىكە مۇناسىۋىتى دەپمۇ قارىغان^⑥. مەملۇك خانىدانلىقى بىلەن بولغان سىياسىي ئىتتىپاقداشلىق، شۇبھىسىزكى، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى بېيىتتى. مىسىردىن ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرى بولغان ساراي ۋە يېڭى ساراي قاتارلىق شەھەرلىرىگە سەنئەتكارلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئالىملار ۋە ئىلاھىيەتشۇناسلار يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. ۋەھالەنكى، ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن مەملۇك خانىدانلىقىنىڭ ئىتتىپاقداشلىقى، ئۆز نۆۋىتىدە، موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمىچىلىك باسقۇچىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرەتتى. چۈنكى، موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمىچىلىك دەۋرىدە چىڭگىزخان جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۇنيانى بويسۇندۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلىنغان بولسا، ئەمدىلىكتە بۇ خىل ئىتتىپاقلىق بۇزۇپ تاشلانغانىدى.

بېرىپنىڭ ۋارىسى، باتۇننىڭ نەۋرىسى مۆڭكە تېمۇر (1267—1280) بېرىپنىڭ مەملۇك خانىدانلىقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىلىكخان خانلىقىدىن كاۋكازنى تالاشتى. مۆڭكە تېمۇر دەۋرىدە ئالتۇن ئوردا

خانلىقى بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ جۇڭگو ۋە ئىرانغا قاراتقان مۇئامىلىسى بىر-بىرىگە زىت بولغاچقا، مۆڭكە تېمۇر بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدىمۇ ناھايىتى سۇس بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇ ئامىللار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى باشقا موڭغۇل دۇنياسىدىن تېخىمۇ ئايرىپ تاشلىدى، شۇنداقلا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى سودا ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارا دېڭىز بويلىرى ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرگە تېخىمۇ بەك يېقىنلاشتۇردى. بىر كېيىنكى ئەتىۋارلىق ۋەزىرى بولغان نوغاي مۆڭكە تېمۇر دەۋرىدە تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئىسناۋەت قازىنىشقا باشلىدى. نوغاي ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى مىكائېل VIII پالائېولوگۇسنىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان قىزىنى ئەمرىگە ئالدى (پالائېولوگۇسنىڭ يەنە بىر قىزى ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانى ئاباقاغا ياتلىق قىلىنغانىدى). مانا مۇشۇ قېتىملىق نىكاھ ئىشى نوغايىنىڭ قارا نىيىتىگە تۈرتكە بولدى. بىر مەشھۇر قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن نوغايىنىڭ ئابروي-ئىسناۋىتى تەبىئىي رەۋىشتە ئۇنى خانلىق تەختىنى تالاشقۇچىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بىراق، بىر تەخت تارتىۋالغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ تەختىنى ئىگىلىۋېلىش، روشەنكى، مۈمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، مۆڭكە تېمۇرنىڭ ئىنىسى تۇختۇ مۆڭكە (1280—1287) ۋە ئۇنىڭ جىيەنى تۇلبۇغا (1287—1290) نىڭ قىسقىغىنە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە نوغاي بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرخىل ئورتاق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مۇناسىۋىتى ساقلىنىپ كەلدى. نوغايىنىڭ غەلىبىسى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئىززەت - ئابرويىنى ئاشۇردى، شۇنداقلا ئۆز ئىسناۋىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى. مۆڭكە تېمۇرنىڭ ئوغلى تۇختۇخان (1291—1313) قەتئىي ئىرادىلىك، كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ھۆكۈمران

ئىدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى نوغاي بىلەن تۇختۇخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ساقلانغىلى بولمايدىغان ئاشكارا ئۇرۇشقا سەۋەب بولدى. نوغاي 1299-يىلى قەتلى قىلىنغان بولسىمۇ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى تاتار قەبىلىلىرى نوغايىنى يادىدىن چىقارماي كەلدى. بۇ قەبىلىلەر كېيىنچە «نوغاي قەبىلىلىرى» دېگەن نام ئاستىدا ئاتالدى. تۇختۇخان نوغايىنىڭ خىرىسلىرىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، تەبرىزدىكى بايلىقنىڭ قىزىقتۇرۇشى ۋە گىرۇزىيە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ دەيدەيگە سېلىشى بىلەن كاۋكازغا بولغان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ھالبۇكى، بۇ ۋاقىتتا ئىلىكخان خانلىقى مەملۈك خانىدانلىقىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، غەربىي جەنۇب چېگرىنى قوغداشقا قوشۇن ئەۋەتىشكە ۋە ئامۇ دەرياسى بويىدىكى چېگرا لىنىيىسىنى چاغاتاي ئۇلۇسىدىكىلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، تۇختۇخان ياكى ئۇنىڭ جىيەنى ئۆزبېك خان (ئۇنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسىنىڭ سىمۋولى ئىدى) بولسۇن، ئەمەلىيەتتە، ھېچقايسىسى كاۋكاز رايونىدىكى غازان خان ياكى ئۇلجايىنۇ (1304—1316) غا قارشى كۈرەشلەردە ئۇزۇن مەزگىللىك ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. بۇ ئەھۋال ناھايىتى مۇھىم بىر نامايەندە بولۇپ، مۇشۇ مەزگىلدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن ئىلىكخان خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەت كۈچى سېلىشتۇرمىسىنىڭ نىسپىي تەڭپۇڭ ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ئۆزبېك خان (1314—1340) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جانىبېك (1342—1357) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئالتۇن ئوردا خانلىقى پۈتۈنلەي ۋايىغا يەتكەن ئىسلام دۆلىتى (گەرچە ئالتۇن

ئوردا خانلىقى تەۋەسىدە يەنىلا نۇرغۇن غەيرىي دىندىكىلەر بولسىمۇ) گە ئايلاندى. ئىسلام شەرىئىتى تەدرىجىي يوسۇندا موڭغۇللارنىڭ «ياسا» لىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى تاتارلار (كېيىنچە ئۇلار «ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتالدى) ۋە رۇسلارنىڭ تارىخىدا بىردەك ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە زور ۋەقەلەردىن بولۇپ قالدى. ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاتارلار بىلەن رۇسلار دىنىي ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن بىر-بىرىدىن ئايرىلدى، شۇنداقلا كەلگۈسىدە يۈز بەرگۈسى قوشۇلۇپ كېتىش مۇمكىنچىلىكىدىن ساقلىنىپ قالدى. 1332-يىلىدىن 1334 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ سەيياھ ئىبنى بەتتۇتە ئۆزبېك خانىنىڭ ئوردىسىدا ئىككى قېتىم زىيارەتتە بولدى. موڭغۇل خانلىرىنىڭ بايلىقى ۋە ھوقۇقى، ئۇلارنىڭ ئائىلە يوسۇنلىرى ۋە مەئىشەتلىك تۇرمۇشى ھەمدە موڭغۇل خانلىرى ۋە تاتارلارنىڭ ئاياللارغا بولغان ئومۇميۈزلۈك ھۆرمەتلىرى ئىبنى بەتتۇتەدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئىبنى بەتتۇتە دەشتى قىپچاقتىن ئۆتكەندە، بۇ جايدىكى سان-ساناقسىز يىلقا توپلىرىنى كۆرۈپ ھەيرانۇ-ھەس بولدى، بۇ ئاتلاردىن نۇرغۇنلىرى ھەر يىلى پايانسىز يىراق مۇساپىدىكى ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىناتتى⑦. دەشتى قىپچاق كۆڭۈلدىكىدەك يايلاق بولۇپ، قەبىلە پۇقرالىرى مۇنبەت يايلاقلاردا قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋىلارنى باقالاتتى. بۇ جايدا نوپۇس ياكى چارۋىلارنىڭ سانى ھەققىدىكى بېسىم مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەر، جۈملىدىن ۋولگا دەرياسى بويىدىكى ساراي، يېڭى ساراي

ۋە ئاستراخان ، خارەزىم رايونىدىكى ئۈرگەنج، كۇما دەرياسى بويىدىكى ماخار، دون دەرياسى ئاغزىدىكى ئاجاق ۋە قىرىم بويلىرىدىكى كاففا، قىرام، سۇرداق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىلا ئاۋات قول سانائەت ۋە سودا مەركەزلىرى ئىدى. بۇ شەھەرلەر زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باج كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەلىرى سۈپىتىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقى خانلىرى تەرىپىدىن قوغدىلاتتى. يېڭى ساراي ۋە ئۈرگەنج شەھەرلىرىنىڭ غايەت زور كۆلىمى ۋە ئاۋات مەنزىرىسى، بولۇپمۇ يېڭى سارايدىكى مىخ - مىخ بازارلار بىلەن جاھاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن كىشىلەر ئىبنى بەتتۇتەنى قاتتىق ھەيرەتتە قالدۇردى. گۈللەنگەن ۋە ئاۋات كاففا شەھىرىمۇ ئىبنى بەتتۇتەگە ئۇنتۇلماستەسىراتلارنى بەخش ئەتتى. كاففا شەھىرى گېنۇيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئاساسەن دېگۈدەك خرىستىئان ئىدى. بۇ يەردە ئاۋات رەستە بازارلار ۋە غايەت زور پورتلار بار ئىدى، ئىبنى بەتتۇتەنىڭ ھېسابلاپ كۆرۈشىچە، كاففا پورتىدا 200 كېمە توختىتىپ قويۇلغانىكەن⑧. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن شەھەرلەرنىڭ بايلىققا تولۇپ كېتىشى ئۇلارنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق تەۋەلىكىنى كېسىپ ئۆتىدىغان سودا يولىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ سودا يولى ئاجاقتىن باشلىنىپ، شەرقتە ۋولگا دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يايلاق ئارقىلىق موڭغۇلىيە ۋە جۇڭگوغا تۇتىشاتتى؛ ياكى بولمىسا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، خارەزىم، ماۋراۋنۇننەھر رايونلىرى ئارقىلىق ھىندىستانغىچە سوزۇلاتتى. بۇ يول ئارقىلىق قارا دېڭىز بويىدىكى پورتلار بىلەن XIII ئەسىر ۋە XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇۋاتقان شەرقىي ئاسيا بازارلىرى تۇتاشتۇرۇلدى. يايلاق رايونى ياكى شىمالدىكى ئورمانلىق رايونلىرىدىن چىقىدىغان ئاشلىق، كالا،

ئات، قۇل، يۇلك-تېرە، ياغاچ ماتېرىياللىرى، بېلىق ھەمدە جۇڭگو ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىقىدىغان زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى كېسە-قېيىقلار ئارقىلىق ۋىزانتىيە، مىسىر، سۈرىيە، ئىتالىيە قاتارلىق جايلارغا توشۇلدى. ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق يايلاق رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگو قاتارلىق جايلار توقولما بۇيۇملىرى، ئۈنچە-مەرۋايىت، قىممەتلىك مېتاللار، ئەتىر، مېۋە-چىۋە ۋە ئافرىقىدىن چىقىدىغان غەيرىي ھايۋانلارغا ئېرىشتى. ئىبنى بەتتۇتە ئۆزبېكخان دەۋرىدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن شاھىد ئىدى. خانلىقنىڭ گۈللىنىش ۋە زىيىتى جانىبىك خانلىق تەختىگە چىققۇچە داۋاملاشتى. ئەۋلادلىرى ئېرىشەلمىگەن ئۇتۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇش جانىبىكخاننىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن ئىدى. بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانلىرى ئىراندىكى موڭغۇل قېرىنداشلىرى بىلەن بولغان جەڭگى-جېدەلنى زادىلا توختاتمىدى، ئەمما ئالتۇن ئوردا خانلىقى ھەم روشەن ئۈستۈنلۈككە مۇشەررەپ بولالمىدى. ئىراندىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەقىقىي موڭغۇل ھۆكۈمرانى ئەبۇسەئىدخان 1335-يىلى ئۆلدى. ئەبۇسەئىدخاننىڭ ئۆلۈمى ئۆزبېكخانغا خۇددى كاۋكازنىڭ جەنۇبىغا قول تىقىشىنىڭ پەۋقۇلئاددە ياخشى پۇرسىتىنى يارىتىپ بەرگەندەك بولدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزبېكخان كاۋكازدا يەنىلا بىرەر كۆرۈنەرلىك نەتىجىنى روياپقا چىقىرالمايدى. 1357-يىلغا كەلگەندە، ئىلىكخان خانلىقى چاك-چېكىدىن ئاچراپ كېتىش قىسمىتىگە دۇچ كەلدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئەزەربەيجان، غازانخاننىڭ قوماندانى ئەمىر چۇپاننىڭ ئوغلى مالىك ئەشرەفنىڭ قولىغا ئۆتكەندى. جانىبىك 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كاۋكازدىن ئۆتۈپ، تەبرىزنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شەھەردىكى نۇرغۇن بايلىقنى سۇپۇرۇپ ئېلىپ

ماڭغاندىن كېيىن، مالىك ئەشرەفنى قەتلى قىلدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى غەلبىنىڭ ھېچقانچە ئەھمىيىتى بولمىدى. ئېھتىمال ۋابا كېسىلىدىن قورققان بولسا كېرەك، جانىبىك ئەزەربەيجاندا ھېچقانچە تۇرمايلا، دەشتى قىپچاققا قايتىپ كەتتى. ئوغلى بەردىبەگ تەبرىزنىڭ ۋالىسى بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي جانىبىك ئالەمدىن ئۆتكەچكە، بەردىبەگنىڭ دەرھال شىمالغا قايتىشى زۆرۈر بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بەردىبەگمۇ تەبرىزنى تاشلاپ چىقتى. تەبرىزنى ناھايىتى تېزلا جالاڭس خاندانلىقىدىن ئۇۋەيسخان ئىگىلىۋالدى⑨.

جانىبىكخاننىڭ تەبرىزنى تارتىۋېلىشى پەقەت بىر قېتىملىق يىگانە غەلبە ئىدى. مۇشۇ غەلبە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ بېشارىتى بولۇپ قالدى. 1348-، 1349-يىللىرى چۇما كېسىلى قىرىم رايونىغا تارقالدى. چۇما كېسىلى سودا يولىنى بويلاپ يامراشتىن ئىلگىرىلا، 85 مىڭ ئادەمنىڭ مۇشۇ كېسەلدىن ئۆلگەنلىكى جاكارلاندى. چۇما تارقالغانلىكى جاي خارابىلىككە ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلگەن بىر ئەسىرلىك مەدەنىيەت باتۇخان نەسلىنىڭ تۈگىشى بىلەن تەڭ ئاخىرلاشتى. بەردىبەگ (1357—1359) ۋە باشقا ئىككى ھۆكۈمران (بۇ ئىككىسى جانىبىكخاننىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان بالىلىرى بولۇشى مۇمكىن) نىڭ قىسقىغىنا زامانىسىدىن كېيىن، 20 يىلچە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەت داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە چۆچى ئەۋلادلىرى خانلىق تەختىنى تالىشىپ بىر-بىرى بىلەن سوقۇشۇشتىن نېرى بولالمىدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ئىچكى كۈرەش ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە، جۈملىدىن روسىيىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەر بىلەن

بولغان خانلىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. جۇچى ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل-ماجىرا ۋە سۈيىقەستلەر ئالتۇن ئوردا خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈنمۇ بىرقاتار تەھدىتلەرنى پەيدا قىلىپ قويدى. 1332-يىلى ئۆزبېكخان موسكۋا كىنەزلىكىدىكى ئىۋان I گە «كىنەز» ئۇنۋانىنى بېرىشكە قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىۋان I بۇ ئۇرۇشقا قوشنىلىرىنى تىزگىنلەشكە تۇتۇش قىلدى. ئۆزبېكخاننىڭ ئىۋان I گە «كىنەز» لىكىنى بېرىپ سالغانلىقى سەۋەبىدىن تاتارلار ئاپەت خاراكتېرلىك بەختسىزلىككە دۇچار بولدى. چۈنكى، موسكۋا كىنەزلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان شارائىتتا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، رۇسلارنىڭ دۈشمەنلىرىگە قارىتىلغان ئۇزاققا سوزۇلىدىغان كېڭەيمىچىلىكىنى باشلىۋەتكەنىدى. 1380-يىلى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان تاتار قوماندانى ماماي كۈلكوۋودا موسكۋا كىنەزى دىمىترىي بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تامامەن مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى جەڭ ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، موسكۋا كىنەزلىكىدىن كېلىۋاتقان خەتەرلىك تەھدىتنىڭ سىگنالى ئىدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ بۇ قوشنىسى كۆرۈنىشتە خوش-خوش دەپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، تويماس ئىدى. كۈلكوۋو ئۇرۇشى ئەينى ۋاقىتتا ھېچقانچە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىسىمۇ، تاتارلارنىڭ ئۆزلىرىگە بېقىندى بولۇۋاتقان خەلقنى مەغلۇپ بولغانلىقى تاتارلارنىڭ ئەسلىدىكى ھەربىي كۈچ-قۇۋۋىتىنىڭ قالمىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. كۈلكوۋو ئۇرۇشى مامايىنىڭ خان بولۇش قارا نىيىتىنى بىت-چىت قىلىۋەتتى ھەمدە باتۇننىڭ چوڭ ئاكىسى ئوردوننىڭ پۇشتى بولغان تۇقتامىشنىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە يول ئېچىپ بەردى. 1381-يىلىغا كەلگەندە

تۇقتامىش ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ قىل سىغمايدىغان ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى. كۈلكوۋو ئۇرۇشىدىن كېيىن، موسكۋا كىنەزلىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا ئولپان تۆلەشنى ۋاقىتنىچە توختىتىپ قويغانىدى. 1382-يىلى تۇقتامىش موسكۋانى بويسوندۇرۇپ، موسكۋا كىنەزلىكىنى يىللىق سېلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. تۇقتامىشنىڭ غەلبىسى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ چۈشۈپ كېتىۋاتقان ئابروينى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. موسكۋا كىنەزلىكىنىڭ تېزدىن قۇدرەت تاپقانلىقى، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ تاتار ھۆكۈمرانلىرى ئۈچۈن ئاللىقاچان يوشۇرۇن تەھدىت بولۇپ قالغانلىقى ئىدى. بۇ نۇقتىنى ئاز-تولا ھىس قىلىپ يەتكەن تۇقتامىش موسكۋا كىنەزلىكىدىن ئىبارەت بۇ يوشۇرۇن رەقىبىنى بىر يوللا جايلىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، ئوسمانلارنىڭ كونسۇلتانتىنوپولنى ئېلىش ئۈچۈن يېرىم ئەسىر تىركەشكىنىگە ئوخشاش، موسكۋا كىنەزلىكىمۇ ئەمىر تىمۇردەك زەبەردەس باھادىر ئوتتۇرىغا چىققۇچە ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

تۇقتامىش ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى ئۆز قولىغا ئېلىشتىن ئىلگىرى، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئاللىشىش يۈزىسىدىن ئاق ئوردا قەبىلىسى (ئوردوننىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلۇسى) بىلەن جىددىي تۇتىشىپ كۆرگەنىدى. ئاق ئوردا قەبىلىسى ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە بولۇپ، تۇقتامىشنىڭ قەۋم-قېرىنداشلىرى ئىدى. ئاق ئوردا قەبىلىسى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە تۇقتامىش ئەمىر تىمۇرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئەمىر تىمۇر ئىلگىرى چاغاتاي خاننىڭ ماۋراۋننەھەر رايونىدىكى پەخىرى ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئۆز خوجايىنىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ماۋراۋننەھەر رايونىدا تېز ئارىدا ئۆز پادىشاھلىقىنى قۇرۇپ چىقتى. تۇقتامىش بىردىنلا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغاندىن

كېيىن، ئەمىر تىمۇرنىڭ قارائىيىتىنىڭ ئاللىقاچان ئۆزى ئۈچۈن تەھدىت بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندەك قىلدى. تۇقتامىش ۋە ئەمىر تىمۇردىن ئىبارەت يۈكسەك ئىرادىلىك ئىككى ھۆكۈمرانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادەك كەڭ زېمىندىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ئۇلارنى قانائەتلەندۈرمەيتتى. تۇقتامىش ئەجدادلىرىنىڭ كاۋكاز رايونىغا بولغان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى توقۇنۇشنىڭ بىۋاسىتە باھانىسى قىلىپ تۇرۇپ، مىسىردىكى مەملۈك خانىدانلىقى بىلەن يېڭىۋاشتىن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى (خۇددى بېرىكى ھۈلەگۈگە قارشى تۇرۇشتا ياردەمگە ئېرىشىشنى كۆزلىگەنگە ئوخشاش). كېيىنچە، يەنى 1385-، 1386-يىللىرى تۇقتامىش كاۋكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تەبىرىنى قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەمىر تىمۇر بۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش يۈزىسىدىن 1386-، 1387-يىللىرى كاۋكازنى قاتتىق ۋەيران قىلدى. ئەمما، ئەمىر تىمۇر قوشۇنلىرى كاۋكازغا كىرىشىگە تۇقتامىش ماۋرائۇننەھەر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. تۇقتامىش قوشۇنى بەكلا ئىچكىرىلەپ، بۇخاراڭ سېپىللىرى كۆرۈنگۈدەك يەرگىچە قىستاپ كەلدى. بۇ خىل ئەھۋالدا ئەمىر تىمۇر تېزىدىن شەرقتىكى ئامۇ دەريا ۋادىسىغا قايتىپ، ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ ئاساسلىق باج كىرىم مەنبەسى بولغان ئۈرگەنج شەھىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى ھەمدە تۆكۈلگەن ئابرويىنى تىكلەۋالدى. 1389-يىلى تۇقتامىش يەنە بىر قېتىم تەشەببۇسكارلىق بىلەن زور قوشۇننى باشلاپ، سىر دەريا ۋادىسىغا ئاتلاندى. ئەمما، ھېچقانچە پايدىسى بولمىغان بىر جەڭدىن كېيىن، تۇقتامىش دەشتى قىپچاققا قايتىپ كەتتى. 1391-يىلى ئەمىر تىمۇر زور قوشۇن بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قازاقىستان تەۋەلىكىنى كېسىپ ئۆتتى ھەمدە ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغىچە قىستاپ كەلدى. ئارقىدىنلا كوندۇر خا دەرياسى

بويىدىكى بىر قېتىملىق قانلىق جەڭدە تۇقتامىشنى مەغلۇپ قىلدى. بىراق، ئەمىر تىمۇر رەقىبىنى ۋولگا بويلىرىدىن قوغلىۋەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، قازانغان غەلبىلىرىنى مۇستەھكەملەپ كېتەلمىدى. پاكىتلار تۇقتامىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنى ئوڭشۇبۇلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك رەھبەر ۋە بويىنىدۇرۇش قىيىن رەقىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. 1394-يىلى تۇقتامىش يەنە بىر قېتىم كاۋكازغا قايتىپ ھۇجۇم قوزغىدى ھەمدە كاۋكاز تاغلىرىنى شىمالدىن جەنۇبقا توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتى. 1395-يىلى ئەمىر تىمۇر قوشۇن تارتىپ ئەزەربەيجان ئارقىلىق كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتتى ۋە تېرىك دەرياسى بويىدا تۇقتامىشنى ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلدى. تۇقتامىش ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەجەللىك خاتالىقى ئەسلىدىكى ھىماچىسىنى سەل چاڭلاپ قالغانلىقى ئىدى. تېرىك دەرياسى بويىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئۇ زادىلا ئەسلىگە كېلەلمىدى. بىر قاچاق سۈپىتىدىكى تۇقتامىشنىڭ قالغان ئۆمرى قولدىن كەتكەن خانلىق تەختىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئىتتىپاقداش ئىزدەش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى. تېرىك ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەمىر تىمۇر ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا كىردى. ئەمىر تىمۇر سەمەرقەندكە قايتىپ، ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈشنىڭ ئالدىدا داۋاملىق شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، روسىيە شەھەرلىرىدىن رىيازان (ئادەتتە دېيىلىۋاتقاندا كوسكوۋاغا ئەمەس) غا قەدەر بېسىپ كەلدى ھەمدە ئاچاق، يېڭى ساراي ۋە ئاستراخان قاتارلىق شەھەرلەرنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى (بۇمۇ، ئېھتىمال، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ روناق تاپقان سودا پائالىيىتىنى پەسكويغا چۈشۈرۈۋېتىشنىڭ بىر تۈرلۈك ئۇسۇلى بولسا كېرەك). 1395-يىلىدىن كېيىن، تۇقتامىشنىڭ ھالاك بولۇشىغا

ئەگىشىپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر مۇھىم شەخس ئىدىكۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن يول تازىلاندى. ئىدىكۇ ماڭغىت جەمەتىدىكى نوغاي تائارلىرىدىن ئىدى. 1399-يىلى لېتۋا كىنەزى ۋىتولد (1377-1430) ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەنپەئەتىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۆزى بىلەن دائىرىسىنى كېڭەيتىش غەرىزىدە بولغاندا، ئىدىكۇ ۋىتولدىنى مەغلۇپ قىلدى. ئىدىكۇ لىتۋالىقلارنىڭ بېسىپ كىرىشىنى ۋاقىتنىچە بولسىمۇ تارمار قىلغانلىقى ئۈچۈن، غەربتىكى قوشنىلىرى ۋە روسىيە كىنەزلىرى ئارىسىدا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئابرويىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدىكۇ شەرقتىمۇ نۇرغۇن شەۋكەتلىك ئىشلارنى روياپقا چىقاردى. 1405-، 1406-يىللىرى ئۇ ئىمۇرلار ئىمپېرىيىسىدىن خارەزىمنى تارتىۋالدى ھەمدە بۇخاراغا يېقىن جايلارغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى. 1408-يىلى ئىدىكۇ موسكۋاغا ھۇجۇم قىلىپ، موسكۋادىن قوشۇن چېكىندۈرۈشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە غايەت زور ئولپان ئالدى. ئىدىكۇ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، رەسمىي يوسۇندا خانلىق تەختىگە چىقالمايتتى. ئەمما، ئىدىكۇ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان قورچاق خانغا يار-يۆلەك بولۇش نامى ئاستىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. 1419-يىلى ئىدىكۇ بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىدىكۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشنى كۆزلىگەن تاتار كاتتىلىرى ئارىسىدىن ئالدىنى ئالغىلى بولمايدىغان بىر مەيدان توقۇنۇش كۆتۈرۈلدى. ئىدىكۇنىڭ ئۆلۈمى ۋە تاتار كاتتىلىرىنىڭ كۈرەشلىرى ۋىتولد ئۇزۇندىن بۇيان كۈتۈپ كېلىۋاتقان ياخشى پۇرسەت ئىدى (ئىدىكۇ ھايات ۋاقتىدا ۋىتولدىنىڭ قارائىيىتى زادىلا ئىشقا ئاشمىغانىدى). مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن تارتىپ تاكى 1430-يىلى ۋىتولد ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر، ئالتۇن ئوردا

خانلىقى ۋىتولدىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا توختاۋسىز ئارىلىشىشى سەۋەبىدىن كۈنسېرى ئاجىزلاپ ماڭدى. XV ئەسىرگە كەلگەندە ئالتۇن ئوردا خانلىقى گۇمىران بولدى. ئەمىرىتىمۇرنىڭ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلىشى ھەمدە لىتۋالىقلار بىلەن موسكۋالىقلارنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سۈرئىتىنى تېزلەتتى. ھالبۇكى، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتكەنلىكىدەك ۋەزىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كارغا كەلمەس قورچاق خاننىڭ نامىدا قوزغاپ كەلگەن مەسئۇلىيەتسىز ئۇرۇشلىرى تاشقى بېسىم ئوينىغان رولدىن كۆپ ئېشىپ كېتىدۇ. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، باتۇننىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلۇسىدىن ئەسەرمۇ قالمايدى. ئەكسىچە، بۇ تەۋەلىكتە ۋولگا ۋادىسىدىكى قازان، ئاستراخان ۋە قىرىم قاتارلىقلارغا ئوخشاش كۆپلىگەن مۇستەقىل خانلىقلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى. قازاقىستاندىكى ئاق ئوردا قەبىلىلىرىدىن سىرت، كاۋكازنىڭ شىمالىدا نوغاي قەبىلىسى، ئېرتىش-توبول ۋادىسىدىكى ئىبىر خانلىقى بارلىققا كەلدى. ئىبىر خانلىقىنىڭ پايتەختى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى توبولسكى شەھىرىدە بولۇپ، باتۇننىڭ ئىنىسى شايبان خان (يەنى Sibagan)، كېيىنكى ئەرەب مەنبەلىرىدە ئۇ Shayban دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، بۇ نام ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلمەكتە) نىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. دەل مۇشۇ ئىسارقا-ئارقىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان خانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى تۈگىمەس قىر-چاپ ۋەقەلىرى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان موسكۋالىقلار XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سابىق خوجايىنىنى ھېچقانچە

كۈچمەيلا غۇلتىپ تاشلاشقا قادىر بولالدى. پاكىتلار رۇسلارنىڭ دىپلوماتىك ۋاسىتىلەرنى قوللىنىشتا كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. تاتارلارنىڭ ئەسلىدىكى ھەربىي كۈچى نىسپىي ئاجىزلاشقان ۋاقىتتا، رۇسلار تاتار خانلىرى ئارىسىدا بۆلۈپ باشقۇرۇش دىپلوماتىيىسىنى يولغا قويدى. تاتارلارنىڭ ھەربىي كۈچ-قۇۋۋەت جەھەتتە ئاجىزلاپ كېتىشى، بىر تەرەپتىن، ياۋروپالىقلارنىڭ شەھەر سېلىش سەنئىتىدىكى ئىلگىرىلەش ۋە زەمبىرەكنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا (زەمبىرەكنىڭ قوللىنىلىشى ئۇ چاغدا ئانچە كەڭ دائىرىدە بولمىسىمۇ)، يەنە بىر تەرەپتىن، تاتارلارنىڭ كۆچمەن تۇرمۇشتىن يىراقلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ خىل يىراقلىشىش خاھىشى بىر قىسىم ئاساسلىق تاتار قەبىلىلىرىنى يايلاق ئۇرۇشىدىكى جانلىقلىق ۋە ئۇلارغا تونۇش بولغان جەڭ ئۇسۇللىرىنىڭ رولىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىپ قويدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا رۇسلارنىڭ ۋولگا ۋادىسىدىكى خانلىقلارغا قوزغىغان يۈرۈشلىرى ئاساسەن ئۈنۈملۈك قارشىلىققا دۇچ كەلمىدى. 1552-يىلى سۈر-ھەيۋەتلىك ئىۋان قازاننى ئىشغال قىلدى. ئارىدىن 10 يىل ئۆتە-ئۆتمەيلا ئاستراخاننىمۇ رۇسلار ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالدى. قىرىم خانلىقى ئوسمانلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ھامىلىقىدىكى دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا، سەكراتتىكى ھالەتتە ئىككى ئەسىرنى ئۆتكۈزدى. قىرىم ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ كىشى مەڭلى گىرەي I (1466—1515) بولۇپ، ئوردىسى باغچاساراي شەھىرىدە ئىدى. مەڭلى گىرەي ئەنئەنىۋى تاتار مەدەنىيىتىنى ھەغدادىغا يەتكۈزدى. ئۇ دانالىق بىلەن سۇلتان مەھمەت II گە ئىتائەت قىلدى، ئۇ كۆرۈنۈشتە قۇدرەتلىك ئوسمانلارغا بويىسۇنغاندەك ھالەتنى شەكىللەندۈردى، ئەمەلىيەتتە بولسا شۇ ئارقىلىق تۈركلەردىن زىبۇ

-زىننەت بۇيۇملىرى ۋە زەمبىرەككە ئىگە بولدى. بۇ زەمبىرەكلەر 1475 - يىلى كاففا شەھىرىدىن گېنۇيەلىكلەرنى قوغلاپ چىقارغاندا ئۆزىنىڭ قالتىس كارامىتىنى نامايان قىلدى. 1571 - يىلىغا كەلگەندە دەۋلەت گىرەي I (1551—1571) نىڭ قوشۇنى موسكۋانى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، سۈر-ھەيۋەتلىك پادىشاھ ئىۋاننى قەدىمكى زاماندا تاتارلارغا تاپشۇرۇپ كەلگەن ئولپاننى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، قىرىم خانلىقى رۇسلارنىڭ كۈنساين ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۈچ-قۇۋۋىتى بىلەن بەسلىشەلمىگۈدەك رەقىب بولۇشتىن بارغانسېرى قېلىۋاتاتتى. كېيىن يېكاتېرنا II ئەڭ ئاخىرقى قەدەمنى ئېلىپ، قىرىم خانلىقىنى ئىشغال قىلدى ۋە يوقاتتى.

ۋولگا ۋادىسىدىكى خانلىقلار يوقىتىلغاندىن كېيىن رۇسلار داۋاملىق تۈردە تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئىبىر خانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى دەل مۇشۇ سىياسەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. رۇسلارنىڭ شەرققە قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىك پائالىيەتلىرى XVI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇلارنىڭ ئۇرال تاغلىرىدىن ئۆتۈشى بىلەن باشلاندى. بۇ قېتىملىق كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتى تۈرلۈك ئامىللارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن مۇرەككەپ ھەرىكەت بولدى. شەرققە قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىك روسىيە چېگرىسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلدى ھەم روسىيە ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىغا قويغان سىستېمىدىكى يېڭى ئىمپېرىيە نەزەرىيىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ۋاقىتتىكى رۇسلار مىللىتى ۋە زەمبىرەك قاتارلىقلار جەھەتتە تاتارلار ۋە باشقا سېبىرىيىلىكلەرنى بېسىپ چۈشكەچكە، بۇ خىل ئارتۇقچىلىق بىلەن تاتارلار ئارىسىدىكى ئاخىرى چىقىماس جەڭگى - جېدەلدىن پايدىلىنىدىغان

پىشىپ يېتىلگەن ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئەڭ دەسلەپكى كازاك باندىتلىرىنىڭ ئاۋانگارتى بولغان ستروگانوف جەمەتى (پېرىمدىكى پېرىم مۇستەقىل باي سودىگەر) نىڭ قارا نىيىتى ھەمدە كېيىنكى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ ئالتۇن كۆزلەپ كالىفورنىيىگە ياكى ئالماس چۈشەپ جەنۇبىي ئافرىقا ئېگىزلىكىگە بارغىنىغا ئوخشاش، كۆپلىگەن كىشىلەر سىبىرىيىنىڭ بۇلغۇن تېرىسىنىڭ كويىغا چۈشتى (11). مانا مۇشۇ ئامىللارنىڭ ئومۇمىي يۇغۇرۇلمىسى نەتىجىسىدە شەرق كېڭەيمىچىلىكىنىڭ دولقۇنى قوزغالدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا سۈر-ھەيۋەتلىك پادىشاھ ئىۋان ستروگانوفقا قوشۇن تەشكىللەش ھەمدە غەربىي سىبىرىيىدىكى شايبانلار خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى كۈچۈمغا جازا يۈرۈشى قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن روسىيىنىڭ سىبىرىيىنى بويسۇندۇرۇشى رەسمىي باشلاندى. دەل مۇشۇ كازاك قوشۇنى يېرماكنىڭ قوماندانلىقىدا 1583-يىلى ئىبىر شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. 1585-يىلى قەيسرانە روھقا ئىگە كۈچۈم كېچىدە يېرماك قوشۇنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. يېرماك قېچىش جەريانىدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا يېرماك سىبىرىيىنى بويسۇندۇرغۇچى سۈپىتىدە ئەپسانە قەھرىمانلىرىدەك شان-شۆھرەتكە ئېرىشىپ بولغانىدى. ئەمەلىيەتتە، روسىيىنىڭ سىبىرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا ئورنىتىلىشى بورىس گودونوفقا مەنسۇپ بولدى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ نائىب خانلىقنى ئۈستىگە ئالدى، كېيىن چارپادىشاھ تەختىگە چىقتى (1598—

1605)، روسىيىنىڭ ئۇرال ۋە ئېرتىش ۋادىسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، 1586-يىلى تىيۇمېن شەھىرىنى، 1587-يىلى توبولسكى شەھىرىنى قۇرۇپ چىقتى. بورىس گودونوف قوغلاپ چىقىرىلغان تاتار بەگ-تۆرىلىرىنى

قايسىل قىلىشقا مايىل بولۇپلا قالماي، يەنە تاتارلارنىڭ داڭدار جەمەتلىرىنى سۈلھى-ساللا بىلەن ئېرىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىيارى يوسۇندا ئەل بولۇشىنى ئىستەيتتى. مەسىلەن: كۈچۈم تاكى 1601-يىلى نوغاي تاتارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر، باشتىن-ئاخىر رۇسلارغا قارشى جەڭگاھتىن قايتمىدى (ئۇنىڭ قارشىلىقلىرى نەتىجىسىز بولغان بولسىمۇ)، مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ بورىس گودونوف يەنىلا كۈچۈمنىڭ ئىختىيارى يوسۇندا روسىيىگە بېقىنىشىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈمگەندى. 1614-يىلى چارپادىشاھ مىخائىل رومانوف كۈچۈمنىڭ نەۋرىسى ئارسلاننى كازىموف (ئوكا دەرياسى بويىدىكى گورودېتس) خانلىقىنىڭ خانلىقىغا تەيىنلىدى. تاكى 1681-يىلى بۇ قورچاق خانلىق بىكار قىلىنغانغا قەدەر، ئارسلاننىڭ ئەۋلادلىرى بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، روسىيىلىكلەرنىڭ شەرققە ئىلگىرىلىشىدىن ئامان قالغان قەدىمكى سىبىرىيە خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئويراتلارنىڭ شەددەتلىك ھۇجۇملىرى ئارقىسىدا ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىلدى.

ئىزاھاتلار:

- ① س. داۋسون: «موڭغۇل ئەلچىلەر ئۆمىكى» 155 - بەت.
- ② پ. پېللىئوت: «ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تارىخىغا ئىزاھ»، پارىژ، 1950-يىلى نەشرى، 106 - بەت.
- ③ ج. ئابويىل ئىنگىلىزچە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلغان «تارىخى جاھانكۇشاھى»، 1 توم، 267 - بەت.
- ④ خ. گ. راۋېرتى تەرجىمە قىلغان چۇزجاننىڭ «تەبەقلى ناسىرى» ناملىق ئەسىرى، 1 توم، 1285 -، 1286-بەتلەر.
- ⑤ ف. ئاباللود: «ۋولگا ۋادىسىنىڭ ئەھۋالى»، موسكۋا، 1923-يىلى نەشرى: «ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ پايىتەختى—كونا ساراي ۋە يېڭى ساراي»، «لاتۋىيە ئۇنۋېر-»

- سىتېنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1926 - يىلى XIII سان، 3-بەتتىن 82-بەتكىچە.
- ⑥ ئان. پولىك: «مەملۇك خانىدانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى مۇستەملىكە ئالاھىدىلىكى»، «ئىسلام تەتقىقاتىغا نەزەر»، 1935-يىلى نەشرى، 231-بەتتىن 248-بەتكىچە.
- ⑦ خ. ئار. گىب: «ئىبنى بەتتۇتنىڭ ساياھەت خاتىرىسى»، II توم، 473 - 474 ۋە 478-بەتلەر: گ. سترانگى: «نۇزھەتۇل قۇلۇب» نىڭ جۇغراپىيە قىسمى»، لوندون، 1919 - يىلى نەشرى، 251، - 252-بەتلەر.
- ⑧ گىبنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، II توم، 515 - 516-بەتلەر: گېنوبە بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە گ. ئى. براتىئانۇنىڭ (XIII ئەسىردىكى گېنوبە - قارا دېڭىز سودىسى تەتقىقاتى) (1929-يىلى پارىژ نەشرى) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑨ جانىپىك ئېتىمال گىرۇزىيە بىلەن ئەزەربەيجاننى قولغا كىرگۈزۈشنى كۆزلىگەن بولسا كېرەك. ھىجرىيە 758-يىلى، مىلادىيە 1357 - يىلى جانىپىك ۋە بەردىبەگ گىرۇزىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاراقاش دېگەن جايدا تەڭگە قۇيۇرغان. د. م. لانگىنىڭ «تاشقى كاۋكازىيىدىكى گىرۇزىيە پۇللىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، (نيويورك، 1955 - يىلى نەشرى، 75، - 76-بەتلەر) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑩ روسىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ھەققىدە ۋ. د. ۋايمان ۋە س. ب. كروپېرنىڭ «چېگرا ھەققىدە تەتقىقات» (1957-يىلى نەشرى): ر. ج. ۋېرنېرنىڭ «دېڭىز-ئوكيان قوزغىلىڭى-روسىيە تارىخى دەرسلىكى» (بېركېلې، 1942-يىلى نەشرى): ر. خ. فىشرنىڭ «روسىيە تېرە سودىسى» (بېركېلې، 1943 - يىلى نەشرى): گ. ۋ. لانتزېفنىڭ «XVIII ئەسىردىكى سىبىرىيە - مۇستەملىكە ھاكىمىيىتى ھەققىدە تەتقىقات» (بېركېلې، 1943 - يىلى نەشرى) دېگەن ئەسىرلىرىگە قارالسۇن.

IX باب چاغاتاي خانلىقى

چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى سۈيۈرغال قىلىنغاندا، ماۋرائۇننەھىر، قەشقەرىيە، يەتتەسۇ ۋە جۇڭغارىيە رايونلىرى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ ئۇلۇسى بولۇپ قالدى. چاغاتاي ئۇلۇسى پارچىلانغان XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچىلىك چاغاتاي ئەۋلادلىرى بۇجايدا بىر ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى. چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار يەتتەسۇ رايونىدا يەرلىك تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ قورچاق خانى سۈپىتىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. بۇ خىل ئەھۋال چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئەمىرتەمۇر تەرىپىدىن يوقىتىلغان XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا قەدەر ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. چاغاتاينىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلۇسىدىن ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن زېمىن «موغۇلىستان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىرى ئويرات، قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە يوقىتىلغان XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر چاغاتاي خانلىرى ئىزچىل ھالدا بۇ جاينىڭ نامىدىكى ھۆكۈمدارلىرى بولۇپ كەلدى. دەسلەپكى ماتېرىياللارنىڭ كەمچىللىكى، يەنە كېلىپ پۇلشۇناسلىق پاكىتلىرىنىڭ بەكلا چۇۋالچاق بولۇشى نەتىجىسىدە، چاغاتاي خانلىرىنىڭ تارىخى ئىنتايىن غۇۋا بولۇپ كەلدى، يەنە كېلىپ، ئۇلارنىڭ سەلتەنەت دەۋرلىرى كۆپىنچە ۋاقىتلىق بېكىتىپ قويۇلدى. ئەمما، بىر نۇقتا ناھايىتى ئېنىق، ئۇ بولسىمۇ چاغاتاي

ئۇلۇسدا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى جۇڭگو، ئىران ھەتتا دەشتى قىپچاقتىكى موڭغۇللارغا سېلىشتۇرغاندا، موڭغۇللارنىڭ كۆچمەنلىك ئەنئەنىسىنى ئۇزاق زامانلارغىچە ساقلاپ كەلدى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يايلاق چاغاتاي خانلىقىنى بولۇق ئوتلاق بىلەن، يېتەرلىك ئات ۋە لەشكەرلەر بىلەن تەمىن ئەتتى. چاغاتاي خانلىقى تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى يايلاقلارنى كونترول قىلالىسىلا، ئۇلاردا ماۋرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيە بوستانلىقلىرىغا قىزىقىش بولمايتتى. بۇ بوستانلىق رايونى باج-سېلىق كىرىمىنىڭ مەنبەسى بولۇش سۈپىتىدە چاغاتاي خانلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىبارغا سازاۋەر ئىدى. ۋاسسافنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، چاغاتاي خانلىرىدىن بۇراق خان (1264 - 1270) ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىلىكخان خانلىقى تەۋەسىدىكى خۇراسان رايونىغا ھۇجۇم قوزغاشتىن ئىلگىرى، ئۆزىگە تەۋە شەھەرلەردىن سەمەرقەند ۋە بۇخارالارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان^①. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان زامانلاردا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى. شۇ ۋەقەلەردىن 100 يىل ئۆتكەندە ئىبنى بەتتۇتە ماۋرائۇننەھردىكى شەھەرلەرنى زىيارەت قىلىپ، بۇ جايلاردىكى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ۋەيرانە مەنزىرىنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيرانەتتە قالغانىدى. مەسىلەن: تىرمىز شەھىرى چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن، يېڭى بىر جايدا قايتا قۇرۇلغان بولسىمۇ، سەمەرقەند يەنىلا ۋەيرانە ھالەتتە قېلىۋەردى، خۇراسان، مەرۋى رايونلىرى يەنىلا خارابىلىك بولۇپ قالدى. بەلىختە بولسا ئىنىسى-جېنىنىڭ سايسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى^②.

. XIII ، XIV ئەسىرلەردىكى ماۋرائۇننەھر مۇسۇلمان شەھەر ئاھالىلىرى باشتىن كەچۈرگەن ئاشۇ قاپاھەتلىك كۈنلەر تەسىرىدىن قارىغۇلارچە سۈنئىي مەزھىپىگە كىرىپ كەتكەن بولسا كېرەك.

ماۋرائۇننەھردىكى بۇ شەھەر ئاھالىلىرى ئارىسىدا دەرۋىشلەر يۈكسەك ئابروي - ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى، كىشىلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە ئومۇميۈزلۈك ھالدا چوقۇناتتى. ئەمما كۆچمەن مىللەتلەر ئارىسىدا ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشى تولىمۇ ئاستا بولدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى يات دىن ئاساسىدىكى موڭغۇل ئەنئەنىسى بىلەن مۇسۇلمانلار تۇرمۇش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى، «ياسا» بىلەن ئىسلام شەرىئىتى ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنداقلا كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە زىددىيەت ئىدى.

ئەڭ دەسلەپكى چاغاتاي ئۇلۇسى ئەسلىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار، قارا قىتان زېمىنى، يەتتەسۇ ۋادىسى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىن تەشكىل تاپقاندى (تارىم ئويمانلىقى ئوتتۇرا ئاسيا رايونىدىكى تەلىپى ئوڭدىن كېلىپ موڭغۇللارنىڭ دەپسەندە قىلىشىدىن ئامان قالغان كەڭ كۆلەملىك تېرىلغۇ يېرى بار قىسىم رايونلارنىڭ بىرى ئىدى)، بۇ رايونلاردىن سىرت، چاغاتاي ئۇلۇسى يەنە خارەزىم ئىمپېرىيىسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلگەن زېمىنلاردىن ماۋرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى قوشۇۋالغانىدى. ئەمما، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئاللىقاچان جۇچى ئۇلۇسىغا تەۋە بولۇپ قالغان خارەزىم زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى، خۇراسان رايونىنى بولسا، كېيىنچە ئىراندىكى ئىلىكخان خانلىقى ئىگىلىۋالدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق سىزىپ كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئومۇمەن ئالغاندا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ دائىرىسى ئالتاي تاغلىرى ۋە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ئارال دېڭىزى ۋە ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، بىر مەھەل

ھەتتا ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە كېڭەيگەن ھەمدە غەزىنە، ھىندى دەرياسى بويلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. چاغاتاي خانلىقىدىكى ئاھالىلەر شامانىستلار، مۇسۇلمانلار، نېستۇرىيانلار، خرىستىئانلار ۋە بۇددىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۈشمۇ بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەيتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغانلىرى ۋە بوستانلىقلاردا دېھقانچىلىق قىلىدىغانلىرىمۇ بار ئىدى، يەنە سەمەرقەند، بۇخارا، قەشقەر، ياركەند ۋە ئاقسۇغا ئوخشاش مۇھىم سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەركەزلىرىدىكى شەھەر ئاھالىلىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. چاغاتاينىڭ ئۆزى شەھەر تۈرمۈشمۇ زادىلا قىزىقىدى. مەيلى قەھرىتان قىش پەسلىدە بولسۇن ياكى پىزغىرىم تومۇز ئايلىرىدا بولسۇن، ئۇنىڭ ئاساسلىق چېدىرى ئىلى رايونىغا يېقىن جايغا تىكىلىك ئىدى. چاغاتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پۈت دەسسەپ تۇرغان جايى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرىدىن بېشبالىق بولسىمۇ، كېيىنچە تەڭرىتاغ بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىغا جايلاشقان ئالمالىق شەھىرى ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

چاغاتاي توغرىلىق توختالغاندا، چاغاتاي ھەققىدىكى ماتېرىياللار بىر - بىرىگە زىت كېلىدۇ. جۇزجانى « چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئارىسىدا ئىسلامىيەتكە ھەممىدىن بەك دۈشمەنلەرچە نەزەردە قارىغان كىشى چاغاتايدۇر. چىڭگىزخان چاغاتاينىڭ ۋەھشى - ياۋۇز تەبىئىتىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىمىگەن » دەيدۇ^③. ئەمما، باشقا خاتىرىلەردە چاغاتاي دانا، كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ھۆكۈمران، ئۇ تولىمۇ ئالىيجاناب، مېھماندوست، مەردۇ - مەردانە زات، يالغۇز ياراملىق جەڭچى ۋە ئىشقىۋاز ئوۋچى بولۇپلا قالماي، يەنە راۋۇرۇس ھاراق

كۆتۈرەلەيدىغان كىشى، دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. چىڭگىزخان ئىلگىرى چاغاتاينى « ياسا » ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشكە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئىسلامىيەتنىڭ دۈشمىنى تەسۋىرىدە كىشىلەر خاتىرىسىدىن ئورۇن ئېلىشى، ئېھتىمال، چاغاتاينىڭ « ياسا » نى يۈرگۈزگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چاغاتاي ياشىغان دەۋرنىڭ ئۆلچىمى بىلەن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۈلگە دەپىش مۇمكىن. چاغاتاي ھاكىمىيىتى ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆگېتەيخان بىلەن بولغان ھەمكارلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر قېتىم ئۆگېتەيخان پېشكەللىككە يولۇققاندا ھەمىشە چاغاتايدىن ياردەم سورايتتى^④. چاغاتاي ھۆكۈمرانلىقتا يۈكسەك شۆھرەت قازاندى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شۇ قەدەر كۈچلۈك ۋە قاتتىق بولغان ئىدىكى، يوللاردا ئوغرى-قاراقچىلاردىن ئەسەرمۇ قالمايدى، سودا كارۋانلىرىنى قوغداش قىلچە ھاجەتسىز ئىدى. چاغاتاينىڭ ئىسلامىيەتنىڭ دۈشمىنى سۈپىتىدە قارالغانلىقىنى ئويلىشىشىمىزدا، قىزىق بىلىنىدىغىنى چاغاتاي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ماۋرائۇننەھەرگە مۇسۇلمان مەھمۇد يالاۋچىنىڭ باش ۋالى بولغانلىقى ئىدى. مەھمۇد يالاۋچى خارەزىملىك باي سودىگەر ئىدى، ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد بېك كېيىنچە ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ماۋرائۇننەھەردىكى بارچە ئۇلۇسلارنى ئىدارە قىلىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر مۇسۇلمان سودىگەر ھەبەش ئاممىسىمۇ چاغاتاينىڭ تولۇق ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى. يۇقىرىقى پاكىتلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، چاغاتايدىن تولىمۇ دانا ئىدى، ئۇ مۇسۇلمان سودىگەرلەر قاتلىمىدىن قانداق پايدىلىنىش كېرەكلىكىنى ياخشى بىلەتتى.

چاغاتاي تەخمىنەن 1241 - يىلى ئۆلدى. تەختكە نەۋرىسى قارا ھولەگۇ ۋارىسلىق قىلدى. ئەمما قارا ھولەگۇنىڭ تەختكە ۋارىسلىق

قىلىشىنى چوڭ خان گۈيۈك ئېتىراپ قىلمىدى، گۈيۈك خان چاغاتاينىڭ 5-ئوغلى يەسۈ مۆڭكەنى قارا ھۈلەگۈننىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. 1251-يىلى مۆڭكە چوڭ خان بولغاندىن كېيىن قارا ھۈلەگۈننى يېڭىۋاشتىن چاغاتاي ئۇلۇسنىڭ خانلىقىغا بەلگىلىدى. ئەمما قارا ھۈلەگۈ تەختكە چىقماي تۇرۇپلا ئالەمدىن ئۆتتى. كېيىنكى ئون يىلدا چاغاتاي خانلىقى ئۇلۇسنى قارا ھۈلەگۈننىڭ تۇل قالغان ئايالى ئۈرگەنە ئىدارە قىلدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاساسەن كەنجى ئوغلى مۇبارەك شاھنىڭ نائىبى دېگەن نامدا يۈرگۈزۈلدى. بۇ مەزگىلدە مەمۇرىي ھوقۇق داۋاملىق ھالدا ھەبەش ئامىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەسىرىدىننىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بۇ خىل ھالەت تاكى چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئالغۇ چاغاتاي ئۇلۇسغا بېسىپ كىرگۈچە داۋاملاشتى. ئالغۇ ئارىغ بۆكەننىڭ قۇبلايغا قارشى تۇرۇشىنى قوللايتتى. 1260 - يىلى ئالغۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ، ئۈرگەنەنى ئەمرىگە ئالدى ھەمدە ئۆز ئورنىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. كېيىنچە ئالغۇ ئارىغ بۆكە بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىقنى چۆرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئارىغ بۆكە ئۆچ ئېلىش يۈزىسىدىن جۇڭغارىيىنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ئارىغ بۆكەننىڭ بۇ قېتىمقى بۇلاڭ - تالڭى شۇنچىلىك ۋەھشىيانە بولدىكى، 1263-يىلى بىلەن 1264-يىلى ئارىلىقىدىلا ئاپەت سەۋەبىدىن جۇڭغارىيە ئاھالىسىنىڭ 10دىن بىرى ئۆلۈپ كەتتى. ئالغۇ قۇبلاينىڭ قوللىشى بىلەن قالغان ئۆمرىدە قۇبلاينىڭ رەقىبى، جۇڭغارىيىنىڭ شەرقىدىكى قايدۇ بىلەن تۇتۇشتى. ئالغۇ تەخمىنەن 1264 - يىلى ئۆلدى. مۇبارەك شاھ ئالغۇدىن كېيىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. مۇبارەك شاھ مۇسۇلمان بولغان تۇنجى چاغاتاي ھۆكۈمرانى ئىدى. ئەمما، قۇبلاي ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇبارەك شاھنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش

سالاھىيىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇڭا قۇبلاي ئۇنىڭ جىيەنى يەنى چاغاتاينىڭ يەنە بىر بۈيۈك نەۋرىسى باراكنى مۇبارەككىنىڭ ئورنىغا چاغاتاي ئۇلۇسنىڭ خانى قىلىپ بەلگىلىدى. چاغاتاي ئۇلۇسى ئەمدىلىكتە ئۈنچىۋالا كەڭ بولماي قالدى. ئىراندىكى ئىلىكخان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، ئامۇ دەريا ۋادىسى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىندى، ئارقىدىنلا ئۇلار چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرىسىغا كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قايدۇنىڭ جۇڭغارىيىدىكى قۇبلايغا قارشى توپىلىشىنىڭ ئۇتۇق قازىنىشى چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىنىڭ قولىدىن كېتىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، باراك خان قۇبلايخان بىلەن زىتلىشىپ قالدى. كېيىنرەك باراك خان ئۆزىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھەم قۇبلاي بىلەن، ھەم قايدۇ بىلەن سوقۇشۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بايقىدى. قايدۇ باراك خاننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، باراك خان ئۇنىڭغا يول قويۇپ يارىشىپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن 1269 - يىلى ئەتىيازدا تالاس دەرياسى بويىدىكى قۇرۇلتايدا باراك خان بىلەن قايدۇ چاغاتاي ئەۋلادلىرى بىلەن ئۆگبەتەي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سابىق ئىتتىپاقداشلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جۇڭگو ۋە ئىراندىكى تولۇي ئەۋلادلىرىغا قارشى چىقتى. باراك خاننىڭ قايدۇنىڭ ۋاسالى بولغان-بولمىغانلىقى ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر ئورتاق ھۆكۈمرانلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان - ئورنىتىلمىغانلىقى مەسىلىسى تېخىچە يېشىلمىگەن تۈگۈچ ھالىتىدە تۇرماقتا. ئەمما، باراك خان بىلەن قايدۇنىڭ كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئۆزلىرىنىڭ زېمىن چېگرىلىرىنى بەلگىلەپ، يېقىنقى مەزگىللەردە يۈز بەرگەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىشلىرىغا خاتىمە بەرگەنلىكى ئېنىق. بۇ مەزگىللەردە قوي ، كالا پادىلىرى

دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن ئايرىۋېتىلدى، شەھەرلەر پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ تۇرۇشتىن خالىي بولدى، شۇنداقلا ئېغىر باج-سېلىقلارنى تۆلەشتىن قۇتولدى. باراك خان ھەمىشە يايلاقنىڭ يېتىشمەۋاتقانلىقىدىن ئاغرىنىپ يۈرگەچكە، قايدۇ ئۇنىڭ ئىرانغا بېسىپ كىرىشىگە قوشۇلدى. قايدۇغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇمۇ ئۆزىنىڭ بۇ يېڭى ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپ بىلەن ئاۋازە بولۇپ يۈرۈشىنى خالايتتى^⑤. باراك خان ئامۇ دەرياسىغا مېڭىش جەريانىدا ئۆز شەھەرلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى (بۇ ۋەھشىيانە قىلمىش پازىل مويىسىپت ماۋرائۇننەھرنىڭ باش ۋالىيسى مەسئۇد بېكىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى). 1269 - يىلى باراك خان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خۇراسان رايونىغا كىردى ھەمدە نىشاپۇرغىچە قىستاپ كەلدى. پاكىتلار باراك خاننىڭ رەقىبى ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانى ئاباقانىڭ باراك خاندىنمۇ بەكرەك پىشقان قوماندان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باراك خان ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ئۆزىنى تاشلىۋەتكەنلىكىنى بايقىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پاتپاراق بولغان ھالدا ماۋرائۇننەھرگە قاراپ چېكىندى. باراك خان كېيىنرەك بۇخارادا مۇسۇلمان بولدى ھەمدە قايدۇنىڭ ۋاسالىلىرىغا قارشى سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشتى. باراك خان تەخمىنەن 1270-يىلى ئۆلدى. ئۇ، ئېھتىمال، قايدۇنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن^⑥. باراك خان ئۆلگەندىن كېيىن، تاكى دۇۋا تەختكە ۋارىسلىق قىلغۇچە، چاغاتاي خانلىقىدا كارى چاغلىق ئىككى ھۆكۈمران قىسقىغىنە بىر زامان ھۆكۈم سۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن تەخمىنەن 1274 - يىلىغا كەلگەندە، باراك خاننىڭ ئوغلى دۇۋا قايدۇنىڭ قوللىنىشى بىلەن ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. دۇۋا قابىل ھۆكۈمران ئىدى. قايدۇ ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئەڭ مۇۋاپىق

ئىتتىپاقداش ئىدى. ئۇلار ئىككىسى بىرلىكتە قۇبلاينىڭ سەردارلىرى ۋە شىمالدىكى ئاق ئوردىدا قەبىلىلىرىگە قارشى تۇردى. 1273-، 1274-يىللىرى ئىلىكخان خانى ئاباقا باراك خاننىڭ ئىرانغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ماۋرائۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇم بۇخارانىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىشى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئەمما، دۇۋا قايتۇرما ھۇجۇم تەشكىللىپ، ئىلىكخان قوشۇنىنى ئافغانىستاندىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇ ھەتتا غەزنىدىن قوشۇن ماڭدۇرۇپ پەنجاپقىچە بېسىپ كىردى. ئەمما قايدۇ قوشنىلىرىنى ئورۇنسىز تالان-تاراج قىلىشقا بېرىلىپ كەتمەي، ئۆزىنىڭ دائىرىسىدىكى ئاۋاتلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئالدىردى. قايدۇ ئۆز كۈچىنىڭ قۇبلاينىڭ ھۇجۇملىرىنى توسۇشقا يارىسىمۇ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكۈدەك دەرىجىدە كۈچلۈك ئەمەسلىكىنى تونۇپ يەتكەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ باراك خان بىلەن، كېيىنچە دۇۋا بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى قايدۇنىڭ ئىككى سەپتە تەڭ جەڭ قىلىشىنى خالىمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. قايدۇنىڭ زېمىن چېگرىسىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش ئىمكانىيىتى يوق. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى جۇڭغارىيە ۋە يەتتەسۇ رايونىدا بولۇپ، قىشلىق ۋە يازلىق بارگاھى ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ئىدى. قايدۇ ماۋرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيىدە مەلۇم دەرىجىدە ھۆكۈمدارلىق ئىمتىيازىغا ئىگە بولسىمۇ، تالاس دەرياسى ئېھتىمال ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسى بىلەن بولغان چېگرىسىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. شەرقىي شىمال تەرەپتە قايدۇنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى ئالتاي تېغىدىن ھالقىپ، شەرقىي چاغاننور ۋە جەنۇبتىكى لوپنورغىچە بولغان ئېرتىش دەرياسى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە سۈرۈلدى.

قايدۇ 1301 - يىلدىن 1303 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەلۇم بىر كۈنى ئۆلدى (قايدۇنىڭ ئوغلى چاپار 1303 - يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى). چاپار بىلەن دۇۋا ئىككى جەمەت ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىتتىپاقداشلىقنى بىر مەھەل ساقلاپ كەلدى. ئەمما، پەيت پىشىپ يېتىلگەندە، ئۇلار تەدرىجىي ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتۈشكە باشلىدى. چاپار دۇۋادىن يېڭىلىپ، ئاتىسىنىڭ چاغاتاي خانلىقىغا بولغان مەلۇم دەرىجىدىكى ھۆكۈمدارلىق ئىمتىيازىدىن مەھرۇم قالدى. دۇۋا تەخمىنەن 1306 - 1307 - يىللار ئارىلىقىدا ئۆلدى. بىر يىلدىن كېيىن دۇۋانىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى كۈنجىك 1308 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇندىن كېيىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق ھوقۇقى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تالىقۇنىڭ قولىغا ئۆتتى. تالىقۇ ئاشكارا ھالدا مۇسۇلمان بولغانلىقىنى جاكارلىغانلىقتىن، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەشتە زۆرۈر بولغان كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ قالدى.

دۇۋانىڭ يەنە بىر ئوغلى كېبېك ھوقۇق تالاشقۇچىلارنىڭ يوشۇرۇن سۈيقەستلىرىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىپ، تەخمىنەن 1308 - ۋە 1309 - يىللار ئارىلىقىدا تالىقۇنىڭ ئوردىسىغا بېسىپ كىردى ھەمدە تالىقۇنى ئۆلتۈردى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى تالاش - تارتىشنى كۆرگەن چاپار تەلەي سىناپ باقماقچى بولۇپ، يېڭىۋاشتىن ئۇرۇش قوزغىدى. ئەمما، چاپارنىڭ قوشۇنلىرى كېبېكنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلدى، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارمۇ چاغاتاي قەبىلىلىرىگە ياكى ئاق ئوردا قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۆگبەتەي ئەۋلادلىرى ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. 1309 - يىلى كېبېكنىڭ قېرىندىشى ئېسەن

بۇقا يېڭىدىن بىرلەشتۈرۈلگەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە خانلىق تەختىگە چىقتى. ئېسەن بۇقا ئەسلىدىنلا ئاددىي بىر نەۋكەر ئىدى. 1315 - يىلى ئۇ يېنىكلىك قىلىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خۇراسان رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، يۈەن خانىدانلىقى قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاغاتاي خانلىقىغا بېسىپ كىردى ھەمدە يىراق ئىسسىقكۆل رايونىغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى. ئېسەن بۇقا شەرق تەرەپتىكى زېمىننى يۈەن خانىدانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئالدىراپ تېپىنەپ خۇراساندىن قوشۇن چېكىندۈردى. بىراق، بۇ ۋاقىتتا ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانى ئۇلجاي تۇمۇ ماۋرائۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە تىرمىز رايونلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئېسەن بۇقا تەخمىنەن 1318 - يىلى ئۆلدى. تەختكە كېيىك ۋارىسلىق قىلىپ، 1326 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئېھتىمال، كېيىك ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ماۋرائۇننەھرنى ئىگىلىۋېلىشىدىن ئەنسىرىگەن بولسا كېرەك، ئاستانىنى بۇخارانىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ناخشاب (يەنى قارشى، Qarshi) گە قۇردى. شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى يەتتەسۇ ۋە جۇڭغارىيىدىن ماۋرائۇننەھرگە يۆتكەلدى. ماۋرائۇننەھر رايونىدا بولسا، ئىران - ئىسلام مەدەنىيىتى ئەنئەنىسى يات دىندىكىلەرنىڭ كۆچمەن ئەنئەنىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ يىلنامىسى تولىمۇ چىڭىشلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، دۇۋانىڭ ئېلچىگىتەي، دۇراتمۇر ۋە تارماشسىن دېگەن ئۈچ ئوغلىنىڭ كېيىكنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئېنىق. روشەنكى، بۇ ئۈچەيلەن دېھلى سۇلتانى مەھمۇد بىننى تۇغلۇق بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىلىكخان خانلىقىغا قارشى تۇرماقچى بولدى ⑦. تارماشسىن تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى، ئىسلامىيەت

قەبىلىلەرگە كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، تارماشېرىنىڭ ئىسلامغا بولغان ئېتىقادىنى يات دىندىكى قەبىلىلە ئاقساقاللىرى يەنىلا قوبۇل قىلالمايتتى. شۇڭا، 1334 - يىلى بۇ ئاقساقاللار توپىلاڭ قوزغاپ، تارماشېرىنى بىكار قىلدى. بۇ ۋەقە ماۋرائۇننەھر رايونىنىڭ 30 نەچچە يىلىغا سوزۇلغان ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ماۋرائۇننەھر رايونىدا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان كۆپلىگەن قورچاق خانلار ۋۇجۇدقا كېلىپ، يەرلىك ئەمىرلەرنىڭ قورچاق خانلار بايرىقى ئاستىدىكى مالىمانچىلىق ئۇرۇشلىرى ئەۋج ئالدى. XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بارلاس تۈركلىرىدىن ئاقساق تىمۇر (Timur—i Lang) ماۋرائۇننەھر رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ خىل قالايمىقان دەۋرگە خاتىمە بېرىلدى.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ماۋرائۇننەھردىكىدىن تۈپتىن پەرقلىنەتتى. XIV ئەسىردە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقان ئۇرۇشلارنىڭ نەتىجىسىدە يەتتەسۇ ۋە جۇڭغارىيە رايونلىرىدا ساپ مەنىدىكى كۆچمەن ئىگىلىك ئەسلىگە كەلدى. يەنە كېلىپ كېيىنكى پايىتەختنى ماۋرائۇننەھرگە يۆتكىشى بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزىمۇ شۇ جايغا يۆتكەلدى. بۇ ۋاقىتلاردا ماۋرائۇننەھردىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىسلامىيەت تارقىلىشقا باشلىغانىدى. ئىران-ئىسلام مەدەنىيىتى تارماشېرىغا ئوخشاش موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنى جەزىكارلىق بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ تۇرۇۋاتاتتى. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى ئارىسىدىكى پەرقنى كۈچەيتىۋەتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن تارماشېرىن تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ ئۇزاق ئۆتمەيلا جۇڭغارىيە ۋە يەتتەسۇدىكى ئەمىرلەر ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگە

ئۇچرىمىغان ھەمدە چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالالايدىغان جايلاردا ئەسلىدىكى چاغاتاي خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قوشۇلدى. ئىران ۋە ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى مۇسۇلمانلار يېڭىۋاشتىن قۇرۇلغان بۇ خانلىقنى «موغۇلىستان» دەپ ئاتىدى. ئۇ يەردىكى ئاھالىلەر بولسا «جەتەلەر» (قا-راقچىلار) دەپ ئاتالدى. موغۇلىستاننىڭ پايىتەختى ئەڭ دەسلەپ ئالمالىقتا تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، قەشقەرىيە رايونىمۇ موغۇلىستان تەۋەلىكىدە ئىدى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەرىيە شەھەرلىرى، جۈملىدىن قەشقەر، ياركەند، ئاقسۇ قاتارلىقلار ھەرقاچان توختاۋسىز تۈردە موغۇلىستان خانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ زوقىنى تارتىپ كېلىۋاتاتتى.

ئەڭ دەسلەپ موغۇلىستانمۇ ماۋرائۇننەھرگە ئوخشاش بىر - بىرىگە رەقىپ بولۇشقان ئەمىرلەرنىڭ دەتالاشلىرى ئارقىسىدا بۆلۈنمىچىلىك ھالىتىگە پېتىپ قالغانىدى. ئەمما، 1348 - يىلىغا كەلگەندە، دۇۋانىڭ نەۋرىسى تۇغلۇق تۆمۈر موغۇلىستان ھۆكۈمرانى بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر يۈكسەك ئابرويلۇق خان بولۇپ، 1362 - يىلى ياكى 1363 - يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قوشۇنى ئۆز ۋاقتىدا سەمەرقەند ۋە بۇخارا ارغىچە يۈرۈش قىلغانىدى. بىراق، ئومۇمىي جەھەتتىن ئىپلىپ ئېيتقاندا، تۇغلۇق تۆمۈر قوللىغۇچىلىرىنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالمىدى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ توسۇۋالغىلى بولمىدى. تەخمىنەن 1353 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرمۇ مۇسۇلمان بولدى. ئۇنىڭ دىنىي ساھەنى قوغدىشى ئاساسەن ئىسلامىيەتنىڭ موغۇلىستاندىكى تارقىلىش ئەھۋالىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر شەھەردە

تۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا، ئۇ دەسلەپتە ئاقسۇنى، كېيىن قەشقەرنى ئۆزى تۇرۇشلۇق جاي قىلىپ تاللىۋالدى. تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ چوڭى يۈز بەردى. بۇ قېتىم دۇغلات جەمەتى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادلىرىدىن ئۆلتۈرەلگەنلىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە زەھەرلىك قولىنى سالدى. شۇنداق قىلىپ، مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن تارتىپ تاكى XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر دۇغلات جەمەتى ئىزچىل تۈردە قەشقەرىيە تارىخىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئەمىرتەمۇر موغۇلىستانغا بەش قېتىم بېسىپ كىردى. 1389 - يىلى ئەمىرتەمۇر قوشۇنى موغۇلىستاننى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. بۇ قېتىمقى ۋەيرانچىلىق شۇنچىلىك ئېغىر بولدىكى، پۈتكۈل رايون شۇ قېتىملىق ۋەيرانچىلىقتىن ئۆزىنى ئوڭشاشقا قادىر بولالمىدى. ئەمما، ئەمىرتەمۇر ماۋرائۇننەھر ۋە موغۇلىستان رايونىنى يېڭىباشتىن بىرلەشتۈرۈپ، ئەڭ دەسلەپكى چاغاتاي ئۇلۇسىنى قايتا قۇرۇپ چىقالمىدى. 1389 - يىلى ئەمىرتەمۇر تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ داڭقى چىققان ئوغلى خىزىر خوجىنىڭ موغۇلىستان ھۆكۈمرانى بولۇشىغا رازىمەنلىك بىلەن ئىجازەت بەردى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن، خىزىر خوجا دەسلەپتە قەشقەر بىلەن بەدەخشان ئارىلىقىدىكى تاغ ئارىسىدا، كېيىنچە ئادىمىزاتسىز لوپنۇر بويىدا يوشۇرۇنۇپ يۈردى. ھەقىقىي بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمران بولۇش سۈپىتى بىلەن خىزىر خوجىنىڭ ئەمىرتەمۇر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامان ئەمەس ئىدى، يەنە كېلىپ 1397 - يىلى ئەمىرتەمۇر خىزىر خوجىنىڭ قىزىنى ئەمىرىگە ئالدى، لېكىن، 1399 - يىلى خىزىر خوجا ئۆلۈپ، تېخىمۇ چوڭ مالىمانچىلىق باشلاندى. بۇ خىل مالىمانچىلىق، ماۋرائۇننەھردىكى ئەمىرتەمۇر ۋارىسلىرى ئۈچۈن موغۇلىستاننىڭ

غەربىي قىسمىغا قول تىقىشنىڭ باھانىسى بولۇپ قالدى. ئەمما، خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى ياكى ئەۋرىسى ⑧ ئۇۋەيسخان (1418—1428) ئاخىرى خانلىق تەختىنى قولغا ئېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. ئۇۋەيسخان ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۆپ ۋاقىتلىرىنى جۇڭغار ئويراتلىرى بىلەن بولغان مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇشلارغا سەرپ قىلىۋەتتى. ئۇۋەيسخان ئۆلۈشى بىلەنلا ئۇنىڭ ئەمىرلىرى ئارىسىدا يېڭى جاڭجال باشلاندى. بۇ ئەمىرلەر ئۇۋەيسخاننىڭ ئوغۇللىرى ئېسەن بۇقا ۋە يۈنۈسنى چۆرىدىگەن ھالدا بىر-بىرىگە دۈشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلاردا پاكىت ئېسەن بۇقا تەرەپدارلىرىنىڭ يۈنۈس تەرەپدارلىرىدىن كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يۈنۈسنى قوللىغۇچىلىرى ئەمىرتەمۇرنىڭ نەۋرىسى، سەمەرقەند ھۆكۈمرانى ئۇلۇغ بەگنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ قويۇشتى. ئۇلۇغ بەگ ئۇنى ئىرانغا يولغا سېلىپ قويدى. يۈنۈس ئىراندا تارىخشۇناس شەرەفىدىننىڭ قولىدا تەلىم ئېلىشقا كىرىشتى. شەرەفىدىن «زەھەرنامە» نىڭ مۇئەللىپى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسەرنى ئەمىرتەمۇرنىڭ لەشكىرى يۈرۈش پائالىيىتىنى تەسۋىرلەپ يازغانىدى. ئويراتلارنىڭ ئۈزلۈكسىز پاراكەندىچىلىك سېلىشى، ماۋرائۇننەھردىكى تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان ئۇرۇش ھەمدە موغۇلىستان خانلىقىدىكى ئىچكى ئىسيانلار ئېسەن بۇقانىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقى (1434—1462) غا خاتىمە بەردى. ئېسەن بۇقا ئالەمدىن ئۆتكەندە موغۇلىستاننىڭ غەربىي قىسمى ئاللىقاچان تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ھامىلىقىغا ئېرىشىپ بولغان يۈنۈس تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن ئوڭايلا ئىگىلىۋېلىندى. ئەمما، 1472 - يىلىغا كەلگەندىلا، يۈنۈس ئاندىن ئاقسۇ ۋە تۇرپاننى بويسۇندۇردى. يۈنۈس تەلەپچان مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنى،

بولۇپمۇدەرۋىشلەر (Silsileh) نى قوللاپ-قۇۋۋەتلەشتە بەكمۇ مەردانلىق كۆرسەتتى. يۈنۈس ھەقىقەتەنمۇ دېھلىدىكى سۇلتان ھاكىمىيىتىنى بويسۇندۇرغان، ئۇلۇغ موغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالغان بابۇرنىڭ بوۋىسى بولۇشقا مۇناسىپ ئىدى. يۈنۈسنىڭ ئۆزىمۇ XV ئەسىردىكى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ مۇكەممەل مەھسۇلاتى ئىدى. ئۇ ئادەتتە تەمكىن، كەمتەر ھەمدە ھەممىنى بېسىپ چۈشكۈدەك دانا ئىدى. ئۇ ھەم باتۇر جەڭچى ۋە مەشھۇر مەرگەن، شۇنداقلا ئالىم، سەيباھ، مۇزىكا ۋە رەسىم، خۇشخەت ھەۋەسكارى ئىدى. ھالبۇكى، يۈنۈسنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تالانتى كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يات دىنلىق قوۋملارنى كۆچمەنلىك ھاياتىدىن ۋاز كەچكۈزۈشكە قۇربى يەتمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ئۇيراتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردىمۇ ئاتىسى ياكى قېرىنداشلىرى قازانغان غەلبىلەردىنمۇ چوڭراق غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى ئۇرۇشقا قوشنىسى بولغان تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىدە يۈنۈس شۇنچىلىك زور شۆھرەتكە ئىگە ئىدىكى، تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدىكى ئاخىرى چىقماس غەۋغالاردا ئۇ ھەمىشە ھۆكۈمدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقاتتى.

1487 - يىلى يۈنۈس ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقىتتا موغۇلىستان خانلىقى پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. يۈنۈسنىڭ چوڭ ئوغلى مەھمۇد تاشكەنتنى سوراۋاتاتتى. ئۇ ئاتىسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، جاسارەت ۋە پاراسەتتە ئاتىسىدىن بەكلا چېنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۈنۈسنىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەد ئاقسۇنى ئىدارە قىلىۋاتاتتى. ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا، ئەھمەدنى تىپىك چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرىدىن دېيىشكە بولاتتى. ئەھمەد ھېرىش -

چارچاش دېگەننى زادىلا بىلمەيدىغان ياراملىق جەڭچى بولۇپ، ئۈچ قېتىم ئارقا - ئارقىدىن ئاسىيلىق قىلغان قازاق قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇيراتلارغا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قوزغاپ، ئىككىلا قېتىمدا ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى. ئەمما، ئەھمەد دۇغلات ئەمىرلىرىدىن ئەبۇ بەكرىگە قارشى تۇرۇشتا ھېچقانداق ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈرەلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قەشقەر ۋە ياركەندنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىشتىمۇ ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئەھمەدنىڭ ئاكىسى مەھمۇد ئۆزبېك ئىستېلاچىسى مۇھەممەد شايبانىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەندە، ئەھمەد تېزىدىن تاشكەنتكە يېتىپ كېلىپ مەھمۇدقا ھەمدەمدە بولدى. بابۇر مۇشۇ يەردە تۇنجى قېتىم ئەھمەد بىلەن ئەسرارلاشتى ھەمدە ئۇنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن تۆۋەندىكىدەك جانلىق خاتىرە قالدۇردى: "ئۇنىڭ ئادەملىرى پۈتۈنلەي موغۇل رەسمىدە كىيىنگەنىدى. بېشىغا موغۇلچە بۆكلەر، ئۈچىسىغا كەشتىلىك چىن ئەتلىسىدىن تىكىلگەن تون كىيگەنىدى. موغۇلچە يېشىل چەمدىن ئىشلەنگەن ساداقلار ۋە ئېگەرلەر ھەم موغۇل ئاتلىرى بىلەن ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنۈشتە ئىدى... ئۇ (ئەھمەد) ئاجايىپ مىجەزى بار ئادەم ئىدى. قىلىچىغا ھۆكۈمران ھەم جەسۇر ئىدى... قىلىچىنى ھەرگىز يېنىدىن ئايرىمايتتى. يا بېلىدە بولاتتى يا قولىدا بولاتتى. چەت يەرلەردە چوڭ بولغىنى ئۈچۈن بىرئاز سەھرا مىجەز ئىدى، سۆزلىرىمۇ بىرئاز قوپال ئىدى⑨".

1503 - يىلى مەھمۇد ۋە ئەھمەد ئاكا - ئۇكىلار مۇھەممەد شايبانى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، مەھبۇسلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇلار ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئىلگىرىكى سەلتەنەتلىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى.

ھالبۇكى، ئەھمەدنىڭ ئوغۇللىرى ئاتىسىنىڭ جەڭگە ماھىرلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلدى. پاكىتلار ئۇلارنىڭ ئاسانلىقچە يەڭگىلى بولمايدىغان بىر توپ باھادىرلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ سەرخىلى سەئىدخان ئىدى. سەئىدخان بالا ۋاقتىدىلا ئۆزبېكلەرگە ئەسرگە چۈشكەن ھەم مۇھەممەد شايبانىنىڭ قېشىدا يۈرۈپ، ئۇرۇش تەھدىتلىرىدىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈپ كەتكەنىدى. كېيىنچە سەئىدخان بابۇر بىلەن بىرلىشىپ كابۇلنى ئىستېلا قىلدى ھەمدە 1514 - يىلى قېرىنداشلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ 4700 دەك ئادەم بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ شەھەرنى ئوغايلا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دۇغلات جەمەتىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. ئەبۇبەكرى لاداققا قېچىپ كەتتى ۋە شۇ جايدا قەتلى قىلىندى.

سەئىدخان قەشقەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى ئۇلاپلا شەرقتىكى ئۈچتۈرپان، ئاقسۇ، باي، كۇچا، قاراشەھەر ۋە تۇرپانلارغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى بوۋىسى يۇنۇس دەۋرىدىكى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. سەئىدخان ئۆزبېكلەر، قازاقلار ۋە قىرغىزلار بىلەن سوقۇشتى، ھەتتا لاداق ۋە كەشمىرنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى قوزغىدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى سۇلۇغدىكى ئەبۇبەكرى لاداق ۋە كەشمىرگە بارغان بولسىمۇ، ئەمما، چاغاتاي خانلىرى تېخى شۇ مەزگىلگىچە يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلارغا قەدەم بېسىپ باقمىغانىدى^⑩. 1531 - 1532 - يىللىق مەلۇم بىر مەزگىلدە بابۇرنىڭ جىيەنى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دۇغلات قوماندانلىقىدىكى چاغاتاي قوشۇنى سۇلۇغ رايونىدىن ئاتلىنىپ كەشمىرگە كىردى. مىرزا ھەيدەر -

«تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى. «تارىخى رەشىدى» دە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر مۇھىم مەنبەلەر بار. مىرزا ھەيدەر باشچىلىقىدىكى قوشۇن كەشمىرگە كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، سەئىدخانمۇ تاپ بېسىپ يېتىپ كەلدى ۋە قىشنى بالىستىئاندا ئۆتكۈزدى. سەئىدخان 1533 - يىلى قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە سۆڭەت تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى. مىرزا ھەيدەر كەشمىردە ئەتىيازنى ئۆتكۈزۈشتە چىڭ تۇرۇپ، تولىمۇ مۇشكۈل شارائىتتا سوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. بەزىلەر: مىرزا ھەيدەر ناچار ھاۋا كىلىماتى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا قوشۇن چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولغان ۋاقىتتا تىبەتكە كىرگەن، لاسادىن سەككىز كۈنلۈكلا كېلىدىغان جايغا كەلگەندە، يەنە قوشۇننى باشلاپ نېپال چېگرىسىغا كىرگەن، دەپ قارايدۇ. مىرزا ھەيدەر كېيىنچە سەئىدخاننىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئابدۇرەشىدخاننىڭ دۈشمەنلىك قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، 1536 - يىلىغا كەلگەندە بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى، كېيىن يەنە ھىندىستاندىكى تىمۇرىلەر ئوردىسىغا كەلدى. مىرزا ھەيدەر 1541 - يىلىدىن 1551 - يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىزچىل تۈردە كەشمىرگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

«تارىخى رەشىدى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سەئىدخاننىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە كۈندىن - كۈنگە تەقۋادارلىشىپ كېتىشى (پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇنىڭ تىبەتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشى بۇدپەرەسلەرگە قارشى غازات ئۇرۇشى ئىدى) نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ دىنىغا ئىشەنمەيدىغان كۆپلىگەن ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ئۇنى تاشلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ يەنىلا قورقۇمسىز نەۋكەر، قابىل ۋە ئادىل شۇنداقلا كەڭ قۇرساق ھۆكۈمران بولالمىغان. باشقا چاغاتاي

ھۆكۈمرانلىرى ۋە ماۋرائۇننەھردىكى ئۆزبېك ئىستېلاچىلىرىغا ئوخشاش، سەئىدخان مەشھۇر ئەۋلىيا ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ مۇرىتلىرىنى قوغداش پوزىتسىيىسىدە بولدى⁽¹⁾. سەئىدخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان ئاتىسى بويىسىۇندۇرغان جايلارنى ئۆز پېتى ساقلىدى. ئەمما، ئابدۇرەشىدخان ئۆلگەندىن كېيىن (تەخمىنەن 1555-، 1556-يىللىرى) ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى تۈرلۈك ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق ھەمدە ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى نەتىجىسىدە چاغاتاي خانلىقى پارچىلاندى. XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىل چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى قاراڭغۇ دەۋر بولدى، شۇنداقلا دەل مۇشۇ مەزگىلدە پورتۇگالىيە دىنىي جەمئىيىتىدىكى بېنىدىكت گونېس 1603-يىلىدىن 1605-يىلغىچە ياركەند رايونىدىن ئۆتتى. بېنىدىكت گونېس ماركوپولودىن كېيىن ئەڭ دەسلەپ قەشقەرىيىگە كەلگەن ياۋروپالىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ⁽²⁾.

XVI ئەسىردىكى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ تارىخىي مۇساپىسى XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەھۋالغا ئوخشىشىپ قالدى. ئويراتلارنىڭ جۇڭغارىيىنى ئىگىلىۋېلىشى، قازاقلارنىڭ شۇ چاغدا يەتتەسۇ ۋادىسىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىشى ھەمدە تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنىڭ موغۇلىستان خانلىقىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باش تارتىشى نەتىجىسىدە بۇ ۋاقىتتىكى موغۇلىستان خانلىقى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇتلۇقتىن قالدى. پەقەت قەشقەرىيىدىلا چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ھۆكۈمرانلار جان ساقلاپ قالالىدى. ئەمما، بۇ يەردىمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بارغانسېرى ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى. ماۋرائۇننەھر رايونىدىن كەلگەن، قارانىيىتى ئاشكارا خوجىلار باشچىلىقىدىكى يېرىم

ئىلاھىي ھاكىمىيەت خاندانلىقى ئۇلارنىڭ ئىزىنى باسقاندىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ ئاجىزلاشتى (ھېچبولمىغاندا ئاھالىلار كۆپرەك مەركەزلەشكەن چوڭ شەھەرلەردە شۇنداق بولدى). خوجىلار جەمەتىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ھەزرىتى مەختۇم ئەزەم دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ بۇخارالىق تەركىي دۇنياچى، جاھانكەزدى ۋە مۆجىزە كۆرسەتكۈچى زات سۈپىتىدە چاغاتاي خانلىقىدىن غايەت زور ماددىي ئىنئام ئالدى، 1540-يىلىغا كەلگەندە قەشقەردە ئۆلدى. مەختۇم ئەزەم پۈتكۈل ئاۋامنىڭ ئورتاق چوقۇنىدىغان ئوبيېكتى ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن ئۆتمەيلا بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى مەزھەپكە ئايرىلدى، ئەمما، ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا قەشقەرىيىدىكى شەھەر ئاھالىسى ئارىسىدا دىنىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشتى. شەھەر سىرتىدىكى جايلاردا، بولۇپمۇ ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق نامى ئاستىدا بىر-بىرىگە رەقىب بولۇشۇپ، قىرغىز قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان جايلاردا ياشاۋاتقان خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ تەسىرى نىسبەتەن ئاجىزراق بولسىمۇ، بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى بۇ مەزھەپلەر ئاخىر يەنىلا قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاقداشلىق ئورناتتى.

XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى شەھەرلەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى يۈرگۈزۈشكە قادىر بولالىغان ئاخىرقى چاغاتاي ھۆكۈمرانى ئىسمائىل خان بولدى. ئىسمائىل خان ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ كاتتۇۋېشى ھىدايتۇللا خوجا بىلەن ئارازلىشىپ قېلىپ، ئۇنى قوغلاپ چىقاردى. ئىسمائىل خان ئۈچۈن يامان بولغىنى خەلق ئارىسىدا «ھەزرىتى ئافاق» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ھىدايتۇللا خوجا ئادەتتىكى رەقىبلىرىدىن ئەمەس ئىدى. ھىدايتۇللا يول باشچىلىق تالانتىغا ئىگە شەخس بولۇپ، مۇرىتلىرى

تەرىپىدىن ئادەتتىن تاشقىرى ئىمتىيازغا ئىگە ئەۋلىيا ھەمدە مۇھەممەد پەيغەمبەردىنلا كېيىن تۇرىدىغان ئۇلۇغ زات دەپ قارىلاتتى. تاكى XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ھىدايتۇللا خوجا مازىرى يەنىلا كىشىلەرنىڭ ئاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايى بولۇپ كەلدى. ھىدايتۇللا قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئويراتلارنىڭ ئۇلۇغ ئاقساقىلى غالداندېن ياردەم سورىدى. 1678 - يىلى غالدان تارىم ئويمانلىقىغا بېسىپ كىرىپ، ئىسمائىل خاننى قەشقەرىدىن قوغلاپ چىقاردى ھەمدە ھىدايتۇللا خوجىنى ئۆز ۋاكالىتچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئىسمائىل خاننىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. مۇشۇ قېتىمقى ئۆزگىرىشنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئەنە شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن قەشقەرىيە ئىشلىرىدا خوجىلار ھازىرقى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىغا كەڭ دىنىي ھوقۇق يۈرگۈزۈش بىلەن بىللە، مۇقىم بولغان سىياسىي ھوقۇقىنىمۇ يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. ئەمما، ھىدايتۇللا خوجا ئۆزىنىڭ بېقىندىلىق ئورنىدىن ئانچە رازى بولۇپ كەتمىدى. ئۇ ئويراتلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى تېزلا ئىسمائىل خاننىڭ ئىنىسى، ئۈچتۈرپاندا تۇرۇۋاتقان مۇھەممەد ئىمىن بىلەن يوشۇرۇن ئىتتىپاق ئورناتتى. كېيىنكى ئېلىشىشلاردا ئويراتلار مەغلۇپ قىلىندى، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي مۇھەممەد ئىمىنمۇ مەلۇم بىر قولىغۇچىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ھىدايتۇللا خوجا قەشقەرىيەنىڭ ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدى. بۇ ئەھۋال 1693 - يىلى بىلەن 1694 - يىلى ئارىلىقىدا ھىدايتۇللا ئالەمدىن ئۆتكۈچە داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك مالىمانچىلىقتىن كېيىن، قارا تاغلىق خوجىلار ياركەندتە ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر

ۋاقىتتا، ئاق تاغلىق خوجىلار قەشقەرنى بازار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى مەزھەپ خوجىلىرى ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇق ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بۇ خىل تەڭپۇڭلۇق تاكى 1713 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئويراتلار 1697 - يىلىدىكى غالداننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىچكى مالىمانچىلىقنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيەگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى يېڭىۋاشتىن كۈچەيتتى ھەمدە ئىككى مەزھەپ خوجىلىرىنىڭ كاتتىۋاشلىرىنى ئويراتلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئىلى ۋادىسىغا ئېلىپ كەتتى. قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ كاتتىۋېشى دانىيال خوجا ئىلىدا غالداننىڭ ۋارىسى سېۋان ئارابتان (1697—1727) نىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشتى، سېۋان ئارابتان 1720 - يىلى دانىيال خوجىنى مۇستەقىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە قەشقەرىيەگە ئەۋەتتى. بۇ تەيىنلەشنى كېيىنكى ئويرات ھۆكۈمرانى غالدان سېرىن (1727—1745) مۇ ئېتىراپ قىلدى. ئەمما، دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئويراتلار قەشقەرىيە شەھەرلىرىنى دانىيالنىڭ بەش ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىشنىڭ تېخىمۇ ئاقىلانە بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. 1745 - يىلى غالدان سېرىن ئۆلۈشى بىلەن كۆتۈرۈلگەن مالىمانچىلىق مەزگىلىدە دانىيال خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئويراتلار بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. غالدان سېرىننىڭ نەۋرىسى ئامۇرسانا رەھىمسىزلىك بىلەن قارا تاغلىق خوجىلارنى ئۆزىگە بېقىندۈردى، كېيىنچە ئۇ بىر دوملاپلا ئاق تاغلىق خوجىلارنى قوللاشقا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاق تاغلىق خوجىلار يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. ئەمما، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يالغۇز ئامۇرسانانىڭ بېقىندىسى بولۇپلا قالماي، يەنە ئامۇرسانانىڭ خوجىسى بولغان جۇڭگو مەنچىڭ خانىگىمۇ بېقىندى پۇقراسى بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. خوجىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، قەشقەردىن

نەچچە ئايلىق يىراقلىقتىكى يات دىنلىق خاننىڭ ئالدىدا مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشنىڭ ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا، خوجىلار قىلچە ئىككىلەنمەيلا ئامۇرسانغا ئەگىشىپ، پادىشاھ چيەنلۇڭغا قارشى مالىمانغا قوشۇلۇپ كەتتى. ئەمەلىيەتتە، چيەنلۇڭ خاننىڭ تارىم ئويمانلىقىغا بولغان نامدىكى ھۆكۈمرانلىقى، يەرلىك ئاھالىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېخى تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىگە يەتمىگەنىدى. ئامۇرسانا ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ باققان بولسىمۇ، قەشقەرىيە يەنىلا 1758-يىلدىن 1759-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا چىڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى.

قەشقەرىيە رايونىدا خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى زادىلا مۇقىم بولمىدى، بۇمۇ، ئېھتىمال قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەبىئىي ھالدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبى بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ يات دىنلىق بۇ يېڭى خوجايىنى ئۆزىگە قارىتىلغان قارشىلىقلارنى باستۇرۇش جەھەتتە رەھىمسىز بولسىمۇ، باشقا جەھەتلەردە بۇ بېقىندىلارنى مەيلىگە قويۇۋېتىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. قەشقەرىيە ئاھالىسى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى تۇرمۇش شەكلىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالدى. بۇ جەھەتتە ئۇلار يىراقتىكى مەنچىڭ دائىرىلىرىنىڭ قىلچىلىك ئارىلىشىۋېلىشىغىمۇ ئۇچرىمىدى، ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدا ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك مەزگىل جەريانىدا پامىرنىڭ سىرتىغا سۈرگۈن قىلىۋېتىلگەن قوقەند خوجىلىرى ئوڭايلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى پۇقرالىرىنى قۇترىتىپ (بولۇپمۇ دىننى باھانە قىلىپ)، مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇردى.

چاغاتاي خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن تارتىپ مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تارىم ئويمانلىقىنى بويسۇندۇرغان مەزگىلگىچە بولغان دەۋرنىڭ تارىخىغا دائىر مەنبەلەر كەمچىل بولغانلىقتىن، خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ قەشقەرىيىگە نىسبەتەن تارىخىي ئەھمىيىتىنى توغرا باھالاش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، ماختاشقا تىگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، خوجىلار بۇ رايوندا (جۈملىدىن ئۇلارنىڭ قىرغىز قوشنىلىرى ئارىسىدا) ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشىغا، شۈبھىسىزكى، مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى، شۇنداقلا ئۇلار شەھەرلەر ۋە چوڭ يېزا-بازارلاردا كۆپلەپ مەدرىسە ۋە مەكتەپ تەسىس قىلدى. ناۋادا خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنى داۋالغۇپ تۇرغان سىياسىي مۇھىت، نادانلىق ۋە جاھالەتنى ئۆز ئالاھىدىلىكى قىلغان، دېگەن ھالەتتىمۇ، ئەمەلىيەتتە، قەشقەرىيە شەھەرلىرى بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇش سۈپىتى بىلەن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر يەنىلا ئىسلام دۇنياسى بىلەن بىرخىل نازۇك مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. قەشقەرىيە رايونىدىكى تىل ئاساسەن قاراخانىلار خانىدانلىقى دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن تۈركىي تىل بولسىمۇ (ھازىرقى يەكەن ۋە قەشقەر شىۋىلىرىمۇ شۇنى مەنبە قىلىدۇ) ، ئەمما، ئەرەب تىلى تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ دىنىي تىلى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پارس تىلىدىكى بىلىملەر خۇددى قوشنا ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى ئۆزبېكلەر ئارىسىدا تارقالغانغا ئوخشاش، قەشقەرىيەدىكى يۇقىرى قاتلام جەمئىيىتى ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. مەسىلەن: ھەزرىتى مەختۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان ۋەلىلەر ھەققىدىكى مۇقەددەس تەزكىرىلەر بىردەك پارس تىلىدا يېزىلغانىدى. ھەتتا 1758-، 1759-يىللىرى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنمۇ، قەشقەرىيەدىكى تۈركىي

خەلىقلەر غەرب دۇنياسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بېرىشنى داۋاملىق كۈتمەكتە ئىدى. تېخىمۇ جىددىي بولغان مۇددىئادىن باشقا، ياقۇپ بەگنىڭ 1867 - يىلى قەشقەرىيىنى كونترول قىلىشتىكى دەسلەپكى مەقسىتىنىڭ بىرى ئوسمان ئىمپېرىيىسى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئارقىلىق قەشقەرىيىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى.

ئىزاھاتلار:

- ① ج.ۋون. خامپېر-يۈرگىستال: «تارىخى ۋاساق»، 141 - بەت.
- ② خ.ئار. گب: «ئىبنى بەتتۇتەنىڭ: «ئاسىيا ۋە ئافرىقىغا ساياھىتى»، لوندون، 1929 - يىلى نەشرى، 174، -، 175-بەتلەر.
- ③ خ. گ. راۋېرتى: «تەبەقائى ناسىرى» II توم، 1144 - بەتتىن 1146-بەتكىچە.
- ④ ئى. خائېنچ: «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» 136، -137-بەتلەر.
- ⑤ ك. يان: «تارىخىي مۇبارەكى غازانى»، 1957 - يىلى نەشرى، 12، -، 13-بەتلەر.
- ⑥ «تارىخى ۋاساق» 153 - بەت.
- ⑦ كۆپىنچە، تارماشىرىن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەن دەپ قىياس قىلىنىدۇ. ساركىسيانز «تارماشىرىن 1327 - يىلى دېھلىغا كەلگەن» دەپ قارايدۇ (ئى. ساركىسيانز: «روسىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 117-بەت): «ھۈسەيىن بولسا بۇنى ئىنكار قىلىدۇ (م. ھۈسەيىن : «تۇغلۇق خانىدانلىقى» 119-بەتتىن 143-بەتكىچە). موڭغۇللارنىڭ ھىندىستان تارىخىدىكى رولى مەلۇم مەنىدىن سەل قارىلىپ كەلگەن مەسىلە، دېيىشكە بولىدۇ.
- ⑧ بۇرۇ ۋە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دۇغلالت چاغاتاي خانلىرىنىڭ نەسەبى ھەققىدە جەزمەن ئىنىق ئەھۋاللاردىن خەۋەردار. ئۇلار بىردەك ئۈۋەيسخاننى خىزىر خوجىنىڭ ئۇرۇسى دەيدۇ. ئەمما، بۇ ئەھۋال يىل دەۋرى جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ.
- ⑨ ئا. س. بۇبىرىج: «ئىنگىلىزچە «بابۇرنامە»، I توم، 160، -، 161-بەتلەر، خەمەت

تۆمۈر تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە «بابۇرنامە» 189-بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991-يىلى نەشرى.

- ⑩ ئېيتىلىشىچە، ئەبۇبەكرىنىڭ سەركەردىسى مەرۋەلى گىلگىت ۋە بالىستاننى بويسۇندۇرغانىكەن. ئەمما، ئۇ لاداققا بارمىغان. ل. پېتېچ: «لاداق تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» كالكۇتتا، 1939-يىلى نەشرى، 120-بەت.
- ⑪ ئەھمەد يەسسەۋى سۈفىزىمنىڭ مەشھۇر ئاساسچىلىرىدىن بولۇپ، يەسسە شەھىرىدە تۇغۇلغان ھەمدە 1166 - يىللىرى ئۇيچۇرسىدە مۇشۇ جايدا ۋاپات بولغان. ئەھمەد يەسسەۋى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەرنى ئارىسىدا كىشىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قەبرىسى (ئەمىرتىمۇر قايتا ياساتقان) مۇ ناھايىتى تېزلا كىشىلەرنىڭ تاۋاپ ئويىپكىتى بولۇپ قالغان.
- ⑫ س.خ.پانېي : «جاھانگىر ۋە ئېپىزۇئىت-بېنېدىكت گونېسنىڭ ساياھەت خاتىرىسى»، 1924 يىلى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇنقا كەلگەن يىللاردا جۇچىننىڭ ئوغلى، باتۇننىڭ ئىنىسى شايىباغا ئورال تاغلىرىدىن تا ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە بولغان كەڭ زېمىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. XIV ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ ئۇلۇس سارسو دەرياسى ۋە ئالاتاۋ تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان ئاق ئوردا خانلىقىغا قاراشلىق قەبىلىلەرنىڭ يايلاقلىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتتى. توقتامىش ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىن باشلاپ ئاق ئوردا قەبىلىلىرىنىڭ خانلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولۇپ قېلىشقا باشلىدى. 1380 - يىلغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۇلۇسى جەنۇبىي روسىيە يايلىقىغا يۆتكەلدى. 1391 - يىلى ئەمىرتەمۇر ئالاتاۋ يايلىقىدىن ئۆتكىنىدە، بۇ جاي تۈركىي ۋە موڭغۇل قاتارلىق ئوخشاشمىغان قوۋملاردىن تەشكىللەنگەن شايىبانىلار خانىدانلىقىغا قاراشلىق قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشەتتى ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىلا « ئۆزبېك » دېگەن ئورتاق نامغا ئىگە بولۇپ بولغانىدى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ كۆچمەن قەبىلىلەر ھازىرقى قازاقىستان يايلاقلىرىنى ئىگىلىدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ شەرقىدە غەربىي موڭغۇللارنىڭ ئويرات ئىمپېرىيىسى، يەتتەسۇ رايونىنىڭ جەنۇبىدا بولسا مۇغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىقى بار ئىدى. تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى

ئۆزبېكلارنىڭ جەنۇبىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولسا ئورال دەرياسى بىلەن ۋولگا دەرياسى ئارىلىقىغا تارقالغان نوغاي قەبىلىلىرى بار ئىدى. ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تۆت ئەتراپتىكى قوشنىلىرى بىلەن بولغان كۈرەش باشتىن-ئاخىر قازاق ئوردىلىرىنىڭ تارىخىدا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

1428-يىلى شايىبانى ئەۋلادلىرىدىن ئابۇلخەيرى خان ئورال دەرياسى، سىر دەرياسى، مۇغۇلىستان ھەمدە توبول دەرياسى ئارىلىقىدىكى بارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرلەشتۈرۈپ، شايىبانى خانىدانلىقى ئۇلۇسى (« ئۆزبېك خانلىقى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئالىي سەردارى بولۇپ قالدى. ئابۇلخەيرى قىرانلىقتا ۋايىغا يەتكەن ھۆكۈمران بولۇپ ئۆزىنىڭ زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، جەنۇبتىكى قوشنىسى بولغان تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىش كويىغا چۈشتى. 1430-يىلى تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارتلىغان جەڭگى - جېدەل ئۇلۇغ تەمۇر ئەۋلادلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى. ئابۇلخەيرى خان مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قوزغىدى ھەمدە خارەزىمنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئىگىلىدى ۋە قەدىمكى شەھەر ئۈرگەننى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. 1447 - يىلى ئابۇلخەيرى تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىدىن سىر دەريا ۋادىسىنى تارتىۋالدى. سىر دەريا رايونى تولىمۇ مۇھىم جاي بولۇپ، ئادەتتە ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنى بويسۇندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى دەپ قارىلاتتى، شۇنداقلا بۇ جايدىكى ئاۋات شەھەرلەر شىمالدىكى كۆچمەن مىللەتلەر ۋە دەريانىڭ جەنۇبىدىكى ئولتۇراق ئاھالىلەرنىڭ ئارىسىدا تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇھىم بازار بولۇشتەك روللارغا ئىگە ئىدى. ئابۇلخەيرى سىر دەريا ۋادىسىدىكى شەھەرلەردىن سىغىناق

شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. ئابۇلخەيرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسى سىر دەريا ۋادىسىدىن سىبىرىيە ئورمانلىقىغىچە يەتتى. سىبىرىيە ئورمانلىقىدا شايبانى خانىدانلىقىنىڭ يەنە بىر شاھزادىسى بولغان ئىباق ئىبىر خانلىقى بىرلەشمىسىنى قۇرۇپ چىقتى.

ئابۇلخەيرى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن تۈزۈمگە ئوخشاپراق كېتىدىغان ھالەتتىكى بىر ھۆكۈمەتنى قۇرۇپ چىقماقچى بولدى. ئەكسىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ تۈزۈم ئابۇلخەيرى ۋاسساللىرى (يەنى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان سەردارلارنىڭ بېرىم مۇستەقىللىق ئورنى) نىڭ بىتچىت قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان جەمئىيەت ياكى بولمىسا دەل ئولتۇراقلىشىش يولىغا مېڭىۋاتقان جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق بىر نىشاننىڭ ئىشقا ئېشىش مۇمكىنچىلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئەمما، پۈتۈنلەي كۆچمەن تۇرمۇشتىكى جەمئىيەتتە مۇنداق تۈزۈمنى يولغا قويۇشقا ئۇرۇنۇشنىڭ ئۆزى مەغلۇبىيەتكە باراۋەر ئىدى. جۆچى ئەۋلادلىرىدىن بولغان كېرەي ۋە جانىبېكتىن ئىبارەت ئىككى شاھزادە كۆپ ساندىكى قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىمپېرىيىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى ھەمدە موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانى ئېسەن بۇقادىن پاناھلىق تىلىدى. بۇ ئۆكتىچى قەبىلىلەر «قازاق» نامىنى قوبۇل قىلدى. بۇ زور ئىسيانكارلىق پائالىيىتىدىن كېيىن ئابۇلخەيرنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. ئارقىدىنلا 1456-، 1457-يىللىرى ئۇ يەنە ئوپىرات ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئوپىرات ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارغا قارشىلىق كۆرسىتىپ باققانىدى، ئۇ ئابۇلخەيرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاسان يەڭگىلى

بولمايدىغان رەقىب بولۇپ قالغانىدى. ئوپىرات ئىمپېرىيىسى غەربىي موڭغۇلىيە رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، XV ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇرۇلغانىدى. ئېسەن (1439—1456) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئاماسانچى (1456—1458) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئوپىراتلار تەڭداشسىز قۇدرەت تاپتى. 1449-يىلى ئوپىرات قوشۇنلىرى مىڭ خانىدانلىقى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يىڭزۇڭ خانىنى ئەسىر ئالغان ھەمدە بېيجىڭنى قورشىۋالغانىدى. ئوپىراتلارنىڭ بۇ غەلىبىلىرى كىشىگە چىڭگىزخاننىڭ داستان كەبى ھاياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىنى ئەسلىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ غەلىبىلەر قازاق يايلىقىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ غۇۋا كەلگۈسىدىن دېرەك بېرىدۇ. 1450-يىلى بۇدا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئوپىراتلار مۇسۇلمانلار يايلىقىغا تۇنجى قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق قەرەللىك ھالدا تەكرارلىنىپ تۇردى. ئوپىراتلار بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىقلاردا ئەڭ ۋەھشىيانە ۋاسىتىلەرنى قوللاندى، بەزىدە ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ھەقىقىي دىنىي ئۇرۇش خاراكتېرىنى ئېلىپ قالاتتى. 1456-، 1457-يىللىرى ئوپىراتلار قازاق يايلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئابۇلخەيرىگە ھالاكەتلىك زەربە بەردى. پاكىتلار بۇ قېتىمقى زەربىنىڭ ئۆزبېك ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن تولدۇرۇۋالغۇسىز بىر قېتىملىق ئاپەت بولغانلىقىنى كۆرسەتتى، سىر دەريا ۋادىسى ئوپىراتلارنىڭ ئۈزۈل - كېسىل ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىدى، شۇ زەربىدىن كېيىن ئابۇلخەيرىنىڭ تېررىتورىيىسى قايتا ئەسلىگە كېلەلمىدى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، كېرەي ۋە جانىبېك ھەمدە ئۇلارنىڭ قازاق قەبىلىلىرى بۇ خىل پايدىلىق ۋەزىيەتتىن تولۇق پايدىلاندى. ئوپىرات قەبىلىلىرىنىڭ چېكىنىپ كېتىشىگە قازاقلار تۈركۈملەپ

قازاق يايلىقىغا قايتىپ كېلىشتى. 1468 - يىلدىكى بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك جەڭدە قازاقلار ئابۇلخەيرى قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىپ، ئابۇلخەيرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ھەمدە سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىغىچە يېتىپ باردى. ئابۇلخەيرىنىڭ ئوغلى شەيخ ھەيدەرمۇ شۇ يىلى موغۇلىستاندىكى يۇنۇس خان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شايىبانىلار جەمەتىدىن ئابۇلخەيرىنىڭ گۆدەك نەۋرىسى مۇھەممەد شايىبانلا ھايات ئىدى. مۇھەممەت شەيبانى ئۇزۇن يىللار ئوغرى-قارا قىچىلاردەك ياشاپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بىر گۈرۈھ ئادەم توپلىدى. 1500-يىلى مۇھەممەد شايىبانى قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ماۋەرائۇننەھەرگە بېسىپ كىردى ھەمدە بۇخارا ۋە سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ، مۇھەممەد شايىبانى تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ خارابىلىكىدە ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ تۈركىستان ئىمپېرىيىسى — ئۆزبېك خانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇنىڭ جەمەتى ئۆزبېك خانلىقىغا بىر ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قازاقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزبېك خانلىقى ئۇلارنىڭ ئەڭ يامان رەقىبى بولۇپ قالغانىدى.

شايىبانى قەبىلىلىرىنىڭ تۈركىستانغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونىدا بىر بوشلۇق شەكىللەندى. ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ بوشلۇقنى قازاقلار تولدۇردى. قازاق قەبىلىلىرى ئەڭ دەسلەپ كېرەي ۋە جانىبېككە ئەگىشىپ موغۇلىستانغا كىرگەن بولسا، ئەمدىلىكتە ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەنىدى. كېرەينىڭ ئوغلى بۇرۇندۇق خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل (1488—1509) دە، بولۇپمۇ جانىبېكنىڭ ئوغلى قاسىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل (1509—1518) دە قازاق قەبىلىلىرى تېزىدىن كېڭىيىپ، ئابۇلخەيرى خانلىقىنىڭ زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن تارتىپ

«قازاق» ۋە «ئۆزبېك» ئاتالغۇلىرى يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇشقا باشلىدى. «قازاق» دېيىلگەنلەر يەنىلا سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەرنى كۆرسەتسە، «ئۆزبېك» دېيىلگەنلەر مۇھەممەد شايىبانغا ئەگىشىپ، سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققان قەبىلىلەرنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئەمما، قازاق ۋە ئۆزبېكلەر قەدىمكى زاماندا ئوخشاش بىر قەبىلىدىن كېلىپ چىققان خەلق ئىدى.

قازاق ئىمپېرىيىسى قاسىم خاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆزىنىڭ ئىتتىپاق ۋە قۇدرەتلىك ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى، زۆرۈر تېپىلغاندا، ئۇ 200 مىڭ كىشىلىك چەۋەنداز بىلەن بىللە جەڭگە چۈشەلەيتتى. قازاق ئىمپېرىيىسى شۇنچىلىك قۇدرەت تاپقان ئىدىكى، XVI ئەسىردە ئىزچىل زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ئويراتلار ئەمدىلىكتە ئۇلار ئۈچۈن تەھدىت بولۇشتىن قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ھادىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ھەتتا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن ۋەقەلەر شۇ بولدىكى، ئىچكى نىزادا ھالىسىرىغان نوغاي قەبىلىلىرى ۋە موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىقى قازاق يايلىقىدىكى جەڭگىۋار قەبىلىلەر بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇشقا يارىماي قالدى. قازاقلار بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا بىر ئەسىرلىك ئاۋاتلىق ۋە نىسپىي مۇقىملىق مەزگىلىدىن بەھرىمەن بولدى. ئۇلار مۇشۇ مەزگىللەردە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز چېگرىسىنى جەنۇبقا كېڭەيتتى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا، سىر دەريا ۋادىسىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، قازاقلار بىلەن تۈركىستاندىكى شايىبانىلار خانىدانلىقى جەنۇبتا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى قىلدى. قىسقىسى، قازاقلار بۇ ئۇرۇشلاردا غەلبە قىزىغان بولسىمۇ، ئەمما، يەنىلا تۈركىستاننى بويسۇندۇرۇش نىشانىغا

يېقىنلىشىۋالدى.

ئەمەلىيەتتە، بۇ كۆچمەن مىللەتلەر قۇرۇپ چىققان فېئوداللىق دۆلەتلەر بەلگىلىك دەرىجىدە ئوخشاشلا ئوڭاي يىمىرىلىپ كېتىش خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ چوققىسىدا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان بىر كىشى (كېيىنكى ۋاقىتلاردا بىر نەچچە كىشى) «خان» بولاتتى. خانلىق تەخت ئاتىدىن پالغا مېراس قالاتتى، ئادەتتىكى رىقابەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خانلىق تەخت سايلام ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىناتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ دائىملىق ھوقۇقلىرى خان نامىدىكى ۋاسساللار (يەنى ھەرقايسى سۇلتانلار) نىڭ قوللىرىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، بۇ سۇلتانلار ھەمىشە ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ سەردارلىرى ئىچىدىن سايلىناتتى. ئەمەلىيەتتە، قەبىلە ئاساسىدا ئايرىلىپ، بەگ ۋە باتۇرلار سەردارلىق قىلىدىغان ئۇرۇق - جەمەتلەر ئەمەلىيەتتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. قازاقلاردا مۇنتىزىم ئارمىيە يوق ئىدى، پەقەت خەلقنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەن قوشۇنلا بار ئىدى. ئىسلام دىنى بۇ خىل كۆچمەنلەر جەمئىيىتىگە پەقەت يۈزەكى تەسىرلا كۆرسىتەلمىدى.

قاسىم خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بىرلىككە كەلگەن قازاق دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىش ئالامەتلىرى روشەنلىشىشكە باشلىدى. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن قازاق خانلىقى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۈچ مۇستەقىل خانلىققا ياكى «ئوردا» غا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلاردىن يەتتەسۇ رايونىدىكىلەر «ئۇلۇغ يۈز»، ئوتتۇرا قىسىم يايلاق رايونىدىكىلەر «ئورتا يۈز»، ئەڭ غەربتىكى ئورال دەرياسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقانلىرى «كىچىك يۈز» دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى

20 يىلچە ۋاقىتتا قازاق يايلىقى مالىمانچىلىق ۋە ئەھمىيەتسىز ئۇرۇش مەزگىلىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ ئۇرۇشلارنى ئاساسەن قاسىم خاننىڭ ئوغۇللىرى ماماش خان (1518—1523)، تاگىر (1523—1533) ۋە بۇيداش (1533—1538) لار تۈركىستاندىكى شايبانلار خانىدانلىقىغا ۋە موغۇلىستان خانلىرىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن قوزغىدى. 1538-يىلى قاسىم خاننىڭ كەنجى ئوغلى ھەق نەزەر (1538—1580) قازاقلارنىڭ ئۈچ يۈزىنى قايتا بىرلىككە كەلتۈردى، ئۇ ھەتتا تەسىر دائىرىسىنى نوغاي دۆلىتىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغىچە كېڭەيتتى. ھەق نەزەر يەنە بۇخارادىكى شايبانلار خانىدانلىقىغا قارىتىلغان بىرنەچچە قېتىملىق جازا يۈرۈشىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا رەھبەرلىك قىلدى ۋە 1579-يىلغا كەلگەندە تاشكەنتنى ئىشغال قىلىۋالدى. تەۋەككۈل خان دەۋرى (1586—1598) دە قازاقلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ مېڭمۇۋەردى. تەۋەككۈل خان تاشكەنتنى يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلدى، ئارقىدىنلا يەسسە ۋە سەمەرقەندنى ئالدى. ئەمما، 1598-يىلى تەۋەككۈل خان بۇخارا سېپىلى سىرتىدا توسۇلۇپ قالدى. تەۋەككۈل خاننىڭ ۋارىسلىرىدىن ئىشىم (1598—1628)، جانگىر، ئاخىرىدا تەۋكەخان (1680—1718) لار تەۋەككۈل خاننىڭ ماۋرائۇننەھرنىڭ مۇنبەت جايلىرىنى ئىگىلەش ئارزۇسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئاستراخان خانىدانلىقى (يەنى جانى خانىدانلىقى) بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى ھەمدە بەزىدە ئانچە - مۇنچە غەلبىلەرنىمۇ قولغا كەلتۈردى. ئاستراخان خانىدانلىقى 1599 - يىلى شايبانلار خانىدانلىقىنىڭ ئورنىنى دەسسگەندىن كېيىن، بۇخارانىڭ يېڭى خوجايىنى بولۇپ قالدى. تەۋكەخان بىرلىككە كەلگەن قازاق دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى ئىدى. بىر نۆۋەتتە، مەمۇرىي ئەمەلدار ۋە قانۇنئۇناس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ قانۇنى (جېتى

جارغى-يەتتە يارغۇ، Jety Zhargy) كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئادەت قانۇنىنىڭ يازما قانۇنغا ئايلىنىشىنى ئالغا سىلجىتتى.

ھالبۇكى، مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە قازاقلار XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن تارتىپ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان غايەت زور بالايىئاپەتنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىشكە باشلىدى. ئالتان خان (1543—1583) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا يېڭىۋاشتىن بىرلىككە كېلىپ، تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان شەرقىي موڭغۇللار تەرىپىدىن يېڭىلىگەن ئۇيراتلار ئەمدىلىكتە غەربكە كېڭىيىشكە باشلىغانىدى.

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۇيرات قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان تورغۇت قەبىلىسى قازاقلار تېررىتورىيىسىگە كىرىپ كەلدى. بۇ تورغۇتلار 40 مىڭ چېدىرلىقچە بولۇپ، خۇتۇرلۇك خاننىڭ باشچىلىقىدا شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان يۆلۈنۈشتە ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتتى. كۆچۈۋاتقان بۇ غايەت زور توپنىڭ ئارقىسىدا قېلىۋاتقىنى يايلاقتىن كېسىپ ئۆتكەن قانلىق يول ئىدى. تورغۇتلار ئەڭ ئاخىردا ئۇرال دەرياسى بىلەن ۋولگا دەرياسى ئارىلىقىدا پۈت تىرەپ تۇرۇشتىن ئىلگىرى كۆچۈش جەريانىدا ئىمپا دەرياسى بويىدىكى كىچىك يۈز ۋە ئاستراخانغا يېقىن جايدىكى نوغاي قەبىلىلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. كېيىن تورغۇتلار ئۇرال دەرياسى بىلەن ۋولگا دەرياسى ئارىلىقىدا قالماق قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مەشھۇر بولغان قۇدرەتلىك كۆچمەنلەر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى.

1603 - يىلى بۇ قالماقلار خىۋا خانلىقىنى بۇلاڭ - تاللاڭ قىلدى.

1639 - يىلى ئۇلار يەنە مانغىشلاقتىكى تۈركمەنلەرنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن قالماقلارنىڭ خانى ئايۇكا (1670—1724) روسىيىنىڭ پەخىرىي ۋاسالى بولۇپ قالدى. روسىيە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بۇ ياساۋۇل قوۋمىنى پۈتۈنلەي

مۇسۇلمانلاردىن تەشكىللەنگەن قىرىم خانلىقى، باشقىرلار ۋە نوغاي قەبىلىلىرى قاتارلىقلارغا قارشى جەڭگە قۇترىتىپ كەلدى.

قالماق قەبىلىلىرىنىڭ قازاق يايلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا ھاكىمىيەت قۇرۇشى قازاق يۈزلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كېلىۋاتقان غايەت زور تەھدىت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنە شۇ مەزگىللەردە قازاق يايلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تارباغاتاي رايونىدا يەنە بىر ئۇيرات ھاكىمىيىتى تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ قۇرغۇچىسى جۇراس قەبىلىسىدىكى باتۇر قۇنتەيجى ئىدى.

چىڭگىز خاننىڭ لەشكىرىي ھاياتىدىن تۆت ئەسىر كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە باتۇر قۇنتەيجى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەيۋىتىنى قايتا نامايان قىلىشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ زامانىسىدا ئۇيراتلار قازاق يايلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، بۇزغۇنچىلىق خاراكتېردىكى ھۇجۇملارنى قوزغاپ تۇردى. بۇ ھۇجۇملار ئەڭ دەسلەپ چارۋا ماللىرىنى بۇلاڭ - تاللاڭ قىلىشنى مەقسەت قىلغان بۇلاڭچىلىق خاراكتېردىكى ھەربىي يۈرۈش بولسىمۇ، ئۇ يەنە كەلگۈسىدە يۈز بەرگۈسى غايەت زور بالايى-قازادىن بېشارەت ئىدى. ئاشۇ بىر ئەسىرلىك ئاپەت جەريانىدا قازاقلاردىن نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كەتتى. 1643 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى بىر قېتىملىق يىراققا يۈرۈش ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىپ، يەتتەسۇ ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇلۇغ يۈزنىڭ كۆپلىگەن ئۇرۇق-قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە يېقىندۇرۇۋالدى. 1653 - يىلى باتۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى غالدان مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى بارچە ئۇيرات قەبىلىلىرىگە تېڭىپ، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ ئاساسىدا زېمىنى كەڭ ئىمپېرىيە قۇرۇپ چىقتى. ئاشۇ دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇيرات ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي ئەسلىھەلىرى كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇراتتى. غالداننىڭ ئەينى ۋاقىتتا قاتتىق ئىنتىزامچان 100

مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. غالدانىڭ نىشانى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانى بولۇش ئىدى، ئۇنى ھەتتا شۇنداق بولغان دېيىشكىمۇ بولاتتى. ئۇ موغۇلىستاندىكى ئەڭ ئاخىرقى چاغاتاي ھۆكۈمرانىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، 1678- ۋە 1680 - يىللىرى ئارىلىقىدا قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە ئۇنى ئۆزىنىڭ ھامىلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇۋالدى. 1681-يىلىغا كەلگەندە تۇرپان ۋە قۇمۇلنى بېسىۋېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا موغۇلىستان خانلىقىنىڭ بارلىق قالدۇق تېررىتورىيىسىنى يۇتۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1681 - يىلى ۋە 1695- يىلى ئارىلىقىدا ئويرات قوشۇنلىرى يەنە زور كۆلەمدە سىر دەريا ۋادىسىغا بېسىپ كىرىپ، تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى سايرام شەھىرىنى ئىشغال قىلدى ھەمدە قاتتىق تالان - تاراج قىلدى. بىراق ، غالدانىڭ نىيىتى ئاساسەن شەرق تەرەپتىكى زېمىنلارنى يۇتۇۋېلىشتا ئىدى. 1688 - يىلى ئويراتلار خالكا موڭغۇللىرىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە شەرقىي موڭغۇلىيىدە پۈت دەسسەپ تۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن غالدان مۇرادىغا يەتتى. 1690 - يىلى غالدان ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە چىڭگىزخاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تەقلىد قىلىپ، جۇڭگودىكى مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قوزغىدى. ئەمما خرىستىئانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى كاڭشى خانغا ياساپ بەرگەن زەمبىرەك ئويراتلارنىڭ تەقدىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. مەغلۇپ بولغان بۇ كۆچمەنلەر پاتپاراق بولۇشۇپ موڭغۇل يايلىقىغا كىرىپ كەلدى.

ئويراتلار مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن يېڭىلىگەندىن كېيىن دىققەت-نەزەرىنى يەنە بىر قېتىم غەربتىكى قوشنىلىرىغا قاراتتى. غالدانىڭ جىيەنى ۋە ۋارىسى سېۋان ئارابتان دەۋرى (1697— 1727) دە قازاق يايلىقى تارىخىدىكى ھەقىقىي زۇلمەتلىك بىر

سەھىپە ئېچىلدى. ئويرات قوشۇنلىرى ھېچقانچە قارشىلىقسىزلا پۈتكۈل قازاق رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. قازاق يايلىقىدا تەۋكەخانىنىڭ ھوقۇقى ئاللىقاچان قازاقلارنىڭ ئۈچ يۈزىگە كېڭەيگەندى، ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، 1698 - يىلى ئويراتلار بالقاش كۆلى بويلىرىغا بېسىپ كەلدى. 1710 - يىلى ئۇلار يەنە بىر قېتىم قازاق يايلىقىغا تاجاۋۇز قىلدى. 1716 - يىلى بىر تارماق ئويرات قوشۇنى ئىلى ۋادىسىدىن يولغا چىقىپ، يەتتەسۇننىڭ شىمالىغا يۈرۈش قىلدى، ئارقىدىنلا ئۇلار تىغ ئۈچىنى بىردىنلا غەربىي جەنۇبقا قاراتتى. 1718 - يىلى ئەتىيازدا بۇ قوشۇن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاياگۈز دەرياسى بويىغا توپلانغان قازاق قەبىلىلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۈچ كۈنلۈك جەڭ ئارقىلىق ئويرات قوشۇنى قازاقلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق سىر دەريا ۋادىسىغا كىرىدىغان يول داغدام ئېچىۋېتىلدى. جەنۇبقا بۇرالغان ئويراتلار ئوتتۇرا يۈزدىن ئۆتۈپ، تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى ئارس دەرياسى بويىدا قازاقلار ئۈستىدىن يەنە بىر قېتىملىق قانلىق غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. 1723-يىلىدىن 1725-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئويراتلار يەنە بىر قېتىم ھەربىي يۈرۈش قوزغاپ، قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى شەھەرلەردىن تاشكەنت، يەسسە، سايرام قاتارلىقلار ئويراتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ، قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا ۋولگا بويىدىكى قالماقلار جۇڭغارىيىدىن كەلگەن قېرىنداشلىرىغا ھەمدەمدە بولۇش ئۈچۈن، غەربتىن قازاق يايلىقىغا بېسىپ كىرىشكە باشلىدى. قازاق تارىخىدا بۇ « ئاقتابان شۆبىرىندى » (غايەت زور بالايىئاپەت ، دېگەن مەنىدە) دەۋرى بولدى. بۇ بالا-قازا قازاق داستانلىرىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى. ئۇلۇغ يۈز ۋە ئورتا يۈزدىكى بىر

قىسىم قەبىلىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. باشقا قازاق قەبىلىلىرى قېچىپ، تۈركىستاندىكى ئەمىرلىك (خانلىق) لەرگە كىرمەكچى بولدى، ئەمما، ئۇلار چېكىندۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ ئېمبا دەرياسى، ئۇرال دەرياسى، ئىلىك دەرياسى ۋە ئور دەرياسىنى بويلاپ ئاللىقاچان روسىيىنىڭ كونتروللىقىغا ئۆتۈپ بولغان رايونلارغا قېچىپ كەلدى.

جانغا تاقالغان تەھدىتنىڭ خەتىرى ئالدىدا ئۈزۈنغىچە بۆلۈنۈپ كەتكەن قازاق قەبىلىلىرى بىرلىشىپ ئورتاق فرونت تەشكىللەشنى قارار قىلدى. 1728 - يىلى چىمكەنتكە يېقىن جايدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرلەشمە قۇرۇلتىيىدا قازاقلار ئورتا يۈز خانى ئابۇلخەيرىنى قازاقلارنىڭ ئالىي سەردارلىقىغا سايلىدى. شۇ يىلى بىرلەشكەن قازاق قوشۇنى ئويرات قەبىلىلىرىنى ئارال دېڭىزى تەرەپكە ماڭغان يول ئۈستىدە توسۇپ، چۇبار تەڭرى كۆلىگە يېقىن جايدا ئۇلارنى 1-قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. 2-يىلى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەنە بىر قېتىملىق چوڭ جەڭدە قازاقلار ئويراتلارنىڭ يەنە بىر تارماق زور قوشۇنىنى يوقاتتى. بىراق، بۇ ئىككى قېتىملىق غەلبە ئويراتلارنىڭ لەشكىرىي يۈرۈشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئويراتلارنىڭ لەشكىرىي يۈرۈشى 20 يىلچە داۋاملاشتى. 1740-يىلىدىن 1742-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئويراتلار يەنە بىر قېتىم مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قازاق يايلىقىنى شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتتى ھەمدە ئورسكىغا يېقىن جايدىكى روسىيە چېگرىسىغا يېتىپ كەلدى. سىر دەريا ۋادىسى يەنە بىر قېتىم غەربكە بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. 1757 - يىلى ئويرات ئىمپېرىيىسى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىنلا، قازاقلار ئاخىرقى ھېسابتا ئويراتلاردىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچىلۇق قوشنىسىنىڭ ئۈزۈن مەزگىللىك

تەھدىتىدىن قۇتۇلدى.

قازاقلار ئۆزىدىن كۆپ قۇدرەتلىك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇزاققا سوزۇلغان جاپالىق كۈرەشلەرنى باشتىن كەچۈردى، بۇ خىل كۈرەشلەر قازاق ھۆكۈمىتى ياكى دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى ئاساسلىق توسالغۇ بولۇپ قالدى. تېخىمۇ يامىنى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ پەيدا بولغان روسىيىنىڭ تەھدىتى بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، ئويراتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئەسلى-ۋەسلىنى يوقىتىپ ماغدۇرىدىن كەتكەن قازاق خانلىقىدا يېڭىۋاشتىن غەرب ۋە شىمال تەرەپلەردىن كېلىۋاتقان روسىيىنىڭ تەھدىتىگە ئۈنۈملۈك قارشىلىق كۆرسەتكەندەك مادار يوق ئىدى.

رۇسلارنىڭ قازاق يايلىقىغا كىرىشى ئويراتلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنەتتى. رۇسلارنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستا ۋە رەھىمسىز ئىدى، شۇنداقلا شەھەر، قەلئە سېلىش ئارقىلىق ئۆز يۈرۈشىنى نامايان قىلاتتى. بۇلاردىن 1716 - يىلى سېلىنغان ئومسكى قەلئەسى، 1718 - يىلى سېلىنغان سېمپالاتىنسىكى قورغىنى، 1719 - يىلى سېلىنغان ئۈست - كامېنوگورسكى قەلئەسى، 1732-يىلىدىن 1757-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان ئىپرىتىش دەرياسى بويىدىكى قەلئەلەر، 1735 - يىلى سېلىنغان ئورسكى ۋە 1752-يىلىدىن 1755-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان ئىشىم دەرياسى بويىدىكى قورغانلار بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتىكى قازاق خانلىرى رۇسلارغا قارشى تۇرۇشنى ئەسلا ئويلىمىدى، ئەكسىچە، ئويراتلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن رۇسلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. بىراق، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇرۇنۇشلىرى ھەر دائىم بىھۆدە بولۇپ چىقتى. ئەمەلىيەتتە، 1731-، 1740 - ۋە 1742 - يىللىرى كىچىك يۈز،

ئورتا يۈز ھەمدە ئۇلۇغ يۈزنىڭ بىر قىسمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا روسىيەنىڭ ھامىلىقىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئەمما، ئويراتلارنىڭ قازاقلارغا بولغان تەھدىتى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، رۇسلارنىڭ بۇ خىل ھامىلىقى پۈتۈنلەي نامدىكى بىر ئىش ئىدى. ئويراتلار بىلەن بولغان ئېلىشىشتا ئورتا يۈزنىڭ تارتقان زىيىنى ئەڭ ئاز بولدى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئورتا يۈز خانلىرى ئەڭ ئاخىرقى تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىپ، قازاق يايلىقىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولدى، ئۇلار قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ئىلگىرىكى گۈللەنگەن ھالىتىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۈردى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، ئورتا يۈز خانى ئابۇلخەيرى تەسىر دائىرىسىنى كىچىك يۈزگە ۋە ئۇلۇغ يۈزنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغا كېڭەيتتى. 1737 - يىلى ئابۇلخەيرى باشقىرىيە (ئاللىقاچان روسىيەنىڭ قولىغا چۈشۈپ بولغان) گە ھۇجۇم قىلدى ھەمدە نادىرشاھ خىۋا خانلىقىنى مەغلۇپ قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 1740 - يىلى بىر مەھەل خىۋانى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ خىۋا ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. 1749 - يىلى ئابۇلخەيرى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى نۇرئەلى روسىيە چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانلىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئەمما، نۇرئەلىنىڭ ۋارىسى ئابلاي خان زامانىسىغا كەلگەندە، ئابلاي خان ئۇلۇغ يۈز قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالماقچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەنچىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئويرات ئىمپېرىيىسىنىڭ جۇڭغارىيىدىكى ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قازاق خانلىرىنى ئۆزىنىڭ ۋاسالىلىرى دەپ قارايتتى. 1771 - يىلىغا كەلگەندە ئابلاي خان مەنچىڭ خانىغا ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ قەسەم بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، قازاقلار تارقالغان

رايون ئۈچ تەرەپتىن روسىيە ۋە جۇڭگونىڭ قورشاشۇندا قالدى. قازاقلارنىڭ جەنۇبىي قىسمى بولسا تۈركىستاندىكى ئەمىرلىكلەرنىڭ تەھدىتى ئاستىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتتىكى قازاقلار رايونىنىڭ غەربىي قىسمى روسىيەنىڭ ھامىلىقىدىكى رايونغا، شەرقىي قىسمى بولسا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھامىلىقىدىكى رايونغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ ھالەت قازاقلارنىڭ مۇستەقىللىك ئورنىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ناۋادا مەنچىڭنىڭ ھامىلىقىنى پۈتۈنلەي كۆرۈنۈشتىكى ۋە ئېنىقسىز دېگەندىمۇ، روسىيەنىڭ ھامىلىقى مۇقىم رەۋىشتە ھەقىقىي مەنىدىكى ئىشغالىيەتكە ئايلانغانىدى. پۈتكۈل ئۈچ يۈزنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈپ ئالاھىدىلىكى جەمئىيەتنىڭ مالىمانچىلىققا يېتىپ قالغانلىقىدا ئىپادىلەندى. بۇ خىل مالىمانچىلىق قەبىلىلەر ئىسيانى ۋە ئۇلارنىڭ روسىيە ھۆكۈمرانلىقى بىلەن خان - سۇلتانلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشلىرىنى ئاساسىي شەكىل قىلدى. مەسىلەن: 1792-يىلىدىن 1797-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى باتىر سىرىمنىڭ كەڭ كۆلەملىك ئىسيانى ئەنە شۇنداق بولدى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مۇشۇ مالىمانچىلىق مەزگىلىدە قازاق خانلىرى ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئىقتىدارىنى يوقاتتى. روسىيەلىكلەر ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا بىۋاسىتە قول تىقىشىنى قارار قىلغاندا، ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. روسىيەلىكلەرنىڭ قازاق خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىشى ئالدى بىلەن ئورتا يۈزدىن باشلاندى. ئورتا يۈزنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى شىرغازى 1822 - يىلى ئورنىبۇرۇنغا چاقىرتىپ كېتىلدى؛ 1824 - يىلى كىچىك يۈز خانلىقى باستۇرۇلدى. 1848 - يىلى نۆۋەت ئۇلۇغ يۈزگە كەلدى. ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، قازاقلار ئىلگىرى

ئاسانلىقچە يەڭگىلى بولمايدىغان رەقىپلەردىن ئىدى، ئەمدىلىكتە بولسا قازاق قەبىلىلىرى بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويدى، ئۇ بولسىمۇ قازاق قەبىلىلىرى ھاياتلىق ئۈچۈن ئۇزاق مەزگىل كۈرەشكەن تارىخىي باسقۇچ ئىدى.

قىرغىز قەبىلىلىرى

قىرغىز قەبىلىلىرى ئەينى ۋاقىتتا « قىرغىز » دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان قازاقلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ « قارا قىرغىز » دەپ ئاتالغانىدى. قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى ئۇلارنىڭ قازاق قوشنىلىرىنىڭ تارىخىدىن كۆپ ئۇزۇن.

قىرغىزلار تەڭرىتاغنىڭ تاغلىق رايونىغا تارقالغان بولۇپ، تۈرلۈك تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ، ئالايلىق، چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە موڭغۇللىشىپ كەتكەن تۈركەش ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. بۇ تۈركىي قەبىلىلەر كېيىنچە يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قىرغىز قەبىلىسىگە سىڭىشىپ كەتتى. يىراق ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىن تارتىپ يەنىسەي قىرغىزلىرى ئۇرۇق - قەبىلە بويىچە توپ - توپ بولۇپ تەڭرىتاغ رايونىغا كىرىشكە باشلىدى. تەڭرىتاغ رايونى بولسا XIII ئەسىردە چاغاتاي ئۇلۇسىغا قوشۇۋېتىلدى. قىرغىزلار موڭغۇللارنىڭ شەكلىن ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ تولىمۇ قەدىمكى قەبىلىمۇ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتەلمىدى. قىرغىزلار ئەزەلدىن سىياسىي ھوقۇقنىڭ يېگانە ھالدا قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قېلىشى دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى. قىرغىزلاردا ئۇرۇق-قەبىلىلەر بەگ ياكى ماناپ (يۇرت مۆنتۈرى) لار

ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى. XVIII ئەسىردە قىرغىزلار جەمئىيىتىگە ئاستا - ئاستا كىرىپ كەلگەن ئىسلام دىنى ئۇلارغا پەقەت يۈزەكى نەسىرلا كۆرسىتىلدى.

XIV ئەسىردە تەڭرىتاغ رايونى موڭغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. ئەمىرتمۇرنىڭ توختاۋسىز پاراكەندىچىلىكى دەستىدىن موڭغۇلىستان ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى، ئەمما، ئەمىرتمۇر ئۆلگەندىن كېيىن، چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرىدىن ئوۋەيس خان (1428 - يىلى)، ئېسەن بۇقا (1434—1462) ھەمدە يۇنۇس خان (1462—1468) زامانىسىدا قايتىدىن ئاۋاتلاشتى. ھەق نەزەر خاننىڭ قىسقىغىنە ھۆكۈمرانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەتتا قازاق خانلىقى يۈكسەك دەرىجىدە قۇدرەت تاپقان مەزگىلدەمۇ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قىرغىز قەبىلىلىرىگە كېڭەيتىشكە قادىر بولالمىدى. ئويرات ئىمپېرىيىسىدىن غالدان ئەڭ ئاخىرى چاغاتاي خانلىقىنى يوقىتىپ، 1683-يىلىدىن 1685-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەڭرىتاغ رايونىنى قاتتىق تالان - تاراج قىلدى ھەمدە ئۆز ئىشغالىيىتىگە ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر قىسىم قىرغىزلار شەرقىي تۈركىستاندىكى ياركەند، خوتەن، قەشقەر ئەتراپىغا كۆچتى. 1702 - يىلى ئويراتلار يەنە يەنىسەي ۋادىسىدىكى قىرغىزلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈرۈپ، ئىلگىرى مۇشۇ جايلاردا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ ئورنىغا دەسەتتى. 1758 - يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئويرات ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قىرغىزلار نامدا جۇڭگونىڭ ۋاسىلى بولدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ تولۇق ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا يەنە بىر قېتىم ئېرىشتى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ قىرغىزلارنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى فەرغانە ۋادىسىنى قوقەند خانلىقى بويسۇندۇردى،

بۇنىڭغا ئۇلاپلا بىر مەھەللىك مالىمانچىلىق دەۋرى باشلاندى. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە قىرغىزلار كۈچىنىڭ بېرىچە تۈركىستاننىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى.

روسىيىنىڭ قىرغىزلار رايونىغا كىرىشى 1855 - يىلدىن باشلاندى. 1862 - يىلى روسىيىلىكلەر پىشپەك قەلئەسىنى ئىگىلىدى ھەمدە قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلدى. قىرغىزلارنىڭ جەنۇبىي قىسمى 1867 - يىلى يۇتۇۋېلىندى. قوقەند خانلىقىنىڭ يوقىتىلىشىغا ئەگىشىپ، رۇسلار 1876 - يىلى ئالاي قىيپاش ئويمانلىقىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە قىرغىزلار رايونىنى بويسۇندۇرۇشنى تاماملىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى پامىر ۋە ئافغانىستانغا كۆچۈپ كەتتى.

XI باب تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشى

ئالدىنقى ئىككى بابتا چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن تارتىپ تاكى روسىيە ۋە جۇڭگو كىرگۈچە بولغان مەزگىلدىكى موغۇلىستان ۋە قازاق يايلىقىنىڭ تارىخىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى يەنە ئارقىغا قايتىپ، XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ماۋرائۇننەھرنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ ئەمىر تىمۇرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتىمىز. ئەمىر تىمۇرنىڭ ئىسمى ئالدىنقى بابلارنىڭ ئوخشاشمىغان جايلىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلدى. ئۇ بىر مەھەل موغۇلىستان چېگرىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان ھەمدە ئالتۇن ئوردىدا خانلىقنىڭ خانى تۇقتامىش بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىپ ئۈزەڭگۈ سوقۇشتۇرۇپ كۆرگەنىدى. ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەيسەر، شۇنداقلا بۇزغۇنچىلىقى ئەڭ زور بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ بىرى. ئەمىر تىمۇر 1336 - يىلى كېش (شەھرىسەبىز) كە يېقىن جايدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى تاراغاي بارلاس جەمەتىدىكى تۈرك ئەمىرلىرىدىن ئىدى. تاراغاي تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆلىمالار ۋە دەرۋىشلەرنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن ئىدى. چىڭگىزخانغا ئوخشاش، ئەمىر تىمۇرنىڭ ياشلىق دەۋرىمۇ بىر توپ قارام تەۋەككۈلچىلەر ۋە قاراقچىلار (بەزىدە ئۇلار باندىتلاردىن كۆپ پەرقلەنىپ كەتمىگەن بولسا كېرەك) غا باشلامچىلىق قىلىش

بىلەن ئۆتتى. مۇشۇ جەرياندا ئۇ جەسۇر-قورقۇمسىز، تەدبىرلىك، ئەقىل-پاراسەتلىك يولباشچى دېگەندەك شەرەپلەرگە مۇشەررەپ بولدى. XIV ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ئەمىرتىمۇر غايەت زور بىر قوشۇن تەشكىللىپ، ئەمىرلەر، تۈرك - موڭغۇل چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى يولباشچىلار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە قۇدرەتلىك ئورۇنغا چىقتى. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇيانقى بىر يېرىم ئەسىر مابەينىدە، بۇ ئەمىرلەر ۋە قوۋم يولباشچىلىرى ماۋرائۇننەھەر رايونىدا ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلەپ كەلدى. چاغاتاي جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى بىلەن ماۋرائۇننەھردىكى ئەمىرلەر ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى قوۋم يولباشچىلىرى چىڭگىزخان نەسلىدىن بولغانلىقى ئۈچۈنلا شۆھرەتلىك سانلىپ قالغان قورچاق خانلار ئارقىلىق ماۋرائۇننەھرنى ئىدارە قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. 1369-، 1370-يىللىرى ئەمىرتىمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخى رەسمىي ئېتىراپ قىلىنمىغان بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتتىكى تەڭگە پۇللار يەنىلا چاغاتاي خانلىرىنىڭ نامىدا قۇيۇلاتتى، مەسچىتلەردە خۇتبىلەر يەنىلا تەختتە ئولتۇرۇۋاتقان چاغاتاي خانى—سۇيۇرغاتمىش (1370—1388) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد (1388—1403) نامىغا ئوقۇلاتتى①. بۇ چاغدا ئەمىرتىمۇر ماۋرائۇننەھرنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغانىدى. ئەمىرتىمۇر ماۋرائۇننەھرنى ئۆزىنىڭ كەڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى ۋە قوشنىلىرى بىلەن جەڭ قىلىشتىكى تايانچ بازا قىلدى. ئۇ چاغاتاي ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى زوراۋانلىق بىلەن كۈچەيتىپ، بارلىق يوشۇرۇن رەقىبلىرىنى كۆزدىن يوقاتتى. ئەمىرتىمۇر ماۋرائۇننەھردىكى شەھەرلەر ئىچىدە سەمەرقەندنى ھەممىدىن ياخشى كۆرەتتى، ئۇ سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايئەخت قىلدى ھەمدە بۇ شەھەردىكى چاھارباغلار بىلەن بارچە ئىمارەتلەرنى قايتىدىن

بېزىدى. ھېنرى III كاستىللىنىڭ ئەلچىسى كلاۋىگو 1403 - يىلى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن سەمەرقەندتىكى چاھارباغلار ۋە ئىمارەتلەرنى تەسۋىرلەپ ئۆتكەنىدى. بۇ ئىمارەتلەر ئىچىدە كېيىنكى زامانلاردىكى مالىمانچىلىقلاردىن ئۆتۈپ ساقلىنىپ قالغان گۆرى ئەمىر مەقبەرىسى ۋە بېيخاننىم مەسچىتى تەمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى ۋە ھەشەمەتلىك دەرىجىسىگە يېتەرلىك دەلىل بولالايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى بىر ئىمپېرىيىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى تولىمۇ مۇۋاپىق پەيت ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا چاغاتاي ئۇلۇسى چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەنىدى. تارماشىرىن 1334 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىنلا ماۋرائۇننەھرنى مالىمانچىلىق قاپلىدى. تۇغلۇق تۆمۈر(1348—1362، 1363) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قۇدرەت تاپقان موغۇلىستان خانلىقى ئەمەلىيەتكە فېئودال ئەمىرلەرنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەنىدى. دەشتى قىپچاقتا جانىبېكنىڭ ئۆلۈمىدىن تاكى تۇقتامىش مەيدانغا چۈشكۈچىلىك بولغان مەزگىلدە، يەنى 1357 - يىلىدىن تەخمىنەن 1381 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتۇن ئوردادا خانلىقىمۇ قاتتىق جېدەل-ماجرىغا يېتىپ قالدى. ئىراندا ئىلىكخان خانلىقىنىڭ خانى ئەبۇ سەئىد 1335 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىدانلىقى تېزلا زاۋاللىققا يۈزلەندى. خۇراسان رايونى بولسا ھېراتتىكى كەرت خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربتە تەبرىز ۋە باغداتتىن باشلانغان جايلار قۇدرەتلىك موڭغۇل جالائىر خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى، جالائىر خانىدانلىقى بولسا ئەزەل-ئەزەلدىن ئەمىرتىمۇرنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. ھىندىستاندا بولسا فىرۇزشاھ (1351—1388) قا ۋارىسلىق قىلغان

دېھلىدىكى تۇغلۇق خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى ئەمىرتىمۇر ئۈچۈن كارى چاغلىق ئىدى. شۇڭا، XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون يىلىدا ئەمىرتىمۇر ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەن دۆلەتلەر ۋە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان خانىدانلىقلار ئىكەنلىكىنى بايقىدى. بۇ ئەھۋال ئىككى ئەسىرچە ئىلگىرى چىڭگىزخان دۇچ كەلگەن ۋەزىيەتتىن قىلچە پەرقلىنمەيتتى.

بۇ يەردە ئەمىرتىمۇرنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا ئىمكانىيەت يوق، ئەمما، تۆۋەندە تەرتىپ بويىچە كۆرسىتىلگەن جەڭ تىزىملىكى ئەمىرتىمۇرنىڭ ئىستېلاچىلىق پائالىيىتى جەريانىدا ئىپادىلەنگەن تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتى ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

تەخمىنەن 1370-يىلىدىن 1380-يىلىغىچە : ماۋرائۇننەھرنى مۇستەھكەملەش مەزگىلى . موغۇلىستان ۋە خارەزىمىدە ئۇرۇش قوزغىغان.

1380-يىلىدىن 1382 - يىلىغىچە : خۇراسانغا بېسىپ كىرىپ، ھېراتنى ئىشغال قىلغان.

1383 - يىلى : خۇراسان ۋە سىستاندا ئۇرۇش قوزغىغان.

1884 ، - 1885 - يىللىرى : خۇراساننىڭ غەربى، مازانداران ۋە ئىراننىڭ غەربىي قىسمىدا ئۇرۇش قوزغىغان ھەمدە رەي، سۇلتانىيىلەرنى ئىشغال قىلغان.

1386-يىلىدىن 1388 - يىلىغىچە : لۇرىستان، ئەزەربەيجان، جورجىيە (گىرۇزىيە)، شەرقىي ئاناتولىيە، فارىستا ئۇرۇش قوزغىغان. ئىسفاھاننى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شىرازغا بېسىپ كىرگەن (1387 - يىلى) .

1388-يىلىدىن 1391 - يىلىغىچە : ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا

قارشى ئۇرۇش قوزغىغان، ئۈرگەنجنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان (1388 - يىلى) .

1392-يىلىدىن 1394 - يىلىغىچە : فارس ، مىسۇپوتامىيە، ئاناتولىيە ۋە جورجىيەدە ئۇرۇش قوزغىغان. باغداتقا بېسىپ كىرگەن (1393 - يىلى) .

1395 - يىلى : يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قوزغاپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن تىركەشكەن.

1398-، 1399 - يىللىرى : ھىندىستاننىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرىپ، دېھلىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان (1398-يىلى).

1399-يىلىدىن 1401 - يىلىغىچە : ئۇرۇش قوزغاپ، جورجىيە، جالائىر خانىدانلىقى ۋە مىسىردىكى مەملۇك خانىدانلىقىغا قارشى چىققان ھەمدە سىۋاس بىلەن ھەلەبنى ئىشغال قىلغان (1400 - يىلى) . دەمەشق ۋە باغداتنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان (1401 - يىلى) .

1402 - يىلى : ئەنقەرەدە ئوسمانلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە سۇلتان بايەزىد I نى ئەسىر ئالغان. بۇرسا ۋە ئىزمىرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان.

1404 ، - 1405 - يىللىرى : جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانلانغان . ئەمىرتىمۇر ۋاپات بولغان (1405 - يىلى) .

بۇ يىلنامىلەر تېزىسىدىن ئەمىرتىمۇرنىڭ ئاشۇ ئۇرۇشلاردا نامايان قىلغان ئاجايىپ ھەربىي تالانتى ياكى مۇشۇ ئۇرۇشلار جەريانىدىكى مىسلىسىز ۋە ھىشلىملىرىنى بىۋاسىتە كۆرۈپ يەتكىلى بولمايدۇ②. روشەنكى، ئەمىرتىمۇرنىڭ قارا نىيىتى XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش ئىدى. چۈنكى ، مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى قەبىلىلەردە چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى جانلىق ئەسلىمىلەر تېخىچە مەۋجۇت

ئىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ ئۇرۇش قوزغاشتىكى ۋاسىتىسى، جەڭلەردە قوللانغان ئۇرۇش سەنئىتى ھەمدە ئۇ قوماندانلىق قىلغان قوشۇننىڭ قۇرۇلمىسى قاتارلىقلاردىن قارىغاندا، ئەمىر تىمۇر ئەينى ۋاقىتتىكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانغا ئەمەس، بەلكى XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستېلاچىسىغا بەكرەك ئوخشاپ قالاتتى. ئۇ ناھايىتى روشەن ھالدا ئۆزىنىڭ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچىنىڭ بارىچە تەكىتلەپ كەلدى. ئەمىر تىمۇر چاغاتاي خانى غازان خاننىڭ بىر قىزىنى ئەمرىگە ئالغاندىن كېيىن « كوراگان » نامىغا مۇيەسسەر بولدى. بۇ نام ئۇنىڭ پۇللىرىدا قوللىنىلىپ، ئۇنى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ چاغاتاي ھاكىمىيىتى بىلەن باغلىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ موغۇلىستان ھۆكۈمرانى خىزىر خوجىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئېلىشى بىلەن ئۇنىڭ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى بىلەن باغلىنىشى تېخىمۇ كۈچەيدى. ھالبۇكى، ئەمىر تىمۇرنىڭ ھاياتى بەزى زىددىيەتلەردىن خالىي بولالمىدى. بىر تەرەپتىن، ئەمىر تىمۇر كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن قەبىلىۋى قوشۇننىڭ يېتەكچىسى ۋە سەردارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز ئىستېلاسىنى تاماملىدى (كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن قەبىلىۋى قوشۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئىمپېرىيىلەرگە نىسبەتەن مەڭگۈلۈك تۈرتكە ئىدى). يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمىر تىمۇرنىڭ ئۆزىمۇ ئىران-ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تۈرك-موڭغۇل مىللەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى بولدى (ئەمىر تىمۇرنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل تەسىرمۇ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىدى). ناۋادا شىراز، ھېرات ياكى باغداد قاتارلىق جايلاردىكى ئەمىر تىمۇرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمىر تىمۇر بىر ياۋايى « تاتار » دېيىلگەن ھالەتتە، ئەمەلىيەتتە، ئۇ سۈننى مەزھىپىدىكى ئېھتىياتچان

مۇسۇلمان، ئىمام ۋە دەرۋىشلەرنىڭ سېخى مەدەتكارى، ئىران سەنئىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ھامىيىسى ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇ ھامىي ئىراندىكى شەھەر تۇرمۇشىغا تولىمۇ مەسخۇش ئىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ سەمەرقەندتىكى ئوردىسى (كلاۋىگو تەسۋىرلىگەندەك) جۇڭغارىيە ۋە يەتتەسۇدىكى سۈرلۈك بارگاھلاردىن تۈپتىن پەرقلەنەتتى. ئەمىر تىمۇر ئوردىسى ئىراننىڭ بۇ ئەڭ ياۋايى ئىستېلاچىنى تېزدىن كۆندۈرۈشتىكى بىر تۈرلۈك ۋاسىتىسى ئىدى.

چىڭگىزخانغا سېلىشتۇرغاندا، ئەمىر تىمۇر كۆپ تەرىپىيە كۆرگەن بولسىمۇ، ھەددىدىن زىيادە كەسكىن كىشى ئىدى. ناۋادا بىر نەۋكەر ۋە نەۋكەرنىڭ داھىيىسى سۈپىتىدە ئەمىر تىمۇر بىلەن چىڭگىزخاننى تەڭ تىلغا ئېلىش توغرا كەلسە، بىر ئىمپېرىيىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان ئەمىر تىمۇردا ئۇلۇغ موڭغۇل ئىستېلاچىسىغا خاس سەگەك كالا ۋە پۇختا مەتنىقە كەمچىل ئىدى. خۇددى ئەمىر تىمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن دۇنياۋى تەرتىپنىڭ نۇرىنى كۆرگىلى بولمىغانغا ئوخشاش (بۇ خىل دۇنياۋى تەرتىپنىڭ نۇرىنى «ياسا» نىڭ ئېلان قىلىنىشىدىن قىياس قىلغىلى بولىدۇ) ، ئەمىر تىمۇر قوزغىغان ئۇرۇشلاردا روشەن ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇش مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، يەنە كېلىپ، ئۇنىڭ جەڭلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشىدىمۇ يىراقنى كۆرەرلىك يوق ئىدى. ئەمىر تىمۇرنىڭ ئىستېلاچىلىق پائالىيىتى چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاچىلىق پائالىيەتلىرى ياراتقاندىكىدەك تېخىمۇ كەڭ دۇنياۋى بىلىملەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلالىمىدى، ھەتتا ئىقتىسادىي مۇددەئامۇ ئەمىر تىمۇرنىڭ ئىستېلاچىلىق پائالىيەتلىرىدە ھېچقانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرمىدى. 1405 - يىلى ئەمىر تىمۇر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆلگەندىن كېيىن تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ

پارچىلىنىش ۋەزىيىتى ئىنتايىن روشەن تېزلەشتى. ئەمىر تىمۇر چىڭگىزخانغا ئوخشاش ئۆزى بويىۋىندۇرغان رايونلارنىڭ مۇكەممەل ھالىتىنى ساقلاپ قالالايدىغان، ئۆز ۋارىسى بەلگىلەنگەن پەرمان جاكارلىمىدى. تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى تېزلا كۆپلىگەن مۇستەقىل دۆلەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان كىچىك بەگلەر (ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر تىمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى) ئەمىر تىمۇردىن قالغان ئازغىنە مىراسنى تالىشىپ توختىماستىن جەڭگى - جېدەل قىلىشتى.

ئەمىر تىمۇرنىڭ تۆت ئوغلىدىن جاھانگىر، ئۆمەرشەيخ ۋە مىرانشاھ ئاتىسىدىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن بولغاچقا، ئەمىر تىمۇرنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكىنىگە قارىماي، 4-ئوغۇل شاھرۇخ تەختكە چىقتى. ئەمىر تىمۇرنىڭ تىنىمىسىز لەشكىرىي يۈرۈشلىرىدىن كېيىن، شاھرۇخنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (1405—1447) تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى تارىخىدىكى مۇستەھكەملەش ۋە نىسپىي مۇقىملىق مەزگىلى بولدى. شاھرۇخ تەقۋادار مۇسۇلمان ۋە ئىران مەدەنىيىتىنىڭ قىزغىن تېۋىنغۇچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەمىر تىمۇرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىمپېرىيىسىنى خۇراساننى مەركەز قىلغان ھەقىقىي ئىسلام سۇلتانلىقىغا ئۆزگەرتىپ چىقتى. ھېرات سەمەرقەندنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئەمىر تىمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولدى. ماۋرائۇننەھر رايونىمۇ شاھرۇخنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ بەگنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايون بولۇپ قالدى. شاھرۇخ ئاساسىي دىققەت-ئېتىبارىنى تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ بىخەتەرلىكى بىۋاسىتە تەھدىتتە ئۇچرايدىغان ئىراننىڭ غەربىدىكى جايلارغا قاراتتى. جالائىر خانىدانلىقىنىڭ ھالاكتىگە ئەگىشىپ، ئىراننىڭ غەربىي قىسمىدا، بولۇپمۇ ئەزەربەيجاندا خەتەرلىك بىر بوشلۇق رايون پەيدا

بولدى. XV ئەسىردە بۇ رايون جالائىر خانىدانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى ۋاسساللىرىدىن ۋان كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قارا قويۇنلۇ خانىدانلىقى ۋە كېيىنچە دىياربەكەر رايونىدا باش كۆتۈرگەن ئاق قويۇنلۇ خانىدانلىقى قاتارلىق ئوسمانلار ھەربىي ئىتتىپاقىدىكى ئىككى تارماق قۇدرەتلىك قوشۇن تەرىپىدىن ئىگىلەندى. شاھرۇخ قارا قويۇنلۇ خانىدانلىقى بىلەن تۇتۇشۇش جەريانىدا كۆرۈنەرلىك غەلبىگە ئېرىشەلمىدى. ئەكسىچە، شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئىراننىڭ غەربىي قىسمى تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبى بولۇشتىن قالدى^③. ئەمما، تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقا جايلىرىدا شاھرۇخ يەنىلا يۈكسەك شۆھرەت ساھىبى ئىدى. ئۇ ئامراق خانىشى گەۋھەرشاھنىڭ ياردىمىدە غايەت زور بايلىق ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، سەنئەتكار ۋە يازغۇچىلارنى قوغداپ قالدى، دىنىي ساھەنى قوللاپ، دىنىي ياردەملەرنى ئايىمىدى ھەمدە مەقبەرە، مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى سالدۇردى. ھېرات، تاپاباد، تۈربەتى شەيخ جام، خارجىرد، مەشھەد قاتارلىق جايلاردا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن تمۇرىلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ ئىمارەتلەر دەل مۇشۇ شاھرۇخ دەۋرىدىكى كۆركەم بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ ۋەكىللىك جۈملىسى ئىدى. شاھرۇخ ئەۋلادلىرىدىن ئاستىراپادىتىكى بايسۇنقار مىرزا تارىختىكى ئەڭ ئۇلۇغ كىتاب ساقلىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. بايسۇنقار ھۆسنخەتكە ناھايىتى ھېرىسمەن كىشى ئىدى، ئۇ يەنە خەتتات ۋە رەسساملارنىڭمۇ مەدەتكارى ھېسابلىنىاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماۋرائۇننەھرنىڭ باش ۋالىيىسى ئۇلۇغ بەگ ۋەزىپىدە تۇرغان مەزگىللەردە ئاسترونومىيە جەدۋىلىگە ئىشلەش ۋە سەمەرقەندتىكى رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈشكە چىق كۈچ چىقاردى.

شاھرۇخنىڭ ئۆلۈمى بوش قالغان خانلىق تەختىنى تالىشىش

بويىچە جىددىي كۈرەشنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. 1447 - يىلىدىن 1449 - يىلىغىچە ئۇلۇغ بەگ تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ نامىدىكى ھۆكۈمرانى بولدى. ئەمما، ئۇلۇغ بەگ رەقىبلىرىنىڭ ياكى يوشۇرۇن رەقىبلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئوغلى ئابدۇل لەتىفىنىڭ تەھدىتلىرىگە ئۇچراپ كەلدى. ئۇلۇغ بەگ ۋە ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئابدۇل ئەزىزنىڭ ئۆلۈمى، شۈبھىسىزكى ئابدۇل لەتىفى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئابدۇل لەتىفى جىيەنى، شاھرۇخنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئابدۇللا تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەمما، مىرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئەبۇ سەئىد ئابدۇللانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئەبۇ سەئىد ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1451—1469) كۈرۈش ۋە مالىمانچىلىققا تولغان مەزگىل بولسىمۇ، ئۇنىڭ ماۋراۋننەھەر ۋە خۇراساندىكى ھۆكۈمرانلىقى تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تارىخىدىكى نىسپىي مۇقىم بولغان 2 - باسقۇچ بولۇپ قالدى. ئەبۇ سەئىد تىمۇرلەر جەمەتىدىكى ئەڭ قابىلىيەتلىك شەخسلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەمىرتىمۇر ۋە شاھرۇخقا تەقلىد قىلىپ، دەرۋىشلەرگە تولمۇ كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلدى، بولۇپمۇ نەقىش بەندىيە تەرىقىتىنى قاتتىق قوغدىدى. ئەبۇ سەئىد ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، غەرب تەرەپتىكى ئاق قويۇنلۇ خانىدانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشىدىن ئەنسىزلىككە چۈشۈپ، تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەزەربەيجانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئەبۇ سەئىد ئەزەربەيجاندا ئۇزۇن ھەسەن (1466—1478) گە ئەسەرگە چۈشۈپ قالغاندا، ئۇزۇن ھەسەن ئەبۇ سەئىدنى گەۋھەر شاھنىڭ بىر ئوغلىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇ ئانىسىنىڭ 1457 - يىلى ئەبۇ سەئىد

ئەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغانلىقىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن ئەبۇ سەئىدنى قەتلى قىلدى.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون يىلىدا تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىرىدىن چىققان ئاجايىپ قابىلىيەتلىك كىشى (بابۇرنى ھېسابقا ئالمىغاندا) مەشھۇر ھۆكۈمران ئۆمەر شەيخنىڭ شەۋكەتلىك نەۋرىسى ھۈسەيىن بايقارا سۇلتان ئىدى. ھۈسەيىن بايقارا خارەزىم ۋە گۇرگانلارغا قوشۇن تارتتى، ئاخىرى خۇراساننى بويىۋىندۇردى. ھۈسەيىن بايقارا 1470 - يىلىدىن 1506 - يىلىغىچە ئىزچىل ھېراتتا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. دېھلىنىڭ كەلگۈسى ئىستېلاچىسى بابۇر ھۈسەيىن بايقارا ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارنى « قىيىق كۆزلۈك، شىر بويۇق ئادەم ئىدى. بېلىنىڭ تۆۋەن تەرىپى ئىنچىكە ئىدى » ① دەيدۇ. دەسلەپ ھۈسەيىن بايقارا شىئە مەزھىپىگە قارىتا ياخشى پىكىردە بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە سۈننى مەزھىپىنىڭ ئىخلاسمەن مۇرتى بولۇپ كەتتى. ئەمما، ھۈسەيىن بايقارا زادىلا روزا تۇتمايتتى، يەنە كېلىپ، بابۇرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ھەر كۈنى پېشىن نامىزىدىن كېيىن مەي ئىچەتتى. ھۈسەيىن بايقارا ئۆز خانىدانلىقىدا « ئۇلۇغ قىلىچۋاز » دېگەن شۆھرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ يەنە قوچقار، خوراز سوقۇشتۇرۇش، كەپتەرۋازلىق قاتارلىقلارغا قاتتىق ھەۋەس قىلاتتى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ھېراتلىقلار زامانداشلىرىنىڭ ھېراتلىقلاردا كەڭ ئەۋج ئالغان ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا خاھىشىغا ئاشۇ ھۆكۈمران ۋە ئۇ تەشەببۇس قىلغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش كەيپىياتى سەۋەبىچى دەپ قارىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

لېكىن، ھۈسەيىن بايقارنىڭ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقى ئۇنىڭ مەدەنىيەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. ھۈسەيىن بايقارنىڭ ئوردىسىغا

سازەندىلەر، شائىرلار، رەسساملار ۋە ئۆلىمالار توپلانغان، ئۇلار بۇ يەردە بەكلا ئەتمۇۋارلىناتتى. ئىراننىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك كلاسسىك شائىرى جامى ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ھىمايىسىدە ياشىغانىدى. ئانچە نامى چىقمىغان كۆپلىگەن شائىرلار، تارىخشۇناسلار، مەسىلەن: مىرخۇەند، خاندەمىر ۋە ئىراننىڭ ئەڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن «تەزكىرە ئۇششۇئەرا» نىڭ مۇئەللىپى دەۋلەتشاھ، يەنە باشقا ھەرقانداق كىشىگە سېلىشتۇرغاندا، چاغاتاي تۈركچىسىنى ئەدەبىي ئىپادىلەش ۋاسىتىسىگە ئايلاندۇرالىغان مىر ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگىلا ھۈسەيىن بايقارا ھامىيلىق قىلغانىدى. تەمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئەدەبىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ تولۇقلىمىسى گۈزەل سەنئەت جەھەتتىكى ئىختىرالار ئىدى. ھېرات ۋە بەلىختىكى XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سانجاق - سانجاق ئىمارەتلەر يۈكسەك ئېستېتىك زوق بېغىشلايدىغان بىزەكچىلىك سەنئىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بىز بەھزاد ۋە پۈتكۈل ھېرات ئېقىمىدىكى سەنئەتكارلارنىڭ ئەپچىل رەسىمىنى ئالاھىدىلىك قىلغان نەپىس قول ھۈنەر سەنئىتىدىن، ئاشۇ ھۆسنخەتلەر ۋە كىتاب بېزەكلىرىنىڭ قوشۇمچە رولىدىن بىناكارلىق سەنئىتىگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدىغان بىزەكچىلىك كارامەتلىرىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ھۆكۈمرانلىق زامانى تىلغا ئېلىنغاندا، بابۇر تولۇپ - تاشقان ھېسسىيات بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئومۇمەن دۇنيادىكى ئىنسان ياشىغانلىكى جاينىڭ ھېچبىرىدە سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھېراتكە شەھەرنى كۆرمىدىم» ⑤. بابۇر چوڭقۇر ھېرىسمەنلىك بىلەن ئاشۇ دەۋرنى ئەسلىپ مۇنداق يازىدۇ: «سۇلتان ھۈسەيىن مىرزانىڭ زامانى پارلاق بىر دەۋر ئىدى، بۇ مەزگىلدە خۇراساندا،

ئالدى بىلەن ھېراتتا ئىلىم - ئىرپاندا كامالەتكە يەتكەن تەڭداشسىز ئۆلىمالار جەم بولغانىدى. كىشىلەر مەيلى نېمىلا كەسپ بىلەن شوغۇللانمىسۇن، ئۆز كەسپىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ قىلىشقا بىجەندىلىق بىلەن تىرىشاتتى» ⑥.

ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ھېراتتا ئاۋات ۋە گۈللەنگەن مەنزىرە بارلىققا كەلدى. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماۋرائۇننەھەر رايونى ئەمىر تەمۇر ئەۋلادلىرىنىڭ توختاۋسىز جاڭجاللىشىش سورۇنى بولۇپ قالدى. ئەمىر تەمۇرنىڭ بۇ ئەۋلادلىرى بابۇرنىڭ بوۋىسى ئەبۇ سەئىدى مەنبە قىلغان تەمۇرىلەر سىستېمىسى ۋە بابۇرنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى يۈنۈس خاننى مەنبە قىلغان چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى سىستېمىسىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ جاڭجاللاردىكى تەمۇرىلەر سىستېمىسىدا بابۇرمۇ بار ئىدى. بابۇر ۋە ئۇنىڭ جىيەنلىرى فەرغانە ۋە سەمەرقەندنىڭ پادىشاھلىقىنى تالىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدا مۇھەممەد شايىبانى ھۆكۈمرانلىقىدىكى يېڭى ۋە قورقۇنچۇق بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ئۆزبېك دۆلىتى قۇرۇلدى. شايىبانى — بەختسىز ئابۇلخەيىرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئابۇلخەيىرنىڭ نەۋرىسى بولغاچقا ئۇمۇ بابۇرغا ئوخشاش چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىناتتى.

مۇھەممەد شايىبانى تەخمىنەن 1451-يىلى تۇغۇلغان. 1468-، 1469 - يىللىرى دادىسى ۋە بوۋىسى ئارقا - ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتكەچكە ھىمايىچىسىز قالغان شايىبانى تىكەندەك يالغۇز قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاراقچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈردى، ئاخىرى موغۇلىستان ھۆكۈمرانى مەھمۇد بىننى يۈنۈس خان ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئابۇلخەيىرى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۆزبېك قەبىلىلىرى ئاللىقاچان پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. ئەمما، شايىبانى ناھايىتى تېزلا

نام چىقىرىپ، ئۆزبېك قەبىلىلىرىنىڭ يېڭىلىمەس سەردارى بولۇپ قالدى. ئۇ ئەمىر-تمۇرنىڭ دەسلەپكى بويىۋىندۇرۇشلىرىدىن قېپقالغان بارلىق كىچىك سۇيۇرغاللىق زېمىنلارنى بىر - بىرلەپ تارتىۋالدى. تمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئەمىرلەر ئۆزئارا قىرغىنچىلىققا باشچىلاپ كىرىپ كەتكەن بولغاچقا، بۇ تەخت تارتىۋالغۇچىغا قارشى بىرلىككە كەلگەن جەڭ سېپى تەشكىللىيەلمىدى. ھۈسەيىن بايقارا مۇھەممەد شەيبانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى بىتچىت قىلىۋېتەلگۈدەك كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما، تەھدىتكە دۇچ كەلگەن تۇغقانلىرىغا ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى. شۇڭا، 1500 - يىلغا كەلگەندە مۇھەممەد شايىبىنى تەبىئىي ھالدا ماۋرائۇننەھرنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى ئۇ بۇخارا، قارشى ۋە سەمەرقەند شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بابۇر قارشى ۋە سەمەرقەندنى تارتىۋېلىپ، مۇھەممەد شايىبىنىنىڭ كېڭەيمىچىلىك يولىنى ۋاقتىنچە توسۇپ قويدى. ئەمما، بابۇر ئۆزبېكلەرنى بۇخارادىن قوغلىۋېتەلمىدى، شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد شايىبىنى بۇخارادىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، سارىقۇلدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە بابۇرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ قايتىدىن ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشى بىلەن مۇھەممەد شايىبىنى بويىۋىندۇرۇش دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ھەتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، بەلىخ ۋە قۇندۇز شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شايىبىنى يەنە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى پاسىبىنى مۇھەممەدنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى تاشكەنت ۋە فەرغانە ۋادىسىغا ھەيدىۋەتتى. 1505-، 1506 - يىللىرى شايىبىنى ھۈسەيىن بايقارانىڭ تەۋەلىكىدىكى خارەزىمنى ئىشغال قىلىۋالدى.

شايىبىنىنىڭ خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىشى ئۇنىڭ تمۇرلەر

ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق تەكەببۇر ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئۈزەڭگۈ سوقۇشتۇرۇپ بېقىشقا ھەرقاچان تەبىئىي تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئەمما، 1506 - يىلى 5 - ئايدا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئىقتىدارسىز ئىككى ئوغلى ناھايىتى تېزلا ھېراتتا بىرلىكتە باشقۇرۇلىدىغان بىر ھاكىمىيەت قۇرۇپ چىقتى. بابۇر بۇ ۋاقىتتا ئافغانىستان (بەدەخشان، 1503 - يىلى، كابۇل 1504 - يىلى، قەندەھار 1507 - يىلى) دا ئۆزىنىڭ يېڭى خانلىقىنى قۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتاتتى. قېرىنداشلىرىنىڭ قىستاپ كېلىۋاتقان ئۆزبېكلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن، بابۇر تېزدىن ھېراتقا قايتتى. ئەمما، ئۇ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ھېچنەرسىگە كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى بايقىدى. بابۇر ئۇزۇن مۇددەتلىك قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت يوق دەپ قاراپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغىنىچە كېتىپ قالدى ھەمدە سەئىدىنىڭ « ئون دەرۋىش بىر كىگىزدە ياتالىغىنى بىلەن ئىككى پادىشاھ بىر مەملىكەتكە سىغمايدۇ » دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد شايىبىنى ھېچبىر قارشىلىقسىزلا ھېراتقا كىردى. ئۇلار ھېراتتا سابىق خانىدانلىقنىڭ يىغقان پۈتۈن دەپى - دۇنياسىنى قولىغا چۈشۈردى. ئەمما، شايىبىنى ھېراتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئادەتتىن تاشقىرى كەڭ قورساق بولۇپ كەتتى. بۇ، ئېھتىمال شايىبىنى بىر شانۇ شەۋكەتلىك ئىستېلاچى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ھامىيىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇشۇ جەھەتلەردە مەرھۇم سۇلتاندىن كېشىپ كەتمەكنى ئۈمىد قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك. ناۋادا بابۇرنىڭ خاتىرىسى ئىشەنچلىك بولىدىغان بولسا، شايىبىنى رەسساملىقتا ھەتتا بەزادقا كۆرسەتمە بەرمەكچى بولغان.

كابۇل ئەمدىلىكتە ئەمىر-تمۇر ئەۋلادلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى

پاناھ جايى بولۇپ قالغانىدى. مۇھەممەد شايبانى جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ قەندەھارغا يېتىپ كەلگەندە، قەندەھارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئارغۇن خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرى شەپنى ئاڭلاپلا تىكىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن شايبانىنىڭ كابۇلنى ئىگىلەپ، ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشى مۇقىملىشىپ قالدى. بىراق، شايبانىنىڭ ئىستېلاسى ئادەتتىن تاشقىرى تېز بولۇپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ توختاپ دەم ئالغۇچ قازانغان غەلبىلىرىنى مۇستەھكەملىشى زۆرۈر بولۇپ قالدى. مۇشۇ مەزگىللەردە سىر دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بۇرۇندۇق خان (1488—1509) ۋە قاسىم خان (1509—1518) لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا كۈنسېرى قۇدرەت تېپىۋاتقان قازاقلار ماۋرائۇننەھەرگە نىسبەتەن دائىملىق تەھدىت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىراندا ساقاۋۇنلار خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى شاھ ئىسمائىل (1502—1524) نىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋەزىيەتنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. مۇھەممەد شايبانى ھېراتنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خۇراسان ئۆزبېك ئىستىلاچىلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا ئايان بولدى. ئۇلار ئۇزاق ئۆتمەيلا مەشھەد، تۇرەتى شەيخ جام، نىشاپۇر، سەبزەۋەر، ھەتتا دامغان ۋە كىرمان شەھەرلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئەمەلىيەتتە، تمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن تارتىپ، ئىراننىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي رايونلىرى بىر بوش رايونغا ئايلىنىپ قالدى. ئەمدىلىكتە بولسا، خۇددى دەسلەپكى چاغلاردا ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدىن كەلگەن ئىستېلاچىلارغا ئوخشاش، ئۆزبېكلەر تېزلا بۇ بوشلۇقنى تولدۇرىدىغاندەك قىلاتتى.

روشنكى، شاھ ئىسمائىل جەڭ قىلمايلا خۇراسان رايونى ۋە ئۇنىڭ باي شەھەرلىرىنى بىكاردىن - بىكار تارتقۇزۇپ قويۇشقا قاراپ تۇرالمايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئۆز

ئېررىستورىيىسىنىڭ ئىچىدە غەربكە يۈرۈش قىلىپ يىراقتىكى دامغانغا ياكى جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ كىرمان رايونىغا قەدەر كېلىشىگە يول قويۇپ، ئۆز ئابرويىنى قاتتىق تۆكۈۋېلىشنى خالىمايتتى. شايبانى بىلەن شاھ ئىسمائىلدىن ئىبارەت بۇ ئىككى نەپەر بۈيۈك جەڭچى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئەسلىدىنلا ناھايىتى كەسكىن ئۇرۇش ئىدى، مەزھەپ ئىختىلاپى بىلەن بۇ ئۇرۇشقا يەنە بىر تۈرلۈك ئەسەبىي ياۋايىلىق قوشۇلدى. شاھ ئىسمائىل ئەردەبىل ئىماملىرىنىڭ شىئە مۇرىتلىرىغا خاس قىزغىنلىقىنى نامايان قىلسا، مۇھەممەد شايبانى ۋە ئۇنىڭ ئۆزبېكلىرى سۈننى مەزھىپىدە مەھكەم تۇردى. 1510 - يىلى شاھ ئىسمائىل خۇراسانغا كىردى ۋە قارشىلىقسىزلا مەشھەدنى ئىگىلىدى. شۇ ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى بىر نەچچە ئايدا مۇھەممەد شايبانىنىڭ نېمە ئىش قىلغانلىقى بىزگە ئېنىق ئەمەس. ئۇ بۇ ۋاقىتتا بەلكىم قازاقلارغا قارىتا تېز ۋە غەلبىلىك بولغان جەڭنى قوزغىغان بولسا كېرەك. بۇنىڭغا ئۇلاپلا ئۇنىڭ ئوغلى قازاقلارغا قارىتىلغان يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلدى، ئەمما، بۇ قېتىمقى جەڭ ئاپەت خاراكتېرلىك نەتىجە بىلەن ئاخىرلاشتى^⑦. ئۆزبېكلەر قازاقلاردىن بۇرۇنغا يېگەن بولغاچقا، مۇھەممەد شايبانى ئېھتىمال ھېرىپ - چارچىغان، جەڭگىۋارلىقى سۇس قوشۇننى باشلاپ شاھ ئىسمائىلغا قارشى جەڭگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىككى قوشۇن شۇ يىلى 11 - ئايدا مەرۋىنگە يېقىن جايدا ئۇچراشتى. كەسكىن تۇتۇشۇشتىن كېيىن، ئۆزبېك قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، مۇھەممەد شايبانى ئۆلتۈرۈلدى. شاھ ئىسمائىل يارلىق چۈشۈرۈپ شايبانىنىڭ باش سۆڭىكىگە ئالتۇن قاپلىتىپ مەي جامى قىلىۋالدى، باش تېرىسىگە سامان تىقىپ، ئوسمانلار سۇلتانى بايەزىد II گە ئەۋەتىپ بەردى. (يەنە بىر قاراشتىكىلەر مىسىردىكى مەملۇك سۇلتانىلىقىغا ئەۋەتىپ

بېرىلگەن، دەپ قارايدۇ). چۈنكى، بايەزىد II ئۆزبېكلەرنىڭ سافاۋى خانىدانلىقىغا قارشى تۇرۇشىدىكى نامدىكى ئىتتىپاقىدىشى ئىدى. مەرۋىدىكى باشسىمان ئېھرام دەل شاھ ئىسمائىلنىڭ غەلبىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغانىدى.

مۇھەممەد شايبانىنىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنداق بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئىستېلاچىلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەنئەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇ بىر مۇنەۋۋەر يېتەكچى ئىدى. شايبانى يۇقىرى بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە تالانتلىق كىشى ئىدى. ئۇ ئوغۇللىرى ۋە لەشكەرلىرىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، ئۆز مىللىتىنىڭ چاغاتاي تۈركچىسىدە ئىسلامنىڭ پەند - نەسەھەتلىرىنى يازدۇردى، ئۇ يەنە چاغاتاي تۈركچىسىدە ياخشى شېئىرلارنى يازغانىدى. شايبانى ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن خەۋەردار ئىدى، ئۇ ھەتتا ئانچە سەۋىيىلىك بولۇپ كەتمىسىمۇ، بەزى پارسچە شېئىرلارنى يازغانىدى. ئۇ يىراق مۇساپىلىك لەشكىرىي يۈرۈشلەردە بىر «كۆچمە كۈتۈپخانا» نى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. ئەمىرتەمۇر ئەۋلادلىرى شايبانىنى بىر ياۋايى دەپ قارىسىمۇ، ئەمما، شايبانىنىڭ يېنىدىن بىر توپ شائىرلار، ئالىملار ۋە روھانىيلار نېرى بولمايتتى. ئاشۇ روھانىيلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شايبانىنىڭ ئوردىسى شىئەلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن پاناھلىق تىلەپ كەلگەن ئىرانلىق سۈنئى مەزھىپىدىكى ئالىملارنىڭ تەبئى پاناھگاھى ئىدى.

شاھ ئىسمائىل خۇراسانغا كىرىپ، مەرۋى جېڭىدە غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ھېرات ۋە بەلىخنى ئىگىلىدى ھەم يەنە بىر قېتىم ئامۇ دەرياسىنى ئىراننىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاللىقاچان شاھ ئىسمائىلنىڭ ئىتتىپاقىدىشى بولۇپ قالغان بابۇر تېزىدىن كابۇلدىن شىمالغا مېڭىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە قارشى، بۇخارا، سەمەرقەند شەھەرلىرىگە

ئىسپىلىك يۈرۈش قىلدى. مالىمانچىلىققا چۈشكەن ئۆزبېكلەر تېزلا بۇ رايونلاردىن چېكىنىپ چىقتى. 1511 - يىلى بابۇر سەمەرقەند ئاھالىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار ئۇلۇغ ئەمىرتەمۇر ئەۋلادىنىڭ ئۆزلىرىگە يەنە ھۆكۈمران بولغانلىقىدىن چەكسىز خۇرسەن بولدى. ئەمما، ياخشى كۈنلەر ئۇزۇنغا بارمىدى. بابۇرنىڭ ھىماتچىسى سافاۋى خانىدانلىقى بولغاچقا، خانىدانلىق تەۋەلىكىدىكى شىئە قىسىملىرىمۇ بابۇرغا ئەگىشىپ ماۋرائۇننەھەرگە كىردى. بۇنىڭ بىلەن بابۇرنىڭ ئابروىيى بىراقلا تۆكۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان جانىبېك ۋە ئۈبەيدۇللا (مۇھەممەد شايبانىنىڭ نەۋرە ئىنىسى ۋە جىيەنى) دىن ئىبارەت ئىككى قوماندان ئۆزبېكلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئاشۇ پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۈبەيدۇللا 3000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن بۇخاراغا يۈرۈش قىلغاندا، بابۇر دەرھال بىر بۆلۈك زور قوشۇننى باشلاپ سەمەرقەندتىن چېكىنىپ چىقىپ، ئۈبەيدۇللاغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى. ئۈبەيدۇللا قوشۇنى بابۇرنىڭ ھۇجۇمىدا چېكىندى. ئەمما، قۇل مالىك رايونىدا ئۈبەيدۇللا ۋەزىيەتنى تېزىدىن ئۆزگەرتىپ، ۋەزىيەت پۈتۈنلەي پايدىسىز ئەھۋالدا بىر قېتىملىق ئۇلۇغ غەلبىنى قولغا كەلتۈردى (1512 - يىلى). سەمەرقەندكە ئارانلا سەككىز ئاي ھۆكۈمران بولغان بابۇر شەھەرنى تاشلاپ، شاھ ئىسمائىلدىن ياردەم سوراش مەقسىتىدە ھىسارغا قاچتى. شاھ ئىسمائىلنىڭ 60 مىڭ كىشىلىك پارس قوشۇنى بابۇرنىڭ سېپىگە قوشۇلدى، بابۇر ئەمىر يار ئەھمەد خۇزانى باشچىلىقىدىكى بۇ قوشۇننىڭ ياردىمىدە قارشىنى يەنە بىر قېتىم ئوڭايلا تارتىۋالدى ھەم ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا شەھەردە چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى (ئۈبەيدۇللاننىڭ بىر ئىنىسىمۇ ئۆلتۈرۈلدى). شۇنىڭدىن كېيىن بىرلەشمە قوشۇن

قوماندانلىرى سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىشتىن ئىلگىرى، ئاۋۋال غاجدېۋان قورغىنىنى قورشىۋالدى. بۇ قورغاندا ئازغىنە ئۆزبېك قوشۇنلىرى تۇرۇۋاتاتتى. ئۆبەيدۇللا ۋە جانىبېك زور قوشۇننى يۆتكەپ غاجدېۋان مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىشقا ئاتلاندى ھەمدە قورغانغا يېقىن كېلىدىغان جايدىكى جىددىي ئېلىشىشتا ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. ئەمىر يار ئەھمەد خۇزانى ئەسەرگە ئېلىنىپ، ئۆبەيدۇللانىڭ بۇيرۇقى بويىچە چېپىپ تاشلاندى. ئىلاجىسىز كابۇلغا چېكىنگەن بابۇر ماۋرائۇننەھەرگە قايتىشقا قايتا قادىر بولالمىدى. ئەمىر تەمۈر ئەۋلادلىرى بىلەن ساقاۋى خانىدانلىقىنىڭ ئۆزبېكلەرگە قارشى بۇ ئۇرۇشىدا شىئە مەزھىپى بىلەن سۈننى مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك شۇنچىلىك چوڭقۇر ئىدىكى، ھەتتا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دۇغلان (بابۇرنىڭ نەۋرە ئىنىسى، ئۇ سۈننى مەزھىپىدە ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ئۆزبېكلەرگە نىسبەتەن ياخشى قاراشتا ئەمەس ئىدى) مۇ غاجدېۋان ئۇرۇشىنى «ئىسلامنىڭ ئۆتكۈر تىرناقلىرى كۆپپارلار ۋە دىنىسىزلارنىڭ ئىبلىس قوللىرىنى قايرىپ تاشلىدى، غەلبە ھەقىقىي ئېتىقادنى دەلىللىدى، ئىسلام غەلبىسىنىڭ بورانلىرىدا بۆلگۈنچىلەرنىڭ تۇغ - ئەلەملىرى سۇپۇرۇپ تاشلاندى»^⑧ دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

1526 - يىلى پانىپاتتىكى 1-قېتىملىق ئۇرۇشتا بابۇر شىمالىي ھىندىستاننىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن موغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئۇل سېلىندى. بابۇر ئەۋلادلىرىنىڭ موغۇل ئىمپېرىيىسىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقى 1739 - يىلغا قەدەر داۋام قىلدى. دېھلى ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە بولسا، 1857 - يىلغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بابۇر ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندىن

كېيىن ئاز دېگەندىمۇ ئىككى ئەسىرگىچە ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالى ئارقىلىق مىڭبىر جاپالار بىلەن باي بولۇش ۋە نام قازىنىش ئۈمىدىدە ھىندىستانغا كەلگەن نەۋكەرلەر، ئەمەلدارلار، ئۆلىمالار، سەنئەتكارلار، تەۋەككۈلچىلەر ھەمدە پاناھلانغۇچىلار دېگەندەك كىشىلەرنىڭ ۋاستىچىلىكىدە، دېھلى خانىدانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خانىدانلىقى بىلەن ئىزچىل زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. 1530 - يىلى بابۇر ئۆلگەندىن كېيىنكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتا ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئەجدادلىرىنىڭ مىراسلىرىغا قايتا ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىشتىن باشقا، ھەر دائىم چوڭ تاغنىڭ شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ كويىدا بولۇپ كەلدى. موغۇل ئىمپېرىيىسى غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئۆزبېكلەر ۋە ساقاۋى خانىدانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى تىنچسىز قوشنىسىنىڭ پاراكەندە قىلىشىدىن ھەمدە ئۆزبېكلەر بىر كۈنلەردە تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ ھىندىستانغا بېسىپ كىرەمدىكىن، دېگەن ئەندىشە تۈپەيلىدىن، ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى سودا يولىنى كونترول قىلىشقا ھەمدە لەشكىرىي كۈچى، ئات-ئۇلاقلار بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ھىندىستاندا تۇرۇپ دۆلەت نوپۇسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان غەيرىي دىندىكى ھىندى پۇقرالىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان كەلگۈندى مۇسۇلمان خانىدانلىققا نىسبەتەن ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بىر مۇتلەق زۆرۈر شەرت لەشكەر ۋە ئاتلارنىڭ تولۇقلىنىپ تۇرۇشى ئىدى.

ھالبۇكى، بۇ خىيال ئەزەلدىن ئىشقا ئېشىپ باقمىدى. پانىپات ئۇرۇشىدىن كېيىن، بابۇر پۈتكۈل زېھنىنى شىمالىي ھىندىستاندىكى بويىۋىندۇرۇلغان رايونلارنى مۇستەھكەملەشكە

قاراتتى. بابۇر تولىمۇ دانا ئىدى، ئۇ ئۆبەيدۇللا بىلەن قايتىدىن توقۇنۇشۇپ قېلىشتەك خەتەرگە تەۋەككۈل قىلمىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ھۇمايۇنمۇ ئاتىسىنىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىشقا ئارانلا قادىر بولالدى⑨. ئەكبەر (1556—1605) گە كەلسەك، ئۇ ھىندىستاندىكى ئۇرۇش ۋە مەمۇرىي ئىشلارغا باشچىلاپ كىرىپ كەتتى. ئەكبەر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان زامانلاردا ماۋرائۇننەھر شايىانى خانىدانلىقىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان ئابدۇللا II (1583—1598) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى، ئابدۇللا ئەكبەرنىڭ بەدەخشان ۋە تۇخارىستاندا تۇرۇۋاتقان تىمۇرلەر جەمەتىدىكى ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىنى قوغلاپ چىقارغانىدى. كىشىلەر ئەكبەر ئۆزبېكلەرنىڭ كابۇل ۋە پەنجابقا ھۇجۇم قىلىش ئېھتىماللىقىنى مۆلچەرلەپ، 1558-يىلىدىن 1598 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىمالىي ھىندىستاندا تۇرۇپ قالغان، دەپ قارايدۇ⑩. ئەكبەرنىڭ ئوغلى جاھانگىر لەقۋالىقىدىن بولسا كېرەك، ئۆز تەۋەلىكىنىڭ غەربىي شىمالدىكى چېگرا سىرتىدا ئۇرۇش قىلىشنى زادىلا خىيالغا كەلتۈرمىدى. ئەمما، ئەلەم بىلەن شان - شەرەپ قۇچۇشقا خۇشتار شاھ جاھان (1627—1659) زامانىدا ھىندىستاندىكى تىمۇرلەر خانىدانلىقى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تىرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سابىق تېررىتورىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما، 1646 - ، 1647 - يىللىرىدىكى بەلىخنى ئىگىلەش ئۇلار ئۈچۈن بىر قېتىملىق ئاپەت خاراكتېرلىك مەغلۇبىيەت بولدى. شاھ جاھاننىڭ ۋارىسى بولغان ئەۋرەگىزىمۇ بۇ قېتىمقى ئادەمنى مەيۈسلەندۈرىدىغان خەتەرگە تەۋەككۈل قىلدى. ئېھتىمال، ئەۋرەگىزىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بولسا كېرەك (1659—1707)، ئۇ پۈتۈن دىققىتىنى جەنۇبقا كېڭىيىشكە قارىتىپ،

دېكەندىكى سۇلتانلارغا قارشى چىقتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادا داۋاملىق ئۇرۇش قوزغىغاندا، پەقەت ئادەم كۈچى ۋە مالىيە جەھەتلەردىكى تېخىمۇ ئېغىر ھالاكەتلىك زىيانلاردىن باشقا، ھېچنەرسىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ، دېگەن تونۇش ئاساسىدا بولغانىدى⑪. XVII ئەسىرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە قارىغاندا، شاھ جاھاننىڭ ئۆزبېكلەردىن بەلىخنى، سافاۋى خانىدانلىقىدىن قەندەھارنى تارتىۋالماقچى بولۇشى پۈتۈنلەي خام خىيال، شۇنداقلا غايەت زور چىقىم كېتىدىغان ئىش ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇنداق قىلغاندا، XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مالىيە كرىزىسى ئېغىرلاپ، سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئاقىۋەتلەرگە سەۋەبچى بولۇپ قالاتتى. بىراق، ئەمەلىيەت ئۇلۇغ موغۇل خانىدانلىقىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ئافغانىستاندىكى غەلبىسىدىنمۇ چوڭراق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمما، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەجدادلىرىدىن، ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەمرىتىمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى ئىمپېرىيە ھالاك بولغانغا قەدەر ساقلاپ كەلدى. موغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستاندا شاھ جاھاننىڭ ئوردىسىدا يېزىلغان مەشھۇر «مۇلغۇزاتى تىمۇرى» نىڭ دۇنياغا كېلىشى (شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنىڭ ساختا ئەسەر بولۇش ئىمكانىيىتىمۇ مەۋجۇت) ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

سىياسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ھېچقانچە رول ئوينىمىدى. تىمۇرلەر خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسىنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان مىلىتارىست دېيىشكە بولىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ يوقانلىقىنى ياراتقىنىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھاياتى

چىڭگىز خانغا ئوخشاش كىشىنى جەلپ قىلغۇدەك جەزىمدارلىققا ئىگە بولالمىدى. ئەمىرتىمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ماۋرائۇننەھەر ۋە خۇراساننى ئىگىلىۋالغان بولسىمۇ، پاكىتلار ئۇلارنىڭ ئادەتتىكىچە، ھەتتا ھاماقەت ھۆكۈمرانلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى، ئۇلار سىرتتىن كەلگەن خەۋپ ئالدىدا، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ جەمەت ماجرالارنى كونترول قىلىشقىمۇ قادىر بولالمىدى. پەقەت ھىندىستاندىلا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن كېيىن ئەمىرتىمۇر جەمەتنىڭ ئىدارە قىلىش تالانتى نامايان بولدى. ئەمما، مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆھپىسى تەڭداشسىز بولدى. ئۇلار پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك دەۋرىگە ھۆكۈمران بولالمىدى، شۇنداقلا بىر تۈرلۈك ئەدەبىي تىل بولغان چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار سېخىلىق بىلەن مەبلەغ ئاجرىتىپ، ھېرات، مەشھەد، بۇخارا ۋە سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا ھەشەمەتلىك مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇلار رەسساملار ۋە خەتتاتلارنى دانالىق بىلەن قوغداپ قېلىپ، پېرسىيەنىڭ مۇنەۋۋەر رەسىملىرىنىڭ ۋە قوليازىملىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە شارائىت يارىتىپ بەردى. ئەگەر ئاشۇ خاندانلىق بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنچىلىك مىراس قالمىغان بولاتتى.

ئىزاھاتلار:

- ① ۋ. ۋىبارتولد: «ئۇلۇغ بەگ»، لېيدېن، 1963 - يىلى نەشرى، 25 - بەت.
- ② ج. ئاۋىن: «ئەمىرتىمۇر شەھەرلەرنى قانداق تارتىۋالدى»، «ئىسلام تەتقىقاتى»، XXI، 1963 - يىلى نەشرى.
- ③ XV ئەسىردىكى ئىران ھەققىدە، ۋ. مىنورىسكىنىڭ «تۈركىيە بىلەن ۋېنىتسىيە ئوتتۇرىسىدىكى XV ئەسىر پارسلار»: «XV ئەسىردىكى پارسلار» دېگەن ئەسەرلىرىگە ۋە ساۋورنىڭ: «ئەمىرتىمۇرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن پېرسىيەدىكى سەلتەنەت

- ① ئا. س. ب. بېۋېرىج: «ئىنگلىزچە «بابۇرنامە»، I توم، 258 - بەت.
- ② يۇقىرىقى ئەسەر 1 توم 300 - بەت.
- ③ يۇقىرىقى ئەسەر I توم 283 - بەت. تىمۇرلەر ئەۋلادلىرىدىن چىققان پەقۇلئاددە شەخس مىرزا ئىسكەندەر بىننى ئۆمەر شەيخنىڭ ئالىملارنى قانداق قوغدىغانلىقى ھەققىدە ئاۋىن تەپسىلىي بايان قىلغان. (ج. ئاۋىن: «ئەمىرتىمۇرنىڭ شىرازنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىغا قىلغان ھامىيلىقى»، «ئىسلام تەتقىقاتى»، VIII، 1957).
- ④ سەمەرقەندتىكى ئۇلۇغ بەگنىڭ ئاسترونومىيە تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى ھەققىدە سايىلى تولۇق مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن (ئا. سايىلى: «ئىسلام رەسەتخانىسى»، ئەنقەرە، 1960 - يىلى نەشرى، 258 - بەتتىن 289 - بەتكىچە).
- ⑤ مۇھەممەد شايىبانىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قىلغان چېگى ھەققىدە ئوخشاشمىغان ئىككى خىل پىكىر بار. ن. ئېلىئاسنىڭ: «خۇراساندىكى بىر پارچە ساختا ئابىدە» دېگەن ئەسىرىگە ۋە ج. بېۋېرىجنىڭ: «پەنجانا مەڭگۈ تېشىغا ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرىگە قارىسۇن. مۇشۇ ۋاقىتلاردىكى ئىران ھەققىدە گ. سارۋارنىڭ «شاھ ئىسمائىل سەفاۋىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىگە قارىسۇن.
- ⑥ ن. ئېلىئاس، د. روس: «تارىخى رەشىدى»، ئىنگلىزچە، 261 - بەت.
- ⑦ بۇ ھەقتىكى نوبۇزلۇق ئەسەرلەر تۆۋەندىكىچە: ۋ. ئېرسكىنى: «ئەمىرتىمۇر جەمەتىدىن بولغان ئىككى ھۆكۈمران: بابۇر ۋە ھۇمايۇن دەۋرىدىكى ھىندىستان تارىخى»، لوندون، 1854 - يىلى نەشرى: ل. ف. رۇشېروك ۋىللىيامس: «XVI ئەسىردىكى ئىمپېرىيە قۇرغۇچىلىرى»، لوندون، 1918 - يىلى نەشرى: ر. س. ۋارما: «بۈيۈك موغۇللار ۋە ماۋرائۇننەھەر» - «ئىسلام پەسىللىك ژۇرنىلى»، 1955 - يىلى نەشرى.
- ⑧ ج. بىرىگس: «ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار ھاكىمىيىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى (1812 - يىلىغا قەدەر)» كالكۇتتا، 1908 - 1910 - يىلى نەشرى، II توم، 276 - بەت. ئابدۇللا بىلەن ئەكبەرنىڭ مۇناسىۋىتى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئەبۇل فارىننىڭ: «ئەكبەرنامە» ۋە ر. س. ۋارمانىڭ: «ئەكبەر ۋە ئابدۇللاخان» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارىسۇن.
- ⑨ ر. س. ۋارما: «ماۋرائۇننەھردىكى مۇغۇل ئىمپېرىيىسى» - «ئىسلام مەدەنىيىتى»، 1948 - يىلى نەشرى: ب. پ. ساكىپنا: «دېھلىدىكى شاھ جاھاننىڭ تارىخى»، ئاللاھئاباد، 1962 - يىلى نەشرى، 182 - بەتتىن 209 - بەتكىچە.

ئاخىرقى ھېسابتا مۇستەھكەملىدى.

ئۈبەيدۇللاخان 1476 - يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ئۆزبېك تارىخىدىكى بىر مۇھىم شەخس ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد شايبانى ھايات ۋاقتىدا ئۈبەيدۇللا بۇخارنى باشقۇرۇشقا قويۇلدى، شۇڭا ئۇ ياش ۋاقتىدىلا بىر جەڭچى ۋە مەمۇرىي ئەمەلداردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەمەلىي تەجرىبىلەرگە ئىگە بولۇپ بولغانىدى. مۇھەممەد شايبانى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۈبەيدۇللا ئەمدىلا 34 ياشقا كىرگەندى. ئۇ ئۆمرىنىڭ قالغان يېرىمىدا تىپىك سۈننى مەزھىپىدىكى ھۆكۈمران بولغاندىن سىرت، يەنە «ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن خان» دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشتى، يەنە كېلىپ ئۈبەيدۇللا ئالىملار ۋە شائىرلارنىڭ ھامىيىسى ئىدى. ئۈبەيدۇللاننىڭ ئۆزى خۇددى ئۆزبېكلەرنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، شىئە مەزھىپىدىكى ھەسەنى رۇملۇ ئىلاجىسىز ئېتىراپ قىلغاندەك «شېئىرىيەتتە تەڭداشسىز» ئىدى①. سۇنئەت رىھقا ئىگە ئۈبەيدۇللا خان ئاخىر تىمۇرىيلەر ئەۋلادلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باغى - ئېرەملىرىدىن قوغلاپ چىقارغانلىقى بىلەن ئالاھىدە شۆھرەت قازانغانىدى. ئۇ خۇراسانىي شايبانىلار ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن ئىرانغا قايتا - قايتا بېسىپ كىردى. بىراق، ئەمەلىيەت ئۈبەيدۇللاننىڭ شاھ تاهمەسب (1542—1576) نى بويسۇندۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەلگۈسىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى②. ئۆزبېكلەرنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كېڭىيىشىنى توسۇپ قالغانلىقى (ياكى ئېلبۇرس ۋە پاروپامىسۇس تاغلىرى توسۇپ تۇرغان ئۆزبېكلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى) ئۈچۈن، سافاۋىلار خانىدانلىقى ماۋرائۇننەھرنى ئىسلام دۇنياسىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئايرىپ تاشلىدى. بۇ ھالەت ماۋرائۇننەھرنىڭ تەپەككۈر

XII باب شايبانىلار خانىدانلىقى

تىمۇرىيلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئىمپېرىيىسى 1-قېتىم 1468 - ، 1469 - يىللىرى يەنى ئابۇلخەيرى ئالەمدىن ئۆتكەندە، 2-قېتىم مۇھەممەد شايبانى مەرۋى ئۇرۇشىدا ئۆلگەندە ئىككى قېتىم ئۆزبېكلەرنىڭ كونتروللىقىدىن قۇتۇلدى. ئەمما، غاجدېۋان ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسى بىلەن ئۆزبېكلەر 1501 - يىلى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان بارلىق نەرسىلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ماۋرائۇننەھر رايونى شايبانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق سەردارلىرىغا بۆلۈپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تەۋەلىكى بولۇپ قالدى. بەلىخ، بۇخارا، سەمەرقەند، تاشكەنت ۋە باشقا جايلاردا بولسا يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى. مۇھەممەد شايبانىنىڭ تاغىسى، ياشقا ئەڭ چوڭ شايبانىلار خانى كۈچكۈنچى تەڭداشسىز پادىشاھ دەپ ئېتىراپ قىلىندى. كۈچكۈنچىنىڭ ئىسمى يېگانە ھالدا تەڭگىلەرگە چۈشۈرۈلدى، خۇتبەلەردە ئۇنىڭ نامىغا مەدھىيىلەر ئوقۇلدى. كۈچكۈنچى 1510 - يىلىدىن 1530 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئەبۇ سەئىد 1530 - يىلىدىن 1533 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئارقىدىن ئۈبەيدۇللا ۋارىسلىق قىلدى. 1539 - يىلى ئۈبەيدۇللا ئۆلدى. مۇھەممەد شايبانى ئۆلگەندىن كېيىنكى ئۆزبېك خانلىرى ئارىسىدا ئۈبەيدۇللا ئەڭ زور تەسىرگە ئىگە شەخس بولدى، دەل شۇنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋرائۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقى

ئەندىزىسى ۋە مەدەنىي ھاياتىغا تاكى XIX ئەسىرگىچە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلدى.

كىشىلەر ئادەتتە چىڭگىزخان ۋە ئەمىر تىمۇرنىڭ ئورتاق بۇزغۇنچىلىقىنىڭ نەتىجىسى خۇراساندىكى گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋەيران قىلدى، دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە، XVI، XVII ئەسىرلەردىكى سافاۋىلار خانىدانلىقى بىلەن ئۆزبېكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ كەلتۈرگەن بۇزغۇنچىلىقى چىڭگىزخان بىلەن ئەمىر تىمۇرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن جىق ئېشىپ كېتىدۇ. تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ئۆبەيدۇللاخاننىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشلىرىنىلا مىسال قىلساق، خۇراسان شەھەرلىرى ۋە يېزا - قىشلاقلارنىڭ دۇچ كەلگەن ئېچىنىشلىق قىسمەتلىرىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇ قىسمەتلەر پۈتۈنلەي ئۆزبېكلەرنىڭ بۇلاڭ - تالاڭلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئۆزبېكلەرنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ ئۇرۇشلىرى توختاۋسىز يۈز بېرىپ، XVIII ئەسىرگە قەدەر داۋاملاشتى.

1511 - يىلى ئۆبەيدۇللا ۋە جانىبېك خۇراساننى تالان - تاراج قىلدى. 1521 - يىلى ۋە 1524 - يىلى ئۆبەيدۇللا ھېراتقا ھۇجۇم قىلىپ باقتى. 1526 - يىلى ئۆبەيدۇللا تۇس ۋە مەرۋىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جانىبېكنىڭ بىر ئوغلى بەلىخنى ئىشغال قىلدى. 1527 - يىلى ئۆبەيدۇللا تېخىمۇ يىراقتىكى جايلارنى تالان - تاراج قىلىپ كەلدى. ئۇ شەرققە قايتىپ ھېراتنىڭ يېنىدا قىشلاشتىن ئاۋال غەربكە ئىلگىرىلەپ، يىراقتىكى ئاستىراباد ۋە بىستانغىچە كەلدى. ئارقىدىنلا 2 - يىلى (1582 - يىلى) ئۆبەيدۇللا ھېراتقا قايتا ھۇجۇم قىلدى. بىراق، شەھەرنى قورشاش تېخنىكىسىنىڭ كەملىكى ۋە زەمبىرەكلەرنىڭ يوقلۇقى سەۋەبىدىن يەنىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالدى. ئۆبەيدۇللا شاھ

تاھمەسبىننىڭ خۇراسانغا يېنىپ كىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال سەمەرقەندكە قايتىپ، لەشكىرىي سەپنى تولۇقلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆبەيدۇللا بىر قۇدرەتلىك قوشۇننى باشلاپ خۇراسانغا قايتتى. تاھمەسبى ياش ۋە تەجرىبىسىز بولغاچقا، ئۆزبېكلەرنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. ئەمما، ئىككى قوشۇن تۈربەتى شەيخ جامدا ئۇچراشقاندا (1529 - يىلى) ئۆزبېكلەر ئويلىمىغان يەردىن مەغلۇپ بولۇپ، ھالاكەتلىك زەربىگە ئۇچرىدى. 1514 - يىلى كالىدىراندىكى جەڭدە سافاۋىلار خانىدانلىقىنىڭ قوشۇنى ئوسمانلارنىڭ توپ - زەمبىرەك جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئالدىدا چېكىنىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئەمما، سافاۋىلار خانىدانلىقى كالىدىراندىكى مەغلۇبىيەتتىن ساۋاق ئېلىپ، 15 يىلغا قالماي بىر تۈركۈم زەمبىرەكلەرگە ۋە ئاساسلىق يېنىك قوراللارغا ئىگە بولۇپ بولغانىدى. مانا مۇشۇ ئامىل سافاۋىلارنىڭ تۈربەتى شەيخ جام ئۇرۇشىدا غەلبە قىلىشىنى بەلگىلىدى. روشەنكى، زەمبىرەكنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتەلمەسلىك ئۆزبېكلەرنىڭ ئاسىيادىكى كىچىكرەك ھەربىي ھاكىمىيەتلەر ئارىسىدىكى ئورنىنىڭ تەدرىجىي تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. ③.

تۈربەتى شەيخ جامى ئۇرۇشى ياش تاھمەسبىننىڭ ئابروىنى بىراقلا كۆتۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئۆبەيدۇللاننىڭ خۇراساننى يۇتۇۋېلىش نىيىتىنى بوشاشتۇرالمىدى. چۈنكى، سافاۋىلار خانىدانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى ئەمدىلەن يەنە غەربكە چېكىنىشىگە، ئۆبەيدۇللا ئارقىغا بۇرۇلۇپ قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە تېز سۈرئەت بىلەن ئاۋۋال مەشھەدىنى ئىگىلىدى، ئارقىدىن ھېراتنى ئىشغال قىلدى ۋە قاتتىق تالان - تاراج قىلدى. بۇ ئىشلار يەنىلا 1529 - يىلى يۈز بەردى.

2-يىلنىڭ بېشىدا ئۈبەيدۇللا خۇراساندا قشلاۋېتىپ، شاھ تاھمەسبىنىڭ زور بىر قوشۇنىنى باشلاپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن كۈنچىقىشقا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئۈبەيدۇللاننىڭ پاسىبانى ئەبۇسەئىدخان ئىدى. ئۇ بىر قارا نىيەتلىك تۇغقىنىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇ ئۈبەيدۇللاغا ياردەم قىلىشنى رەت قىلدى. ئۈبەيدۇللا ئىلاجىسىز ئىستېلاچىلىق پىلانىدىن ۋاز كېچىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا چېكىنىپ كەتتى. 1532 -، 1533 - يىللىرى ئۈبەيدۇللا قايتىدىن ھېراتقا يېقىن جايغا يېنىپ كەلدى (بىراق، ئۇنىڭ ھېراتنى ئىشغال قىلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى). ئۇ بۇ جايدىن چاقماق تېزلىكىدە غەرب تەرەپكە ھۇجۇم قوزغاپ، مەشھەد، سەبزەۋەر، بىستام ۋە ئاسترابادلارنى قويماي سۇپۇرۇپ تاشلىدى. تاھمەسبىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىق خەۋىرى كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەنە يىراققا قېچىپ كەتتى. ئەڭ ئاخىرى 1535 - يىلى ئۈبەيدۇللا ھېراتقا 2-قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ئۇ بۇ شەھەرنى تالان - تاراج قىلىپ بولغاندىن كېيىن، سافاۋىلار خاندانلىقىنىڭ يېقىنلاپ قالغان ياردەمچى قوشۇنىنى كۆرۈپلا، ئىلگىرىكىگە ئوخشاش ھېراتنى تاشلاپ قاچتى. ئەمما، شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۈبەيدۇللا ئۆزىنىڭ تۇغقىنى، خارەزىم ھۆكۈمرانىنىڭ قولىدا ھاقارەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۈبەيدۇللا 1539 - يىلى 63 يېشىدا ئۆلدى.

بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ھالدا تۇرۇۋاتقان ئۆزبېك قەۋملىرىنىڭ سەردارلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۈبەيدۇللا ئۆزبېك قەبىلىلىرىنىڭ كۆرۈنۈشتىكى بىرلىكىنى ئاران - ئاران ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۈبەيدۇللا ئۆلگەندىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە بىر - بىرى ۋە قوشنىلىرى بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە

تۇرۇۋاتقان شايانلارنىڭ ھەر بىر خانى ئۆز تەۋەلىكىنى بىر مۇستەقىل خانلىققا ئايلاندۇرۇشنىڭ قەستىدە يۈردى. جانىبېكىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللاخاننىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەڭ يۈكسەك ئورنىنىڭ تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئاستا - ئاستا ئاخىرلاشتى. ئابدۇللاخان تاغىسى پىر مۇھەممەد I (1556—1561) ۋە ئاتىسى ئىسكەندەر (1561—) 1583) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىلا بارلىق يوشۇرۇن رەقىبلىرىنى كۆزدىن يوقاتقان ۋە ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىرىنى تارتىۋالغانىدى. شۇڭا، ئابدۇللاخان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشى بىلەنلا كەڭ بىر رايوننى كونترول قىلىشقا قادىر بولالدى. بۇ رايون مۇھەممەد شايىبانى ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدە ئىدارە قىلغان زېمىندىن كىچىك ئەمەس ئىدى. ماۋرائۇننەھر تارىخىدىكى نەچچە ئون يىللىق مالىمانچىلىقتىن كېيىن قاتتىق قوللۇق بىلەن يۈرگۈزگەن ئىجتىمائىي تەرتىپلەردىن ئابدۇللاخان II (1583—1598) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە مەڭگۈلۈككە ساقلىنىپ قالدى. دەل ئابدۇللاخاننىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، ماۋرائۇننەھرنىڭ سودا ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى ئەسلىگە كېلىپ ئاۋامنىڭ سېلىقى يەڭگىلەشكە باشلىدى. مانا مۇشۇلارنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى سۈپىتىدە ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى رايونلاردا، بولۇپمۇ بۇخارادا ئابدۇللاخاننىڭ نام - شەرىپى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزى بىلەن زامانداش ياشىغان ئىراندىكى شاھ ئابباس I گە ئوخشاشلا قويۇق رىۋايەت تۈسىنى ئالدى. شۇڭا، يېقىنقى زامانلارغىچە كىشىلەر ھەمىشە ئانچە نامى چىقمىغان مېھمانساراي، كۆۋرۈك، مەدرىسە ۋە چاھارباغلارنى ياكى بولمىسا بۇخارادىكى ۋە بۇخاراغا يېقىن جايلاردىكى كىشىگە ھوزۇر بەخش ئەتكۈچى جايلارنى بەرپا قىلغانلىق تۆھپىسىنى ئېرى -

بېرىسنى سۈرۈشتۈرمەيلا سېخلىق بىلەن ئابدۇللاخاندىن ئىبارەت بۇ مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن شەخسكە تەئەللۇق قىلىپ كەلمەكتە. ئابدۇللاخان ئەجدادلىرى مۇھەممەد شايىبانى ۋە ئوبەيدۇللاخانغا ئوخشاش ئىمكان بولغانلىكى تەرەپكە قاراپ ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتتى. ئابدۇللاخان سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئادىمىزاتسىز قازاق يايلىقىغا كىردى ۋە غەربتە ئاسترابادتىن شەرقتە قەشقەرگىچە بولغان دائىرىدە (ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ) ھاكىمىيەت ئورناتتى. ئابدۇللاخان يەنە ئەكبەرنىڭ تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ قولىدىن بەدەخشان ۋە توخارىستاننى تارتىۋالدى. بىراق، ئابدۇللاخاننىڭ ئەڭ زور تۆھپىسى ساقاۋىلار خانىدانلىقىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى ئىدى. 1585- يىلى ئابدۇللاخان ھېرات ۋە مەرۋىگە ھۇجۇم قىلدى. 1588 - يىلى يەنى شاھ ئابباس (1587—1629) تەختكە چىقىپ بىر يىل ئۆتكەندە، ئۇ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا خۇراسانغا كىرىپ، ئىتتىپاقىدىشى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى تولىمۇ پايدىلىق سۈلھى بىلەن ئىرانغا قارشى ئۇزۇن مەزگىللىك ئۇرۇش (1578—1590) نى ئاخىرلاشتۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. پەيتى كەلگەندە، شاھ ئابباس ئابدۇللاخاننىڭ يېڭىشى تولىمۇ تەس بولغان رەقىبى بولۇپ قالدى، ئەمما، مۇشۇنىڭدىن ئىلگىرى ئابدۇللاخاننىڭ قوشۇنلىرى تالان - تاراج قىلغان ھېرات، فۇشەنج، تۈربەتى شەيخ جام، مەرۋى، سەرەخس، مەشھەد، نىشاپۇر، سەبزەۋەر، ئىسفىھار، تۇس، تاباس، خۇاق قاتارلىق خۇراسان شەھەرلىرىنىڭ تىزىملىكى ئۆزبېكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ۋاستىسىنىڭ ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى رايونلارغا ئېلىپ كەلگەن ۋەيرانچىلىقلىرىنى كۈچلۈك دەلىللەيدۇ، ئۆزبېكلەر دەل مۇشۇ ۋاستىلەر ئارقىلىق ماۋرائۇننەھرنى بېسىپ ياتقاندۇر.

ئابدۇللاخان ناھايىتى ئېھتىياتچان ئەنئەنىۋى ھۆكۈمران ئىدى، ئۇ ھەتتا سەمەرقەند ۋە بۇخارا لاردىكى پەيلاسوپلارنى قوغلاپ چىقىرىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى. ئۇ يەنە ئەكبەرنىڭ يېنىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشاھنىڭ بىدئەتلىكى ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەرنى تەكشۈرگەنىدى④. ئابدۇللاخان ئالىملارنىڭ ھىماچىسى بولۇپلا قالماي، يەنە بىناكارلىق ئۈستىلىرى ۋە رەسساملارنىڭ سېخى ھامىيىسى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خىلدىكى ئىش - ھەرىكەتلىرى بىلەن XVI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى بۇخارانىڭ ئىلمىي كەيپىياتى ئۆز ئارا ماس كېلەتتى. ۋەھالەنكى، ئابدۇللاخان ھايات ۋاقتىدا شايانلار ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، شايانلار ئىمپېرىيىسىنى ۋابا ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققانمۇ شۇ كىشى ئىدى (بۇ قېتىمقى ۋابا 1590-، 1591- يىللىرى ماۋرائۇننەھرنى قاپلىغانىدى). بۇ ۋاقىتتا ئويراتلار پاراكەندىچىلىك سالغىلى تۇردى. يەنە كېلىپ، ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى ئابدۇلمۆمىنمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە باشلىدى. خارەزىم بىلەن ئىراننىڭ ئىتتىپاقداشلىقى ئارقىلىق شاھ ئابباس 1695-، 1696- يىللىرى مەشھەد، مەرۋى ۋە ھېراتنى ئىگىلىۋالدى. ئىران قوشۇنلىرىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا پەيدا بولۇشى شايانلار خانىدانلىقىنىڭ ماۋرائۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى (خارەزىم ئۇنداق بولمىغان بولسىمۇ، بۇ جايىنى ئۇلارنىڭ جەمەتىدىكى بىرەيلەننىڭ ئەۋلادلىرى سوراۋاتاتتى). ئابدۇللاخان 1598 - يىلى ئۆلدى. مەيلى ئابدۇلمۆمىن بولسۇن ياكى ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى پىر مۇھەممەد II بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىرنەچچە ئايدىن ئوشۇق دەۋران سۈرەلمىدى. تەخت كېيىنچە ئابدۇللاخاننىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى، ئىلگىرىكى ئاستراخان

خانلىرىنىڭ ئەۋلادى جانى خانغا مەنسۇپ بولدى. جانى خان ئوغلى باقى مۇھەممەدنى دەپ خانلىق تەختىنى رەت قىلدى. باقى مۇھەممەد (1599—1605) نىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن جانى خاندانلىقى ياكى ئاستراخان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى.

شايانلار خانلىقىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ماۋرائۇننەھرنى ئۆزبېكلەرنىڭ مەڭگۈلۈك ماكانى قىلىپ بەرگەنلىكىدە ئىدى. لېكىن، شايانلار خاندانلىقى بىلەن بىر زاماندا گۈللەنگەن ئىران ساقاۋىلار خاندانلىقى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ھىندىستان تىمۇرىلەر خاندانلىقى شايانلار خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانلىرىنىمۇ ئەمىر تىمۇر بويىنىدۇرغان كەڭ رايونلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەرمىدى. تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئەكسىچە، بۇ مەزگىللەردە ئۈچ خاندانلىق ئوتتۇرىسىدا كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق ۋەزىيىتى شەكىللەنگەنىدى. ئۆزبېكلەر بۇ ئۈچ خاندانلىق ئىچىدە ھەرىكەتچانلىقتا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما، ئۆزبېكلەر رەقىبلىرىگە ئوخشاش توپچىلار قوشۇنى تەشكىللىمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزبېكلەرنىڭ ھەرىكەتچانلىقى ھېچقانچە رول ئوينىيالمىدى. شايانلار خاندانلىقىدىكى ئىقتىدارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى كۈچىنىڭ بارىچە خۇراساننى ئۇزاق ۋاقىت ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى، ئەمما، ئۇلارنىڭ ئەسكەر تولۇقلاش جەھەتتىكى ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن بۇنداق قارا نىيەتنىڭ يىگانە نەتىجىسى ساقاۋىلار خاندانلىقى بىلەن بولغان ئۇزۇن مەزگىللىك ۋە ئۆز كۈچىنى خورىتىدىغان ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ بۇ ئۇرۇشنى مەزھەپ ئۇرۇشى دەپ قارايتتى. بۇ ئۇرۇش ئۆزبېكلەرنىڭ سىر دەرياسى بويىدىكى كۈچىنى ئاجىزلىتىۋەتتى.

شۇنىڭغىچە ئۆزبېكلەر ئىسلامنىڭ ھامىيىسى ۋە چېگرا رايونلارنى ئىدارە قىلغۇچى سۈپىتىدە تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ سىر دەرياسى ۋادىسىدا ئوينىغان رولىنى ئويناپ كېلىۋاتاتتى. بىراق، ئەمىلىيەتتە ئۇلار سىر دەرياسى ۋادىسىدا ئۆزلىرىنىڭ تۇغقىنى، ھەرىكەتچان قازاقلارنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىشكە باشلىدى. مەيلى ساقاۋىلار خاندانلىقى (ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى 1720 - يىلى ئافغانىستاندىكى غىلزائىسلارنىڭ ئىسفاھاننى ئىشغال قىلىشى بىلەن تۈگىدى) بولسۇن ياكى بىر-بىرىگە ئۆلىشىپ كەلگەن ئۆزبېك خاندانلىقلىرى بولسۇن، ھېچقايسىسى يېتەرلىك كۈچ توپلاپ، پۈتكۈل خۇراساننى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ھېرات ۋە بەلىخ ئەھمەد شاھ دۇررانىڭ ئافغانىستان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىندى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئىزچىل تۈردە ئافغانىستاننىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 25 يىلىدا ئۆزبېكلەرنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا بولغان قارا نىيىتى قايتا بىخلىنىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ماڭغىت خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى شاھ مۇراد ھۇجۇم قىلىپ مەرۋى رايونىنى ئېلىۋالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىراندا يېڭى قۇرۇلغان قاچار خاندانلىقى خۇراساننىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي قىسمى بىلەن قانائەتلىنىشكە مەجبۇر بولدى. خۇراسان رايونى ئۆتمۈشتە ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەلىپىلىك ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغان شەرقىي قىسمىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەڭ كەڭ، ئەڭ باي ئۆلكىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەمىلىيەتتە بولسا، خۇراسان بىرنەچچە ھاكىمىيەتكە تەۋە بولۇپ قالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھەر قايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چېگرالارنىڭ بەلگىلىنىشى بىلەن خۇراسان رايونىنىڭ بۇ خىل بۆلۈنۈشى مۇقىملاشتى. ھازىرغا قەدەر خۇراسان رايونى ئايرىم -

ئايرىم ھالدا ئىران، ئافغانىستان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە بولۇپ تۇرماقتا.

XVI ئەسىرگە كەلگەندە، شايانلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ماۋرائۇننەھر ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا رايونلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا باشلىدى. شايانلار خاندانلىقى بىلەن ساقاۋىلار خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك تۇس ئالغان سۈننى، شىئە مەزھەپلىرى غەۋغاسى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئىراننىڭ سىرتىدىكى سۈننى مەزھىپى دۆلەتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلىپ قويدى. بۇ خىل كۈرەشنىڭ بىۋاسىتە ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، ماۋرائۇننەھرنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى باشقا رايونلار بىلەن بولغان ئۈزۈكچىلىكى ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەندى. ماۋرائۇننەھرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ، دېھلىدىكى تىمۇرىلەر ھۆكۈمدارلىرى ئۆزبېك خانلىقى بىلەن ئالاقە قىلماسلىقتا تولۇق ئاساسقا ئىگە ئىدى. XVI، XVII ئەسىرلەردە ماۋرائۇننەھر ۋە خۇراساندىن كەلگەن جەڭچىلەر، ئالىملار، تەۋەككۈلچىلەر بەس بەستە ھىندىستانغا كەلدى، ئەمما، بۇ يەنىلا بىرخىل بىر يۆنىلىشلىك ئېقىم ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇ ھال ھىندىستان ئۈچۈنلا پايدىلىق بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندىكى « دانالارنىڭ كېتىپ قېلىشى » ھادىسىسى ئىدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ غەربىي شىمالىدا ئالتۇن ئوردى خاندانلىقىنىڭ ئىزىنى باسقان مۇسۇلمان خانلىقلىرى XVI ئەسىردە خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان رۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى (پەقەت قىرىملا بۇنىڭدىن مۇستەسنا). بۇ ۋاقىتتىكى ماۋرائۇننەھر بىلەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە بولسا خەتەرلىك ۋە قىيىن بولغان كاسپىي دېڭىزى - كاۋكاز يولى ئارقىلىق بولاتتى.

ئابدۇللاخان ھايات ۋاقتىدا ئۆزبېكلەرنىڭ بۇ خىل يېتىم ھالىتى بۇخارا بىلەن ئىستانبۇل ئىزچىل كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغانىدى.

لېكىن، سىياسىي ئامىلنى نۇتقا قىلىپلا، ماۋرائۇننەھرنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا رايونلىرى بىلەن بولغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۈزلۈكسىز زورىيىۋاتقان ئايرىلىپ قېلىش يۈزلىنىشىنى شەرھىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. دەسلەپكى مەزگىللەردە ماۋرائۇننەھر رايونى ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىدىكى « سەركە » لەرنى ئىزچىل كاپىرىدە قىلىپ تۇرغانىدى. بۇ جەھەتتە تولىمۇ مۇھىم، ئەمما، نىسبىي قىلىپ ئېيتقاندا، ئانچە ئېنىق بولمىغان بىر ئامىل بار بولۇپ، بىزنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمىزنى قوزغاشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ بولسىمۇ XVI، XVII ئەسىرلەردىكى دەرۋىشلەر قاتلىمى (Silsileh) نىڭ جۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئىدى. چاغاتاي خانلىقى ۋە تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى زامانىسىدا دەرۋىشلەر قاتلىمى تولۇق تەرەققىي قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمدىلىكتە بىز ئۆزبېك ھاكىمىيىتىنىڭ دەرۋىشلەر قاتلىمىغا قارىتا پەۋقۇلئاددە ياخشى قاراشتا ئىكەنلىكىنى، ئەمما، بۈيۈك ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشىغا كۆپىنچە دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغانلىقىنى بايقايمىز. دەرۋىشلەر قاتلىمىنىڭ ئەزالىرى جەمئىيەتنىڭ ھەممىلا قاتلىمىدا دېگۈدەك قىزغىن ھۆرمەتكە سازاۋەر بولاتتى. چوڭ شەھەرلەردىكى ئالىملار ئارىسىدا دەرۋىشلەر ئۈنچۈنلا ھۆرمەتكە ئىگە بولالمىسىمۇ، ئۇلار يەنىلا كۆچمەنلەر ۋە بوستانلىقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. يەنە كېلىپ، دەرۋىشلەر ئارىسىدىكى ھەممىدىن بەكرەك تەسىرگە ئىگە بولغان بىرنەچچە گۇرۇھ، جۈملىدىن نەقىشەندىيە تەرىقىتىدىكىلەر ئۆزبېك ھاكىمىيىتىنىڭ

سەردارلىرى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەندى. بۇ خىل مۇناسىۋەت XVII ئەسىر ياكى XVIII ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئېپىزۇئىتلارنىڭ كاتولىك دىنى ھۆكۈمرانلىقىدىكى خاندانلىقلار بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋەتكە ئوخشاپمۇ قالاتتى. ئۆزبېك ھۆكۈمرانلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى يات قوۋمىلەردىن بولغان بېقىندىلىرىنى بۇ خىل ئاممىباب دىنىي ئىدىئولوگىيە (مەيلى ئۇ قانچىلىك پەسلەشتۈرۈۋېتىلسۇن) بىلەن بىر گەۋدە قىلىپ يۇغۇرۇۋەتكەندە، يات قوۋمىلەردىن بولغان بۇ بېقىندىلارنى تېخىمۇ ياخشى ئىدارە قىلغىلى بولاتتى. ئۆزبېك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە بۇ خىل سىياسەتنى يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ نەمۇنىلىك ئۆلگىسى سۈپىتىدە XVI ئەسىردىكى ئابدۇللاخان ۋە ئىككى ئەسىر كېيىنكى شاھ مۇرادنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

دەرۋىشلەر قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى — ئۇلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەدىكى ئىسلام مەزھەپلىرىنىڭ ۋەكىلى ئىكەنلىكى ئىدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىكى ساپالىق ئاھالىلەرنىڭ سەۋىيىسى دەرۋىشلەرنىڭكىدىن كۆپ چوڭقۇر ۋە سىرلىق ئىدى. بۇ كىشىلەر باشقا دىنىي قائىدىلەرنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ تۇرۇپ، ئىلاھىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىغا زىيادە كىرىشىپ كەتكەندى (بىز دەۋاتقان « زىيادە » دېگەن سۆز سامانىلار خاندانلىقى ياكى سالجۇقلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە قارىتا ئېيتىلغان). ئىسلام دىنىي قائىدىلىرى بىر قىسىم ئاساسلىق ئاھالە مەركەزلىرى (مەسىلەن: ئىسلام دىنىنىڭ تۇۋرۇكى، يەنى Qutb al—Islam بولغان بۇخارا) دىكى مەدەنىي ھاياتقا بىر تۈرلۈك مۇتلەق مەنىسىز ئەقىدىلەرنى تاشلىدى. ئومۇمەن، بۇخاراغا ئوخشاش چوڭ شەھەرلەردە ئالىملار ئومۇمىيۈزلۈك « ۋەقە » گە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي

ئورنى ۋە ئىقتىسادىي ئورنى كاپالەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئاۋامنىڭ ئىشلىرىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەتتىكىچە مەدەنىي ھاياتى چەكلەيدىغانلىقى شۈبھىسىز ئىدى.

شايانلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنى قىزغىنلىقىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە سەۋەپ بولغان ئامىل، ئېھتىمال، ئۇلار تۇرۇۋاتقان ئوچۇق جۇغراپىيىلىك مۇھىت بولسا كېرەك. ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ياشاۋاتقان رايون ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئاسان زەربىگە ئۇچرايدىغان چېگرا رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ چېگرا رايون XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستېلاسىنىڭ كۈچلۈك زەربىسىگە ئۇچرىدى؛ چاغاتاي خانلىقى تەۋرىنىپ تۇرغان مەزگىللىرىدە ئىككى ئەسىرلىك مالىمانچىلىق ۋە داۋالغۇشنى باشتىن كەچۈردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر تېمۇرنىڭ تېنچسىز ئۆمرى ئاخىرلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شىمالدىن كەلگەن ئۆزبېك ۋە قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ھەمدە كۈنچىقىشتىن كەلگەن يات دىندىكى ئۇيراتلارنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقلىرىغا دۇچ كەلدى. بىراق، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بۇ خىلدىكى تاجاۋۇزچىلىققا ۋە سىياسىي داۋالغۇشقا ئۇچراشتەك ئۆزگىچە ئارقا كۆرۈنۈشىگە زادىلا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ھادىسە ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشتەك ئۇلۇغ ۋە جاپالىق مۇساپىسىنىڭ ئاستا بولسىمۇ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە داۋاملاشقانلىقى ئىدى. ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغاندا مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى يەككە دەرۋىشلەر ياكى پىرلارنىڭكىچىلىك بولالمىدى. بۇ جەھەتتىن ئىسلام دىنىنىڭ يايلاق رايونىدىكى تارقىلىش ئەھۋالى ئىسلام دىنىنىڭ شىمالىي ھىندىستاندا تارقىلىش جەريانىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان يول بىلەن ئىشقا ئاشتى. شىمالىي

ھىندىستاندا كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادى دەرۋىشلەر قاتلىمى، بولۇپمۇ ھەشت تەرىقەتچىلىرى ئارقىلىق ئىشقا ئاشتى. ئىسلام دۇنياسىنىڭ چەت - ياقلىرىدا ياشاۋاتقان كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە، مۇھىمى، ئۇلارنىڭ ھىسسىياتىنى روھانىيلىق بىلەن ئەمەس (ئەلۋەتتە، بۇ تېخىمۇ يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئۆزلىشىش پۇرسىتى ئىدى)، بەلكى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئىدى. كۆچمەن قوۋملارنىڭ سەييارە دەرۋىشلەرنى كۈتۈۋالغاندا ياكى ئۇلارنىڭ تەبىئەتتىن ھالقىغان تەشەببۇسلىرىنى قوبۇل قىلغاندا نامايەن قىلغان قورقۇمسىراش، ھېچبولمىغاندا مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يېڭى كەلگەن دەرۋىشلەرنى ئەجدادلىرىنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ تارقىلىپ كېلىۋاتقان شامان باخشىلىرىغا ئوخشىتىۋالغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

شۇڭا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاممىۋى ئېتىقادقا ئايلىنىشىنى بەلگىلىگەن ئامىل يېزا - قىشلاقلارنى ئاساس قىلغان موللار ئەمەس، بەلكى دەرۋىشلەر ئىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىر قىسمىنى بولسىمۇ ئوڭايلا ئوتتۇرغا قويغىلى بولىدۇ. تىپىك موللار مەدرىسىلەردە تەربىيىلىنىپ چىقىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭمۇ ئەرەب ئالىمى بولۇش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور ئىدى. ئېتىقاد جەھەتتە موللار تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ تەلەپلىرىگە قەتئىي ئەمەل قىلاتتى، غۇسلى - تاھارەت پەرھىزلىرىنىمۇ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىجرا قىلاتتى. ئەمما، تەركى دۇنيا دەرۋىشلەر بولسا، تىپىك موللار بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ئىدى. دەرۋىشلەر ئاۋۇل ئارىلاپ سەدىقە يېيىش ئارقىلىق نىسبەتەن ئاددىي - ساددا ۋە ئوڭاي تۇرمۇش كەچۈرەتتى،

شۇنداقلا ئىسلامغا تولۇق بەيئەت قىلىپ كەتمىگەن كۆچمەنلەر ئارىسىدا كۆچمەنلەر بىر تۈركۈم سادىق مۇرىتلارغا ئىگە بولۇپ قالاتتى. بۇ دەرۋىشلەرنىڭ شان - شۆھرىتى ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچ - قۇدرىتى بىلەن كۆچمەنلەر تەسەۋۋۇر قىلغان روھ ئوتتۇرىسىدا بىردەكلىك بولسىلا، كۆچمەنلەر بۇ ئەۋلىيالارنىڭ ساۋاتلىق ياكى ساۋاتسىزلىقى، مۇستەھكەم ئىمانغا ئىگە ياكى ئەمەسلىكى، خۇسۇسىي تازىلىققا رىئايە قىلىش، قىلماسلىقى بىلەن ئانچە بەك ھېسابلىشىپ كەتمەيتتى. يەنى بىر دەرۋىشتە بولۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر ئەمەلىيەتتە بىر شامان باخشىسىدا بولۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر ئىدى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، دەرۋىشلەرنىڭ خانىقالىرىنىڭ كۆچمەنلەر رايونىغا كىرىپ - چىقىشقا ئوڭاي بولىدىغان يايلاق رايونلىرىنىڭ ياقىلىرىغا جايلىنىشى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. شاھ ئەخمەت يەسسەۋىنىڭ يەسسە شەھىرىدىكى مەقبەرىسىنىڭ قازاق يايلىقىنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا يانداشقان جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلىشىمۇ زادىلا ئاسادىيىي ھادىسە ئەمەس ئىدى. مەقبەرىنى يەسسەگە سالغاندا، ئۇنى ئۆزبېكلەر ۋە قازاقلارنىڭ ئاساسلىق تاۋابگاھلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇرۇشقا بولاتتى. ماۋراتۇننەھر ۋە سىر دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى جېدەلخور ۋە ۋەھشىي كۆچمەنلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋالغان دەرۋىشلەر ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا شەھەرلەردىكى تېخىمۇ ياخشى تەربىيە كۆرگەن ۋە باي ئاھالىلەرنىڭ توسىقىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئۇچرىمىدى. ھەتتا قۇدرەتلىك خانلارمۇ دەرۋىشلەرگە قارىتىلغان ۋاقىتلىق تەدبىر سۈپىتىدە كۆڭلىنى ياساش سىياسىتى يۈرگۈزگەندە، دەرۋىشلەرنىڭ ئاچكۆزلىكى ۋە قارا نىيىتىنىڭ شەھەرلەردىكى تەربىيە كۆرگەن باي ئاھالىنى دەككە - دۈككىگە سالىدىغانلىقىنى ۋە بۇنىڭ تولۇق ئاساسقا ئىگە

ئىكەنلىكىنى بىلەتتى.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، مۇشۇنداق مۇھىتتا ناۋادا مۇسۇلمانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى يوق دېيەرلىك دېيىلسە، بۇنى پۈتۈنلەي چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق دېگىنىمىز چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە چاغاتاي تۈركچىسى ئۇچقاندەك راۋاجلىنىپ، بىر تۈرلۈك پاساھەتلىك مەدەنىي تىل بولۇپ قالدى ھەمدە ھېراتتىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ۋە بۈيۈك شائىر مىر ئەلىشىر نەۋائىلارنىڭ ھىمايىسىدە گۈللەپ ياشنىدى. XV ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكىدە شايانلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغۇچە چاغاتاي تۈركچىسى ۋايىغا يەتكەن ئەدەبىي تىلغا ئايلىنىپ بولدى. چاغاتاي تۈركچىسى بىلەن پارس تىلى بىر-بىرىنى تولۇقلىسىمۇ، ئەمما، ئۇ يەنىلا پارس تىلىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت تىلى بولۇشتەك ئورنىنى ئىگىلىيەلمىدى. چاغاتاي شېئىرىيىتىمۇ قىزغىن ھىمايە قىلىندى، شۇنداقلا مۇھەممەد شايىانى ۋە ئۇبەيدۇللاخاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپلىگەن شايىانى خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىرى چاغاتاي تۈركچىسىدە ئەسەر يازدى. ھەتتا بابۇرمۇ ئۆز ئەسلىمىسىنى پارس تىلىدا ئەمەس، چاغاتاي تۈركچىسىدە يازدى. بۈيۈك تۈركمەن ئەمىرى بەيرەم خان پارس تىلىدا شېئىر يېزىپلا قالماي، چاغاتاي تۈركچىسىدىمۇ يەنە شۇنداق كامالەت بىلەن شېئىرلار يازدى. 2-قېتىملىق پانىپات ئۇرۇشى مەزگىلىدە (1556 - يىلى) بەيرەم خان موغۇللار (ئەمىر تىمۇر ئەۋلادلىرى) غا ئۇلارنىڭ ھىندىستان ئىمپېرىيىسىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەردى ھەمدە ئەكبەر گۆدەك ۋاقتىدا نائىب خانلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە،

شايانلار خاندانلىقىنىڭ ھالاكەتكە يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ چاغاتاي شېئىرىيىتىنىڭ سۈپىتىمۇ روشەن ھالدا چۈشۈپ كەتتى. ئەمما، جانى خاندانلىقى ۋە ماڭغىت خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا تارىخى قىسسەچىلىك ئەنئەنىسى راۋاجلاندى، بۇ ئۆزبېك ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىن بېشارەت بەردى.

تەسۋىرىي سەنئەت جەھەتتە ئەمىر تىمۇر ئىمپېرىيىسى زامانىسىدا تىكلەنگەن ئەنئەنە جۇشقۇنلۇق جەھەتتە چېكىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، XVI ئەسىرنىڭ كۆپىنچە ۋاقتىدا بۇ ئەنئەنە يەنىلا ساقلىنىپ كەلدى. ئەپچىل رەسىملەرنىلا ئېلىپ ئېيتساق، مۇھەممەد شاياننىڭ 1507 - يىلى ھېراتنى بويسۇندۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ھېراتتىكى داڭلىق رەسساملىق ئېقىمى ئوتتۇرا ئاسىيادا يوقىلىپ كېتىشتىن ساقلىنىپ قالدى. ئەمما، ھېرات رەسسامچىلىقى كېيىنچە بۆلۈنۈپ كەتتى. بەھزاد ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم شاگىرتلىرى تەبىرىزگە كۆچۈپ كېلىپ شاھ ئىسمائىلخاننىڭ ئوردىسىدا ماكان تۇتتى، يەنە بىر قىسىم ھېرات رەسساملىرى شايانلار خاندانلىقىغا خىزمەت قىلدى ھەمدە ماۋرائۇننەھرنىڭ يېڭى ئۆلكىلىرىگە كۆچۈرۈلدى، ئەمما، ئاساسلىقى بۇخاراغا ئەۋەتىلدى. سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئاساسىي دىققەت نەزەرىنى تىمۇرلەر ئىمپېرىيىسى، سافاۋىلار خاندانلىقى ۋە ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەپچىل رەسىملىرىنى تەتقىق قىلىشقا قاراتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇخاراچە رەسىم ئۇسلۇبىغا سەل قاراپ كېلىندى. بۇخاراچە ئۇسلۇب شۈبھىسىز ھالدا ھېرات ئۇسلۇبىنىڭ بىر شاخچىسى بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۆزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇخاراچە ئۇسلۇبىنىڭ ئالاھىدىلىكى قۇرۇلمىلارنىڭ ئەپچىللىك

بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە رەڭ - بوياق ئارقىلىق ھەشەمەتنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ كۈچلۈكلۈكىدە ئىدى. پاكىتلار بۇخاراچە ئۇسلۇبىنىڭ شانلىق دەۋرىنىڭ ئۆمرى قىسقا بولغانلىقىنى، ھېراتتىن كەلگەن سەرگەردانلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىغا ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلغان رەسساملارنىڭ بىر ئەۋلاد بىلەنلا تۈگىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ⑤. بىناكارلىق جەھەتتە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئەنگەنسى ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە ساقلىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ XIX ئەسىرگە قەدەر داۋام قىلغان بولسا كېرەك. ئەمما، قۇرۇلۇش سۈپىتى قاتتىق چېكىنىپ كەتتى. ئەمما، نېمىلا دېمەيلى، شايانلار خاندانلىقى بۇخارا ۋە سەمەرقەندتە كۆپلىگەن سەلتەنەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى سالدۇردى. ئىمارەتلەرنى رەڭدار كاھىشلار بىلەن بېزەشتەك تاشقى كۆرۈنۈش تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسى زامانىسىدىكىگە ئوخشاشلا ئاساسلىق بىناكارلىك بېزەكچىلىك شەكلى سۈپىتىدە ئىزچىل ساقلىنىپ كەلدى⑥. ئانچە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىمەيدىغان سەنئەت ساھەسىدە شايانلار خاندانلىقىدىكى ئۈستىلار ئىلگىرىكىلەر ياراتقان ئۇسلۇب ئاساسىدا بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى ئېلىپ باردى. شەكلى قوپال، قۇيۇلۇشى سۈپەتسىز بولغان تىمۇرىلەر تەڭگىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، شايانلار خاندانلىقىنىڭ تەڭگىلىرى تېخىمۇ ماھىرلىق بىلەن لايىھىلەنگەنىدى. ئەمەلىيەتتە، XVI ئەسىردىكى شايانلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھەرگىزمۇ ياۋايىلاردىن ئەمەس ئىدى (بابۇر ئۆز ئەسلىمىسىدە مۇھەممەد شاياننى شۇنداق دەپ تىللىغان بولسىمۇ). شايانلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ چىن دىلى بىلەن ئىلىم - ئىرىپاننى سۆيگەنلىكى ۋە سەنئەتكارلارنى قوغدىغانلىقى، شۇنداقلا سۈننى مەزھىپىدىكى ئالىملارنى ھارماي -

تالماي قوللاپ كەلگەنلىكى تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىدىن شايانلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈشتىكى كېچىك بولسا كېرەك. چوڭراق شەھەرلەر ۋە ماۋرائۇننەھردىكى شەھەرلەردە ياشغۇچى ئەدىب-ئۆلىمالارنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنى تېخىمۇ ئوڭايراق قوبۇل قىلىش مۇمكىن⑦.

XVI ئەسىردىن ئېتىبارەن تۈركىي خەلقلەر ماۋرائۇننەھر ئاھالىسىنىڭ ئىرقىي قۇرۇلمىسىدا ئاللىقاچان كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىپ بولغان بولسا كېرەك، شۇنداقلا ئولتۇراق دېھقانچىلىق قىلغۇچىلار ياكى شەھەرلىكلەر بىلەن نىسبەتلەشتۈرگەندە، كۆچمەن نوپۇسنىڭ نىسبىتىمۇ ئانچە - مۇنچە ئاشقان بولسا كېرەك. ئەمما، بۇ مەزگىلدىكى ماۋرائۇننەھر ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئىران مەدەنىيىتى ۋە پارس تىلى داۋاملىق تۈردە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. XVII ئەسىرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىن تارتىپلا بىر ئەسىردىن كۆپرەك ئىلگىرى كۆچمەن چارۋىچى سۈپىتىدە ماۋرائۇننەھرگە كىرىپ كەلگەن ئۆزبېك قوۋملىرى دېھقان، ھەتتا شەھەر ئاھالىسى بولۇپ بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. ئۆزبېكلەرنىڭ ئۆزىمۇ ناھايىتى ئاسانلا يەرلىك ئولتۇراق ئاھالىلەر بولغان تۈركلەر ياكى ئىرانلىقلار (تاجىكلار) بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ سىڭىشىپ كەتتى. بۇخاراغا ئوخشاش شەھەرلەردە ئىرانلىقلار XIX ئەسىرگە قەدەر ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى. ئىرانلىقلار بوستانلىقلاردىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۈزلۈكسىز تۈردە ئىراندىن كېلىپ تۇرغان ئەسىرلەرنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ياكى قۇللار ئارقىلىق تولۇقلىنىپ تۇراتتى. ئۆزبېكلەر زور كۈچ بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا دېھقانچىلىق، ھەتتا سودا پائالىيەتلىرىگە كىرىشىپ بولغاندا،

تۈركمەنلەر، قارا قالپاقلار ۋە قازاقلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىنى روسىيە ئىستېلاسىغىچە ساقلاپ كەلدى ھەمدە ئەجدادلىرىنىڭ بوستانلىق ئاھالىسى بىلەن بولغان تالاش - تارتىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتىكى بوستانلىق ئاھالىسى ئاساسەن ئۆزبېكلەر ۋە ئىرانلىقلار ئىدى. ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان ۋاقتى سۇب چوڭ قۇرۇقلۇق كارۋان سودىسىنىڭ داۋاملىق چۈشكۈنلىشىۋاتقان دەۋرىگە توغرا كەلدى. سۇب چوڭ قۇرۇقلۇق كارۋان سودىسى ئۆتمۈشتە ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقىدىكى شەھەرلەرنىڭ گۈللىنىشىدە ئاساسلىق مەنبە ئىدى، يەنە كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقىدىكى شەھەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدىكى بىرىنچى ئامىلمۇ دەل كارۋان سودىسىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى ئىدى. مۇھەممەد شايىانى تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇقلىرىنى بويسۇندۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە جاھاننىڭ ئۇ چېتىدىكى پورتۇگالىيلىك بىر ماتروس بىلىپ-بىلىمگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ چۈشكۈنلىشىش تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. بۇ خىل چۈشكۈنلىشىش تا XX ئەسىرگىچە داۋاملاشتى. 1498 - يىلى دا گامانىڭ ئافرىقىدىكى يەر شارىنى ئايلىنىش سەپىرى باشلىنىشتىن ۋە ياۋروپا بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇڭگو، ھىندىستان، ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپانىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىسى بولۇپ كەلگەنىدى. دېڭىز يولى ھەققىدىكى ئالەمشۇمۇل كەشپىياتنىڭ نەتىجىسى ئوتتۇرا ئاسىيا سودا يولىنىڭ مۇھىم ئورنىنىڭ نۆۋەتلىشىگە سەۋەب بولدى، بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ چۈشكۈنلىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئارىدىن ئىككى ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، روسىيە جۇڭگو بىلەن بولغان قۇرۇقلۇق سودىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتىكى سودا كارۋانلىرى ئەڭ شىمالدىكى قەدىمكى يول، يەنى سىبىرىيە-موڭغۇلىيە سودا يولى ئارقىلىق ماڭدى. كارۋان قاتنىشىشنىڭ تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بايلىق جەھەتتىكى زور يوقىتىش ئىدى. چۈنكى، تاۋارلاردىن ئېلىنىدىغان تاموژنا بېجى ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسى ئىدى. تاموژنا بېجىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەت كۈچى جەھەتتە رەسمىي چۈشكۈنلىشىشىدىن بىشارەت بەردى. چۈنكى، ئۇلار ئەمدى ئەجدادلىرىغا ئوخشاش بىر تۈركۈم ئەگەشكۈچىلەرنى يېتىلەپ يۈرۈشكە قادىر بولالمايتتى، قورال-ياراغ سېتىۋالغۇدەكمۇ كۈچى قالمىغانىدى. تاموژنا بېجىنىڭ ئازلاپ كېتىشى ئەمدىلىكتە ئۈنچى قېتىم ناھايىتى مۇھىم ئامىلغا ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ نەتىجىسىدە تاۋارلارنىڭ سانى ئازلاپ كەتكەن بولغاچقا، قەدىمكى سودا يولىنىڭ راۋانلىقى ۋە بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئەمدىلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرى ئۈچۈن ھېچقانچە ئەھمىيەتكە ئىگە بولماي قالدى. شۇنداق قىلىپ، XVI ئەسىر ئاخىرلىشىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى چۈشكۈنلىشىش يۈزلىنىشى روشەنلىشىپ قالدى (مەسىلەن: ئابدۇللاخان ھۆكۈمرانلىقىدىكى بۇخارا ئۆزىنىڭ بىر ئەسىر ئىلگىرىكى ئاۋاتلىقىنى يوقاتقاندى) ⑧ . بىراق، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىي تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي چۈشكۈنلۈك مەسىلىسى يەنىلا تەتقىق قىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان مەسىلە بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

- ① س.ن.سېددون: « ساقاۋنلار خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنىڭ خرونولوگىيىسى » 1934 - يىلى نەشرى، II توم 134 - بەت .
- ② دىكسوننىڭ ئېلان قىلىنغان دوكتورلۇق دىسپىرتاتسىيىسىدە مۇشۇ دەۋرنىڭ تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. م. ب. دىكسوننىڭ : « شاھ ناھىيەسى ۋە ئۆزبېكلار » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ③ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى، ئىران ۋە ھىندىستاننىڭ توپ-زەمبىرەككە ئائىت ئەھۋاللىرى ھەققىدە « ئىسلام ئېنىسكلوپىدىيىسى » نىڭ « كالىدىران » ۋە « بارۇد » ماۋزۇلىرىدا مۇكەممەل ئەسەرلەر كاتولوگى بېرىلگەن. بىراق، كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇلاردا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئائىت ئەھۋاللار چۈشۈپ قالغان، بۇنىڭغا قىزىققۇچىلار تۆۋەندىكى ئەسەرلەردىن پايدىلانسا بولىدۇ: ي. پولاتوۋ ۋە ئا. مىرخالىقۇۋ: « ئوتتۇرا ئاسىيا ئوت ئېچىش قوراللىرىنىڭ تارىخى » - « ئۆزبېكىستان تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار » تاشكەنت، 1963 - يىلى: ۋ.ئى.د.ئالپىن : « XVI ئەسىردىكى تۈرك ھاكىمىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات » ، 1963 - يىلى نەشرى، 18 - بەت.
- ④ ئابدۇلقادىر بەدمۇنى : « مۇنتەخەبەت تەۋارىخ » ، III توم، 199 - بەت: 210-، 211-بەتلەر.
- ⑤ بۇخارا رەسساملىق ئۇسلۇبىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەر توغرىسىدا ن. ۋ. دىياكونوۋنىڭ : « XVI - XVIII ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىنياتورىسى » (موسكۋا، 1964 - يىلى نەشرى)گە قارالسۇن.
- ⑥ ل . رېمپېلنىڭ : « ئۆزبېكىستاننىڭ بىناكارلىق نەقىشلىرى » (تاشكەنت، 1961 - يىلى نەشرى) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. ، ئۆزبېكلار دەۋرىدىكى بىر قىسىم نادىر ئىمارەتلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى توغرىسىدا « سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىسلام تارىخىغا دائىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى » (تاشكەنت نەشرى، نەشر قىلىنغان ۋاقتى كۆرسىتىلمىگەن) ۋە م.خىزىل سىلەن ئى.كنوبلوكنىڭ « ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى » (لوندون، 1965 - يىلى نەشرى) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ⑦ ئا. ئا. سېمېنوف : « شەيئانلار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى مەدەنىيەت

ئەھۋالى » ، « سوۋېت شەرقشۇناسلىقى » (1956-يىلى نەشرى، III توم، 51-بەتتىن 59 - بەتكىچە) . ئا. سىمېل : « دەسلەپكى ئۆزبېك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەدەنىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە تەتقىقات » ، « پاكىستان تارىخ جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى » (1960 - يىلى، 7-ئاي، 149-بەتتىن 166 - بەتكىچە) .

⑧ ئەنگلىيەلىك سودىگەر ۋە ئېكسپېدىتسىيىچى ئانتونى چېنكىنس 1588 - يىلى بۇخاراغا كەلگەن ۋە شاھىد سۈپىتىدە مۇشۇ مەزگىلدىكى بۇخارا ۋە ئۇنىڭ سودا ئىشلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايانلارنى خاتىرىلىگەن . قاراڭ : ئى . د . مورگان ۋە س . كۈتې : « ئانتونى چېنكىنس ۋە باشقا ئىنگلىزلارنىڭ روسىيە ۋە ئىراندىكى دەسلەپكى ساياھەتلىرى » لوندون . 1886 - يىلى، I توم 87 - ، 90 - بەتلەر .

كەلدى» ① .

تەخمىنەن 1770 - يىلى قوقەندتە بىر مۇستەقىل خانلىق قۇرۇلدى. قوقەند خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن فەرغانە ئويمانلىقى بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ كونتروللىقىدىن قۇتۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىرانلىق ئىستېلاچى نادىرشاھنىڭ 1740 - يىلىدىكى تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن بۇخارا ۋە خىۋا تېخىمۇ ئاجىزلاپ كەتتى. نادىرشاھ يەنە بىر قېتىم ئامۇ دەرياسىنى ئىراننىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتتى. ئەمما، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدىكى كەڭ رايونلاردا ئەسلىگە كېلىشنىڭ ئىزنالىرى قايتىدىن كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئامۇ ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى قىسمەن بولسىمۇ بىر نەچچە قۇدرەتلىك يېڭى خانىدانلىقلارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ خانىدانلىقلار بولسا بۇخارادىكى ماڭغىت خانىدانلىقى، خىۋادىكى قۇڭرات خانىدانلىقى ۋە قوقەندتىكى مىڭ جەمەتى خانىدانلىقى ئىدى. بۇ ئۈچ ھاكىمىيەت ئامۇ ۋە سىر دەرياسى رايونىدا ئىلگىرىكى تۈزۈمدىن تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشكە تىرىشىپ، تۈرلۈك دەرىجىدە ئازدۇر - كۆپتۈر ئۇتۇقلارغا ئېرىشتى. ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەنلىكتىن، ھەرقايسى خانلىقتىكى سىياسىي ئۇيۇشۇشچانلىقتا كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىشلار ۋۇجۇتقا كەلگەندىن سىرت، بەزى ئاممىۋى ئەسلىھەلەردە، بولۇپمۇ سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىدا بەزى تەرەققىياتلار بولدى ②.

1599-يىلىدىن 1785- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ماۋرائۇننەھەرگە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جانى خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرىدىن 12 كىشى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە

XIII باب ئۆزبېك خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى

جانى خانىدانلىقى پۈتكۈل XVII ، XVIII ئەسىرنىڭ كۆپ قىسمى مەزگىلىدە بۇخارا ئارقىلىق ماۋرائۇننەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، خارەزىمگە (خىۋاغا) بولسا، شايىانى خانىدانلىقىنىڭ ئەۋلادلىرى داۋاملىق ئۆز ھۆكۈمىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى. كېيىنكى خانىدانلىق جانى خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، ماۋرائۇننەھرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىدە كۆرۈنەرلىك ھالدا بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ھالىتى بارلىققا كەلدى. تارىخشۇناس ئابۇل غازى باھادۇرخان (تەخمىنەن 1644-يىلىدىن 1663 - يىلىغىچە خىۋاغا ھۆكۈمران بولغان) چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان ئەسىرى « شەجەرەئى تۈرك » تە ماۋرائۇننەھەر مەدەنىيىتىنىڭ چېكىنىپ كېتىشىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ : « ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىخەستىلىكى، شۇنداقلا خارەزىملىكلەرنىڭ نادانلىقى تۈپەيلىدىن، ئەجدادلىرىمىز بىلەن ئابدۇللاخاننىڭ ئەجدادلىرى ئايرىلغاندىن بۇيان، خارەزىمدە بۈگۈنكىلەرگە قالدۇرغۇدەك مۇستەقىل شەجەرە - تارىخىمىز بولمىدى. ئىلگىرى مەن ھامان بىراۋ چىقىپ بۇ تارىخنى يېزىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالىدىغۇ دەپ ئويلىغانىدىم، ئەمدى قارىسام، بۇنىڭغا لايىق بىرەر زات يوقكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ تارىخنى ئۆزۈمنىڭ يېزىشىغا توغرا

بۇخارا ئىزچىل تۈردە سىياسىي مەركەزلىك ئورنىدا تۇرۇپ كەلدى. چېگرا بەگلىكلىرىدىن بولغان بەلىخ ئاز دېگەندىمۇ نادىر شاھ بېسىپ كىرگەنگە قەدەر بەلگىلەنگەن ۋەلىئەھدىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ كەلدى. بەلىخ بىلەن ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى سۇس سودا مۇناسىۋىتى ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن بولغاچقا، تاشقى تەسىرنىڭ قىسمەن تەركىبلىرى بەلىخ ئارقىلىق بۇخاراغىمۇ كېلىپ تۇراتتى. بۇ ۋاقىتتىكى بۇخارا ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ باشقا تەرەپلىرى ئەسەبىيلىككە باشچىلاپ كىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، يەنىلا بەزى ھۆكۈمرانلار بۇخارا ئوردىسىنىڭ مەدەنىي تاشقى قىياپىتىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ كۆردى. ئەمما، XVII، XVIII ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ماۋراۋننەھەر رايونى كۆپ جەھەتلەردە باشقا مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالدى.

جانى خانىدانلىقىغا شايىبانى ئەۋلادلىرىدىن قالغان تېررىتورىيە ئومۇمەن XV ئەسىردىكى تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي رايونلىرى ئىدى. خارەزىمدىن باشقا، بۇ رايون ماۋراۋننەھرنىڭ ئۆزىنى، بەدەخشان ۋە فەرغانە ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. جانى خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن 1-يۈز يىلدا ئۇلار بۇ مىراس زېمىنىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەل ساقلاپ كەلدى. جانى خانىدانلىقىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىمام قۇلى خان (1604—1608) زامانىسىدا بۇخارا ئۆز تارىخىدىكى ئاخىرقى نىسبىي تىنىچ ۋە گۈللەنگەن، سىياسەتلەر راۋان ۋە پۇقرالار ئىتائەتچان دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. سەمەرقەندتىكى شىردارغا سېلىنغان مەدرىسە (1619—1636 - يىللار) مانا مۇشۇ دەۋردىكى تىنچلىق ۋە گۈللىنىشنىڭ شاھىدى ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ مۇقەددەس شەھەرلىرىدە تەقۋادارلىق بىلەن ياشاش ئارزۇسىدىكى جانى

خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرنەچچە كىشى تەختتىن ۋاز كەچتى، ئىمام قۇلى خان ئەنە شۇلارنىڭ تۇنجىسى ئىدى. ئەمما، ئىمام قۇلى خاننىڭ ئىنىسى ۋە ۋارىسى، ھوزۇر - ھالاۋەتنىڭ كويىدا يۈرگەن نادىر مۇھەممەد (1640—1647) كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن شۇنچىلىك چۈشۈپ كەتكەن ئىدىكى، بۇخارا ھاكىمىيىتىنى ئوغلى ئابدۇل ئەزىز (1647—1680) گە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى بەلىخنىڭ سۇيۇرغال ئىگىسى بولۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئائىلە ماجىراسى ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمدارى شاھ جاھان (1627—1659) نىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. چۈنكى، شاھ جاھان بۇ ۋاقىتلاردا ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇشنىڭ كويىدا يۈرگەن بولۇپ، بۇنى ئازدۇر - كۆپتۈر ئىشقىمۇ ئاشۇرغانىدى. 1645 - يىلى بىر تارماق موغۇل قوشۇنى بەدەخشانغا بېسىپ كىردى، شاھ جاھاننىڭ كەنجى ئوغلى مۇراد باخشىنىڭ قوماندانلىقىدا 1646 - يىلى بەدەخشاننى ئىگىلىدى ھەمدە ھېچقانداق قارشىلىقسىز دېگۈدەك بەلىخكە كىرىپ كەلدى. نادىر مۇھەممەد دەسلەپ مەشھەدكە قاچتى، كېيىن ئىسفاھاندىكى سافاۋىلار، خانىدانلىقىنىڭ ئوردىسىغا قېچىپ كەلدى. لېكىن، مۇراد باخشى ۋە ئۇنىڭ ھىندى قوشۇنلىرى ئۆزلىرى ئىستىھكام قىلغان جايلارنى ساقلاشنىڭ قىيىنلىقىنى ناھايىتى تېزلا ھېس قىلدى. ئەمما، مۇراد باخشى چېكىنىپ كابۇلغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا، شاھ جاھان مۇراد باخشىنىڭ چېكىنگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلىدى ھەمدە 1647 - يىلى 3-ئوغلى، بولغۇسى پادىشاھ ئەۋرەڭزىب (1659—1707) نى مۇراد باخشىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتتى. ئەۋرەڭزىب كابۇلدىن بەلىخچە بولغان يولدا ھەربىر قەدەمنى دېگۈدەك جەڭ ئارقىلىق

باستى. ئۇنىڭ پولاتتەك ئىرادىسى ۋە ئۆزبېكلارنىڭ ئۇنىڭ كۈنچە مىللىتىغا چوقۇنۇشى نەتىجىسىدىلا، ئەۋرەڭزېپ قوشۇنلىرى بەلىخ سېپىلىنىڭ تۇۋىگە كېلەلدى. ئەۋرەڭزېپقا قارشى چىققىنى نادىر مۇھەممەدنىڭ پەۋقۇلئاددە تالانتلىق ئىككى ئوغلى—ئابدۇل ئەزىز ۋە سۇبھان قۇلى ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەۋرەڭزېپ ئۇلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. 1647 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بەلىخ شەھىرى رەسمىي يوسۇندا نادىر مۇھەممەدنىڭ ئىككى نەۋرىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى، ئەۋرەڭزېپمۇ قوشۇننى چېكىندۈردى. ھىندىقۇش رايونىدا شۇ يىلى قىش بالدۇرلا كىردى، ھېرىپ ماجالىدىن كەتكەن موغۇل قوشۇنلىرى بۇنداق ناچار كىلىماتقا كۆنەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ يۈك - تاقلىرى ئېغىر ئىدى، ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەشمۇ يېتىشمەي قالدى. موغۇل قوشۇنلىرى ئوچۇقچىلىقتا ئۆزبېكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىسا، مۇھىم ئۆتكەللەردە ھازارلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن جەڭ قىلىپ، بىر تەرەپتىن چېكىنىپ كاپۇلغا كەلگەندە، تېخى نەچچە ئاينىڭ ئالدىدىلا مۇشۇ يەردىن لەشكىرىي يۈرۈشكە ئاتلانغان بۇ قوشۇندىن قالغىنى پەقەت ئاقساق لەشكەر، چولاق سەردارلارلا بولدى. بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشتە ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاق كۈچى جەھەتتىكى زىيان كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە ئېغىر بولدى. نۇرغۇنلىغان ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ بىھۇدىلا سەرىپ قىلىندى. موغۇل ئىمپېرىيىسى يېڭى زېمىنغىمۇ ئېرىشەلمىدى، ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغان سىياسىي ئۈستۈنلۈككەمۇ ئېرىشەلمىدى. ئەكسىچە، موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى داۋالغۇپ تۇرغان چېگرا رايونىدىكى ئابروي - ئىناۋىتى ئېچىنىشلىق تۈردە تەۋرىنىپ قالدى. شاھ جاھاندىن كېيىن بەلىخ يەنىلا كونا قېلىپتا

تۈرۈۋەردى، ئەسلىدىكى ئاشۇ جەمەت يەنىلا بەلىخكە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋەردى. بۇ - موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سابىق تېررىتورىيىسىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۇرۇنۇشى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، موغۇل ئىمپېرىيىسى شىمالدىكى قوشنىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى نورمال دىپلوماتىك مۇناسىۋەت دائىرىسىگە قويۇش بىلەن كۇپايىلەندى.

ئەۋرەڭزېپنىڭ 1647 - يىلدىكى لەشكىرىي يۈرۈشى ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى، موغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە سافاۋىلار خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى. بۇ مۇناسىۋەت، ئەمەلىيەتتە، ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىككى ھەربىي كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. بىر تەرەپ مۇئەييەن دەرىجىدە كۆچمەن ئەجدادلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار ئەنئەنىسىنى ساقلاپ كېلىشكە مەجبۇر بولۇۋاتقان جەڭچىلەر بولسا، يەنە بىر تەرەپ كالامپايراق ۋە ھەرىكەتچانلىق خاراكتېرى ئاجىزراق قوشۇننى باشلاپ جەڭ قىلغۇچى ئىدى. بۇ خىل مۇناسىۋەت ئىزچىل تۈردە ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە داۋاملاشتى. ئەۋرەڭزېپنىڭ قوشۇنى سان جەھەتتىن ئۆزبېكلەرنىڭكىدىن ئاز ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەڭ قىلىش ئىقتىدارىمۇ ئۆزبېكلاردىن تۆۋەن تۇرمايتتى (يەنە كېلىپ، ئەۋرەڭزېپ بۇ ۋاقىتتا خېلىلا پىشقان تەجرىبىلىك قوماندان بولۇپ قالغانىدى)، ئەمما، ئۇلار توپ - زەمبىرەك ۋە مىللىتلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنالمىغۇدەك بولغاندىلا، ئاندىن يېڭىلىمەس ئورۇندا تۇرالايتتى. ۋەھالەنكى، موغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئوت ئېچىش قوراللىرى جەھەتتىكى ئەۋزەللىكى نادىر شاھ قوشۇنلىرىنىڭ بىر ئەسىردىن كېيىنمۇ يوقاتمىغان ھەرىكەتچانلىقىنى بېسىپ چۈشۈشكە پايلىمىسا، ئۇلار دۇچ كېلىدىغان ئاقىۋەت، ئېھتىمال، پۈتۈنلەي باشقىچە بولۇشى مۇمكىن

ئىدى. ئەمەلىيەتتە، پاكىتلار قايتا - قايتا ھالدا شۇنى ئىسپاتلىدىكى، كالامپاي موغۇل قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغاندا، ئوچۇقچىلىقتىكى جەڭ ۋە كېتىۋېتىپ تۇرۇپ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا موغۇللار ئۆزبېكلەرنى ئاسانلىقچە يېڭەلمەيتتى (خۇددى ئۇلار ئىلگىرى ساقاۋۇنلار خانىدانلىقى بىلەن جەڭ قىلغانغا ئوخشاش). ئۆزبېكلەرنىڭ بۇ خىلدىكى كۆچمەن ياكى يېرىم كۆچمەنلەرگە خاس كىشىنى قاتتىق قىينايدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىشىنىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان ھەرىكەتچانلىقىنى ئۆزبېكلەردىنمۇ كۈچلۈكرەك ھەرىكەتچانلىققا ئىگە بولغان قازاقلار ۋە ئويراتلار ياكى روسىيە ۋە مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى باستۇرغاندا ئورۇنلاشتۇرغاندەك ئوت ئېچىش قوراللىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغاندىلا، مەغلۇپ قىلغىلى بولاتتى.

ئابدۇل ئەزىزنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقى جانى خانىدانلىقىنىڭ ماۋرائۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يۈكسەك پەللىسىدىن دېرەك بەردى. ئابدۇل ئەزىزگە ئۇلاپلا سۈبھان قۇلى (1680—1702) نىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى. سۈبھان قۇلى ئۆلىما سۈپەت كىشى بولۇپ، تىبابەتكە ئائىت بىر پارچە ماقالىمۇ يازغانىدى. ئۇ سۈبھان قۇلى جەمەتدە ئېھتىمال، دېھلى ۋە ئىستانبۇلدىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ساھىبخانا سۈپىتىدە كۈتۈۋالغان ئاخىرقى ھۆكۈمران بولسا كېرەك. پاكىتلار XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جانى خانىدانلىقىنىڭ سەنئەتكارلارغا ھامىيلىق قىلىش جەھەتتە ئىسفاھاندىكى ساقاۋۇنلاردىن قېلىشمىغانلىقىنى كۆرسەتتى. مەسىلەن: ئابدۇل ئەزىز بۇخاراغا سالغان مەدرىسە (1652 - يىلى) ۋە سەمەرقەند تالقارىدىكى مەدرىسە (1640—1660 - يىللىرى) بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بىراق، يۈزەكى شۆھرەت ئىشەنچسىز ئىدى. ھەممىشە

ئائىلىۋى نىزا تۈپەيلىدىن بۆلۈنۈپ كېتىدىغان بۇ خانىدانلىق تېخىمۇ ئەشەددىي بولغان ئاشۇ جەمەتلىرىنى كونترول قىلىشقا ئاجىز كېلىپ قالاتتى. ئۇرۇش دائىم دېگۈدەك ئىران تۇپرىقىدا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ساقاۋۇنلار خانىدانلىقى بىلەن بولغان توختاۋسىز ئۇرۇش جانى خانىدانلىقىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى يېرىم مۇستەقىل ھۆكۈمرانلارنىڭ ۋە قاراقچىلارنىڭ كۈچىنى ئۇلغايتىپ، بۇخاراغا بولغان كونتروللۇقنى قولدىن بېرىپ قويدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا جانى خانىدانلىقى بىلەن شاھ جاھاننىڭ كۈرىشى گەرچە قىسقا بولغان بولسىمۇ، بەكلا كەسكىن ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا جانى خانىدانلىقى خۇئا ھۆكۈمرانى، كۆپىنى كۆرگەن تارىخچى ئابۇل غازى باھادۇرخان بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشنى قوزغىدى. بۇنىڭدىن سىرت، سىر دەرياسىنىڭ ئۇ قىرغىقىدىكى قازاقلارمۇ جانى خانىدانلىقى ئۈچۈن دائىملىق يوشۇرۇن خەتەر ئىدى. XVII ئەسىردىن كېيىن قوقەند خانلىقىمۇ جانى خانىدانلىقى ئۈچۈن يېڭىدىن قوشۇلغان تەھدىت بولۇپ قالدى. ئەڭ ئاخىرى ئىرانلىق بۈيۈك ئىستىلاچى نادىر شاھ (1736—1747) جانى خانىدانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى. نادىر شاھنىڭ جانى خانىدانلىقىنى گۇمران قىلىشتىكى ۋاسىتىسى ئۇنىڭ ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتقاندىكى ۋاسىتىلىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتەتتى. ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جانى خانلىرى (خۇددى دېھلىدىكى مۇھەممەد شاھقا ئوخشاش) نازارەتچىلىك ھوقۇقىنى يەنىلا ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ يۈرگۈزگىنى پەقەت نامدىكى ئىمتىياز ئىدى. مەمۇرىي كونتروللۇق ھوقۇقى بولسا، ئاللىقاچان مۇھەممەد رەھىم بەگ جەمەتنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مۇھەممەد رەھىم بەگ مانغىت قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئىدى، بۇ قەبىلىنى موڭغۇللار

دەۋرىدىكى بىر داڭدار ئائىلىگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار ماۋرائۇننەھردە تۇرۇپ قارشى شەھىرى ئەتراپىدىكى جايلار ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلارنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتاتتى.

سۇبھان قۇلىنىڭ گالۋاڭ ئوغلى ئابۇل فەيزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل (1705—1747) دە مۇھەممەد رەھىم بەگ بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئالىي ئەمىلى بولغان «ھاكىم ئاتالىق» (Hakim Ataliq) نامىغا ئىگە بولدى. مۇھەممەد رەھىم بەگ مانغىت سەردارلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە 1737 - يىلى جاني خانىدانلىقىنىڭ بىر بۆلەك قوشۇنىنى باشلاپ، نادىر شاھنىڭ ئوغلى رىزا قۇلى مىرزىغا قارشى تۇردى. رىزا قۇلى مىرزا ئاتىسىنىڭ ئافغانىستان ۋە ھىندىستان ئۇرۇشىغا قاتناشمىغانلىقىدەك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرەپ قۇچۇش ئىستىكىدە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە قارشى شەھىرىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇ قارشىدا مۇھەممەد رەھىم بەگ قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئاتىسىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا قايتىش ھەققىدىكى غەزەپلىك پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، رىزا قۇلى خان ئاتىسىنىڭ پەرمانىغا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن خىلاپلىق قىلغانلىقى سەۋەبلىك چاقىرتىپ كېتىلدى. ئەمما، رىزا قۇلى ھىندىستاندىن ئىرانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1740 - يىلى نادىر شاھ ئىراننىڭ كۆپ قېتىملىق پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغانلىقىنىڭ مەنبەسىنى تۈپتىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، بۇخارا ۋە خىۋادىكى ئۆزبېك خانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىش قارارىغا كەلدى. نادىر شاھ بەلخىتىن يولغا چىقىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ چارچۇنغا كەلدى، ئاندىن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارا خانلىقى تېررىتورىيىسىگە كىردى. ئابۇل فەيزى مۇھەممەد رەھىم بەگنىڭ

پىكىرىگە قوشۇلۇپ، نادىر شاھقا تىز پۈكمەكنى خالىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ پىكىرى ئوردىدىكى ئۇرۇشۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار تەرىپىدىن رەت قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆزبېكلەر ناھايىتى تېزلا بىر قوشۇن تەشكىللەپ ئىستېلاچىلارغا قارشى ئاتلاندى. بىراق، ئىرانلىقلارنىڭ زەمبىرەكلىرىدىن قورقۇپ كەتكەن ئۆزبېكلەر قوشۇنى ھاقارەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئابۇل فەيزى ئالدىراپ - تېنەپ ياۋ بىلەن سۈلھى تۈزدى. سۈلھىنىڭ شەرتلىرى كىشى ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە ئېغىر ئىدى، كېلىشىمدە ئىككى ھۆكۈمران قۇدىلىشىشقا كېلىشتى؛ ئەسلىدە بۇخارا خانلىقىغا تەۋە بولغان ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىن پۈتۈنلەي نادىر شاھنىڭ ئىمپېرىيىسىگە قوشۇلۇپ كەتتى، ئۆزبېكلەردىن 30 مىڭ كىشى نادىر شاھ قوشۇنىدا ئەۋكەر بولىدىغان بولدى. نادىر شاھ خىۋا خانلىقىدىكى ئىلبارس خانغا لەشكىرىي يۈرۈش باشلاشتىن ئاۋۋال، بويسۇندۇرغۇچى سۈپىتىدە رەسمىي يوسۇندا بۇخاراغا كىردى. بۇخارا خوتبەلەر نادىر شاھنىڭ نامىغا ئوقۇلدى، ئۇنىڭ ئىسمى تەڭگىلەرگە يېزىلدى. بىراق، نېمىلا دېمەيلى، بۇخارا شەھىرى دېھلى تەرەپنىڭ يېقىنقى بۇلاڭ - تالاڭلىرىنىڭ ۋەھىمىسىدىن ساقلىنىپ قالدى. روشەنكى، ئۆزبېكلەرنىڭ پايتەختىنىڭ خاراپلاشقان مەنزىرىسى نادىر شاھنى مەھلىيا قىلالىمىدى. ئىككى ئەسىرنىڭ ئالدىدا ھىندىستان تۈزلەڭلىرىنىڭ توپا - چاڭلىرى ۋە پىتۇغىرىم ئىسسىقىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن بابۇر ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى شىمالدىكى بەلىخ، ھېرات، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەۋكەتلىك شەھەرلەرگە قايتىشقا ئوتتەك تەلپۈنگەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، يەنە بىر ئۇلۇغ جەڭچى نادىر شاھ بابۇرنىڭ ئەۋلادلىرى تۇرۇۋاتقان موغۇللار ئاستانىسىدىن كەلتۈرۈلگەن جەڭ غەنىمەتلىرىگە زادىلا تويمىغان

بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ يات ئۆلكىدىكى بۇ كىچىككىنە شەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى زادىلا لايىق كۆرمىدى. چۈنكى، بۇ شەھەر بىر مەھەل كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغان بۇخارائى شەرىق بولغانىدى③. نادىر شاھ قوشۇنى چېكىنگەندىن كېيىن، مانغىت جەمەتى بۇخارا خانلىقىنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما جانى خاندانلىقى يەنىلا قالدۇق ھالەتتە 45 يىل ئۆمۈر كۆردى. تەخمىنەن 1747 - يىلى مۇھەممەد رەھىم بەگ ئاخىرى ئابۇل فەيزىنى قەستلەپ ئۆلتۈردى ھەمدە 1753 - يىلدىن 1758 - يىلىغىچە رەسمىي يوسۇندا بۇخارا ھۆكۈمرانى بولدى. ئەمما، مۇھەممەد رەھىم بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، جانى خاندانلىقى ئەۋلادلىرىدىن ئابۇل غازى خان 30 يىلچە دەۋران سۈردى (1758—1785). ئابۇل غازى خان شەھۋەتپەرەس پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ تىزگىنى مۇھەممەد رەھىم بەگ جەمەتىدىكى دانىيال بەگنىڭ قولىدا ئىدى. دانىيال بەگ 1785 - يىلى ئۆلدى. كېيىنكى مالىمانچىلىقلاردا ئۇنىڭ بىر ئوغلى ئەمىر مەسۇم شاھ مۇراد بۇخارانىڭ شەكسىز ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. شاھ مۇراد ئابۇل غازى خان ۋە جانى خاندانلىقىنىڭ باشقا قالدۇقلىرىغا كۈتۈنۈش ھەققى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئورۇن بوشتىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مانغىت خاندانلىقىنىڭ تۇنجى رەسمىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى.

XVI ئەسىردىن تارتىپ بۇخارا كىشىلەرنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئەمما، شاھ مۇراد ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلار (1785—1800) دا بۇخارا قىسقا مەزگىللىك ئاۋاتلىق ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. بىراق، بۇ يېڭى ھۆكۈمران (Begi Jan نامى بىلەن مەشھۇر بولغان) نىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ بولدىكى، ئۇ پۈتۈنلەي بىمەنە تەرىقەتچىلىك

ئەنئەنىسىنى ھەممە ئىشتا ئۆزىگە ئۈلگە قىلىۋالدى. ھالبۇكى، مۇشۇ تەرىقەتچىلىك ئەنئەنىسى ماۋرائۇننەھرنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى ئۇزاق مەزگىللىك ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى④. شاھ مۇراد ياش ۋاقىتلىرىدا بۇخاراغا تەۋە قەدىمكى ھەرەم مەسچىتىدىكى بىر مەدرىسىدە بىر ئىلاھىيەتشۇناسنىڭ تەربىيىسىدە بولغانىدى. بۇ جايدا شاھ مۇراد ئۆزىنىڭ پاكلىقى بىلەن يۈكسەك شۆھرەت قازاندى. ئۇ ھەتتا بۇخارانىڭ « مەسنەد » ى بولغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك قىزغىن چوقۇنۇشىغا مۇيەسسەر بولدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلساق، شاھ مۇراد بىر ھۆكۈمران بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنىلا دەرۋىشلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ۋە تۇرمۇش شەكلى ئىچىدە ياشاشنى تاشلىمىغانىدى، ھەتتا قوشۇنى باشلاپ جەڭگە ئاتلانغانىمۇ، ئاددىيلا جابدۇلغان ئاتقا مىنەتتى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھېچقانداق « ئەمىر » ياكى « خان » بۇنداق ئاتقا مىنەتتى. ئەمما، بىر ھەربىي سەردار بولۇش سۈپىتى بىلەن شاھ مۇراد پەۋقۇلئاددە تالانتقا ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆز پۇقرالىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، خىۋا ۋە قوقەندى بەدەل قىلىپ تۇرۇپ، بۇخارا ھاكىمىيىتىنىڭ چېگرىسىنى كۈچەپ نېرىغا سۈردى. شاھ مۇراد ئافغانىستاندىكى دۇررانى ھۆكۈمرانلىرىدىن بەلىخنى تارتىۋېلىشقا زادىلا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما، ئىرانغا قارشى ئۇرۇشلاردا زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. شاھ مۇراد ھەر يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراساندىكى ئاھالىلەرنى پاراكەندە قىلىپ كەلدى. ماۋرائۇننەھر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۈگىمەس ئەۋلادلىرى ئارىسىدا شاھ مۇراد ئىرانغا بېسىپ كىرگەن ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمران بولۇپ قالدى. شاھ مۇرادنىڭ ئاساسلىق نىشانى ئىلگىرى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى ئىدى. ئەمما، ئەينى

ۋاقىتتا ئۇ قاچار سەردارى بەھرام ئەلى خان ساقلانغان خاراپلاشقان چېگرا شەھىرى ئىدى. بەھرام ئەلى خان جانى خانىدانلىقى ۋە ئىراندىكى قاچار خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئاقا مۇھەممەد خانغا تۇغقان كېلەتتى. بەھرام ئەلى خان قەتئىيلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، بېشى بۇخارادىكى دار سۇپىسىغا مىقلاندى. بىراق، ئافغانىستاندىكى تىمۇرىلەر پادىشاھلىرىدىن دۇررانى (1773—1793) نىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بەھرام ئەلى خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد ھۈسەيىن 1788 - يىلى شەھەر ئىشغال قىلىنغانغا قەدەر قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇھەممەد ھۈسەيىن دەسلەپ بۇخارادا قاماققا ئېلىندى، ئەمما، ئاخىرى تېھرانغا قېچىپ كەتتى. ئۇ تېھراندا تۇغقىنى فاتىھ ئەلى شاھ (1797—1834) نىڭ ئەتىۋارلىق ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ قالدى. شاھ مۇراد قوشۇنى مەرۋىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلاپلا مورغاب دەرياسىنىڭ مۇرەككەپ سۇغىرىش ئەسلىھىلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. مورغاب دەرياسى ئۈزۈندىن بۇيان مەرۋى بوستانلىقىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى بولۇپ كەلگەندى. شاھ مۇرادنىڭ بۇزغۇنچىلىقى نەتىجىسىدە، مەرۋى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاقلار ناھايىتى تېزلا ئەسلىدىكى قاقاس ۋە تاقىر ھالىتىگە كېلىپ قالدى. XIX ئەسىردىكى ياۋروپا سەيياھلىرى مەرۋىدىكى بۇ ئېچىنىشلىق مەنزىرىنى جانلىق سۈرەتلەپ چىققانىدى. شاھ مۇراد مەرۋى بوستانلىقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، پىلانلىق تۈردە بوستانلىق تەۋەسىدىكى ئىرانلىقلارنى قوغلاپ چىقاردى. شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ ئەسلىشىچە، بۇ ئىرانلىقلار بۇخارادىكى قۇل بازىرىغا پاتماي قالغان بولۇپ، قۇل باھاسىنى مىسلىسىز دەرىجىدە چۈشۈرۈۋەتكەن. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خۇراساننىڭ شىمالىدىكى

ئىرانلىقلارنىڭ ئورنىنى تۈركمەنلەر ئىگىلىدى، ھەتتا مەرۋى بوستانلىقىدىكى ئەھۋال مۇ شۇنداق بولدى ⑤. ئاقا مۇھەممەد خان شاھ مۇرادنىڭ مەرۋىدىكى قاچارلارغا قاراتقان قىلمىشىدىن قىساس ئالدىغانلىقى ھەققىدە ھەيۋە كۆرسىتىپ يۈردى. ئەمما، روسىيە 1796 - يىلى ئەزەربەيجانغا بېسىپ كىردى، بۇنىڭ بىلەن ئاقا مۇھەممەد خان بۇخاراغا ھۇجۇم قىلالماي قالدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرىمۇ مەرۋىنى ئىران خان جەمەتى تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىشقا يەتكۈدەك ھەربىي كۈچ توپلىيالمىدى. بۇنىڭ بىلەن شاھ مۇرادنىڭ غەرب ۋە شەرققە يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى سۈپىتىدە ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى ئامۇ دەرياسى ئەمەس، بەلكى ئېلبۇرس تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى كوپېت تاغ تىزمىلىرى بولۇپ قالدى.

بۇخارالىقلار شاھ مۇرادنىڭ ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىنلا ئەمەس، ئىسلام شەرىئىتىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن يولغا قويغانلىقىدىنمۇ ئىنتايىن سۆيۈنەتتى. شاھ مۇرادنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئەمىر ھەيدەر (1800—1826) مۇ مەلۇم دەرىجىدە پادىشاھلىق بىلەن دەرۋىشلىكنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بىرلەشتۈردى. ئەمما، ئەمىر ھەيدەر ئۆلگەندىن كېيىن، بۇخارا ھاكىمىيىتى ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى تالاش - تارتىشقا پېتىپ قالدى. ئاخىر ھەيدەرنىڭ 3-ئوغلى نەسرۇللا بۇ كۈرەشتە غەلبە قىلدى. 1842 - يىلى نەسرۇللا شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ پولىكوۋنىڭ چارلىس ستوددارت ۋە كاپىتان ئارتۇر كونولىدىن ئىبارەت ئىككى ئادىمىنى بۇخارادا قاماققا ئالدى ۋە ئېچىنىشلىق تۈردە ئۆلتۈرۈۋەتتى ⑥. مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن نەسرۇللاننىڭ ئىسمى ۋىكتورىيە دەۋرىدىكى ئىنگىلىزلار ئارىسىدا پۈركەتتى. نەسرۇللاننىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان ۋە تاش يۈرەك-ياۋۇز

ئادەم، دېگەن نامنى ئېلىشى ھەقىلىق بولۇپ، ئۇ ۋەھشىلىكى سەۋەبلىك ئۆز پۇقرالىرى ۋە قوشنىلىرىنىڭ نەزەرىدىمۇ بىر قورقۇنۇچلۇق شەخسكە ئايلىنىپ قالغانىدى. بىراق، بۇخارانىڭ دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ھۆكۈمرانلىقى (1827—1860) نى پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەتسىز بولغان دېيىشكەمۇ بولمايتتى. ناۋادا نەسرۇللانىڭ ئامىتى قاچماي، بىر زامانلاردىكى ياۋروپالىقلار بېسىپ كىرىۋاتقان، ھەممىلا مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىرى نادانلىق خورىكى تارتىۋاتقان ۋە ياردەمچىسىز يىگانە تۇرۇۋاتقان دەۋردە ياشىغان بولسا، ئېھتىمال، ئۇ ئەبەدىي شان - شەرەپ قۇچۇپ، شايبانىلار خانىدانلىقىدىن كېيىنكى بۇخارا ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ قابىل، شۇنداقلا ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ھۆكۈمرانلاردىن بولۇپ قالار ئىدى. مانغىت قەبىلىسىنىڭ مول تەجرىبىلىك سەردارى ھۈسەيىن بەگنىڭ يېتەكچىلىكىدە، نەسرۇللا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى 13 يىلىدا ھاكىمىيەتنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تۇتۇپ، قەبىلە سەردارلىرىنىڭ مۇستەقىللىك خاھىشلىرىنى بىت - چىت قىلىۋەتتى ھەمدە دىنىي ساھەدىكىلەرنى قوللاش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. شۇبھىسىزكى، بۇ سىياسەت ئاۋام ئارىسىدا ياخشى تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نەسرۇللا ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ سىرتىدا، خىۋا ۋە قوقەندىنى قۇربانلىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىش، ئاخىرىدا پۈتكۈل ماۋرائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇش، ھەتتا مۇمكىن بولغاندا، كىشىلەرنىڭ يادىدىن مەڭگۈلۈككە چىقمايدىغان تىمۇرىلەر ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇشنى نىشان قىلدى. نەسرۇللانىڭ بۇ قارا نىيىتىگە ئەزەربەيجانلىق تەۋەككۈلچى ئابدۇل سەمەد ھەدەپ يەل بەردى. ئابدۇل سەمەد ھۈسەيىن بەگنىڭ نەسرۇللاخاننىڭ باش

ئەقىلدارلىق ئورنىنى ئىگىلەش قەستىدە بولدى ھەمدە 1840 - يىلى بىر ئامال قىلىپ ھۈسەيىن بەگنى جايلىۋەتتى. ئابدۇل سەمەد مۇنتىزىم قوشۇننى مەشق قىلدۇرۇش ۋە توپ - زەمبىرەك قۇيۇش بىلىملىرىدىن خەۋەردار ئىدى، ئۇنىڭ بۇ قابىلىيىتى 1839 - يىلىدىن 1842 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوقەندىكە قارشى ئۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئابدۇل سەمەد روسىيىنىڭ ئىراننىڭ غەربىي شىمالىغا كىرگەنلىكى ۋە ئەنگىلىيىنىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانلاردىكى كېڭەيمىچىلىكىنى بىلگەچكە، نىمىشقىدۇر نەسرۇللاغا ئۆچ بولۇپ قالدى. ئۇ نەسرۇللانىڭ گۇمانخورلۇقىدىن پايدىلىنىپ، ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا نەسرۇللانى ياۋروپالىقلارنىڭ ئۆز زېمىنىغا قىستاپ كېلىپ قالغانلىقىدىن ۋەھىمە قىلىدىغان قىلىپ قويدى. نەسرۇللا ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىياغا كىرگەنلىكىنى ئاز - تولا بولسىمۇ چۈشىنەتتى. چۈنكى، ئۇ كەلگەنلەرنىڭ سودىگەر، دىن تارقاتقۇچى ياكى ئەلچى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ كېلىشى ياۋروپا ھامىيلىقىدىكى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشىنەتتى، ھالبۇكى، نەسرۇللا ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا روسىيە پۈتۈن دىققەت نەزەرىنى خىۋا ۋە قوقەندىكە قاراتقانلىقتىن، نەسرۇللا رۇسلارنىڭ بىۋاسىتە تەھدىتىگە ئۇچرىمىدى. ئەمما، 1868 - يىلىغا كەلگەندە، نەسرۇللانىڭ ۋارىسى مۇزەففەرىدىن روسىيە بىلەن شەرتنامە ئاساسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇخارا ئەمىرلىكى ئەنگىلىيىگە تەۋە ھىندىستاندىكى ھەيدەر ئاباد ياكى كەشمىرگە ئوخشاش ھامىيلىقتىكى دۆلەت سۈپىتىدە 1920 - يىلىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇخارا دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۈشى كۈندىن - كۈنگە چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۈشىنىڭ چەكلىمىلىرىگە ئۇچراپ

كەلدى.

خىۋا خانلىقى يىراق خارەزىم بوستانلىقىدا ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاراقۇم، ئۈستىيۇرت ۋە قىزىل قۇم قۇملۇقلىرى بىلەن ئورنىلىپ تۇراتتى. بۇخاراغا سېلىشتۇرغاندا، خىۋا خانلىقى ئۆزبېكلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۈچ يېرىم ئەسىر مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ھېچقانچە رول ئوينىمىدى. بۇ دەۋرنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقتىدا خىۋا خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى بۇخارا دىن ئاجىز بولغاچقا، تاشقى مۇناسىۋەت جەھەتتە ئۇ بۇخاراچىلىك مۇھىم رول ئوينىمايتتى، يەنە كېلىپ، خىۋا خانلىقىنىڭ مەدەنىي ھاياتى بەكلا قالاق ھالەتتە بولۇپ، ئابۇل غازى باھادۇرخاننىڭ تارىخىي ئەسىرىنىڭ بۇ يەردە يېزىلىشى كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان مۆجىزە ئىدى.

خىۋا رايونىدا كۆچمەنلەر بىلەن تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار ھەمدە ئۆزبېكلەر بىلەن تاجىكلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى جىددەيلىك مۇناسىۋىتى تۈركمەنلەرنىڭ قىسىلىپ كىرىشى بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. تۈركمەن تىلى ئوغۇز تىللىرى ياكى غەربىي تۈرك تىلىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئەزەربەيجاندىكى تۈركىي تىللىق ئوسمانلار ۋە ئەزەربەيجاندىكى تۈرك تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرەتتى. تۈركمەن تىلى بىلەن شەرقىي تۈرك تىلى ئوتتۇرىسىدا، ئەمەلىيەتتە، بىرەر زىچ مۇناسىۋەت بولغان ئەمەس. بۇ پاكىت بىزنى تۈركمەنلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي مىللەتلەردىن پەرقلەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا تۈركمەن خانىدانلىقى ۋە تۈركمەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىران ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلارنىڭ تارىخىدا مۇھىم، ھەتتا بەزىدە ھەل قىلغۇچ روللارنى ئوينىغانىدى. ئەمما، ئۆزبېكلەر ئۆزلىرىنىڭ ماۋرائۇننەھەرگە قاراتقان ئىشغالىيەتچىلىكىنى

مۇستەھكەملىگەندە، ئىران، خىۋا ۋە بۇخارا بىلەن بولغان چېگرا مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تۈركمەنلەر بىر خىل مۇقىمسىزلىق ئامىلى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن سىرت، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى بارچە تۈركمەنلەرمۇ ئۇقۇم جەھەتتىن قىسمەن مەناغا ئىگە بولۇپ قالدى. XVI ئەسىردىن تارتىپ ئىران، خىۋا ۋە بۇخارا دىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ھەمىشە تۈركمەنلەرنى ئىدارە قىلىشنىڭ كويىدا بولدى ھەمدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈركمەنلەرمۇ قوشنىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشتەك ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ئۈزلۈكسىز تۈردە ئۆز خوجايىنلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇردى. شاھ ئابباس I ۋە نادىر شاھقا ئوخشاش ھۆكۈمرانلارنىڭ زامانىسىدا تۈركمەنلەر ئىراننىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭغا ئوخشاش يوسۇندا بۇخارا خانلىقى زېمىن كېڭەيتكەندە (مەسىلەن: ئابدۇللا II ۋە شاھ مۇراد دەۋرىدە)، ئۇلار بۇخارا ھاكىمىيىتىگە سادىق بولدى. XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سافاۋىلار خانىدانلىقى ۋە جانى خانىدانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا، خىۋانىڭ ئابۇل غازى باھادۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئانۇشا (1663—1687) دىن ئىبارەت قۇدرەتلىك ھۆكۈمرانلار تۈركمەنلەرنى يەنە بويسۇندۇردى. ئەمما، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا جەڭگە ماھىر تۈركمەن قەبىلىلىرى ئەمەلىي مۇستەقىللىقتىن بەھرىمەن بولۇپ كەلدى. بۇ ھال نىسپىي قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركمەنلەرنىڭ ھېچنەرسىدىن تەپ تارتماي ئۆزلىرىگە يېقىن قاتناش لىنىيىلىرىگە ۋە سودا يوللىرىغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ سەۋەبى بولۇپ قالدى. تۈركمەنلەر جاھىل بۇلاڭچى قۇللار بولۇش سۈپىتى بىلەن XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قاجارلارنىڭ ئىراننىڭ شەرقىي شىمال

ئۆلكىلىرى ئۈچۈن بالايىناپەت بولۇپ كەلدى. روسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالغان ۋاقىتقا قەدەر، تۈركمەن قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن تۇرمۇشنا ئىدى، ئەمما، گۇرگان دەرياسى بويىدىكى ئويمانلىقتا تۈركمەن تېرىقچىلىرى بارلىققا كەلدى. تاشقى مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك غىدىقلىشىغا دۇچ كەلگەندە، تۈركمەنلەر بۇ مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىشقا قارىتا زادىلا رەت قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولمىدى، ئەمما، ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلىگە چەكلىكلا تەسىر كۆرسىتىلدى. تۈركمەن گىلەمچىلىكىدە نامايەن قىلىنغان ماھارەت ۋە رەڭ تۇيغۇسى ھەققىدە ئارتۇق گەپ ھاجەتسىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۈكسەك دەرىجىدە ئىرانلىشىپ كەتكەن ئاز ساندىكى ھۆكۈمرانلاردىن چىققان بەزى مەشھۇر شەخسلەر ھەتتا پارس ئەدەبىياتى تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇن تۇتقانىدى. مەسىلەن: 1616 - يىزىلغان شاھ ئابباس تارىخىغا ئائىت ئەسەر « تارىخى ئالەم ئارەبە ئابباسى » (« ئابباسلار دۇنياسىنىڭ تارىخى ») نىڭ ئاپتورى ئىسكەندەر مۇنشى تۈركمەن ئىدى. دەسلەپكى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىناكارلىق ئۈستىسى بولغان بەيرەم خانمۇ تۈركمەن ئىدى. بەيرەم خان كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارغا ئىگە كىشى بولۇپ، ئەكبەر تېخى بالا ۋاقىتلىرىدىلا ئۇ سىياسەتچى ۋە لەشكىرىي قوماندان بولغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، بەيرەم خان يەنە پارس ۋە چاغاتاي تىللىرىغا كامىل يازغۇچى ئىدى. دەل مۇشۇ تۈركمەنلەر چەت ئەل ئوردىسىدا ئۆز ئابروىنى تىكلەپ، باشقا تىلدا ئىجادىيەت بىلەن شوغۇللاندى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بىرخىل تۈركمەن ئەدەبىي تىلى شەكىللىنىشكە باشلىدى. مەختۇم قۇلى ۋە مۇللا ئازاد قاتارلىق شائىرلار بولسا، بۇ تىلنى مۇستەھكەملىدى. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى، بەلكىم، تۈركمەنلەرگە تۇنجى

قېتىم مەدەنىيەتتىكى بىرلىك ئېڭىنى ئاتا قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاكتىپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرگەن بولسا كېرەك. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ تاكى 1920 - يىلى بۇخارا ئەمىرلىكى ۋە خىۋا خانلىقى يوقالغۇچە، بۇ ئىككى ھاكىمىيەت مۇستەقىل تارىخقا ئىگە بولۇپ كەلدى. بۇلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قوقەند خانلىقىنىڭ تارىخى XVIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدىنلا باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭگىزخاننىڭ مەشھۇر ئەۋلادلىرىدىن بولغان شاھرۇخ بەگ قوقەندتە بىر ھاكىمىيەت قۇرغانىدى. بۇ ھاكىمىيەت تەخمىنەن 20 دەك ھۆكۈمراننىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، 1876 - يىلغا كەلگەندە روسىيە ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى. XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى قوقەند خانلىقىنىڭ گۈللىنىش دەۋرى بولدى. قوقەندنىڭ زېمىنى فەرغانە ۋادىسى ۋە قوقەندتىن باشقا، غەربتىكى خوجەندنى ھەمدە سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تاشكەنت، چىمكەنت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئۇنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى 750 مىڭغا يەتتى. قوقەند خانلىقى زېمىنىنىڭ كېڭىيىشىنى فەرغانە ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى بەلگىلىگەنىدى. فەرغانە ۋادىسى غەربتە سىر دەرياسىغىچە سوزۇلاتتى، ئاقبۇت قوقەند خانلىقى بىلەن بۇخارا ھاكىمىيىتىنىڭ خوجەند، ئۇراتۆپە ۋە قارا تېگىن رايونىدىكى توقۇنۇشىغا سەۋەب بولدى، شۇنداقلا قوقەند خانلىقى بىلەن قازاقلارنىڭ تاشكەنت سىرتىدىكى توقۇنۇشىنى تېزلەتتى. بۇخارا ۋە خىۋادىكى ئەھۋالغا ئوخشاش، قوقەند خانلىرى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ يەرلىك ئۆزبېك سەردارلىرى ھەمدە زور تەسىرگە ئىگە بولۇۋاتقان دەرۋىشلەر قاتلىمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئەمما، XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدا كەسكىن ۋە ياۋۇز قوقەند ھۆكۈمرانى ئالىم خان مەجبۇرىي يوسۇندىكى ھوقۇقنى

مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، قارا تېگىندە تاغلىقلاردىن ياللانما قوشۇن تەشكىللىدى ۋە ئۇلارنى ئەنئەنىۋى قەبىلىۋى قوشۇنلارنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. ئالىم خان قوقەند خانلىقى تەۋەسىدە ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، زېمىن كېڭەيتىشكە باشلىدى ھەمدە ئۇراتۆپە، خوجەند ۋە تاشكەنتنى ئىگىلىدى. ئالىم خاننىڭ ۋارىسى مۇھەممەد ئۆمەر شەيخ تەقۋادار مۇسۇلمان ۋە سەنئەتكارلارنىڭ سېخى ھىماتچىسى ئىدى. ئۇ ئالىم خاننىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ، شىمالدا قازاقلارنىڭ زېمىنىغا كىردى ۋە ئاق مەسچىت قورغىنىنى سالدۇرۇپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرگە تاقابىل تۇردى. مۇھەممەد ئۆمەر شەيخ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (تەخمىنەن 1822-يىلى) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئەلى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە قوقەند خانلىقى ئۆزىنىڭ ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمىغان پارلاق سەلتەنىتىنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە يەتتى. ئەمما، پاكىتلار مۇھەممەد ئەلىنىڭ بۇخارا خانلىقىدىكى قۇدرەتلىك نەسرۇللانىڭ رەقىبى بولالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. نەسرۇللا قوقەند خانلىقى تەۋەلىكىدە يوقىتىش خاراكتېرلىك تالان - تاراج يۈرگۈزۈپ ئاخىرىدا قوقەندنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە مۇھەممەد ئەلى خاننىڭ 1842 - يىلىدىكى ئۆلۈمىگە سەۋەب بولدى. قوقەند بىلەن بۇخارانىڭ ئۇرۇشى بۇ ئىككى خانلىقنى ئاقىۋەت يېقىنلاپ كېلىۋاتقان روسىيە بىلەن ئۇرۇشماي تۇرۇپلا قاتتىق ھالدىن كەتكۈزدى. قوقەند خانلىقىمۇ بۇخارا ياكى خۇئاغا ئوخشاش ئۆزبېكلەر بىلەن تاجىكلار ۋە كۆچمەنلەر (جۈملىدىن قىرغىزلار) بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى توقۇنۇشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدى، ئەمما، قوقەند خانلىقى رۇسلارغا قارشى

جەڭلەردە بۇخارا ياكى خىۋادىن نەچچە ھەسسە قەتئىيلىك قىلدى. قوقەند خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر يېرىم ئەسىر مابەينىدە فەرغانە ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا غەربىي قىسىم جايلار سىياسىي جەھەتتە ئەتراپىدىكى رايونلاردىن مۇستەقىل بولۇپ كەلدى. بۇ بىر يېرىم ئەسىر پارلاق ۋە شانلىق بىر يېرىم ئەسىر بولدى. بۇ مەزگىلدە سۇغرىش ئىنشائاتلىرى كۆپلەپ بىنا قىلىندى، كۆپلىگەن ئاممىۋى ئىمارەتلەر سېلىندى. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئۇسلۇبى ئىران ئۇسلۇبىدىن شاخلىغان بىر تۈرلۈك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ ئىدى. جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن بەزى مۇنەۋۋەر ھۈنەر-تېخنىكىلارمۇ تولۇق مەدەت-ياردەملەرگە ئېرىشتى. يات دىندىكىلەردىن قوقەند خانلىقىغا كەلگەنلەر كۆپ بولمىسىمۇ، قەدەم ئىزى بۇ يەرگە چۈشكەنلىكى كىشىدە قوقەندنىڭ مۇقىم گۈللىنىگەن ئەھۋالى، شۇنداقلا سودا ئىشلىرىنىڭ مەنزىرىسى چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئەمما، بۇخارا ياكى خۇئاغا كەلگەن سەيياھلار بولسا، ھەرگىزمۇ بۇ خىل تۇيغۇنى ھېس قىلالمايتتى.

ئىزاھاتلار:

- ① ئابۇل غازى باھادۇرخان: « شەجەرەئى تۈرك »، II توم، 2 - بەت.
- ② ئۆزبېكلەر دەۋرىدىكى سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى ھەققىدە ئا. ج. ئەھمەدنىڭ: « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ③ لوخارت ئىراننىڭ كۆز قارىشىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، مۇشۇ مەزگىلدىكى تارىخى تەپسىلىي بايان قىلغان. لوخارتنىڭ: « نادر شاھ » (لوندون، 1938 - يىل نەشرى) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.
- ④ شاھ مۇرادقا ئائىت تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋەقەلەر توغرىسىدا ح. مالكولىنىڭ: « ئىران تارىخى » (لوندون، 1815 - يىل نەشرى)، II توم، 241-بەتتىن 261-بەتكىچە: ئا. كونوللىنىڭ: « شىمالىي ھىندىستانغا ساياھەت » (لوندون، 1834 -

يىل نەشرى ، I توم، 158-بەتتىن 163-بەتكىچە) ، ۋامبىرنىڭ: «بۇخارا تارىخى» (لوندون، 1873-يىل نەشرى، 348- بەتتىن 362- بەتكىچە) دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

⑤ « XVII ، XVIII ئەسىرلەردىكى جەنۇبىي تۈركمەنىستان ۋە شىمالىي خۇراسان مىللەتلىرى » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. ئىمزاسىز بۇ ماقالىدە شاھ مۇراد دەۋرىدىكى ئەھۋاللار مۇھاكىمە قىلىنمىغان. مىر ئابدۇل كەرىم بۇخارى «تارىخى بۇخارا» ناملىق ئەسىرىدە 27 مىڭ ئىرانلىقنىڭ مەرۋىدىن بۇخاراغا سۈرگۈن قىلىنغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، 1813 - يىلى مەرۋى شەھىرىدە 3000 ئائىلىلىك نوپۇس بولغان (ج. م. كىنىپەر « پارس ئىمپېرىيىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). XIX ئەسىردىكى مەرۋىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە س. مارۋىنىڭ: «مەرۋى — دۇنيانىڭ گۈلناجىسى» (لوندون، 1880-يىل نەشرى)؛ ئې.دونوۋانىڭ: « مەرۋى بوستانلىقى» (لوندون 1882 - يىل نەشرى) دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

⑥ بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي ئەھۋاللار ھەققىدە ج. گروۋېرنىڭ « بۇخارا قاماققا ئېلىنغان پولكوۋنىڭ ستوددارت ۋە كاپىتان كونوللى ھەققىدە بىرتانىيە خەلقىگە مۇراجەت »؛ ج. ۋولفىڭ: «بۇخارا ئەلچىلىكىدىن خاتىرە»؛ ج. گروۋېرنىڭ: «بۇخارا قۇربانلىرى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

XIV باب چار پادىشاھ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىي خەلقلەر

1. روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئالتۇن ئوردادا خانلىقىنىڭ ئەۋلادلىرى

روسىيە تېررىتورىيىسىدىكى ئالتۇن ئوردادا خانلىقىنىڭ ۋارىسى بولغان دۆلەتلەردىن قازان خانلىقى، ئاستراخان خانلىقى ۋە قىرىم خانلىقلىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا 1552-، 1554- ۋە 1783- يىللىرى بويىسىدا تۈرۈلۈپ روسىيەگە قوشۇۋېلىندى.

روسىيە ئاستراخان خانلىقىنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، سابىق ئاستراخان خانلىقىدىكى خان ئەۋلادلىرى تۈركىستانغا پاناھلىق تىلەپ كەلدى، ئۇلار ھەتتا تۈركىستاندا پەنە بىر ئاستراخان خانلىقى (جانى خانىدانلىقى) نى قۇرۇپ چىقتى. بۇ دۆلەت XVII ئەسىردە بۇخاراغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدى. بىراق، بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ ئاستراخان خانلىقىنىڭ خان ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۈركىستاندىكى ئاستراخان خانلىقىنىڭ سابىق ئاستراخان خانلىقى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى رايونلارغىمۇ ئاندا مۇنداق مۇسۇلمانلار تارقالغان ئىدى، ئەمما، ئۇلار تېزلا زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ تىلغا ئالغۇچىلىكى قالمىدى، ئۇلار ھەتتا ئۆز تارىخىنىمۇ

قالدۇرالمىدى. بىراق، ئاستراخان شەھىرى مۇسۇلمانچە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالدى، 1905 - يىلدىن كېيىن، ئۇ ھەتتا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەركىزلىك ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. يەنە بىر ياقىتىن، قازان ۋە قىرغىندىكى تاتارلار روسىيە ئىستېلاسىدىن كېيىن بىر قېتىملىق ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۆزگىرىش پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتتى.

A. روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قازان تاتارلىرى

1552 - يىل 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سۈر-ھەيۋەتلىك پادشاھ ئىۋاننىڭ قوشۇنى قازانغا ئۈستۈمتۈت ھۇجۇم قىلدى. قازان — قازان خانلىقىنىڭ پايتەختى ۋە ئىلگىرىكى بۈيۈك بۇلغار پادشاھلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردادا خانلىقىنىڭ مىراس يېرى ئىدى. ئەمەلىيەتتە موڭغۇللارغا بېقىندى بولۇشتىن قۇتۇلغان رۇسلار ئۆزلىرىنىڭ سابىق خوجايىنلىرىنىڭ بۇ ئەۋلادلىرىدىن قەبىھلىك بىلەن قىساس ئېلىشقا باشلىدى. روسىيەنىڭ شەرقىدىكى بۇ مۇسۇلمانلار بۇ «يات دىن» دىكى ھۆكۈمراننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۆت ئەسىردىن كۆپرەك ياشىدى.

قانلىق قىرغىنچىلىق بىلەن تولغان بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن، رۇسلار قەدەم-باسقۇچلار بويىچە قازان خانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلەشكە باشلىدى. قازان خانلىقىنىڭ زېمىنى «قازان پادشاھلىقى» دېگەن نام ئاستىدا رۇسلار تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىندى. رۇسلار ئىككى ئەسىر داۋامىدا قازان رايونىدا ئەسلىدىكى قازان خانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل رۇسلاشتۇرۇۋېتىش ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ توپىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش

مەقسىتىدە بىرخىل ۋەھشىيانە سىياسەتنى يۈرگۈزدى. رۇسلار ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلاردا «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتىنىڭ 1 - قەدىمىنى ئىجرا قىلىپ تاتارلارنى بارلىق مۇھىم شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازان شەھىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ھازىرغا قەدەر قازان شەھىرىنىڭ نوپۇسىدا رۇسلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. رۇسلار يەنە چوڭ دەريا ياقىلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى يېڭىۋاشتىن رۇس ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چېركاۋلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى ھەمدە ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم جايلارغا قورغان سېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن روسىيە دېھقانلىرى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلارغا كەلكۈندەك يامراپ كەلدى. بۇ يەردىكى يەرلىك مۇسۇلمانلار ۋە ئانىمىزچىلار ناھايىتى تېزلا ئاز سانلىق مىللەت بولۇپ قالدى. بۇ خىل يەر ئېلىپ ئىشلىتىش تەدبىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى يەرلىك ئاھالىلەرنى خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئىدى. ئىسلام دىنى خادىملىرىنىڭ ھوقۇقلىرى بىكار قىلىندى، ۋەخپە يەرلەر تارتىۋېلىندى، مەسچىت - مەدرىسىلەر بۇزۇپ تاشلاندى ياكى تاقىۋېتىلدى. يەرلىك ئاھالىنى خىرىستىئان دىنىغا چوقۇندۇرۇشنى 1555 - يىلى قازاندىكى تۇنجى نۆۋەتلىك ئېپىسكوپ گۈرىي باشلاپ بەردى. يەرلىك ئاھالىنىڭ خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى روسىيەدىكى پراۋوسلاۋىيە دىنى مۇرىتلىرىغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تاتارلار ۋە ئانىمىزغا ئېتىقاد قىلىدىغان فىنلاندىلارنى يېڭى بىر مۇھىم تەركىب سۈپىتىدە ئېلىپ كىردى. ئەڭ ئاخىرىدا رۇسلار ئۆز نەزەرىدە خەتەرلىك دەپ قارالغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى قاتلىمىنى يوقىتىشقا كىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن تاتار فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن يا خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، يا پەۋقۇلئادە ئىمتىيازىدىن ئايرىلىشتىن بەرنى

تاللاشقا توغرا كەلدى.

تاتارلار ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ خىل قارشىلىق 1552 - يىلى 11 - ئايدىكى قانلىق قوزغىلاڭدىلا نامايان بولدى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر رەھبەرلىك قىلغان بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ 1610 - يىلغا قەدەر داۋاملاشتى. بۇ ۋاقىتتا قىرىم خانلىقى قۇدرەت تېپىۋاتقان بولغاچقا، تاتار ئاقسۆڭەكلىرى قىرىم خانلىقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسلىدىكى قازان خانلىقىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقماقچى بولدى. مۇشۇ 50 يىل مابەينىدە بىز ئاز دېگەندە 10 قېتىملىق قوزغىلاڭنى ساناپ بېرەلەيمىز. بۇ قوزغىلاڭلاردىن ئەڭ ئېچىنشىلىق بولغىنى 1552 - يىلىدىكى ھۈسەين سېيىت قوزغىلىڭى، 1556 - ، 1557 - يىللاردىكى مامىش بەردى قوزغىلىڭى، قىرىم خانى دەۋلەت گىرەينىڭ موسكۋاغا ھۇجۇم قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغان 1572 - يىلىدىن 1574 - يىلىغىچە داۋام قىلغان چوڭ قوزغىلاڭ، يەنە 1608 - يىلىدىكى ۋە 1610 - يىلىدىكى قوزغىلاڭلار بولدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى بەكمۇ ۋەھشىيانە رەۋىشتە باستۇرۇۋېتىلدى. مانا مۇشۇ جەرياندا تاتار ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمى ئاساسەن دېگۈدەك يوقىتىلدى.

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى دېھقانلار قوزغىلىڭى دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. 1608 - يىلىدىن تارتىپ ئارقا - ئارقىدىن دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، 1615 - يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئۈزلۈكسىز كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلار يېڭى - يېڭى چوڭ قىرغىنچىلىقلارغا سەۋەب بولدى. تاتارلار يەنە 1670 - ، 1671 - يىللىرىدىكى كازاك ئاتامانى ستېفان رازىن باشچىلىقىدىكى موسكۋا ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىچكى ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى. رومانوف خانىدانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت سورىشى ۋولگا

ۋادىسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتەلمىدى. 1731 - يىلى قازان ئېپىسكوپى لۇكا كوناشبۇچ يېڭىباشتىن مەجبۇرىي خاراكتېردىكى دىنىي ئېتىقادنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى، بۇقېتىمقى ھەرىكەت ئىلگىرىكى چاغلاردىكى ھەرقانداق بىرىدىن قاتتىق بولدى. تاتار دېھقانلىرىنىڭ ئېچىنشىلىق مۇھىتى ئۇلارنى يېڭىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدا داغدۇغىسى ئەڭ چوڭ بولغىنى باتۇر شاھنىڭ 1775 - يىلىدىكى «يات دىن» غا قارشى «غازات» بايرىقى بىلەن قىلىنغان قوزغىلىڭى بولسا، ئەڭ ئاساسلىقى 1773 - ، 1774 - يىللاردىكى پۇگاچېق رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭ بولدى. پۇگاچېقنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىدا تاتارلار، باشقىرتلار، ۋولگا بويىدىكى فىنلانلار ۋە قازاقلار قاتارلىق زور تۈركۈمدىكى يات مىللەتلەر بار ئىدى.

تاتارلارنىڭ ئۈمىدىسىز قارشىلىقىنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە تاتار مىللىتىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئۆزگىرىشىنى باشتىن كەچۈردى. شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئاقسۆڭەكلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ ئەڭ ئاخىرى يېڭى سودا قاتلىمى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ قاتلام پۇختا قەدەملەر بىلەن شەرققە سىلجىپ، ھەرقايسى جايلاردا ئاۋات سودا ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. تاتارلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى مۇھىم ئورنىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا يېڭى سودا ئوتتۇرا قاتلام بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى سەرگەردان قوۋم بولۇپ قالدى.

يېكاتېرىنا II نىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن روسىيەنىڭ تاتارلارغا قاراتقان سىياسىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. يېكاتېرىنا بىر تەرەپتىن پۇگاچېق قوزغىلىڭىغا ئوخشاش ئاۋارىچىلىقنىڭ قايتا يۈز

بېرىشىدىن ساقلىنىشقا تىرىشتى، يەنە كېلىپ، ئۇ تاتار سودىگەرلەر توپىنىڭ چار روسىيە چېگرىسىدىكى پايدىلىق ئورنىنى تولۇق تونۇپ يەتتى. شۇڭا بۇ ئايال پادشاھ تاتارلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇ دىنىي زىيانكەشلىككە خاتىمە بېرىپ، روسىيە ۋە سىبىرىيىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئوربىنپۇرگدا «دىنىي ئويۇشما» تەسىس قىلدى. بېكاتېرىنا II يەنە قالدۇق تاتار ئاقسۆڭەكلىرىگە روسىيە ئاقسۆڭەكلىرىگە ئوخشاش ھوقۇق بەردى، تاتار سودىگەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىغا قوشۇلدى، ئۇلارنىڭ تېزىدىن راۋاجلىنىۋاتقان روسىيە سانائىتى بىلەن تۈركىستان بازىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىغا ۋاسىتىچى بولۇپ بېرىشىگە ئىجازەت بەردى (بۇ ۋاقىتتىكى تۈركىستان بازىرى مۇسۇلمان بولمىغانلار ئۈچۈن يەنىلا تاقاق ئىدى). مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە تاتار ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىسى ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىقتىسادىي گۈللىنىش ۋەزىيىتىگە قەدەم قويدى، بۇ ھالەت بىر ئەسىردىن ئۇزاقراق داۋاملاشتى. تاتارلار چار روسىيە ئىمپېرىيىسى سىياسىتىنىڭ «ھەمكارلاشقۇچىلىرى» بولۇپ قالدى، لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل رىشتىسى يەنىلا ئىسلامغا چىڭ باغلانغانىدى. ئۇلار ئاڭلىق رەۋىشتە ئۆز مىللىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ساقلاپ كەلگەندى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ سودىگەرلەر بىر تەرەپلىمە بولغان مۇسۇلمانلارنى قوغداش ئىشىنى ئاللىقاياقلارغا چۆرۈۋەتكەندى. ئەگەر ئاشۇ سودىگەرلەر بولمىغان بولسا، ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە XIX ئەسىردىكى «تاتار ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئويغىنىش دەۋرى» يۈز بەرمىگەن ۋە راۋاجلانمىغان بولاتتى.

روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ 1806 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى

مەڭگۈلۈك ئىستېلا قىلىشى بىلەن روسىيە ۋە تاتار كاپىتالىزىمى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقمۇ ئاخىرقى پەللىگە يېقىنلىشىشقا باشلىدى. روسىيەنىڭ ئىستېلاسى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا روسىيە سانائىتىگە ئىشكىنى داغدام ئېچىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەڭلا تاتارلارنىڭ ۋاسىتىچىلىقىمۇ ئاخىرلاشتى. ئالبېكساندېر II ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە روسىيە ھاكىمىيىتى مۇسۇلمانلارنى قاتتىق بېسىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بېكاتېرىنا II ئەمەلدىن قالدۇرغان خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش سىياسىتى تېخىمۇ چېۋەرلىك بىلەن ئۈنۈملۈك ھالدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، XIX ئەسىردە 200 مىڭغا يېقىن تاتار خرىستىئان بولۇپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتلاردا ئۇرال، قازاق دالىسى ۋە تۈركىستاندىكى تاتارلارغا ئوخشاشلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەر ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تاتارلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا تۇراتتى. روسىيە ھۆكۈمىتى تاتارلارنىڭ بۇ خىل رولىنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ناھايىتى قاتتىق قانۇن تۇرغۇزۇش ۋاسىتىلىرىنى قوللاندى.

تاتار مىللىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە ئۇلارنىڭ ماددىي مەنپەئەتىگە قوشلاپ زەربە بېرىدىغان تەھدىت تاتارلاردا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. بۇ ئىنكاسنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى تاتارلاردىكى ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى بولدى. مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ قالاق مەدەنىيىتىنى ئويغىتىپ، ئىسلام دىنى بىلەن تەرەققىياتنى ماسلاشتۇرۇشقا ئىنتىلدى. مەدەنىيەت جەھەتتىكى بۇ ئويغىنىش ھەرىكىتىنى بىر تۈركۈم كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي مۇتەپەككۈرلەر ئورۇنلىدى. بۇلار ئەبۇ ناسىر كۇرساۋى (1783—1814)،

شەھىدەدىن مارجانى (1818—1889)، رىزائىدەدىن فەخرىدەدىن (1859—1936) ۋە مۇسا چارۇلاھ بىگى (1875 - 19۰۵) لەردىن ئىبارەت، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ قەيسەر كىشىلىرى ئىدى، شۇنداقلا ئۇلار بىلىمدە ئەڭ كامىل ئىلاھىيەتشۇناسلار ئىدى. تاتارلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، قالاق مائارىپ تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىشمۇ ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا مائارىپ تۈزۈمى مەسىلىسىگە ئەڭ دەسلەپ تىل ئىسلاھاتچىسى ئابدۇل قەييۇم ناسىرى قول سالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن زور بىر تۈركۈم يازغۇچىلار مۇشۇ خىزمەت بىلەن مەشغۇل بولدى. كىشىلەر ھېلىمەم ئۇلارنى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى «تاتار ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشى» نى شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتۈرگۈچىلەر دەپ قاراپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسمائىل بەي گاسپىرىنسىكى («روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قىرىم» دېگەن ماۋزۇغا قاراڭ) نىڭ بەزى مۇخلىسلىرىمۇ يېڭىچە مائارىپنى تاتارلار ئارىسىغا ئېلىپ كېلىپ تونۇشتۇردى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قازان ۋە باشقا تاتار شەھەرلىرى (ئورېنبۇرگ، تروئىتسكى، ئاستراخان قاتارلىقلار) مەدرىسە، باسما بۇيۇملىرى ۋە تاتار تىلىدىكى نەشر بۇيۇملىرى ئارقىلىق بۇ شەھەرلەرنىڭ پارلاق مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇشتەك ئورنىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسىرى تاتارلار رايونىدىلا ئەمەس، ھەتتا روسىيە چېگرىسىدىنمۇ ھالقىپ كەتتى.

بىراق، تاتارلار باشقا بىر ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى، ئۇلار دەل مۇشۇ ئەۋزەللىككە تايىنىپ، روسىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالىدى. ئۇ بولسىمۇ تاتارلارنىڭ روسىيە تەۋەلىكىدىكى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن بولغان تىل جەھەتتىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە دىنىي جەھەتتىكى ئالاقىسى ئىدى.

تاتارلار بۇ مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا ئۆز تەسىرىنى ھەر تەرەپكە كېڭەيتىپ، پانفۇركىزم ۋە پائىزىمىزلىق ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالىدى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تاتارلار مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە رۇسلار بىلەن بىۋاسىتە تىرىشىدىغان ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ مىللەتچىلىك ھەرىكىتىگە روسىيىدىكى بارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەر ئىشتىراك قىلدى.

1-قېتىملىق روسىيە ئىنقىلابى تاتار مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئۈچۈن بىر قېتىملىق پۇرسەت بولدى. ئۇلار 1905 - ۋە 1906 - يىللىرى تۆۋەن نوۋگورود ۋە سانكىت-پېتېربۇرگدا ئۈچ قېتىم ئىسلام قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەلىپىنى ئاشكارا جاكارلىدى. ئەمما، بۇ كىشىلەرنىڭ تەلىپى چەكلىمىلىككە ئىگە ئىدى، ئۇلار پەقەت سىياسىي ھوقۇق جەھەتتىكى باراۋەرلىك، دىنىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىكى ئەركىنلىك قاتارلىقلارنىلا تەلپ قىلغان بولۇپ، ھەتتا مۇستەقىللىق تەلپىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويمايدى.

1917-يىلى 2-ئايدا تاتار مىللىتى تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى. ئەسلىدە سىياسىي ئاپتونومىيە ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئېرىشكىلى بولمايدىغان بىر شېرىن چۈش ئىدى. بىراق، مۇستەبىت سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن سىياسىي ئاپتونومىيىگە ئېرىشىش كۈنلىرى يېقىنلاپ قالغاندەك قىلاتتى. تاتارلاردىكى ئىككى گۇرۇھ ئىچىدە تاتار مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش تۈپەيلىدىن تالاش-تارتىش كېلىپ چىقتى. سىياسىي بىرلىكنى ھىمايە قىلغۇچىلار بىرلىككە كەلگەن روسىيە تۇپرىقىدا پۈتكۈل روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تېررىتورىيىدىن ئاشقۇرلىق ھوقۇقى ئاساسىدىكى ئاپتونومىيىسى

(بۇ پروگرامما ھوقۇق-مەنپەئەتى چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىدى) نى تەلەپ قىلسا، تېخىمۇ رادىكال بولغان فېدېراتسىيە تۈزۈمىنى ھىمايە قىلغۇچىلار فېئوداللىق روسىيىدە مۇستەقىل ۋولگا-ئۇرال دۆلىتىنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1917-يىلى 5-ئاينىڭ 1-كۈنى موسكۋادا چاقىرىلغان پان روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىدا فېدېراتسىيە تۈزۈمىنى ھىمايە قىلغۇچىلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزەي دەپ قالغانىدى، بىراق، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە 1918-يىلىدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى ئۇلارنىڭ شېرىن چۈشىنى پۈتۈنلەي بەربات قىلىۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاتارلارنىڭ مىللىي ئاپتونومىيىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغىنى يوق. ئەسلىدە ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ جەڭگىۋارلىرى بولغان زور بىر تۈركۈم مۇسۇلمان زىيالىيلار 1918-يىلى كومپارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىردى، لېكىن، ئۇلار يەنىلا تەۋرەنمەس مىللەتچىلەر ئىدى. 1920-يىلى 5-ئاينىڭ 27-كۈنى تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، لېكىن، بۇ مىللەتچىلەرنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالمىدى. چۈنكى، تاتارلار تاتارىستان جۇمھۇرىيىتى نوپۇسىنىڭ ئارانلا 51 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، تاتارلارنىڭ يېرىمى جۇمھۇرىيەتنىڭ سىرتىدا قالغانىدى. چارروسىيە دەۋرىدىكى ھوقۇقى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈۋېلىش تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش كېيىن كومپارتىيە ئىچىدىمۇ ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتى. بۇ كۈرەشكە مىر سەئىد سۇلتانخەلىپى باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم تاتار كوممۇنىستلىرى رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار ۋولگا-ئۇرال رايونلىرى ۋە قازاقىستان، قىرغىزىستان، تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان بۈيۈك تۈرك دۆلىتى—تۇرانىيە قۇرۇش ھەققىدە شاۋقۇن-سۈرەن كۆتۈردى، يۇقىرىقى رايونلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20 مىليوندىن ئېشىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە ئۆز ئالدىغا مۇسۇلمانلار كومپارتىيىسى قۇرۇش ھەمدە مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ سوتسىيالىزم دۇنياسىدىكى ئالاھىدە ئورنىنى تەن ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ خىل «مىللەتچى كوممۇنىزمچىلىق» ھەرىكىتى «غەيرىي ئەقىدە» دەپ قارالدى. بۇ خىل «غەيرىي ئەقىدە» تۇنجى قېتىم 1923-يىلى، ئەڭ ئاخىرقى قېتىم 1928-يىلى «سۇلتانخەلىپىچىلىك» نامى بىلەن ئەيىبلەندى. سۇلتانخەلىپى ۋە ئۇنىڭ مەسلىھەتداشلىرى تازىلاندى، شۇنىڭ بىلەن تاتار زىيالىيلىرىنىڭ بېشىغا ئاپەت ياغدى.

ئىچكى ئۇرۇش مەزگىللىرىدىن تارتىپ 40 نەچچە يىل دىنغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياشلار ئىچىدىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلامسىزلاشتۇرۇش خاھىشى پەيدا بولغان بولسىمۇ، بىراق، بۇ ۋولگا بويىدىكى تاتارلار ئۈچۈن چوڭ كىرىزىس پەيدا قىلالمىدى. ئەسلىدە روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يېتەكچىسى بولغان تاتارلارنىڭ روسىيىدە تۇتقان ئورنى ناھايىتى تۇراقسىز ئىدى. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كەڭ زېمىنلىرىغا چېچىلىپ كەتكەن بولغاچقا، ناھايىتى ئاسانلا روسىيىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەلەشتۈرۈش تەسىرىگە ئۇچرايتتى. بۈگۈنكى كۈندە تاتارلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىنىڭ يېڭى بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلماقتا.

B. روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قىرىم

قىرىم خانلىقى—روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدا قازان خانلىقى،

ئاستراخان خانلىقى ۋە ئىمېر خانلىقىدىن كېيىن ھالاك بولغان 4-ئىسلام دۆلىتىدۇر. قىرىم خانلىقى 1736-، 1737- ۋە 1738- يىللىرى روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى. 1771-يىلى قىرىم تۇنجى قېتىم ئىشغال قىلىندى. 1774- يىلى كۈچۈك-قايناردىكى شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرىمغا بولغان ھامىيلىق مۇناسىۋىتىگە خاتىمە بېرىپ، قىرىم خانلىقىنى قەغەز يۈزىدىكى مۇستەقىللىققا ئېرىشتۈردى. بىراق، شەرتنامىدە خەلىپىلىك مەرتىۋىسىگە ئىگە سۇلتاننىڭ تاتارلارنىڭ مەنئىۋى داھىيسى ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن تاتارلار بىلەن تۈرك ھۆكۈمىتىنىڭ مەنئىۋى جەھەتتىكى باغلىنىشى تەڭشەلدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن روسىيە قوشۇنلىرى شاھىن گىرەي خان بىلەن تۈركىيە تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، قىرىم يېرىم ئارىلىنى بېسىۋالدى. يېكاتېرىنا II 1783- يىلى 4-ئاينىڭ 9- كۈنىدىكى باياناتىدا قىرىم خانلىقىنىڭ روسىيەگە قوشۇۋېلىنغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ جاكارلىدى. ئەمما، تۈركىيە پەقەت 1792-يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنىدىكى ياسى شەرتنامىسىدىن كېيىنلا قىرىمنىڭ روسىيەگە قوشۇۋېلىنغانلىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى.

تاتارلار ئىلگىرى شىمالدىكى قوشنىلىرىنىڭ يۈرىكىنى قېپىدىن چىقىرىۋەتكەندى، روسىيەنىڭ ئىشغالىيىتى تاتار مىللىتى تارىخىدىكى يېڭى زۈلمەتلىك بىر سەھىپىنى ئاچتى. 4-ئاينىڭ 9-كۈنىدىكى باياناتتا شۇ چاغدىكى 400 مىڭغا يېقىن مۇسۇلمان ئاھالىسىنىڭ سالاھىيىتى ۋە مال-مۈلۈك بىخەتەرلىكى قوغدىلىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەركىنلىكى ھەمدە رۇسلار بىلەن ھوقۇقتا باراۋەر بولىدىغانلىقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدىغانلىقى

ئېيتىلغانىدى، لېكىن، ئىشغالىيەتتىن كېيىن قىرىم ئاھالىسىنىڭ بۇ يەردىكى يېڭى ھۆكۈمرانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تاتار جەمئىيىتىگە ھالاكەتلىك تەقدىر ئېلىپ كەلدى. قىرىم خانلىقىدىكى فېئوداللىق تۈزۈلمىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن قىرىمدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئاساسلىق كىرىمى يەر ئېچىشتىن ئەمەس، بەلكى ھەربىي يۈرۈشلەردىن كېلىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن مەھرۇم بولۇپ قېلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تەدرىجىي ھالدا رۇس ئاقسۆڭەكلىرىگە سىڭىشىپ كېتىشى تاتار ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈردى. بۇ جەريان ناھايىتى ئاستا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇلاردىن پەقەت ئۈندەك چوڭ جەمەتلا ئەمەلىي ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارمۇ ۋە باشقا قالدى-قاتتى تاتار ئاقسۆڭەكلىرىمۇ تەدرىجىي رۇسلىشىپ «چاباتالى مىرزا» (ياغاچ كەشلىك ئەپەندىلەر) دېگەن نام بىلەن جاھانغا تونۇلدى.

ئىشغالىيەت باشلانغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇسۇلمان روھانىيلارنىڭ ھوقۇقى قوغدىلىدى. 1794- يىلى سىمفېروپولدا ئىسلام شەرىئىتىنى چۈشەندۈرگۈچى مۇپتىلىق ۋەزىپىسى تەسىس قىلىندى. مۇپتى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى ئارىسىدىن تاللاپ چىقىلدى (چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەن تىزىملىك ئىچىدىن تاللىۋېلىندى). روھانىيلارنىڭ ماددىي مەنپەئەتكە كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋەخىمۇ ساقلاپ قېلىندى. بىراق، چارروسىيە زور تۈركۈمدىكى ۋەخىپلەرنى تەدرىجىي تارتىۋالدى. 1783- يىلىدىكى 460 مىڭ گېكتار ۋەخىپە يەر 1917- يىلىغا كەلگەندە 100 مىڭ گېكتارغا چۈشۈپ قالدى.

رۇس ئىشغالىيىتى جەريانىدا ئەڭ دەسلەپ زىيانكەشلىككە

ئۈچرىغۇچىلار تاتار نوپۇسىنىڭ %96 دىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىغان دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر بولدى. 1784- يىلدىن باشلاپ تولىس گوبېرئاتورى كىنەز پوتىيومان رۇس ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمى ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن، ئەڭ مۇنبەت يەرلەرنى مۇسادىرە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، بۇ سىياسەت بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتى. ئەڭ ئاخىرىدا، روسىيە ھۆكۈمىتى قىرىم رايونىنى «تاتارسىزلاشتۇرۇش» مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەدەپ چەت ئەل مۇستەملىكىچىلىرى (گېرمانلار، گىرېكلار، بۇلغارلار ۋە بالتىقلىقلار) نى بۇ يەرگە جەلپ قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، روسىيەلىكلەر (ھەربىي سەپتىن قايتقان ئەسكەرلەر ۋە زاپوروزىيەلىك كازاكلار) قىرىمغا يۈرۈش قىلدى. 1800- يىلى بۇ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ سانى 30 مىڭغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئاشۇ قاقىتى-سوقتى قىلىنىۋاتقان تاتار دېھقانلىرى قىرىمنىڭ قاقاس چۆللۈكلىرىگە ھەيدىۋېتىلدى.

كۈنسېرى ئېشىۋاتقان ئازاب-ئوقۇبەت تاتارلارنى قىينىماقتا ئىدى، ئۇلار روسىيە ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلماقتا ئىدى. بۇ چاغدا، ئەمەلىيەتتە، چارپادشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخى قەبىھ باسقۇچقا بېرىپ يەتمىگەنىدى. لېكىن، ئۆزىنىڭ ياۋۇزلۇقىنى ئاشكارىلاپ بولغانىدى. تاتارلارنىڭ خاتىرىسىدە ئۆزلىرىنىڭ تارىختىكى شانلىق ئۆتمۈشى يەنىلا ساقلىنىپ قالغانىدى، شۇڭا، ئۇلار مۇنداق ھالاكەتلىك تەقدىرنى قوبۇل قىلالمايتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار تەبىئىي ھالدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە يۈزلەندى. ئەمما، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۇلارغا ياردەم بەرمىدى، تۈركىيىگە كۆچۈش تاتارلار ئۈچۈن بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭلاشقا 1783- يىلدىن 1893- يىلىغىچە بولغان جەريان قىرىم تاتارلىرى تارىخىدىكى ئۇزاققا

سوزۇلغان كۆچۈش جەريانى بولدى. تاتارلارنىڭ كۆچۈشى ناھايىتى يامان ئەھۋالدا يۈز بەردى. كۆچۈش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان تاتارلار كېسەللىك ۋە ئاچارچىلىقتىن قىرىلىپ كەتتى.

1784- يىلى باشلانغان زور تۈركۈمدىكى كۆچۈش بىر-بىرلەپ كۆچۈش جەريانى ئىدى. 1788- يىلى 8000 غا يېقىن ئادەم كۆچتى، بولۇپمۇ ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمى قىرىمدىن كۆچۈپ كەتتى. 1787- يىلىدىكى روسىيە-تۈركىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە دېڭىز ياقىسىدىكى تاتارلار ئىچكى رايونلارغا قوغلىۋېتىلدى. 1792- يىلى ياسى شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن باشلاپ تاتارلارنىڭ كۆچۈشى ئاممىۋى ھەرىكەت تۈسىنى ئالدى. 100 نەچچە مىڭ تاتار جەنۇبىي قىرىمدىن كۆچۈپ كەتتى. 1808- يىلدىن 1811- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن روسىيە-تۈركىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە ۋەزىيەت تېخىمۇ ئوساللاشتى، باغچاسارايغا قوزغىلاڭ پارتلاپ، نۇرغۇن چارۋىچى نوغاي پېرىپكوپ رايونىدىن تۈركىيىگە قاراپ ئاتلاندى. XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قىرىمنىڭ نوپۇسى 200 مىڭ ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇسۇلمانلارنىڭ سانى 80 مىڭدىن ئاشمايتتى. تاتارلاردىن قالغان بوشلۇقنى چەت ئەللىكلەر كېلىپ تولۇقلىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتكىدەك ئالاھىدە ئىش بولمىدى. 1829- يىلىدىكى ئۇرۇشتا قىرىم تىنچ ھالىتىنى ساقلاپ قالدى. يېڭى كۆچمەنلەر قىرىمغا ھەدەپ تۈركۈملەپ كىرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، تاتارلارنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىدە تېزدىن تەبىئىي كۆپىيىش بولدى، تەخمىنەن 1850- يىللارغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ نوپۇسى 300 مىڭغا يەتتى، مۇنداق چوڭ ساننىڭ ئىچىدە يەنە 50 مىڭدەك نوغاي بار ئىدى.

قىرىم ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بىلەن تاتارلارنىڭ بېشىغا يېڭى

بىر پاجىئە چۈشتى. تاتارلار بىرلەشمە ئىشغالىيەت مەزگىللىرىدە تالاش-تارتىشتىن نېرى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن، يەنىلا تۈركىيىگە بولغان ھېسداشلىقىنى يوشۇرۇپ قالالمىدى. نەتىجىدە قىساس ئېلىشتىن قورقۇش يەنە بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشكە سەۋەب بولدى. دەسلەپتە رۇسلار بۇنىڭغا سۈكۈت قىلدى، كېيىنچە ئۇلارنىڭ كۆچۈشىنى رىغبەتلەندۈردى. مۆلچەرلىنىشىچە، 1859-يىلدىن 1863-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتكۈل تاتار نوپۇسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان 135 مىڭ تاتار ھەمدە 46 مىڭ نوغاي تۈركىيىگە كەتكەن، ئۇلارنىڭ كەينىدە چۆلدەرەپ قالغان 800 قىشلاق قالغان. بۇ چاغدا روسىيە دائىرىلىرى مۇنداق كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشتىن ئەنسىرەپ، كۆچ-كۆچنى توسۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن، ھېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىدى. 1875-يىلى يەنە بىر قېتىملىق يېڭى كۆچۈش دولقۇنى باشلاندى، بۇ قېتىمقى كۆچۈش 1880-يىلغىچە داۋاملاشتى، بۇ جەرياندا 60 نەچچە مىڭ ئادەم كۆچتى. 1891-يىلدىن 1893 يىلغىچە بولغان ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى يەنە 20 مىڭدەك تاتارنى تۈركىيىگە ئېلىپ كىردى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تاتارلار قىرىمدىكى ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. 1897-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە قىرىمدا ئارانلا 187 مىڭ تاتار (523 مىڭ كىشىلىك نوپۇس ئىچىدە) قالدى، بۇلار بىلىم سەۋىيىسى خېلىلا ناچار، نامرات جامائەت ئىدى. پۈتكۈل روسىيىنىڭ ياۋروپاغا تەۋە بۆلىكىدىكى مۇسۇلمان جامائەتچىلىكى ئىچىدە بۇلار بىلىم سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن جامائەتتىن بىرى ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ بىلەن قىرىم خانلىقىنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىگە دائىر ئەسلىمىلەر پۈتۈنلەي ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەك بولدى.

بىراق، بۇ مىللەتنىڭ پېشانىسىگە مەدەنىيەت جەھەتتىكى يەنە بىر قېتىملىق قايتا ئويغىنىش دەۋرىنى باشتىن كۆچۈرۈش پۈتۈلگەندى. ئەڭ ئاخىرقى بىر زەررە شەپەق نۇرى تاتار تارىخىنى پارلاتتى. بۇ شان-شەرەپ بىر ئاجايىپ شەخسكە مەنسۇپ ئىدى. بۇ قېتىمقى بۈيۈك تاتار مەدەنىيىتىنى قايتا گۈللەندۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان شەخس ئىسمائىل بەي گاسپىرىننىڭكى («گاسپىرالى» مۇ دېيىلىدۇ) ئىدى. گاسپىرىننىڭكى ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، ئەنئەنىۋى مائارىپ ۋە روسىيە مائارىپى تەربىيىسىنى كۆرگەن ھەمدە فرانسىيە ۋە تۈركىيىلەردە ئۇزاق مەزگىل تۇرغانىدى. گاسپىرىننىڭكى 1877-يىلى يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، ئوتتەك قىزغىنلىقى بىلەن ئۆز مىللىتى ھەمدە تۈركىي مىللەتلەرنى قايتا گۈللەندۈرۈش خىزمىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى. يېتۈك ئالىم، مەھسۇلاتلىق يازغۇچى، ئىلغار كۈچلەرنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى بولغان گاسپىرىننىڭكى بارلىق كۈچىنى ئىسلام دىنىنى ھازىرقى زامانغا لايىقلاشتۇرۇشقا سەرپ قىلدى. پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇ بىر تالانتلىق ئوقۇتقۇچى ئىدى، ئۇنىڭ يېڭىچە ئوقۇتۇش (ئۇسۇلى جەدىد) ئۇسۇلى ئالدى بىلەن ئۇ باغچاسارايىدا ئاچقان تىپىك مەدرىسىدە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈلدى، كەينىدىنلا روسىيىدىكى نۇرغۇن مەدرىسىلەرگە كېڭەيتىلدى. بۇ ئۇسۇل كېيىنچە يەنە تۈركىيە ۋە باشقا ئىسلام دۆلەتلىرىگە، ھەتتا يىراقتىكى ھىندىستانغىچە تارقالدى. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، گاسپىرىننىڭكى پانتۈركىزم ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى ئىدى، پانتۈركىزم ھەرىكىتى پىكىردە ۋە ئىلدا بىرلىك غايىسى ئارقىلىق بالقاندىن جۇڭگوغىچە بولغان بارلىق تۈركىي مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. گاسپىرىننىڭكى ئۆزىنىڭ

«تەرجۈمەن» (جارچى) دېگەن ئەسىرىدە بۇ خىل ئىدىيىنى شەرھلىدى ۋە تەشۋىق قىلدى. 1882-يىلدىن 1914-يىلغىچە بولغان 35 يىل ئىچىدە بۇ ئەسەر ئەڭ ئېسىل، ئوقۇرمەنلىرى ئەڭ كۆپ ئىسلامىي ئەسەر بولۇپ قالدى. شۇنىسى شەكسىزكى، گاسپىرىننىڭ XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئىسلام دۇنياسىغا ئەڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەرنىڭ بىرى. گاسپىرىننىڭ روسىيە تۇپرىقىدا تاتارلارغا ئىتتىپاقلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇتتى، بۇ ئىش ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئويغاتتى. ئۇنىڭ قىرىمدىكى خىزمەتلىرى روسىيە ۋە تۈركىيە مۇسۇلمانلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەڭ مۇنەۋۋەر زىيالىيلارنى جەلپ قىلدى، ياش يازغۇچىلار، سىياسىي مۇتەپەككۈرلەر خۇددى چولپان يۇلتۇزنىڭ ئەتراپىغا ئىنتىلگەندەك، ھەممىسى باغچاسارايغا توپلاندى، باغچاساراي ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

1905 يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، گاسپىرىننىڭ شاگىرتلىرى قىزغىنلىقتا ئۇستازىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. ئۇلار ياش تۈركلەر پارتىيىسى ۋە روسىيە سوتسىيالىزىمىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، مەدەنىيەت جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، يەنە سىياسىي، ئىقتىسادىي تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ياش تاتارلار پارتىيىسى ئەزالىرى 1917-يىلى 2-ئاينىڭ باشلىرىدا «مىللىي فىرقە» (مىللەت پارتىيىسى) نى قۇردى ھەمدە ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇندى. ئۇلار 1917-يىلى 5-ئايدا سىمفېروپولدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تاتار ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە مۇسۇلمان ئارمىيىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسىنى تۈزۈپ چىقتى. ئەمما، ئېچىنىشلىق يېرى شۇكى، تاتارلار قىرىم يېرىم ئارىلىدا يەنىلا ئاز سانلىق

ھېسابلانغاچقا، ئۇلارنىڭ دۇچ كېلىدىغىنى يەنىلا تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان، نوپۇسنىڭ زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان رۇسلار ئىدى. قىرىم 1920-يىلى 11-ئايدا ئەڭ ئاخىرىدا قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشتىن ئىلگىرى، يەنى 1917-يىلىدىن 1920-يىلغىچە بولغان تۆت يىلدا تاتارلار قارىمۇ قارشى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى تۈپەيلىدىن چاك-چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتتى. بۇ گۇرۇھلار كوممۇنىستىلار، گېرمانلار، ئاتلانتا دۆلەتلەر ھەمدە دېنىكىن ۋە ۋرانگېلنىڭ ئاق گۇاردىيىچى قوشۇنلىرى ئىدى.

1921-يىلى 10-ئاينىڭ 18-كۈنى ئالىي سوۋېت يارلىق چاكارلاپ، قىرىم سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. قىرىم جۇمھۇرىيىتى—سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن تاتارلار (ئەسلىدىكى مىللەت پارتىيىسىنىڭ ئاكتىپلىرى) نىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى ئىدى. قىرىمدىكى مۇسۇلمانلار مەلۇم دەرىجىدىكى ئاپتونومىيىدىن بەھرىمەن بولدى؛ سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تاتار تىلى رۇس تىلى بىلەن ئوخشاش جۇمھۇرىيەتنىڭ ھاكىمىيەت تىلى دەپ ئېتىراپ قىلىندى؛ تاتار مەكتەپلىرى ئېچىلدى؛ نۇرغۇن تاتارلار ھەر دەرىجىلىك ۋەزىپىلەرگە قويۇلدى. بىراق، ھەقىقىي ھوقۇق يەنىلا رۇسلارنىڭ قولىدا ئىدى. 1921-يىلى قىرىمدىكى كوممۇنىستلارنىڭ ئومۇمىي سانى 5875 بولۇپ، بۇنىڭ پەقەت 192 سىلا تاتار ئىدى. 1928-يىلى موسكۋا ھۆكۈمىتى تاتار «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى» نى تازىلاشقا كىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستلىرى ۋە تاتار مىللەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقىقىمۇ پاجىئەلىك ھالدا خاتىمە بېرىلدى. قىرىم جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىسسارىياتىنىڭ رەئىسى ۋەلى ئىبراھىموف

ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن سەپداشلىرى دەل مۇشۇ تازىلاش مەزگىلىدە جازاغا ھۆكۈم قىلىندى ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە رۇسلار يەنىلا تۈركۈملەپ قىرىمغا كۆچۈپ تۇردى. 1926-يىلىدىكى نوپۇس سانىقىغا قارىغاندا، جۇمھۇرىيەت ئومۇمىي ئاھالىسى 875 مىڭ 100 كىشىگە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە تاتارلارنىڭ نوپۇسى ئارانلا %23 نى تەشكىل قىلغان.

2-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە گېرمانىيە ئارمىيىسى قىرىم يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلدى. 1944-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى قىرىم يېرىم ئارىلىنى قايتا ئىشغال قىلغاندا، پۈتكۈل تاتار ئاھالىسى ئىشغالىيەت مەزگىلىدە، «دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن»، «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان» دەپ ئەيىبلەننىپ، سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا ھەيدىۋېتىلدى. بۇ قېتىملىق سۈرگۈن بىلەن تاتارلارنىڭ قىرىمدىكى تارىخى پاجىئەلىك ھالدا ئاياغلاشتى. سۈرگۈندىن ئامان قالغانلار زادى قايتا باش كۆتۈرەلمىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ يۇرت-ماكانلىرىغا قايتىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمىدى. ھازىر ئۇلار پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە چېچىلىپ يۈرمەكتە. بىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاللىقاچان تۈركىستاندىكى تۈركىي مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتتى. تاشكەنتتىكى قىرىم تاتارلىرى تاتارچە بىر گېزىت نەشىر قىلدى، بۇ ئۇلارنىڭ ئاشۇ ئۇزاق ۋە شانلىق تارىخىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئېچىنىشلىق بىر يالدامسىدۇر.

2. رۇسلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى قازاق دالىسى

رۇسلار ئىشغالىيەتتىكى قازاق دالىسى ۋە تاغلىق قىرغىز رايونلىرىدىن ئىبارەت كەڭ زېمىن بىلەن باشقا مۇسۇلمان رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا پەرق بار. ئۇلارنىڭ قازاق دالىسى بىلەن تاغلىق قىرغىز رايونلىرىنى ئىشغال قىلىشى قورال كۈچى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئەمەس. XVIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قازاقلار ئويراتلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن روسىيىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. دەل مۇشۇ پەيتتە روسىيە بىلەن قازاق خانلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى بوش بىر خىل ھامىيلىق دۆلەت مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا رۇسلار ئالدىدا قازاق دالىسىنىڭ چەت-ياقىلىرىغا، كېيىن يەنە دالىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، قەلئە ۋە قورغانلارنى سالىدى. ئەڭ ئاخىرىدا رۇسلار قازاق دالىسىنى بىۋاسىتە باشقۇرۇش ۋاسىتىسىنى قوللاندى.

رۇسلارنىڭ قازاق خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش مەزگىلىنى ئۈچ يۈز قازاق خانلىرى ھاكىمىيەتنىڭ باستۇرۇلغان ۋاقتىدىن باشلاپ ھېسابلاش مۇمكىن. ئورتا يۈز 1822-يىلى، كىچىك يۈز 1824-يىلى، بۈكەي قەبىلىسى 1845-يىلى، ئۇلۇغ يۈز 1848-يىلى روسىيە تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. رۇسلار ئەڭ ئاخىرىدا 1864-يىلى سىر دەريا ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. سىر دەريا ۋادىسى تۈركىستان ئەمىرلىكىنىڭ ئىلكىدىكى رايون بولسىمۇ، لېكىن، بۇ يەردە قازاقلار ئولتۇراقلاشقانىدى.

چار پادشاھىنىڭ قازاق دالىسىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى

ئورنىستىشى ئۇزاققا سوزۇلغان، ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر جەريان بولدى. پېتېربۇرگ ھۆكۈمىتى قازاقلارغا پۇقرالىق سالاھىيىتىنى بەرمىدى، ئۇلار يەنىلا «مۇھاجىرلىق» سالاھىيىتىنى ساقلاپ قالدى. قازاقلار ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشتىن خالاس قىلىندى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىرمۇنچە يەرلىك قانۇنلىرى ساقلاپ قېلىندى. قازاق ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىنىڭ فېئوداللىق ھوقۇق-ئىمتىيازلىرى تارتىۋېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار يەنىلا ئۆزىگە يارىشا سەۋىيىدىكى «ئاقساقاللار كېڭىشى» شەكلى ئارقىلىق ئۆز ئاپتونومىيىسىنى ساقلاپ قالدى. قازاقلار بىلەن قىلىندىغان سودا تاكى 1860-يىلىغا قەدەر قازان تاتارلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. تاتارلار بۇ قولايلىقتىن پايدىلىنىپ، قازاقلارغا سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشنى كۈچەيتتى ھەمدە بېرىم ئانىمىزلىق ھالىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان كۆچمەن مىللەت ئارىسىدا ئىسلام ئېتىقادىنى چىڭىتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇ يەردە ئېرىشكەن نەرسىلىرى كۆپ بولدى.

بىراق، رۇسلار بىلەن قازاقلارنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى تېزلا يامانلىشىپ كەتتى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ كازاقلار قازاق دالىسىنىڭ غەرب، شىمال، شەرق تەرەپلىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. كېيىن يەنى XIX ئەسىرگە كەلگەندە، رۇسلار ۋە ئۇكرائىنلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېزا ئىگىلىك مۇستەملىكىسىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ ئىش پايدىسىز كەڭرى كەتكەن يەرلەرنى ئۈزلۈكسىز تارايىتى، ھالبۇكى، پايدىسىز زېمىن چارۋىچىلارنىڭ مال-پادىلىرىنىڭ يۆتكىلىشىدە ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. ھەتتا روسىيەنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلىشتىن ئىلگىرىلا، رۇسلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. كۆپىنچە

قوزغىلاڭلارغا ئەينى ۋاقىتتا ھوقۇق-ئىمتىيازلىرى تارتىۋېلىنغان چوڭ كىچىك ئاقسۆڭەكلەر رەھبەرلىك قىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار يەنە خىۋا ۋە قوقان خانلىقلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بىز 1783-يىلىدىن 1870-يىلىغىچە بولغان بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىتتا سەككىز قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭنىڭ پارتلىغانلىقىنى مىسال كەلتۈرەلەيمىز.

ئەڭ دەسلەپتە قوزغىلاڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققىنى كىچىك يۈز قەبىلىسىدىكى كىچىك ئاقسۆڭەك سىرىمداۋوق باتىر بولدى، ئۇ 1783-يىلىدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇرالدىكى قەلئەلەر لىنىيىسىگە زەربە بەردى. سىرىمداۋوق 1797-يىلىغا كەلگەندە رۇسلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئۇ خىۋا خانلىقىغا قېچىپ كەتتى ۋە 1802-يىلى خىۋادا سۇيقەستكە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئورتا يۈز قازاقلارنىڭ روسىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشىغا قارشى كۈرەشلىرى 1825-يىللىرى، يەنى خانلىق ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن باشلاندى. بۇ قېتىمقى كۈرەشكە قىسقىلىرى كەلگەن ھۆكۈمراننىڭ ئەۋلادلىرى، يەنى ئابلاي خاننىڭ نەۋرىلىرى سارزان كازىموف ۋە ئۇبەيدۇللا ۋەلىخانوفلار رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلارنى ئۇرال كازاكلرى ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ قىلىپ، دالىنىڭ ئىچكىرىسىگە قوغلاپ كىرگۈزۈۋەتتى. ھەر ئىككى خان قوقەندەكە قېچىپ كەتتى. 1831-يىلىدىن 1834-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سارزان قوقەند خانلىقىنىڭ يالانما قوشۇنلىرىنى باشلاپ دالىغا قايتىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن، يەنە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. 1837-يىلى ئابلاي خاننىڭ يەنە بىر نەۋرىسى كېنەسارى روسىيەگە قارشى كۈرەشنى قايتا باشلىدى. كېنەسارى ناھايىتى ئۆتكۈر تەشكىلاتچى ۋە قەيسەر جەڭچى ئىدى،

ئۇ توختاۋسىز كۈرەش يۈز بېرىۋاتقان، تىنچلىق پۇرسىتى ئىنتايىن ئاز بولغان ئون يىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئورتا يۈز قازاقلارغا، ھەتتا بىر قىسىم ئۇلۇغ يۈز قەبىلىلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. رۇسلار كېنەسارنىڭ روسىيىنىڭ بىۋاسىتە كونتروللۇقىدىكى رايونلىرى (پېتروپاۋلوۋسكى، ئاقمولا) غا بولغان شىددەتلىك زەربىلىرىگە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، دالىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تورغاي ۋە ئىرگىز قورغانلىرىنى سالدى. رۇسلار 1846-يىلى كېنەسارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا جەنۇبقا قوغلىۋەتتى، 1847-يىلى يەنە ئۇنى تەڭرىتاغ تاغلىق رايونىغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. قىرغىزلار تەڭرىتاغ تاغلىق رايونىدا كېنەسارنى مەغلۇب قىلدى ھەمدە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كېنەسارنىڭ مەغلۇبىيىتى ئەسلىدىكى قازاق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۆچمەن قەبىلىلەرنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەمدە كۆچمەن قەبىلىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ، رۇس ئىستېلاچىلىرىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت بىردىنبىر ئۈمىدىنى يوققا چىقاردى.

دەل مۇشۇ مەزگىللەردە ۋولگا ۋە ئۇرال دەريالىرى ئارىلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان بۈكەي قەبىلىسىدىكى قازاقلار ئارىسىدىمۇ رۇسلارغا ھەمدە جانگىرخان ھاكىمىيىتىگە بىۋاسىتە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى پارتلىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا ئىسائاي تاپمانوف بەگ ۋە خەلق ئاقىنى ماخامبېت ئۈتەمسىنوفلار رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار 1837-يىلى جانگىرخاننىڭ پايتەختى خانىسكاي ستاۋكىنى قورشىۋالدى. بىراق، ئۇلار بىر رۇس قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىپ، كىچىك يۈز قازاقلارنىڭ زېمىنىغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىسائاي 1838-يىلى، ماخامبېت 1846-يىلى ئۆلتۈرۈلدى.

1855-يىلى ئارال دېڭىزىنىڭ غەربىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان شىكېلى ئۇرۇقى يەنە بىر كىچىك ئاقسۆڭەك ئەسەت كوتىسباروف رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئۈچ يىلدىن كېيىن تارمار قىلىندى. يەنە شۇ 1855-يىلى كىچىك ئاقسۆڭەك جانخوجا نۇرماخامبېدوف جەنۇبتىكى قازاقلارنى يېتەكلەپ، روسىيىنىڭ سىر دەرياسى بويىدا ئەڭ دەسلەپ قۇرغان مۇستەملىكىسىگە قارشى كۈرەش قىلدى.

1867-، 1868-يىللىرى ئۇرالسىكى ۋە تورغاي رايونلىرىدا مۇستەملىكىچىلىككە قارشى ئەڭ ئاخىرقى كۈرەش پارتلىدى. بۇ رايونلاردىكى قەبىلىلەرنىڭ كۈرەشلىرى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى «كۇپپار» لارغا قارشى «غازات» تۈسىنى ئالدى. ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى روسىيىنىڭ بىر كۈچلۈك قوشۇنى كىرگەندىن كېيىنلا تارمار قىلىندى. ئوخشاش مەزگىلدە كۆتۈرۈلگەن يەنە بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى مانغىشلاق رايونىدا يۈز بەردى. بۇ يەردىكى قوزغىلاڭچىلار رۇسلارنىڭ كەنتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بىراق، ئۇلارمۇ كېيىن بېرىپ دېڭىز ئارقىلىق باكۇدىن يۆتكەپ كېلىنگەن قوشۇن تەرىپىدىن تارمار قىلىندى.

1875- يىلىدىن كېيىن، يەتكۈچە قان تۆككەن قازاق كونا فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ روسىيە ھاكىمىيىتىگە يەنە قورال كۈچى ئارقىلىق تاقابىل تۇرغۇدەك مادارى قالمايدى. قازاق رايونلىرى تىنچىپ قالغاندەك بولدى. بىراق، تاتارلار تارقاتقان پانتۇركىزم ۋە پانتىسلازم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن قازاقلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئانچىكى بىر قوۋم ياكى قەبىلە ئەمەس، بەلكى «مىللەت» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئېنىق ھېسسىيات پەيدا بولدى. رۇسلار مۇنداق يېڭى مىللەتچىلىك ھېسسىياتىدىن ناھايىتى بىئارام

بولدى. بىراق، رۇسلار مۇنداق ھېسسىياتتىن پايدىلىنىپ، XIX ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا تاتارلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىدىغان يېڭىچە سىياسەتنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇلار تەدبىر قوللىنىپ، قازاقلار ئارىسىدىكى تاتارچە مائارىپ تۈزۈلمىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن رۇس - قازاق مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن، «غەربلەشكەن» يېڭى زىيالىيلار قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇ قاتلام روسىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى قازاقلارنى تەرەققىياتقا باشلايدىغان بىردىنبىر ئۈنۈملۈك يول، دەپ قارىدى. بۇ يېڭى زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرى ئۈچ كاتتا زىيالىيىدىن ئىبارەت: ئۇلار چارروسىيە ئوفىتسىپرى، شەرقشۇناس ئالىم چوقان ۋەلىخانوف (1835—1865)، ئىنسانشۇناس، تارىخچى، پىداگوگ ئىبراھىم ئالتىنساىن (1841—1889)، مەشھۇر پەيلاسوپ ئاباي قۇنانبايېف (1845—1904). ئاباي قۇنانبايېف ئەركىن پىكىر ئېقىمىدىكى كىشى. قالغانلىرى ئاقسۆڭەكلەر ئەۋلادلىرى ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن زىيالىيلار، مەسىلەن: ئەلى بۆكەيخانوف، ئاقمېت بايتۇرسۇن، مىر ياقۇب دۇلات قاتارلىقلار XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ يۇقىرىقى قازاق مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئۈچ زەكىننىڭ ئىزىنى بېسىپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن مىللەتچىلىك ھەرىكىتى پائىنئۈركىزىملىق مىللەتچىلىك ھەرىكىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى پۈتۈنلەي قازاقچە شەكىلگە كىرىپ قالدى. قازاق مىللەتچىلىك ھەرىكىتى بەزىدە ھەتتا باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىپى، بولۇپمۇ تاتار مىللەتچىلىرىنىڭ تەلىپىنىڭ ئەكسىچە يولغا قاراپ ماڭدى.

بىراق، رۇسلار بىلەن ئۈنۈملۈك ھەمكارلىشىش شېرىن چۈشى بىر خىل ئۆتۈپىدىن ئىبارەت ئىدى، خالاس. 1891-، 1892- يىللىرى دالىدىكى ئېچىلمىغان بوز يەرلەر قازاقلار رايونىدا غايەت

زور بىر قېتىملىق كۆچمەنلەر دولقۇنىنى قوزغىدى. روسىيىدىن كەلگەن 1 مىليوندىن ئارتۇق دېھقان تورغاي، ئاقمولا، سېمپالاتىنسىكى رايونلىرى ۋە قىرغىز يەرلىرىگە كېلىپ يەرلەشتى. نۇرغۇن كۆچمەننىڭ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى قازاق رايونىدىكى مال-چارۋىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇ ئىش ئەسلىدىنلا پەۋقۇلئاددە تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇۋاتقان چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى تېخىمۇ ناچارلاشتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان رۇس كۆچمەنلىرى بىلەن قازاقلار ئارىسىدىكى دائىملىق كۈرەش يايلاق تۇرمۇشىنىڭ بىر ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ قالدى. ساقلانغىلى بولمايدىغان كىرىزىس ئاللىقاچان يېقىنلاپ قالغانىدى. 1916-يىلى بۇ كىرىزىس ئاخىرى ئادەتتىن تاشقىرى دەھشەتلىك پارتلىدى.

ناۋادا ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق قازاق قەبىلىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭىنىڭ سەۋەبى دېيىلسە، ئۇ ھالدا قوزغىلاڭغا بىۋاسىتە تۇتۇق بولغان ئىش 1916-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى ئېلان قىلىنغان «مۇھاجىر» لارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈش پەرمانى بولدى. بۇ پەرماندا قازاقلار ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە ئەمەس، بەلكى كولىكتىپ ئەمگەك قىلىشقا زورلانغانىدى. قوزغىلاڭ دەسلەپتە ئۆزبېكىستاننىڭ خوجەند ۋە جىزاق دېگەن يەرلىرىدىن باشلىنىپ، ناھايىتى تېزلا قازاقىستان ۋە قىرغىزىستانلارغا تۇتىشىپ، مىللىي قوزغىلاڭلىق ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدا نەچچە مىڭلىغان رۇس كۆچمەن، تۈمەنلىگەن قازاق، قىرغىز قارا قويۇق قىرغىن قىلىندى، ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتىن قىرىلىپ كەتكەنلەر بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. 300 مىڭدىن ئارتۇق كۆچمەن چارۋىچى بۇ قېتىمقى باستۇرۇشتىن قۇتۇلۇپ، جۇڭگوغا ئۆتۈپ ئامان قالدى. تورغاي بوزيەر

رايونلىرىدىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، جاي-جايلىرىدىكى قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى دەھشەتلىك باستۇرۇۋېتىلدى. تورغاي رايونىدىكى ئامانگېلدى ئىمانوف بىلەن ئالىبى جانگىلدىلار رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۈرەشنى 1917-يىلدىكى فېۋرال ئىنقىلابىغىچە داۋاملاشتۇردى.

چار پادشاھ ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قازاق يولباشچىلىرى ئەركىن پروگراممىغا ئىگە مىللىي پارتىيە—ئالاش ئوردىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئالاش ئوردىدا ئەڭ دەسلەپتە ئورنىبۇرگ، ئۇرال ھەمدە يەتتەسۇ رايونلىرىدا بولشېۋىكلارغا قارشى كازاكلار بىلەن بىرلىشىپ، بىر مىللىي ھۆكۈمەت تەشكىل قىلدى. بۇ ھاكىمىيەت پەقەت نامدىكى ھاكىمىيەت بولۇپ، كۈچلۈك قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قازاق دالىسىغا كېڭىيىپ مېڭىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشنى توسۇپ قېلىشقا قۇربى يەتمەيتتى. 1919-يىلى 5-ئايدا ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئالاش ئوردىنىڭ تەلەپلىرىگە قەستەن دۈشمەنلىك نەزەرىدە قارىغاچقا، ئالاش ئوردىنىڭ رەھبەرلىرى كوممۇنىستىلارنىڭ سېپىگە قېتىلىشنى قارار قىلدى. ئۇلار قازاقلارنىڭ مىللىي مەنپەئەتىنى قوغداپ قېلىشنى شەرت قىلىش ئۈمىدىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم ئەمزالدى. ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، سوۋېت ھۆكۈمىتى قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ يەرلىك ئاپتونومىيە تەلپىگە ماقۇل بولدى. ئەڭ دەسلەپتە تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنىڭ زېمىنىدا بىر ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى، كېيىن يەنە قىرغىز سوۋېت جۇمھۇرىيىتى (1936-يىلى 11-ئاينىڭ 5-كۈنى) قۇرۇلدى. قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 1959-يىلى تەخمىنەن 837 مىڭ بولۇپ، جۇمھۇرىيەت نوپۇسىنىڭ ئاران %40.5 نى تەشكىل قىلاتتى.

قازاقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ جۇمھۇرىيىتى بار بولدى، بۇ ئەڭ دەسلەپتە ئاپتونوم رايون ئىدى، كېيىن سوۋېت جۇمھۇرىيىتى (1936-يىلى 11-ئاينىڭ 5-كۈنى) بولۇپ قۇرۇلدى. دەسلەپتە ئالاش ئوردىدا رەھبەرلىرىنىڭ ھۆكۈمەتتىكى رولى كوممۇنىستلارنىڭكىدىن مۇھىم ئىدى. ئالاش ئوردىدا رەھبەرلىرى تاكى 1928-يىلىغىچە ھوقۇقىنى يەنىلا ئوز قولىدا تۇتۇپ تۇردى ھەمدە بۇ رايوننىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇردى. ئالاش ئوردىنىڭ ئادەملىرى قازاق مەدەنىيىتىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە قازاق جەمئىيىتىنىڭ خاسلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى. بىراق، ئۇلار 1924-يىلىدىن باشلاپ تالاش-تارتىشتىكى نۇرغۇن مەسىلىلەردە، بولۇپمۇ كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش ھەمدە ئۇلار كۈچەپ قوغداپ كېلىۋاتقان مالدار سىنىپىنى يوقىتىش مەسىلىسىدە روسىيە كومپارتىيىسىگە قارشى تۇردى. 1928-يىلى 4-ئايدا ئالاش ئوردىدا «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى» دېگەن بەتنام بىلەن پۈتۈنلەي دېگۈدەك تازىلىۋېتىلدى.

1921-يىلى قازاق دالىسىنى ۋەيران قىلغان قورقۇنچىلۇق قەھەتچىلىك قازاق مىللىتىگە قاتتىق زەربە بولدى. بىراق، 1928-يىلىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان كۆچمەن چارۋىچىلارنى مەجبۇرىي ئولتۇراقلاشتۇرۇشتەك قەبىھ سىياسەتنىڭ زەربىسى تېخىمۇ ئېغىر بولدى. 1926-يىلىدىن 1939-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قازاقلار 1 مىليونغا يېقىن ئادەمدىن ئايرىلىپ قالدى. 1926-يىلىدىكى 4 مىليون 600 مىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ھازىرقى قازاقلارنىڭ نوپۇسى 3 مىليون 500 مىڭدىن سەللا ئارتۇق. 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن رۇس ۋە ئۇكرائىن دېھقان، ئىشچىلىرى قازاق دالىسىغا كەلكۈندەك كۆچۈپ كېلىشكە باشلىدى. ھازىر قازاقلارنىڭ جۇمھۇرىيەت نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %29.6 تىن ئاشمايدۇ.

3. روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىستان

روسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىلەن بولغان 1- قېتىملىق ئۇچرىشىشىنى XVIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە سۈرۈشكە بولىمۇ، لېكىن، تۈركىستاننىڭ روسىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنىشى پەقەت XIX ئەسىرنىڭ 60-، 70- يىللىرىغا كەلگەندە ئاندىن تاماملاندى. ئەمەلىيەتتە، 1714- يىلى روسىيەنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى بىر قوشۇنى ئىمپېراتور پېتېرنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن كاسپىي دېڭىزىنىڭ سىرتىدىكى ئېگىزلىككە تۇنجى قېتىم قەدەم باسقانىدى. ئۈچ يىلدىن كېيىن كېنەز بېكوۋىچ چىركاسسكى باشچىلىقىدىكى يەنە بىر يىراققا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى ھەتتا ئاستراخاندىن بىۋاسىتە خىۋاغا بېرىشقا ئۇرۇندى، بىراق، ئۇنىڭ قوشۇنى قۇملۇقتا بۆكتۈرمىگە ئۇچراپ، قاقشاقۇچ زەربە يېدى، بېكوۋىچ چىركاسسكىمۇ ئۆلتۈرۈلدى. 1715- يىلى بۇخولز قوماندانلىقىدىكى يەنە بىر قوشۇن سىبىرىيەنىڭ توبولسكى دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ، تۈركىستانغا شىمال تەرەپتىن كىرىشكە ئۇرۇندى. بىراق، بۇ قوشۇن ئويراتلار بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى، بۇ چاغ دەل ئويرات ھاكىمىيىتىنىڭ قۇدرەت تېپىپ تازا ۋايىغا يەتكەن ۋاقتى ئىدى، شۇڭا روسىيە قوشۇنى سىبىرىيەگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 1840- يىلى ئورېنبۇرگ باش ۋالىيسى گېنېرال پېروۋسكىي كۈچلۈك رۇس قوشۇنىنى باشلاپ، خىۋاغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بىراق، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمۇ ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇب بولدى.

1837- يىلىدىن 1847- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قازاق خانى كېنەسارى روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ سىر دەرياسىغا ئۆتەلمىدىغان يولىنى

ئېتىسۋەتتى. پەقەت 1847- يىلىدىن كېيىنلا، يەنى كېنەسارىنىڭ قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، روسىيەنىڭ تۈركىستاننى بويىسۇندۇرۇشى ھەقىقىي باشلاندى. 1847- يىلى رۇسلار سىر دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىغا يېقىن جايدا رانىم قەلئەسىنى سالدى. بۇ ئۇلارنىڭ خىۋاننىڭ چېگرا رايونىدا سالغان تۇنجى ھەربىي بازىسى ئىدى. 1855- يىلى رۇسلار قوقەند خانلىقىنىڭ قولىدىن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى ئاقمېچىت قورغىنىنى تارتىۋالدى، ئۇلار بۇنىڭغا ئۇلاپلا سىر دەرياسىنى بويلاپ قورغان لىنىيىسى سېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سېمپالاتىننىڭ باشلانغان يەنە بىر ھۇجۇمىمۇ تۈركىستانغا شەرقىي شىمال تەرەپتىن تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىش 1854- يىلى ۋېرنىي (ھازىرقى ئالماتتا) نىڭ بەرپا قىلىنىشىغا سەۋەب بولدى.

ئەمدىلىكتە ھېچقانداق كۈچ رۇسلارنىڭ تۈركىستانغا بېسىپ كىرىشىنى توسۇپ قالالمايدىغاندەك قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتىكى تۈركىستان رايونى خىۋا، بۇخارا ۋە قوقەندتىن ئىبارەت ئۈچ خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئىچكى ئۇرۇش ۋە چارۋىچىلار قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە ھالىدىن كەتكەنىدى. تېخىمۇ يامىنى شۇكى، تۈركىستان ئىقتىسادىنىڭ قالاچىلىقى ۋە زامانىۋى قوشۇننىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن، رۇسلارنىڭ تەشكىللىك كۈچىگە ئەستايىدىل قارشىلىق كۆرسىتىش مۇمكىن بولماي قالدى. ئەمما، قىرىم ئۇرۇشى، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقى ۋە كاۋكاز ئۇرۇشى تۈپەيلىدىن، رۇسلارنىڭ بويىسۇندۇرۇش ئۇرۇشى جىق سوزۇلۇپ كەتتى. تاكى، ئىمام شامىل قوشۇنلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇب قىلىپ، داغىستاندىكى قوشۇنلارنىڭ قولىنى بىكار قىلغاندىن كېيىنلا،

رۇسلارنىڭ تۈركىستاننى يۇتۇۋېلىشى قەدەم-باسقۇچلۇق ھالدا داۋاملاشتى. 1864 - يىلى گېنېرال چېرنيايېف قوماندانلىقىدىكى قوشۇن ۋېرنىيىدىن يولغا چىقىپ، تۈركىستان شەھەرلىرىدىن يەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى، ئاندىن چىمكەنتنى ئىشغال قىلدى، 1865 - يىلى قوقەند خانلىقىغا تەۋە تاشكەنتنى ئىگىلىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، رۇسلار بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى، 1868 - يىلى 5 - ئايدا سەمەرقەندنى ئالدى، شۇ يىلى 6 - ئايدا زېرابۇلاقتىكى جەڭدە بۇخارا قوشۇنلىرىنى يەڭدى. 1868 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بۇخارا ئەمىرى رۇسلار بىلەن شەرتنامە تۈزۈپ، رۇسلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلدى. 1873 - يىلى ئىستېلاننىڭ تىغ ئۆچى خىۋاغا قارىتىلدى ھەمدە خىۋا خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىشغال قىلىندى. 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى بىر شەرتنامە بىلەن خىۋا خانلىقىنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىغا خاتىمە بېرىلدى.

رۇسلار 1875 - يىلى ئاخىر قوقەند خانلىقىغا بېسىپ كىردى، 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، قوقەندنىڭ پايتەختى قولدىن كەتتى. 1876 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى رۇسلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ خەتەرلىك رەقىبى بولغان قوقەند خانلىقىنى يوقاتتى، قوقەند تۈركىستان باش ۋالىيسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1873 -، 1874 - يىللىرى رۇسلار تۈركمەنىستاننى ئىگىلەپ، بويسۇندۇرۇش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. گېنېرال سكوپېلېفنىڭ گېئوكتۇپە بوستانلىقىنى ئىشغال قىلىشى (1879 - يىلى) ۋە 1884 - يىلى تۈركمەنىستاننى بويسۇندۇرۇشى بىلەن رۇسلارنىڭ تۈركمەنىستاننى بويسۇندۇرۇش پائالىيىتى ئاخىرلاشتى.

بۇخارا ۋە خىۋادىن ئىبارەت بۇ ئىككى ھامىيلىقتىكى دۆلەت زېمىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، رۇسلار تۈركىستاننى ھەربىي ئىدارە

قىلىش ئۇسۇلى بويىچە باش ۋالىينىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. باش ۋالىي بولسا قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابىغا بويسۇناتتى. رۇسلار مۇسۇلمانلارغا «مۇستەملىكە» پوزىتسىيىسىدە بولدى. رۇسلار ئىستېلا قىلغان باشقا مۇسۇلمانلار رايونىغا سېلىشتۇرغاندا، رۇسلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە قاراتقان تەدبىر - سىياسەتلىرى سەل باشقىچە بولدى: ئۇلار تۈركىستان يەرلىك ئاھالىسىنىڭ رۇسلىشىشىنى، ھەتتا يەرلىك ئاھالىنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىنى خالىمىدى. تۈركىستان خەلقى روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پۇقراسى دەپ قارالمىدى، ئۇلار شۇنداقلا ھەربىي مەجبۇرىيەتمۇ ئۆتمىدى. تۈركىستان خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئىسلام شەرىئىتى ئاساسىدىكى قانۇن - تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى، يەنە ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىمۇ ساقلاپ قالدى. روسىيە دائىرىلىرى تۈركىستاندا ئەنئەنە ئەڭ كۈچلۈك ساقلىنىپ قالغان بىر جەمئىيەت فورماتسىيىسىنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. بۇ جەمئىيەت ئۇچىغا چىققان ئىسلام مۇتەئەسسپلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، تاشقى دۇنيانىڭ تەسىرىنى چەتكە قاقاتتى. بولۇپمۇ ئۇلار ۋولگا دەريا ۋادىسىدا تۇرىدىغان، تۈركىستان خەلقى بىلەن ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە شۇنداقلا يۈكسەك مەدەنىيەتلىك كىشىلەرنىڭ تۈركىستان خەلقى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشىغا قارشى تۇراتتى. ئۇلار يەنە تاتارلارنىڭ ئورپىنىڭدىكى ئىسلام ئۇيۇشمىسىنىڭ تەسىرىنى تۈركىستانغا كېڭەيتىش تەلەپلىرىگىمۇ قارشى ئىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ ئويغىنىشى روسىيىدىكى باشقا تۈركىي خەلقلەردىن جىق ئاستا بولدى.

تۈركىستان بوستانلىق رايونلارغا تەۋە بولۇپ، قازاق دالىسى ۋە قىرغىز تاغلىق رايونىغا سېلىشتۇرغاندا كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈپ

كېلىشىگە مۇۋاپىق كەلمەيتتى. مەسىلەن: ئەڭ ئاددىي ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى دېھقانچىلىق قىلغىلى بولىدىغان تېرىلغۇ يەرلەر بەكمۇ ئاز ئىدى، ھەتتا ئاشۇ ئازغىنە ئولتۇراق ئاھالىنىڭ كىرىپ كېلىشىمۇ ئاللىقاچان رۇسلار بىلەن تۈركىستاننىڭ يېزا ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا سەۋەب بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، روسىيە ئىشچىلىرى تۈركىستانغا كېلىپ تۆمۈريول ياساش ۋە توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى قۇرۇشقا ياردەملەشتى. كېيىنچە، تۈركىستان شەھەرلىرى ناھايىتى تېزلا مۇستەملىكە شەھەرلىرىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى. «يەرلىكلەر» نىڭ كونا شەھەرلىرىگە يانداشتۇرۇلۇپ، «ياۋروپاچە» زامانىۋى ئولتۇراق رايونلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى.

روسىيە مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى كۈرەش XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى دىنىي ئالاھىدىلىك ئاساسىدا كۆتۈرۈلدى. «كۇپپار» لارغا قارشى بۇ خىل «غازات» ئۇرۇشى بەزىدە سابىق قوقەند خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلدى. غازات ئۇرۇشىنىڭ قوماندانلىرى ئاساسەن دېگۈدەك دىنىي ساھەدىكىلەر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەمىشە ئانىمىزم سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار قاتلىمىدىن چىقاتتى. دېھقانلار ۋە شەھەر قول ھۈنەرۋەنلىرى ئۇلارنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى. بۇ كۈرەشلەر ئىستىخىيلىك ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە بولغانلىقى، يەنە كېلىپ، تاشقى دۇنيانىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ھەمىشە ئوڭايلا باستۇرۇلۇپ كېتەتتى.

ئەڭ دەسلەپكى قوزغىلاڭ 1885 - يىلى فەرغانە ئويمانلىقىدىكى دەرۋىش خان تۆرە باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلدى، بۇنىڭغا ئۆلىشىپلا 1891 - يىلى نامانگەن رايونىدا ۋە 1892 - يىلى تاشكەنت ھەم قوقەند رايونلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. 1898 - يىلى كۈنسېرى

ئۇلغىيىۋاتقان نارازىلىق ئارقىسىدا نەقىسبەندىيە تەرىقىتىدىكى ئانىمىزم سىرلىقلاشتۇرغۇچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى ئىشان مەدەلى باشچىلىقىدا تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭنى تەشكىللىدى. ئىشان مەدەلى 2000دىن كۆپرەك كىشىنى توپلاپ غازاتقا ئاتلىنىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. قوزغىلاڭچىلار ئەنجاندىكى رۇس قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئانچە - مۇنچە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا مەغلۇپ بولدى ۋە قاتتىق باستۇرۇلدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرى روسىيە دائىرىلىرى تەدبىر قوللىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشتىن قاتتىق ساقلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن روسىيەنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرەش پەقەت ئىسلاھات نامى ئاستىدىلا ئېلىپ بېرىلدى.

قاتتىق تەقىسپ مەۋجۇت بولسىمۇ، ئىسلاھاتچىلىق ۋە پانتۇركىزىملىق ئىدىيىلەر XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە يەنىلا تۈركىستانغا كىرىپ كەلدى. دەسلەپ ئىسمائىل بەي گاسپىرالى ۋە ئۇنىڭ قىرىمدىكى شاگىرتلىرى بۇ ئىدىيىلەرنى كۈچەپ تەرغىب قىلىشتى. 1905 - يىلىدىن كېيىن ۋولگا تاتارلىرىنىڭ ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى تازا جانلىنىشقا باشلىدى، ئاخىرىدا 1908 - يىلىدىن كېيىن بولسا، ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ياش تۈركچىلەر پارتىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىغا ئۆتۈشكە باشلىدى. ياپونىيەنىڭ روسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلبە قىلىشى رۇسلار بىلەن تۈركىستان خەلقلەرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېڭى بىر باسقۇچ پەيدا قىلدى. رۇسلارنىڭ يېڭىلىمەسلىكى ھەققىدىكى ئەپسانە مەۋجۇتلۇقتىن قالدى، تۈركىستاندىكى كۈرەش بولسا، تەدرىجىي سىياسىي تەلەپ قويۇش يۈزلىشىگە قاراپ يۈزلەندى. تۈركىستاندا مەخپىي ياكى يېرىم ئاشكارا ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار قۇرۇلدى،

ئۇلار مىللەتچىلىك مەزمۇنىغا ياتىدىغان ئەسەرلەرنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ، ياش بۇخارا پارتىيىسى ۋە ياش خىۋا پارتىيىسى قاتارلىق بىر قىسىم سىياسىي تەشكىلاتلار بولسا، ئاشكارا ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە ئاتلاندى.

1917 - يىلىدىكى فېۋرال ئىنقىلابى تۈركىستان خەلقىگە ئۆز تەلەپلىرىنى ئاشكارا بايان قىلىش پۇرسىتىنى ئاتا قىلدى. ئۇلار 1917 - يىلى 5 - ئايدا تۈركىستاندا ئىسلام قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، تۇنجى قارارلىق مىللىي ھۆكۈمەت - مىللىي ھەيئەتنى تەسىس قىلىپ چىقتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغان مەزگىلدە مىللىي ھەيئەت ھاكىمىيەتنى ئىگىلەش ئۈچۈن قوقەندە تۈركىستان مۇسۇلمانلار ھۆكۈمىتىنى قۇردى. ئەمما، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئۆمرى بەكمۇ كالتە بولۇپ قالدى. قوقەند ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالغۇدەك بىر تايانچ مەمۇرىي ئەمەلدارلار قاتلىمى ياكى قوقەند ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلايدىغان ھەمدە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوغداپ قالالايدىغان قوشۇنى يوق ئىدى. 1918 - يىلى 1 - ئايدا تاشكەنتتىكى روسىيە سوۋېتى رۇس ئىشچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى قوقەندكە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قوقەند شەھىرى ئىشغال قىلىندى ۋە قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىندى.

تۈركىستاندا تاشكەنتتىكى سوۋېت كوممۇنىستىلىرى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چىڭ دەسسەپ تۇرۇۋاتقان بولۇپ، كونتروللۇق ھوقۇقى تامامەن شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ بولسا سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئىككى يىلىدىكى بىر ئالاھىدىلىك ئىدى. بۇ ۋاقىتتا «ئاقلار ئارمىيىسى» تۈركىستاننى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئايرىپ تاشلىغانلىقتىن، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئەكسىلىنىقلاپچىلارغا قارىتا زورلۇق كۈچى

ۋاستىسىنى قوللاندى. ئەمما، سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقىنى يالغۇز ئەكسىلىنىقلاپچى دۈشمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلىشلا ئەمەس ئىدى، ئۇلار يەنە مۇسۇلمان ئىنقىلابچىلىرى بىلەن چەك - چېگرىنى ئېنىق ئاجرىتىشى كېرەك ئىدى. خۇددى تاشكەنت سوۋېتىنىڭ بىر رەھبىرى ئېيتقاندا: «ئىنقىلابىي رۇسلار قوزغىغانىكەن، ئىنقىلابتىن مەنپەئەت ئالدىغانلارمۇ شۇلار بولاتتى». 1919 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋولگا ۋادىسىدىن كەلگەن بىر تارماق قىزىل ئارمىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كەلدى، قىزىل ئارمىيە رەھبەرلىرى خىۋا خانلىقى (1919 - يىلى 11 - ئاي) ۋە بۇخارا خانلىقى (1920 - يىلى 2 - ئاي) نى يوقىتىشقا دەرھال كىرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىككى خانلىق خارەزىم ۋە بۇخارا جۇمھۇرىيىتى بولۇپ ئۆزگەرتىلدى.

سوۋېت ھاكىمىيىتى غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما، تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتلەردىن كېلىۋاتقان قوش بېسىمنىڭ تەھدىتىدە، تۈركىستان سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى قىيىن بولۇۋاتاتتى. بىر تەرەپتىن، ئۇلار سانى 20 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ۋە شەرقىي بۇخارا تاغلىق رايونى (ھازىرقى تاجىكىستان) نى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان باسمىچىلار - مۇسۇلمان پارتىزانلىرى بىلەن جەڭ قىلىشقا توغرا كەلدى. بۇ، دېھقانلار قوزغىغان ۋە ئومۇمىيلىق خاراكتېرىنى ئالغان، رۇسلارغا ۋە كوممۇنىزمغا ئوخشاشلا قارشى تۇرىدىغان كۈرەشنىڭ بىر قىسمى ئىدى. 1925 - يىلىغا كەلگەندە خىل قوراللانغان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ قول تىقىشى بىلەن بۇ ھەرىكەت زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىدى. بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلار ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كەتتى، ئەمما، يەككە - يېگانە قالغان بەزى پارتىزانلار ئەترەتلىرى تاغلىق رايونلاردا 1936 - يىلىغىچە تىرىكەشتى.

يەنە بىر ياقىتىن كېلىۋاتقنى ئىسلاھاتچىلارنىڭ خەتىرى بولدى. 1920 - يىلدىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئىسلاھاتچىلارنىڭ ھەممىسى كومپارتىيىگە ئەزا بولدى. بۇ كىشىلەر كوممۇنىزمچى بولغىنى بىلەن، يەنىلا مىللەتچى ۋە پانتۈركىست ئىدى. بۇ كىشىلەر تۈركىستاننىڭ سىياسىي ھاياتىدا بىر مەھەل باشقۇرغۇچى ئورۇندا تۇردى. ئۇلار رۇسلارغا قارشى بولۇپ، مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ كوممۇنىزمىنى ۋە تۈركىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، باشقىرتىيە، تاتارىستان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور تۈركلەر دۆلىتىنى قۇرۇش كويىدا ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۇران دۆلىتى قۇرۇش نىشانىغا يېقىنلاپ قالدى. بۇ نىشاننى شۇ ۋاقىتتىكى قازان تاتارلىرىدىن سۇلتانغەلىيېقى كۆڭۈل قويۇپ لايىھىلەپ چىققانىدى.

1921 - يىلدىن كېيىن، رۇسلار مۇھىم ئورۇنلاردىكى يەرلىك كوممۇنىستلارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يوقىتىشقا كىرىشتى. يەرلىك كوممۇنىستلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، 1924 - يىلى تۈركىستان يەنىلا ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان ۋە تۈركمەنىستان قاتارلىق بىر نەچچە مىللىي جۇمھۇرىيەتكە ئايرىۋېتىلدى. بۇ بىرنەچچە مىللىي جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىرلىككە كەلگەن تۈرك دۆلىتىنى قۇرۇش شېرىن چۈشىنى بۇزۇپ تاشلىدى. 1930 - يىلدىن تارتىپ ئاخىرى كەڭ كۆلەملىك تازىلاش باشلاندى. بۇ قېتىمقى تازىلاش 1938 - يىلغىچە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتى. تازىلاش ھەرىكىتى جەريانىدا يەرلىك زىيالىيلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى، بۇ كىشىلەر 1919 - يىلدىن كېيىن كوممۇنىزم ھاكىمىيىتىگە شىلتىڭ ئېتىپ كەلگەنلەر ئىدى.

ھالبۇكى، مۇستەقىللىق تەرەپدارلىرى بىت - چىت قىلىپ تاشلانغان، تۈركىستان خەلقىنىڭ ئاپتونومىيە ئارمانلىرى كۆپۈككە

ئايلانغان بولسىمۇ، بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۈرك قورغىنى بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك قۇرۇلما (چۆللۈكلەر ۋە بوستانلىقلار) مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن، رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكىسى يەنىلا ناھايىتى ئاجىز ئىدى. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، ئۆزبېكىستان ۋە تاجىكىستاندىكى غەيرىي مۇسۇلمانلار سانى 1959 - يىلى % 15 تىن تۆۋەن بولغان، تۈركمەنىستاندىكى غەيرىي مۇسۇلمانلار بولسا % 20 تىن تۆۋەن بولغان.

قۇرۇپ چىقتى ھەمدە شۇ ئارقىلىق قازاقلارنىڭ ۋولگا رايونى ۋە سىبىرىيىگە پاراكەندىچىلىك سېلىشىنى توسىدى.

ئەمما، رۇسلار بۇ خىل مۇداپىئە سىياسىتىدىن زادىلا قانائەت ھاسىل قىلمىدى. XVIII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ قازاقلار نامدا روسىيىگە بېقىنغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ھە دەپسلا مۇداپىئە لىنىيىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئولتۇراق ئاھالىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. يەنە كېلىپ، بۇ ۋاقىتتىكى خىۋا خانلىقى قازاقلارنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە رىغبەتلەندۈرۈپ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە پاناھلىق بەردى، شۇنداقلا روسىيە ئەسەرلىرىنى مۇقىم بازار بىلەن تەمىن ئەتتى. قازاقلار سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقتىن، روسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسيا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى سودىمۇ ئەسلىدىكى سەۋىيىدە توختاپ قالدى.

XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى رۇسلار ئاخىرى تېخىمۇ مۇقىم بولغان چېگرانى تاپتى. ئورتا يۈز (1822 - يىل) ۋە كىچىك يۈز (1824 - يىل) خانلىقلىرى يوقىتىلغان ھەمدە روسىيىنىڭ نازارەتچىلىكىدە سۇلتان ھۆكۈمرانلىقىدىكى تېخىمۇ كىچىك قەبىلىلەرنىڭ بىرلىكى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، قازاقلارنىڭ مۇستەقىللىقى ئاستا - ئاستا يوقىلىشقا باشلىدى. رۇسلار يايلاقتا بىر قىسىم ئالدىنقى قاراۋۇل بازىلىرىنى تەسىس قىلدى؛ ئورېنبۇرگنىڭ جەنۇبىدا كۆكچىتاۋ ۋە قارقارالىننىڭ (1824 - يىل)؛ سېمپالاتىننىڭ جەنۇبىدا كۆكچىكتى (1820 - يىل) ۋە باياننۇ (1826 - يىل) ھەم ئالپكساندېر فون ھۇمبولتنىڭ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن كېيىن سېرگى ئوپول (1831 - يىل) ئالدىنقى قاراۋۇل بازىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. مۇراۋېيىق ئەلچىلەر ئۆمىكى ۋە رىگېي ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا خىۋا (1820 - يىلى) ۋە بۇخارا (1820 - يىلى) غا زىيارەتكە بېرىشى

XV باب روسىيىنىڭ ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە تۈركىستاننى باشقۇرۇشى

(1917 - يىلغا قەدەر)

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدىكى (تۈركىستاندىكى) كۆپلىگەن دۆلەتلەر بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ۋە پارچىلىنىۋاتقان مەزگىللەردە چارروسىيە دۆلىتى قۇدرەت تاپتى. رۇس ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىشى XVIII ئەسىردىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تەقدىرىدىن بېشارەت بەرگەندى. ئەمما، قازان خانلىقى، ئاستراخان خانلىقى ۋە ئىبىر خانلىقىنىڭ قۇربانلىققا ئايلىنىشى ئەڭ دەسلەپكى ئالغا ئىلگىرىلەش دولقۇنىنى قوزغىغاندىن كېيىن، رۇسلار يەنە پۈتۈن كۈچىنى باشقا جايلارغا قاراتتى. بۇنىڭ بىلەن رۇسلار ئۆزىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى رايونلىرىدا ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ قېلىش ئىستراتېگىيىسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولۇپ قالدى. رۇسلار ئورېنبۇرگ، پېترو پاۋلوۋسكى، ئومىسكى، سېمپالاتىننىڭكى، ۋە ئوست - كامېنوگورسكىنى بازار قىلىپ تۇرۇپ، كاسپىي دېڭىزىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە سوزۇلغان ئۇزۇن كازاك مۇستەملىكە لىنىيىسىنى

ھەمدە پولكوۋنىڭ بېرگ بىلەن ئېچقۇردىنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلىشى (1825 - ، 1826-يىللىرى) بىلەن روسىيىلىكلەر بۇ رايوننىڭ سىرتىدىكى جايلارغا ئائىت قىممەتلىك ئاخباراتلارغا ئىگە بولدى. XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى رۇسلار مانغىشلاق يېرىم ئارىلىدا يېڭى ئالبېكساندېروۋسكى قورغاننى سالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا ئىشلىرىنى قوغداش ھەققىدىكى كۈنسىرى ئۇلغىيىۋاتقان تەلەپلەر ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئافغانىستاندىكى تەسىرىگە قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى قاتارلىق سەۋەبلەر ئارقىسىدا، گېنېرال پېروۋسكى قوماندانلىقىدىكى خۇاغا قارىتىلغان تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈش كېلىپ چىقتى. بۇ قېتىمقى قىشلىق ھەربىي يۈرۈش 1839 - يىلى باشلاندى ۋە 1000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلۈشى، ھەربىي يۈرۈشكە كېرەكلىك ترانسپورت قوراللىرىنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك زىيانغا ئۇچرىشى بىلەن ئاخىرلاشتى. پېروۋسكىنىڭ مەغلۇبىيىتى رۇسلارنىڭ دالىغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ بازا قۇرۇشى زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتتى. XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى روسىيە ئورېنبۇرگنىڭ جەنۇبىدا تورغاي ۋە ئىرگىز (1845-يىلى) ، ئاتباسار ۋە ئۇلۇتاۋسكى (1846-يىلى) قاتارلىق كىچىكرەك بىر نەچچە قەلئەنى قۇرۇپ چىقتى. سىر دەرياسىنىڭ ئاغزىغا سېلىنغان راتىم قەلئەسى (1847-يىلى) روسىيىنىڭ بۇ رايوندىكى غەربىي ئاشكارا ئىپادە قىلدى. شەرقتە ئالاتاۋ باغرىدىكى قاپال قەلئەسىنىڭ قۇرۇلۇشى (1847-يىلى) بىلەن رۇسلار ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئىگە بولۇپ قالدى.

رۇسلار شۇنىڭ بىلەن قوقەند خانلىقىغا تەۋە دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ھېچقانداق مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى بولمىغان يەرلەرنى ئىگىلەشكە كىرىشتى. 1853 - يىلى گېنېرال پېروۋسكى روسىيە

قوشۇننى باشلاپ ئارالسىكىدىن ئارقىغا يېنىپ، سىر دەرياسى بويىغا كەلدى ۋە بىر قەلئە سالدۇردى (كازالىنىكى) ، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قوقەند خانلىقىنىڭ ئاق مېچىت قورغانى (ئۇنىڭغا يېڭىباشتىن «پېروۋسكى» دەپ نام قويۇلدى) نى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. شۇنداق قىلىپ، پېروۋسكى ئىلگىرىكى نومۇسنى پاك - پاكىز يۈدى. شەرقتە روسىيە قوشۇنى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئىگىلەپ، ھازىر «ئالماتا» دەپ ئاتىلىۋاتقان ۋېرنى شەھىرىنى سالدى (1845 - يىلى) .

روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ پىلانى جەنۇبتىكى كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىن كەلگەن ئىككى رايوننى تۇتاشتۇرۇش ئىدى. بىراق، قىرىم ئۇرۇشى (1854—1856) تۈپەيلىدىن بۇ پىلان بەكلا سۆرۈلۈپ كەتتى. ئارقىدىنلا ئىشغال قىلىنغان رايونلارنى مۇستەھكەملەش دەۋرى باشلاندى. قازاق دالىسىنىڭ غەربىدە 1859-يىلى ئورېنبۇرگنى پايتەخت قىلغان ئورېنبۇرگ قىرغىز ئوبلاستى تەسىس قىلىندى. دالىنىڭ شەرقى بولسا ئومسكىنى مەركەز قىلغان سىبىرىيە قىرغىز ئوبلاستى بولۇپ تەشكىللەندى. سېمپىلاتىنسىكى ئوبلاستى 1854 - يىلى قۇرۇلدى ۋە سېمپىلاتىنسىكى مەركەز قىلدى.

ئامېرىكىدىكى جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى مەزگىلىدە (1861—1865) پاختا بىلەن تەمىنلەش بىردىنلا جىددىيلەشىپ كەتتى. رۇسلار پاختا بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئەسلىدىكى ھەربىي ھەرىكىتىنى قايتا باشلىدى. 1864-يىلى 5-ئايدا پولكوۋنىڭ چېرنيايىق باشچىلىقىدىكى 2600 كىشىدىن تەشكىللەنگەن بىر تارماق قوشۇن ۋېرنىدىن يولغا چىقتى، پولكوۋنىڭ ۋېرنىدىن قوماندانلىقىدىكى 1600 كىشىلىك قوشۇنمۇ پېروۋسكىدىن ئاتلاندى. 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چېرنيايىق قوشۇنى ئەۋلىيا ئاتا

(ھازىرقى جامبۇل) غا شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئۇلار ئۈچ ئادەم يارىلىنىشتەك ئاز بەدەل بىلەنلا شەھەرنى ئىگىلىدى. قورال-ياراغلارنى بەكلا ئاددىي، قوماندانلىقى ۋە ئىنتىزامىنىڭ زادىلا تايىنى يوق 1500 كىشىلىك يەرلىك قوشۇندىن 307 ئادەم ئۆلدى، 390 ئادەم يارىلاندى. ۋېرىفكىنىمۇ شۇنداق ئاز بەدەل بىلەنلا تۈركىستاندىكى يەسسە شەھىرىنى ئىگىلىدى. ئاندىن ئىككى قوشۇن قوشۇلۇپ، چېرنياپىنىڭ قوماندانلىقىدا بولدى. تۆت كۈنلۈك قورشاۋ ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىمكەنت قورغىنىمۇ 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئىشغال قىلىندى. بۇ يەردىكى يەرلىك قوشۇن 10 مىڭ كىشى بولسىمۇ، كۆپىنچىسى جەڭ باشلىنا - باشلانمايلا قۇيرۇقىنى خادا قىلىشتى، روسىيە قوشۇنىدىن پەقەت ئىككى ئادەم ئۆلدى. رۇسلار مۇشۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت ئارقىلىق پۈتۈن چۇ دەرياسى ۋادىسىنى ئىگىلىدى ھەمدە ئۇزۇنغا سوزۇلغان قورغان لىنىيىسى ئارقىلىق قازاق دالىسىنى قامالغا ئالدى.

بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت توغرىسىدىكى خەۋەر ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر پايتەختلىرىنىڭ، بولۇپمۇ بۈيۈك بىرىتانىيىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. بۈيۈك بىرىتانىيە ئۆزىنىڭ ھىندىستاندىكى تەسىر دائىرىسىدىن ئەندىشە قىلىپ قالغانىدى. 1864 - يىلى 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى روسىيە دىپلوماتىيە ۋەزىرى گېرتسوگ گورچاكوف ھەرقايسى كۈچلۈك دۆلەتلەرگە تىل ياغلىملىق گەپلەر بىلەن تولغان مەكتۇپنى يوللاپ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئەندىشىلىرىنى يېنىكلىتىدى. گورچاكوف روسىيە رەبەزلىرىنىڭ مۇددىئاسى ناھايىتى ئاددىي ئىكەنلىكىنى، ئۇلار بىر ئۈنۈملۈك چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلماقچى، يەنى روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ چېگرا بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا قارشى كۈرەشلىرىدە قوغداش رولىنى ئوينىيالىغۇدەك چېگرىغا ئېرىشمەكچى ئىكەنلىكىنى، روسىيە

ئىمپېرىيىسى ئولتۇراق ئاھالىلەر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا يەتكەن ھامان توختايدىغانلىقىنى، بۇ جايدا توختىغاندىن كېيىن، بىر قورغان لىنىيىسى قۇرۇپ ئۆز چېگرىسىنى قوغدىماقچى ئىكەنلىكىنى، شۇ ئارقىلىق بۇلاڭ - تالاڭغا ئادەتلىنىپ كەتكەن كۆچمەن خەلقلەرگە سودا - سېتىقنىڭ بۇلاڭ-تالاڭدىن ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ھەمدە ئۇلارغا «غەرب مەدەنىيىتى» نى ئىلتىپات قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى.

1865 - يىلىنىڭ بېشىدا، رۇسلار يېڭىدىن قولغا كەلتۈرگەن بۇ رايوننى تۈركىستان ۋىلايىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. تۈركىستان ۋىلايىتىنى باش ھەربىي ۋالىي باشقۇردى، باش ھەربىي ۋالىي قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار، مەمۇرىي ئىشلارنى بېجىرىشنى ئۈستىگە ئالدى ۋە ئورپىبۇرگ باش ۋالىيىسى ئالدىدا جاۋابكار بولدى. چېرنياپىق تۈركىستاننىڭ گېنېرال باش ھەربىي ۋالىيىسى بولۇپ تەيىنلەندى. روسىيە ھۆكۈمىتى چېرنياپىقا ئەمدى ئالغا ئىلگىرىلىمەسلىك ھەققىدە بۇيرۇق قىلدى، ئەمما، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تاشكەنتتىكى قوقەندىكە ھۇجۇم قىلدى. 1865 - يىلى 4 - ئايدا چېرنياپىق چىرىچىق دەرياسى بويىسىدىكى نىيازبەگ قەلئەسىنى ئىگىلىدى. چىرىچىق دەرياسى تاشكەنت رايونىنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىدىكى ئاساسلىق مەنبە ئىدى. ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن چېرنياپىق ناھايىتى ئاز زىيان بىلەنلا تاشكەنتنى ئىشغال قىلدى.

روسىيە ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىنى خاتىرجەم قىلىپ قويۇش ئۈچۈن چېرنياپىقنى چاقىرتىپ كەتتى، ئەمما، ئۇنىڭغا يۈكسەك شان - شەرەپ ئىنتام قىلدى. چېرنياپىقتىن كېيىن ۋەزىپە ئۆتىگەن گېنېرال رومانوۋسكى چېرنياپىقنىڭ پىلانىنى داۋاملىق ئىجرا قىلدى. 2-يىلى ئەتىيازدا رومانوۋسكى 3600 كىشىلىك بىر

تارماق قوشۇننى باشلاپ، بۇخارا تەۋەسىگە بېسىپ كىردى. ئۇلار سەمەرقەندكە بارىدىغان يول تۆپىسىدىكى ئىرجار دېگەن جايدا بۇخارا-لىقلار ۋە قازاقلارنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى مۇستەھكەم ئىستېھكامنىڭ ئۆزىدىلا بت - چىت قىلىپ تاشلىدى. ئارقىدىن رومانوۋسكىي سىر دەرياسى بويىغا قايتىپ، قوقەند تەۋەلىكىگە كىردى ۋە بۇخارا بىلەن قوقەند ئارىلىقىغا بىر شىنا قاقماقچى بولدى. ئۇ ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا قوقەندتىكى ناۋ قورغىنىنى ئىگىلىدى، 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى زەمبىرەك ئارقىلىق خوجەندنى ئىشغال قىلدى. رۇسلاردىن ئاران بەش ئادەم ئۆلدى. شەھەرنى مۇداپىئە قىلغانلاردىن بولسا 2500 ئادەم چىقىم بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا قوقەند خانى خۇدايارخان روسىيىگە باش ئەگدى. خۇدايارخان ئۆزىنىڭ روسىيىگە بېقىندى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، رۇسلارنىڭ ئىستېلاسىغا قوشۇلدى، روسىيە سودىسىنىڭ قوقەند چېگرىسىدىن ئۆتۈشىگە رازىلىق بىلدۈردى ھەمدە روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوقەندكە ھۇجۇم قىلىشتا سەرپ قىلغان چىقىمىنى تۆلەش ئۈچۈن روسىيىگە تۆلەم بېرىدىغان بولدى.

بەزى ئەھۋاللار بۇخارا ئەمىرىنىڭمۇ سۈلھى قىلىشقا مايىللىقىنى كۆرسەتسىمۇ، ئەمما، روسىيە ھۆكۈمىتى ئاللىقاچان ئۆزلىرىنى مۇشۇنداق ئورۇندا تۇتۇپ تۇرغاندا كېيىنكى ھەرىكەتلىرىنىڭ باشقىلاردا گۇمان تۇغدۇرمايدىغانلىقىنى قارار قىلىپ بولغانىدى. ھازىر چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ نەزەرىدە روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى چېگرا دەپ قارىلىۋاتقان جاي چۇ دەرياسى ياكى سىر دەرياسى ئەمەس، بەلكى ئامۇ دەرياسى ئىدى. 1866 - يىلى 8 - ئايدا ئوربىنىۋىرگ باش ۋالىيسى كرىزانوۋسكىي قوماندانلىقىدىكى قوشۇن بىر قېتىملىق يېڭى ئۇرۇش قوزغىماقچى

بولدى. ئۇ باشلىغان قوشۇن ئاۋۋال تىغ ئۇچىنى ئۇرا تۆپە قورغىنىغا قاراتتى ھەمدە 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بۇ قورغاننى ئىشغال قىلدى. رۇسلاردىن 17 ئادەم ئۆلدى، يەرلىك قوشۇندىن ئاز دېگەندىمۇ 2000 ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن كرىزانوۋسكىي جىزاقنى ئىشغال قىلدى (10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى)، بۇ جەڭدە رۇسلاردىن ئالتە كىشى ئۆلدى، يەرلىك قوشۇندىكىلەردىن بولسا 6000 كىشى ئۆلدى.

1867 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى ئىمپېراتور پەرمانىغا بىنائەن تۈركىستان باش ۋالىيلىقى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. تۈركىستان باش ۋالىيلىقى تاشكەنتنى مەركەز قىلغان بولۇپ، روسىيىنىڭ 1847 - يىلىدىن تارتىپ تۈركىستان رايونىدا قولغا كەلتۈرگەن پۈتۈن زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئۇلار بۇ رايوننى سىر دەريا ئوبلاستى ۋە يەتتەسۇ ئوبلاستى قىلىپ ئايرىدى. ئىلگىرى روسىيە ئىشغال قىلىۋالغان پولشا زېمىنىدا، يەنى روسىيىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە باش ۋالىي بولغان گېنېرال فون كائۇفمان تۈركىستان باش ۋالىيسى بولۇپ تەيىنلەندى. كائۇفمانغا ناھايىتى كەڭ ھوقۇق، جۈملىدىن ھەربىي ھەرىكەت ۋە دىپلوماتىك سۆھبەت ھوقۇقى بېرىلدى. 1867 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا كائۇفمان تاشكەنتكە كېلىپ، مۇرەككەپ خىزمەتكە تۇتۇندى. كائۇفماننىڭ تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن تەشكىلىي شەكلى يېرىم ئەسىرگىچە داۋاملاشتۇرۇلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان « كونا تۈركىستانلىقلار » كائۇفمان ۋەزىپە ئۆتگەن 13 يىلنى بەكلا كۆپتۈرۈپ ئالتۇن دەۋر دېيىشىۋاتىدۇ، ھەتتا ئەنگلىيىلىك لورد كۇرزونمۇ ئۇنى ئىچ-ئىچىدىن « بەك ئۇلۇغ دېيىشكە بولمىسىمۇ، لېكىن، شۈبھىسىزكى، ئۇنى يەنىلا ئۇلۇغ شەخس دېيىشكە بولىدۇ » دەپ تەرىپلىگەندى.

كائۇفماننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىستان ياۋروپا روسيېسىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش شەكلىدە تەشكىللەنگەندى. ئەڭ ئالىي ۋەزىپىدىن باشقا، تۈركىستان رايونى ئاساسەن دېگۈدەك مەمۇرىي ئەلەمدارلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. بىر قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتىن كېيىن، ئىككى ئوبلاست يەنە ناھىيە (ئۈيېزد)، يېزا (بولۇس) بولۇپ بۆلۈندى، يېزىنىڭ ئاستىدا ئاۋۇل (ھەر بىر ئاۋۇل 200 ئائىلىدىن تەركىب تاپتى) ياكى قىشلاق تەسىس قىلىندى. ھەر بىر قىشلاق ۋە ئاۋۇل ئاقساقالنى ھەمدە بىر سايلام گۇرۇپپىسىنى سايلاپ چىقاتتى، ئاندىن سايلام گۇرۇپپىسىنىڭ ياردىمىدە يېزىنىڭ باشلىقى سايلىناتتى. يېزا باشلىقلىرى روسىيە ھاكىمى ئالدىدا جاۋابكار بولاتتى. ئەدلىيە جەھەتتە ئادەت ۋە شەرىئەت ھوقۇقى ساقلاپ قېلىندى. پەقەت رۇسلارغا چېتىشلىق دەۋا دېلولىرى ۋە بىرقەدەر ئېغىر جىنايى دېلولار يۈز بەرگەندىلا، ئاندىن رۇسلارنىڭ سوتىدا بىر تەرەپ قىلىناتتى. تەن جازاسى بىكار قىلىنغاندىن باشقا، رۇسلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىسلاھاتى ئەسلىدىكى خان تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىغان قازىلارنى سايلام ئارقىلىق بېكىتىش بولدى. يەرلىكنىڭ باج تۈزۈملىرىمۇ ئۆزگەرتىلىپ، رۇسلارنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلدى. رۇسلار يەنە ناھايىتى چەكلىك بولغان يەر ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزدى. رۇسلار ئىسلاھاتىنىڭ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ۋەخپە تۈزۈمى ۋە مىراپلىق تۈزۈملىرىنى مۇھاكىمىگە قويدى. ئەمما، بۇ جەھەتتە ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى زادىلا ئىشقا ئاشمىدى.

كائۇفمان غەرەزلىك ھالدا يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىدى. ئۇ بۇ جايدىكى ئاياللارنىڭ تۆۋەن ئىجتىمائىي ئورنى ۋە مۇسۇلمانچە تۇرمۇش شەكلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئىچى

پۇشسىمۇ، يەنىلا تىنچ ۋە پاسسىپ سىياسەت يۈرگۈزۈشكە رازى بولدىكى، بۇ نەرسىلەرگە چېقىلىپ قويۇپ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويۇشنى خالىمىدى. ئەلۋەتتە، بۇ پەقەتلا ۋاقىتنىچە قوللىنىلىدىغان تەدبىر ئىدى. بۇ ھەرگىزمۇ بۇ مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلمىگەنلىك ئەمەس ئىدى. بۇنداق قىلىشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى شۇ ئىدىكى، ياخشى ئۆلگىلەرنىڭ تەسىرى ئارقىلىق بولىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش قاتتىق قول سىياسەتتىن كۆپ ياخشى ئىدى. كائۇفمان بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ئۇفادىكى ئىسلام ئاپپاراتلىرىنىڭ ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىپ، تۈركىستان ئىسلام ئاپپاراتلىرىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك تىرىشچانلىققا قارشى تۇردى. مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەن كائۇفمان ھەتتا روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تۈركىستان رايونىغا دىن تارقاتقۇچى ئەۋەتىشىنى چەكلىدى، تاشكەنتتە بىرەر پراۋوسلاۋىيە دىنىي ئېپىسكوپ رايونى قۇرۇشقىمۇ قارشى تۇردى.

1868 - يىلى ئەتىيازدا كائۇفمان بۇخارا ئەمىرىنىڭ روشەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە سەمەرقەندتە قوشۇن توپلاۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قوشۇن تارتىپ بۇخارا تەۋەلىكىگە بېسىپ كىردى. ئۇ 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سەمەرقەندنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى، ئارقىدىنلا ئۈرگۈت ۋە كاتتا قورغان شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن، 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كائۇفماننىڭ قوشۇنى كاتتا قورغان شەھىرىنىڭ يېنىدىكى زېرابۇلاق ئېگىزلىكىدە بۇخارانىڭ ئاساسىي قوشۇنى بىلەن تۇتۇشتى. بۇخارالىقلار قوشۇنىدا 6000 دىن ئارتۇق پىيادە لەشكەر، 15 مىڭ ئاتلىق نەۋكەر، 14 دانە يەڭگىل زەمبىرەك بولغان، ۋەزىيەت ئۇلارغا شۇنچە پايىدلىق بولغان ئەھۋالدىمۇ، يەنىلا ئېغىر زەخمىگە ئۇچراپ، تېرە - پېرەن

بولۇپ كەتتى. بۇ ئۇرۇش بۇخارا ئەمىرىنى روسىيەگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1868 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى شەرتنامىدە بۇخارانىڭ سەمەرقەند، كاتتا قورغان، خوجەند، ئۇراتۆپە ۋە جىزاقنى كېسىپ بېرىدىغانلىقى بەلگىلەندى، بۇخارا 500 مىڭ رۇبلى تۆلەم تۆلەشكە رازى بولدى. قوقەندكە ئوخشاشلا، بۇخارادىمۇ روسىيە پۇقرالىرى ئەركىن كېلىپ- كېتىپ تۇرالايدىغان ۋە بۇخارا چېگرىسىدىكى رايونلار ئارا سودىدا روسىيە ماللىرىدىن ناھايىتى ئاز مىقداردا تاموژنا بېجى ئېلىنىدىغان بولدى. كېسىپ بېرىلگەن رايون زەرەفشان رايونى (كېيىن سەمەرقەند ئوبلاستى بولۇپ قۇرۇلدى) تۈركىستان باش ۋالىيسىنىڭ باشقۇرۇشىغا قوشۇۋېتىلدى. بۇخارا ئەمىرى ئۆزىنىڭ تەختتىن چېكىنىشىگە ئىجازەت بېرىشىنى سورىغاندا، كائۇفمان بۇخارادا روسىيىنىڭ خوجايىنلىقىنى ئېتىراپ قىلغان بىر ھۆكۈمراننىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا رۇسلار ئەمىرنىڭ بۇخارا ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىدەك ئورنىنى مۇستەھكەملەپلا قالماي، ھەتتا ئەمىرگە ياردەملىشىپ، ئەمىرگە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشۇپ بەردى.

ئارقىدىنلا رۇسلار ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 1862-يىلى جۇڭغارىيىدە پارتلىغان قوزغىلاڭ ئىلى ۋادىسىغىچە يېيىلدى. 1864-يىلى ئىلىدىكى يەرلىك تۇنگانلار (خەنزۇ مۇسۇلمانلىرى) ۋە تارانچىلار بىرلىشىپ، چىڭ خانىدانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. غۇلجىدىكى روسىيە كونسۇلخانىسى ۋە چۆچەكتىكى روسىيە زاۋۇتى پاچاقلاپ تاشلاندى، سودىمۇ توختىدى، بالايىئاپەتتىن قاچقانلار چېگرىغا قېچىپ بېرىپ يەتتەسۇ رايونىغا كىرىپ كەلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1853 - يىلى ئاق مېچىت

قەلئەسىنى قوغداپ، پېروۋسكىغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە رەھبەرلىك قىلغان گېنېرال ياقۇپ بەگ قەشقەردە مالىمانچىلىق پەيدا قىلدى. ئۇ جۇڭگولۇقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى. بۇ يېڭى قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرا ئاسىيا كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق ۋەزىيىتىنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەردى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەنگلىيە بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشى روسىيىنى قاتتىق ساراسمىگە سېلىپ قويدى. ناۋادا ياقۇپ بەگ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى جۇڭغارىيىگىچە كېڭەيتسە، جۇڭغارىيە بىلەن چېگرىداش يەتتەسۇغا خەۋپ يېتەتتى. بۇ، ئەنگلىيە تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. ئەنگلىيە تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى روسىيەگە نىسبەتەن يان تەرەپتىن قورشاش ھالىتىنى شەكىللەندۈرەتتى، ھەتتا ئەڭ ئاخىرىدا ياۋروپا روسىيىسى بىلەن سىبىرىيىنىڭ مۇناسىۋىتىگە خەۋپ تۇغدۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. كائۇفمان بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەش، ئۇزاققا سوزۇلغان مالىمانچىلىقنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن 1871 - يىلى 6 - ئايدا روسىيە قوشۇنىغا ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلارنى ئىگىلەش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. رۇسلار—ئىلى ئۆلكىسى (جۇڭگولۇقلار بۇ رايوننى مۇشۇنداق ئاتايىتتى) ياكى غۇلجا رايونى (رۇسلار شۇنداق ئاتايىتتى) نى ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىنى پۈتۈنلەي خەلقئارا جامائەتچىلىك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ۋاقىتلىق ۋەزىيەتنى بىر تەرەپ قىلغان يوسۇندا پۈتتۈردى. ئۇلار جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيىدىكى مالىمانچىلىق بولغان جايلارنى ۋە جۇڭغارىيىنىڭ باشقا رايونلىرىنى يېڭىۋاشتىن كونترول قىلىشقا قادىر بولالمىسا، ئۆزلىرى ئىشغال قىلىۋالغان جايدىن چېكىنىپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا جۇڭگولۇقلارغا ۋەدە بەردى. رۇسلار، ئېھتىمال جۇڭگولۇقلار

جەزمەن بۇنداق قىلالمايدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. ئەمما، ياقۇپ بەگ 1877 - يىلى جۇڭگولۇقلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى، ياقۇپ بەگ خانلىقى بىتچىت قىلىندى، جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. بىرنەچچە ئايلىق دىپلوماتىك سۆھبەتلەردىن كېيىن، رۇسلار تۆلەمگە ئېرىشىپ، ئىلى ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسمىنى كېسىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما، 1883 - يىلىغا كەلگەندە ئۇلار ئاخىرى ئىلى رايونىغا بولغان كونتروللۇق ھوقۇقىدىن ۋاز كەچتى. سانكىت. پېتېربۇرگتىكى ئەنگلىيە باش ئەلچىسىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، « جۇڭگولۇقلار روسىيىنى ئەزەلدىن قىلىپ باقمىغان ئىشنى قىلىشقا مەجبۇر قىلدى—رۇسلاردىن يۇتۇپ بولغان زېمىننى قۇستۇرۇۋالدى » .

ئەمما، مۇشۇ ئارىلىقتا رۇسلار دىققەت - نەزەرنى تېخىمۇ چوڭ نىشانغا قاراتتى. بۇ نىشاننىڭ بىرىنچىسى خىۋا خانلىقى ئىدى. XVII ئەسىردىكى ئۇرال كازاكىلىرى قوزغىغان ئۈچ قېتىملىق يىراققا يۈرۈش ھەرىكىتى، 1717 - يىلى كېنەز بېكۇۋىچ چېركاسسكىينىڭ يىراققا يۈرۈش ھەرىكىتى ۋە گېنېرال پېروۋسكىينىڭ 1839 - يىلىدىكى يىراققا يۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ ھەممىسىلا خىۋا خانلىقىدىن ئىبارەت كونا رەقىبىنىڭ ئەجەللىك زەربىسىگە ئۇچرىغانىدى. 1837 - يىلىنىڭ (بۇ يىلىنامدە خاتالىق بار، خەنزۇچە كىتابتىمۇ شۇنداق كەتكەن.) بېشىدا كائۇفمان ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىش ئارقىلىق خىۋا مەسلىسىنى بىر يوللا مەڭگۈلۈككە ھەل قىلىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، بۇ تەكلىپ ناھايىتى تېزلا تەستىقلاندى. رۇسلار ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە پەقەت جازالاش خاراكتېرلىك تەدبىر قوللىنىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردى.

قوشۇننىڭ سانى ۋە تېخنىكىلىق قوراللىنىش ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، خىۋا تەرەپتە غەلبە قىلىشتىن زەربىچە ئۈمىد يوق ئىدى. ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا، خىۋانىڭ ئەڭ چوڭ ئۈستۈنلۈكى ئۆزىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتى ئىدى. رۇسلار ھەربىي يۈرۈشنىڭ غەلبە قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، شۇنداقلا گېنېراللارنىڭ تېخىمۇ زور شەرەپ قۇچۇشى ئۈچۈن بىرنەچچە يۆنىلىش بويىچە ئىلگىرىلەش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ئاساسىي قوشۇنلاردىن بىرى تاشكەنتتىن، يەنە بىرى ئورېنبۇرگدىن، يەنە بىرى كراسنووۋودسكى شەھىرىدىن، ئاخىرقىسى مانغىشلاق يېرىم ئارىلىدىكى ئالېكساندروۋسكى قەلئەسىدىن يولغا چىقتى. پۈتكۈل قوشۇندا 13 مىڭ ئەسكەر ۋە 62 زەمبىرەك بار ئىدى. كائۇفمان باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىپ، تاشكەنتتىن يولغا چىققان قوشۇن بىلەن بىللە ئاتلاندى. خۇددى كېيىن ئىسپاتلانغاندەك، بۇ يۈرۈشكە ئەسلىدە كىچىك بىر تارماق قوشۇن بولسىلا كۇپايە قىلاتتى. قوشۇندىكىلەر بەكلا چارچاپ كەتكەن بولغاچقا، تاشكەنت قوشۇنى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى (5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) چۆلىدىكى بالايىئاپەتتىن ئاران قۇتۇلدى. ئەمما، كراسنووۋودسكىدىن يولغا چىققان قوشۇن ئومۇز ئىسسىق ۋە سۇسىزلىقنىڭ دەردىدە كەلگەن جايىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ قوشۇندىن 60 ئادەم پىزغىرىم ئىسسىقتا ئۆلدى، ئېغىر يۈك ۋە زەمبىرەك قاتارلىق ئېغىر قوراللارمۇ تاشلىۋېتىلدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئورېنبۇرگ ۋە مانغىشلاقتىن يولغا چىققان ئىككى قوشۇن نىشانغا ناھايىتى ئوڭۇشلۇق يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ توپ ئوقلىرى قارشى تەرەپنى ناھايىتى تېزلا ۋە سۈەسگە سېلىپ قويدى. كائۇفمان بىللە ماڭغان قوشۇن يېتىپ كەلگەندە (5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) ، بۇ ئىككى قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلىنىپ بولغانىدى.

ئۇلار ئازغىنە بەدەل بىلەنلا خىۋانى ئىشغال قىلدى. خىۋا خانى قورققىنىدىن بەدەر تىكىۋەتتى، ئەمما، كائۇفمان ئۇنى ناھايىتى تېزلا تاپتۇرۇپ كېلىپ، رۇسلارنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا خىۋاغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا قويدى. خىۋا ئاھالىسىمۇ ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشتى. روسىيە قوشۇنى ئىنتىزامنى قاتتىق ساقلىدى. كائۇفماننىڭ بۇيرۇقى بىلەن خىۋا خانى ئۆز تەۋەلىكىدە قۇللۇق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. 8-ئاينىڭ 12-كۈنى ئىمزالانغان بىر شەرتنامىگە ئاساسەن، خىۋا تەرەپ ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى جايلارنى كېسىپ بېرىش، تۆلەم تۆلەش، چەت ئەللەر بىلەن ئۆز ئالدىغا ئالاقىدە بولۇشنى توختىتىش، روسىيىلىكلەرگە ئولتۇراقلىشىش ھوقۇقى ۋە باجسىز سودا قىلىش ئىمتىيازى بېرىش قاتارلىق شەرتلەرنى قوبۇل قىلدى. ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى دەرھاللا بۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈردى، ئەمما، روسىيە ئافغانىستاننىڭ ئەنگىلىيىنىڭ ھامىلىقىدىكى دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىنلا، ئىنگىلىزلار رۇسلارنىڭ ئىشغالىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۈچ ئاساسلىق دۆلەت روسىيىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى، پەقەت قوقەندە روسىيىنىڭ ھوقۇقى ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. قوقەند ھۆكۈمرانى خۇدايارخاننىڭ زالىملىقى، ئالۋان - ياساقنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى ۋە رۇسلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى. 1875 - يىل 7 - ئايدا خۇدايارخانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. خۇدايارخان ئىلاجىسىز روسىيە ئارمىيىسىنىڭ قولىغا كىرىۋېلىپ پاناھلىق تىلىدى. قوزغىلاڭچىلار خۇدايارخاننىڭ چوڭ ئوغلى نەسىردىنى يېڭى خانلىققا سايلىدى. 8 - ئايدا كەلگەندە قوزغىلاڭ روسىيە

ئىشغالىيىتىدىكى قوقەند تەۋەلىكىگە يامردى. غازات شوئارىنى توۋلىغان قوزغىلاڭچىلار خوجەندكە كىرىپ، بۇ جايدىكى روسىيە قەلئەسىنى قورشىۋالدى. كائۇفمان تېزدىن خوجەندكە ياردەمگە كەلدى، ئارقىدىنلا ئۇ قوقەند تەۋەسىگە بېسىپ كىردى. 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كائۇفمان 30 مىڭدىن 50 مىڭغىچە بولغان ئادەمدىن تەشكىللىنىدىغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنىغا ھۇجۇم قوزغاپ، مەخرەم قەلئەسىنى ئىگىلىدى ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنى تارمار قىلدى. يەرلىكلەر قەلئەدە 90 نەچچە جەسەتنى قالدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. سىكوبېلىق باشچىلىقىدىكى كازاك قوشۇنى سىر دەرياسىنى بويلاپ بۇ قاچقۇنلارنى نەچچە كىلومېتىر يەرگىچە قوغلاپ باردى ۋە 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى قىرىۋەتتى. رۇسلاردىن پەقەت ئالتە ئادەم ئۆلدى. كېيىنچە كائۇفمان قوقەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ناھايىتى ئوڭايلا قايتىدىن ئىگىلىدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى كائۇفمان مەرغىلاندا نەسىردىن خان بىلەن سۈلھى شەرتنامىسى ئىمزالىدى. نەسىردىن روسىيىگە ئۈچ مىليون رۇبىلى تۆلەم تۆلەش، قوقەندنىڭ سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى پۈتۈن زېمىنىنى كېسىپ بېرىش، دىپلوماتىك ئالاقە ئىشلىرىنى توختىتىش ياكى باش ۋالىينىڭ ئىجازىتىسىز ھەربىي ھەرىكەت قوللانماسلىق قاتارلىق شەرتلەرنى قوبۇل قىلدى. ئەمما، قوقەند خانلىقىنىڭ پۈتكۈل شەرقىي قىسمى تېخى بويسۇندۇرۇلمىغانىدى. ئەنە شۇنداق كۈنلەردە ئەنجاندا قوزغىلاڭ پارتلىدى. گېنېرال مايور تروتسكىي قوشۇن باشلاپ ئەنجانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، 50 چە ئادەمى ئۆلدى. بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان گېنېرال مايور بولۇپ بولغان سىكوبېلىق قوماندانلىققا تەيىنلىنىپ، بىر قاتار كەسكىن جەڭلەردىن كېيىن، 1876 - يىل 1 - ئايدا كەلگەندە قوزغىلاڭ

رەھبەرلىرىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. روسىيە ھۆكۈمىتى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى خالىماي، 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قوقەندى ئوبلاست قىلىپ قوشۇۋالدى ۋە بۇنى قەدىمكى فەرغانىنىڭ نامى بىلەن ئاتىدى.

رۇسلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە تاشقى كاسپىي رايونىدا پۈت دەسەپ تۇرغۇدەك جايغا ئىگە بولدى. 1869 - يىلىنىڭ ئاخىرى پولكوۋنىڭ ستولپتوف كاۋكازدىن كەلگەن قوشۇنىنى باشلاپ كراسنوۋودسكىدا بىر قەلئە سالدۇردى. كراسنوۋودسكىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى جايلار كاۋكاز باش ۋالىيسىغا قاراشلىق داغىستاننىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە روسىيىگە قوشۇۋېلىندى. 1873 - يىلى كراسنوۋودسكى خۇاغا قارىتىلغان ئۇرۇشنىڭ بازىلىرىدىن بولۇپ قالغاندا، تېخىمۇ كۆپ يەرلەر روسىيىگە قوشۇۋېلىندى. بۇ قاقاس جايلار روسىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا، دېڭىز بويلىرىدىكى تايانچ پونكىتلىرىچىلىك ئىستراتېگىيىلىك قىممەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. چۈنكى، دېڭىز بويى تايانچ پونكىتلىرىنى ئىگىلىگەندە، روسىيىنىڭ ئىران ۋە بۈيۈك برىتانىيە بىلەن بولغان باردى - كەلدىسىگە بەكلا پايدىلىق بولاتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي يۈز بەرگەن تۈركمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى رۇسلارغا تەدبىر قوللىنىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق قاراۋۇلخانلىرى تەسىس قىلىشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى تونۇتتى. 1879 - يىلى كاۋكازدىكى ئالدىنقى قاتاردىكى قوشۇننىڭ قوماندانى گېنېرال لازارېف قۇدرەتلىك بىر قوشۇننى باشلاپ تېكى تۈركمەنلەرنىڭ باش - باشتاق قەبىلىسىدىن ئاخاللارغا ھۇجۇمغا ئۆتتى. لازارېف يۈرۈش جەريانىدا ئۆلگەندىن كېيىن، مۇئاۋىنى لوماكىن بۇ بوستانلىققا قىستاپ كەلدى. 1879 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى لوماكىن بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ دېگۈدەك ھەممىسىنىڭلا

(تەخمىنەن 20 مىڭ ئادەم) دېنگىل تۆپە (بەزىدە «گېئوك تۆپە» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر) تېغىدىكى قورغان تېمىنىڭ نېرىسىغا مۆكۈنۈۋالغانلىقىنى بايقىدى. ئەسلىدە زەمبىرەك ۋە ئوت قوراللار بىلەن بۇ قورغاننى ئالغىلى بولاتتى. ئەمما، غەلبە قىلىشقا ئالدىراپ كەتكەن لوماكىن بالدۇرلا توپقا تۇتۇشنى توختىتىشقا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى شىددەتلىك ھۇجۇم ئارقىلىق قورغاننى ئىشغال قىلىشقا ماڭدۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۈركمەنلەرگە بىر قېتىملىق پۇرسەت تۇغۇلدى، رۇسلار ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، قاتتىق قارشىلىققا دۇچ كېلىپ، تارمار قىلىندى. مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بۇ جەڭگە قاتناشقان روسىيە قوشۇنى 3024 كىشى بولۇپ، بۇلاردىن 200 گە يېقىن ئادەم ئۆلدى، 250 تىن كۆپ ئادەم يارىلاندى.

روسىيە ھۆكۈمىتى بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنىڭ رۇسلارنىڭ ھەيۋىسىنى چۈشۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، تېخى يېڭىلا روسىيە - تۈركىيە ئۇرۇشىدىن شەرەپ قۇچۇپ كەلگەن گېنېرال سىكوبېلېفنى تېزىدىن قوشۇن باشلاپ، قايتىدىن يەنە بىر قېتىم بويىسۇندۇرۇش يۈرۈشى قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى. 1880 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرى سىكوبېلېف كراسنوۋودسكى ۋە دېڭىز بويىدىكى باشقا تايانچ پونكىتلاردىن 11 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ قوشۇن كراسنوۋودسكىدىن باشلاپ تۆمۈريول ياساۋاتقان بولسىمۇ، يول ۋاقتىدا پۈتمەگەچكە، قوشۇن تەخمىنەن 20 مىڭ تۈگە بىلەن يۆتكەلدى، 1880 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سىكوبېلېف قوشۇنى ئاخال تېكى بويىسىغا يېتىپ كەلدى ھەمدە بۇ يەردىكى قەلئەنى قورشاشقا ئالدى. بۇ قوشۇننىڭ كەينىدە 7100 كىشىلىك ئارقا سەپ تەمىنات لىنىيىسى بار ئىدى. مۇداپىئەچىلەر

ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بىراق، سىكوبېلىق توپقا تۇتۇشنى توختاتىدى ھەمدە ئەسكەرلەرگە بۇيرۇپ، قەلئە تېمى ئاستىغا مىنا كۆمدۈردى. 1881-يىلى 1-ئاينىڭ 12 - كۈنى رۇسلار مىنانى پارتىلتىپ، قەلئەنى ئىگىلىدى. پاتىپاراقچىلىققا چۈشكەن مۇداپىئەچىلەر يەنە بىر تەرەپتىكى دەرۋازىدىن سەلدەك ئېقىپ چىققىنىچە ھەر تامان قاچتى. غەلبە قىلغان رۇسلار توختىماستىن قوغلاپ، ئەر - ئايال، قېرى - ياش دەپ ئايرىپ ئولتۇرمايلا، قاچقانلىكى كىشىنى چېپىۋەردى، نەچچە مىڭ كىشىنى قوغلاپ ئۆلتۈردى. قەلئەنىڭ ئۆزىدىلا 6500 جەسەت بايقالدى. رۇسلار قېچىپ كېتەلمىگەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى، ئاياللار ۋە بالىلاردىن 5000 دەك كىشىنى ئامان قالدۇردى، ئىرانلىق 600 قۇلنى ئازاد قىلىۋەتتى.

دېنگىل تۆپە جاللاتلىرى تۈركمەنلەرنىڭ قارشىلىقىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى. تېككېلار رۇسلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە قايىل بولۇپ، ئوققۇز تەزىم بىلەن چار پادىشاھنىڭ سادىق پۇقرالىرىدىن بولۇپ قالدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كۇروپاتكىن ئاشخاباد، كائاخا ۋە باشقا تايانچ پونكىتلارنى ئىگىلىدى. 1881 - يىلى 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تاشقى كاسپىي رايونى رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ كاۋكاز باش ۋالىيىسىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئوبلاست دەپ جاكارلاندى. سىكوبېلىق بۇ يېڭى ئوبلاستنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەندى. ئەمما، رۇسلار سىكوبېلىقنى ناھايىتى تېزلا يۆتكەپ كەتتى ۋە ئورنىغا كوماروفنى دەسسەتتى. روشەنكى، ئۇلار ئەنگىلىيىلىكلەرنىڭ پىكرىنى بېسىش ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلغانىدى. 1884 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كوماروف تېجېن بوستانلىقىنىڭ مۇھىم مەركىزىي شەھىرى مەرۋىنى ئىگىلىدى، 5 - ئايدا، سەرەخس قەلئەسىنى ئالدى. 1885 - يىلىنىڭ بېشىدا

كوماروفنىڭ ئەسكەرلىرى ھېراتقا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى زۇلفىقار ئۆتكىلىنى ئىشغال قىلدى. 3 - ئايدا ئۇلار ئافغانلار بىلەن تۇتۇشۇپ، كۈشكانى تارتىۋالدى. رۇسلارنىڭ ھىندىستانغا قاراتقان روشەن تەھدىتى بۈيۈك بىرتانىيە بىلەن روسىيەنى خەتەرلىك ئۇرۇش گىردابىغا ئېلىپ كەلدى. ئەمما، كېيىنچە ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ دىپلوماتلىرىدىن بىر بىرلەشمە ھەيئەت تەشكىل قىلىنىپ، بۇ مەسىلە ھەل قىلىندى. 1887 - يىلىدىكى روسىيە - ئافغانىستان چېگرا شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى روسىيەنىڭ ئىشغالىيەتچىلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئىدى.

1891 - يىلى رۇسلار پامىر ئېگىزلىكىنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇپ، روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئوتتۇرىسىدىكى يەنە بىر مەيدان كىرىزىسقا سەۋەب بولدى. بۇ قېتىمقى كىرىزىس 1895 - يىلى 3 - ئايدىكى ئەنگىلىيە - روسىيە شەرتنامىسى ئارقىلىق تىنچ يول بىلەن بىسىر تەرەپ قىلىندى. شەرتنامىگە ئاساسەن بىر ھەيئەت پامىر ئېگىزلىكىنى ئۆلچەش ۋە چېگرا لىنىيىسىنى ئايرىشقا ئەۋەتىلدى. روسىيەنىڭ پامىر رايونىنى ئايرىش ھەققىدىكى تەشەببۇسى كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ قالغان قىسمى بولسا بۇخارا ئەمىرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

پامىر مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلەن پۈتكۈل چېگرا رايونىنىڭ ئاساسىي شەكلى ئېنىق قىلىپ سىزىپ چىقىلدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتىگە خاتىمە بېرىلدى. رۇسلار بۇ قېتىمقى كېڭەيمىچىلىك ئارقىلىق يېرىم ئەسىرگىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە كۆلىمى غەربىي ياۋروپاغا باراۋەر كېلىدىغان زېمىنغا ئىگە بولدى. ئۇلارنىڭ چىقىم قىلغان ئادەمى نىسبەتەن قىلىپ ئېيتقاندا تولىمۇ ئاز بولدى—رۇسلاردىن جەڭدە ئاران 800 ئادەملا ئۆلدى؛ كۆپ قېتىملىق جەڭلەر

ئەمەلىيەتتە رۇسلار ئۈچۈن مانىۋېرلا بولدى. ئەمما، رۇسلارنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئىگە بولغان يوشۇرۇن پايدىسى بولسا غايەت زور دەرىجىدە كۆپ ئىدى.

رۇسلارنىڭ بويىسۇندۇرۇش جەڭلىرىنىڭ دولقۇنلىرى ياۋروپانىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش، ئىقتىساد، تېخنىكا ۋە مەدەنىيىتىنى ئاسىيانىڭ يۈرىكىگە ئېلىپ كەلدى. سالامەتلىك ۋە مۇداپىئە قىلىش نۇقتىسىدىن، رۇسلارنىڭ ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى يەرلىك شەھەرلەرنىڭ ئارىسىغا ئەمەس، ئۇلارغا يېقىن جايلارغا سېلىندى. يەنە كېلىپ، بۇ ئولتۇراق نۇقتىلارنىڭ شەكلى ناھايىتى كۆڭۈل قويۇپ لايىھىلەنگەنىدى. كائۇفماننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، تاشكەنتتىكى رۇس ئولتۇراق رايونى ئىككى يېنىغا دەرەخ تىكىلگەن تۈز يوللار ۋە ھەشەمەتلىك ئاممىۋى ئىمارەتلەر ئارىسىغا ئېلىنىپ لايىھىلەندى. كائۇفمان يەنە رەسەتخانا، مۇزېي، كۈتۈبخانىلارنى سالغۇزدى، گېزىت چىقارغۇزدى. ئۇ يەنە مەزكۇر رايوندىكى مۇزىيىشۇناسلىق ۋە تەبىئىي بايلىقلار ھەققىدە تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات بىلەن شوغۇللىنىشقا مەدەت بەردى. باشقا شەھەرلەرمۇ مۇشۇ شەكىلنى ئۈلگە قىلدى.

رۇسلار تارتىۋالغان جايلارنى مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئاھالە كۆچۈرۈشى زۆرۈر ئىدى. كۆچمەنلەر مەسىلىسى باشتىن تارتىپلا روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. تۈركىستان رايونىدا بوش يەرلەر بولمىغاچقا، كائۇفمان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ۋەزىپە ئۆتىگەنلەر تۈركىستانغا كەلگەن رۇسلارنى شەھەرلەردىلا ئولتۇراقلاشتۇردى. يايلاق رايونىدىكى تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى كۆچمەنلەرنى ناھايىتى زور ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىن ئېتەتتى. بۇ يەرگە كۆچۈش كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئەڭ دەسلەپ

كازاكلارغا تاياندى. 1867 - يىلغا كەلگەندە، ئۇلار يەتتەسۇ ئوبلاستىنىڭ ئېدىرلىق رايونىغا 12 مىڭغا يېقىن كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما، پاكىتلار بۇ خىل ۋاسىتىنىڭ تەسىرىنىڭ بەكمۇ ئاستا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى دەسلەپ 1861 - يىلىدىكى يانچىلار ئازادلىقىدىن كېيىنكى ئاھالىلەرنىڭ « زىيانلىق يۆتكىلىشى » نىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ بۇ رايونلارغا كۆچۈپ كېلىشىنى مەنئى قىلغانىدى. كېيىنچە دېھقانلارنىڭ يۆتكىلىشىگە سۈكۈت قىلىندى. ئاخىرى جەنۇبىي روسىيىدىكى يەر جىددىيچىلىكى ۋە بۇنىڭ سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان بېسىم كۈنسىرى ئېغىرلاشقان پەيتتە، ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتى كۆچمەنلەرنى ئاشكارا رىغبەتلەندۈرۈشكە ئۆزگەردى. روسىيە ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى سىبىرىيە تۆمۈريولىنى سېلىپ، دېھقانلارنىڭ يېڭى رايونلارغا بېرىشىغا پىلانلىق ھالدا قىسمەن ياردەملەشتى. 1896 - يىلى يەنە كۆچمەنلەر ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. بۇ ئىدارە مۇۋاپىق يەرلەرنى تېپىپ ۋە تەييارلاپ، دېھقانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا ياردەملەشتى. بۇ خىل رىغبەتلەندۈرۈشلەر ئارقىسىدا، كۆچمەن بولۇش كويىدىكى مىڭلىغان تۆمەنلىگەن كىشىلەر ھەر يىلى ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ توپ - توپ بولۇپ ئاقتى. 1908 - يىلغا كەلگەندە كۆچۈش يۇقىرى پەللىگە چىقتى، كۆچمەنلەرنىڭ سانى 665 مىڭغا يەتتى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قازاق دالىسىغا ماكانلاشتى.

پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، يەرلىك ئاھالىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسلارنىڭ ئىشغالىيەت جەريانىدا قوللانغان كۆچمەنلەر سىياسىتى ئۇلار قىلغان باشقا ھەرقانداق ئىشتىنمۇ بەكرەك زىيانلىق بولۇپ چىقتى. يەرگە تەشنا دېھقانلارغا ئەڭ مۇنبەت يەرلەردە ئولتۇراقلىشىشقا ئىجازەت بېرىلگەچكە، قازاق ۋە قىرغىز

چارۋىچىلىرى يەردىن مەھرۇم قالدۇرۇلۇپ، ئۇلار تولىمۇ مۈشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە رۇسلار ئاھالە كۆچۈرۈش ھەرىكىتىنى توختاتقان بولسىمۇ، ئەمما، ئېقىپ كىرگەن كۆچمەنلەر كۆپلىگەن رايونلارنىڭ ئېتىنىك قۇرۇلمىسى ۋە تۇرمۇش شەكلىنى ئاللىقاچان ئۆزگەرتىپ بولغانىدى. يايلاقتىكى ئوبلاستلار ۋە يەتتەسۇ رايونىدا ئېتىنىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇشقا يۈزلەندى. يېڭى كەلگەن كۆچمەنلەر بولسا ئېتىنىك جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى. 1911 - يىلى ئۇرالىسى، تورغاي، ئاقمولا ۋە سېمپىلاتىنسىكىدىن ئىبارەت تۆت يايلاق ئوبلاستىدىكى پۈتكۈل ئاھالە (تەخمىنەن 3مىليون 834مىڭ كىشى) نىڭ %40 ى (1مىليون 544مىڭ كىشى) ياۋروپا روسىيىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەنلەر ئىدى. يەتتەسۇ رايونىدا كۆچمەنلەر %20 ئىدى، يەنى بۇ 204مىڭ كىشى رۇس دېگەنلىك ئىدى.

بىراق، تۈركىستان باش ۋالىيسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەرلەردە ئەھۋال تامامەن باشقىچە ئىدى. بۇ يەردە 1911 - يىلىدىكى پۈتكۈل ئاھالە 5مىليون 90مىڭ بولۇپ، رۇسلار ئاران %4 نى تەشكىل قىلاتتى، يەنى 202مىڭ كىشى ئىدى. ھەتتا بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە 177مىڭ 374 ى شەھەر ئاھالىسى ئىدى. شۇنداق بولغاندا، پۈتكۈل تۈركىستان رايونىدا 25 مىڭ كىشىلا رۇس دېھقانلىرى ھېسابلىناتتى. روسىيە دائىرىلىرى بۇ خىل نوپۇس تەڭپۇڭسىزلىقى ھادىسىسىگە قارىتا بۇ جايدىكى رۇسلارنى «يەرلىك كىشىلەرنىڭ پايانسىز دېڭىزى» دا يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ، دەپ ئويلىماقتا ئىدى.

نېسىبى قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركىستاندىكى رۇس كۆچمەنلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يەنىلا بۇ جاينىڭ

ئىقتىسادىنى ئۆزگەرتتى. قەدىمدىن تارتىپ تۈركىستان رايونى كېۋەز تېرىپ كەلگەن بولسىمۇ، پاختىلىرىنىڭ سۈپىتى بەكلا تۆۋەن ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە توشۇش ئىشلىرىمۇ ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرۇۋاتاتتى. كائۇفمان 1883 - يىلى تەجرىبە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، روسىيە ھۆكۈمىتى ئامېرىكىنىڭ ئېگىزلىك سورتىنى ۋە ئامېرىكىنىڭ پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈسكۈنىلىرىنى كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدا تېزدىن يۈكسىلىش بولدى. 1914 - يىلىغا كەلگەندە، روسىيە ئۆز سانائىتىگە كېرەكلىك پاختىنىڭ يېرىمىنى ئىشلەپچىقىراالايدىغان بولدى. 1888 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى تاشقى دۇنيا بىلەن باغلايدىغان تۇنجى تۆمۈريول لىنىيىسى — تاشقى كاسپىي تۆمۈريولى سەمەرقەندكە تۇتاشتۇرۇلۇپ، زور مىقداردىكى يۆتكەش ئىشلىرىغا مۇمكىنچىلىك تۇغۇلدى. ئەرزان باھادىكى يۆتكەش ھەققى ۋە بۇنىڭ بىلەن بىرىكىپ كەتكەن قوغداش تاموژنا بېجى تۈركىستاننىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىشىنى چەت ئەلنىڭكى بىلەن رىقابەتكە چۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 1899 - يىلىدىن 1905 - يىلىغىچە روسىيە ھۆكۈمىتى يەنە ئورېنبۇرگ - تاشكەنت تۆمۈريولىنى ياسىدى. بۇنىڭ بىلەن تۈركىستان رايونى ئۇكرائىنا ۋە غەربىي سىبىرىيىدىن ئەرزان باھالىق بۇغداي ئىمپورت قىلىپ، يەرلىكلەرنى تېخىمۇ كۆپ يەرلەرگە پاختا تېرىشقا رىغبەتلەندۈردى. تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈريولىدا 1914 - يىلىدىن ئاۋۋاللاش باشلانغان بولسىمۇ، 1930 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن پۈتتى. بۇ تۆمۈريول لىنىيىسى تۈركىستان رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئەمما، بۇ خىلدىكى نوقۇل زىرائەت ئىقتىسادىنىڭ ئىللەتلىرى يەرلىك دېھقانلارنى قەرزدارلىق ۋە مۈشكۈل ئىجارە مۇھىتىغا پاتۇرۇپ قويدى.

باشقا يېزا ئىگىلىك ئىسلاھاتلىرى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما، كۆلەم جەھەتتە تېخىمۇ زور چەكلىمىگە ئۇچرىدى. رۇسلار بىر مەھەل قۇرۇق مېۋە ۋە ھۆل مېۋىلەرنى تۆمۈريول ئارقىلىق ياۋروپا روسىيىسىگە يۆتكەپ ئاپىرىشنى سىناق قىلىپ باقتى. زامانىۋى تەكشۈرۈش ۋاسىتىلىرى ۋە تەجرىبە ئۇسۇللىرى قوللىنىلغانلىقى، يەنە كېلىپ تەجرىبە پونكىتلىرى قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى يىپەكچىلىك جىق ياخشىلىنىپ كەتتى. ئۈزۈم ئۆستۈرۈش ۋە ھاراق ئىشلەش سەمەرقەندتە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. تاشكەنتكە يېقىن جايلاردا شېكەر قومۇشى ئۆستۈرۈلدى. يايلاق رايونىغا چۆپ ئورۇش ماشىنىسى ۋە باشقا زامانىۋى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى ھەمدە توڭلىتىش ماشىنىسى ئارقىلىق گۆش ۋە يېمەكلىك توشۇش تەجرىبىسى ئىشلەندى.

رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى سەۋەبىدىن، كەڭ كۆلەملىك ئاساسلىق سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرنەچچە ئەسىر ئېلىپ بېرىلدى. كائۇفمان ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان چېرنىيايېفنىڭ تاشكەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى « ئاچارچىلىق دالىسى » دەپ ئاتالغان رايوننى سۇغىرىشقا ئۇرۇنۇشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاشكەنتتە سۈرگۈنلۈك ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان كېنەز نىكولاي كونسىتانتىنوۋىچ كىچىكرەك كۆلەمدىكى بىر تۈرلۈك قۇرۇلۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بۇ قۇرۇلۇش 1900-يىلى يامان غەزەزلىك رومانوف قانىلى قۇرۇلۇشىغا قوشۇۋېتىلدى. رومانوف قانىلى قۇرۇلۇشىنىڭ مەقسىتى 50 مىڭ گېكتار يەرنى سۇغىرىش ئىدى. تاشقى كاسپىي ئوبلاستىدا مورغاب دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى بىر قاتار سۇ تۈسىملىرى مەرۋىگە يېقىن جايدىكى 27 مىڭ 250 گېكتار يەرنى سۇغىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

بۇنىڭدىنمۇ چوڭ بولغان باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بۇلاردىن ئەڭ تىپىك بولغىنى كىشىلەر ئىزچىل تەلپۈنۈپ كەلگەن XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدىكى تۈركمەنىستان ئاساسىي قانىلى قۇرۇلۇشى ئىدى. بۇ قۇرۇلۇش پىلانىدا ئامۇ دەرياسىنى قەدىمكى دەريا قىنىغا قايتۇرۇپ، قايتىدىن كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان قىلىش مۆلچەرلەنگەنىدى. ئامۇ دەرياسىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىپ قارا قۇم چۆلىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن، بىرنەچچە تۈرلۈك قۇرۇلۇش بىر قانال ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. بۇ قانال ھازىرقى قارا قۇم قانىلىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى ئىدى. بىراق، ئەڭ دەيدەبىلىك پىلان كۆچمەنلەر ئىدارىسىنىڭ كاتتىبېشى، باش ۋەزىر ستولىپىننىڭ قابىل ياردەمچىسى كىرنۇشېن 1912 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان پۈتكۈل تۈركىستاننى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى ئىدى. كىرنۇشېن ئىقتىساد بىلەن سىياسىي مەقسەتنى بىرلەشتۈرۈپ، كەڭ كۆلەملىك سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى كۈچىنىڭ بارىچە راۋاجلاندۇرۇپ، پولشانىڭ يەر مەيدانى بىلەن باراۋەر كېلىدىغان پاختىچىلىق - دېھقانچىلىق رايونى قۇرۇپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنداق بولغاندا، روسىيە پاختىدا ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماي، يەنە بۇ رايونغا 1 مىليون 500 مىڭ دېھقاننى كۆچۈرۈپ، رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىشىگە چوڭ ياردەمدە بولغىلى بولاتتى.

ئۇلۇغ پېتىر زامانىسىدىن تارتىپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كان بايلىقى رۇسلارنى قىزىقتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۇلۇغ پېتىر بىر ۋاقىتلاردا يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى زور قوشۇن ئەۋەتىپ، ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە خىۋادىكى ئەپسانىۋى ئالتۇن كانلىرىنى ئىزدىتىپ كۆرگەنىدى. ئالتاي رايونى ئۈست -

كامپنوگورسكى يېنىدىكى قوغۇشۇن كېنى ۋە كۈمۈش كېنىنىڭ قېزىلىشى 1784 - يىلى باشلاندى. ئاقمولا ئوبلاستى تەۋەسىدىكى قوغۇشۇن كېنى ۋە كۈمۈش كېنىنى قېزىش قۇرۇلۇشىمۇ XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى باشلاندى. قاراغاندا كۆمۈر كېنىنىڭ قېزىلىشى XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى باشلاندى. سىياسىي ۋە تېخىمۇ جەنۇبتىكى ئۈسپېنسكى مىس كانلىرىنىڭ ئېچىلىشىمۇ خېلىلا كېيىنكى ئىشلار ئىدى. زاپاس مىقدارى دۇنيا بويىچە ئەڭ مول بولغان جېز قازغان مىس كېنى 1771 - يىلدىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى ھەمدە XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن تارتىپ قېزىلىشقا باشلىدى. تۈركىستان رايونى رۇسلارنىڭ قەدىمىي يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرىلا كۆمۈر، قوغۇشۇن، ئالتۇن، گۈڭگۈرت ۋە تۇز كانلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بىراق، كاپىتالىنىڭ كەملىكى، تەجرىبىلىك ۋە تەربىيىلەنگەن خاس ئەمگەك كۈچىنىڭ يوقلۇقى، قاتناش قوراللىرىنىڭ ئازلىقى ياكى يوقلۇقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ كانلارنىڭ قىسمىنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ كەلگەندى. كەڭ كۆلەملىك قېزىش خىزمىتى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ھەتتا كۆپىنچە كانلارغا تېخى قول تەگمىگەندى. رۇسلارمۇ شۇ مەزگىللەردىكى باشقا مۇستەملىكىچى ھاكىمىيەتلەرگە ئوخشاش، ئىنسانپەرۋەرلىكنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلەش قىلمىشىنى ئاقلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى بىر تۈرلۈك مەدەنىي بۇرچ دەپ قارىدى. ئەمما، دەل مۇشۇنىڭ ئارقىسىدا ئۇلار كەمدىن كەم ئېتىراپ قىلىدىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيىلىك ئەۋزەللىك ئۈستىدىكى ئويلىنىش مەۋجۇت ئىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەقسىتى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسلارمۇ باشقا مۇستەملىكىچى

ھاكىمىيەتلەرگە ئوخشاشلا، بىر ئاماللارنى قىلىپ يەرلىك مىللەتلەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشنىڭ كويىدا ئىدى. رۇسلار بۇ مەسىلىگە كۆپ قېتىم دۇچ كەلگەندى، سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك، نىسبىي مەدەنىيەت ئۈستۈنلۈكى، قانۇنىي ھوقۇقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك كەمچىل بولۇشى، ھەتتا پىسخىك كەمىيىتىش تۇيغۇسى قاتارلىقلار رۇسلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى كۆپلىگەن مىللەتلەرنى ئېتىبارغا ئېلىش ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىغا زور ياردەملەرنى بەرگەندى. لېكىن، XIX ئەسىردىكى مىللەتچىلىك ۋە مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرى ئىلگىرىكى زامانلارغا خاس ئاددىي ئاسسىمىلياتسىيە شەكلىگە خاتىمە بەردى. رۇسلار XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ بىر قېتىملىق ھەرىكەت قوزغاپ، يات مىللەت پۇقرالىرىنى روسىيە ھاكىمىيىتى بىلەن تېخىمۇ زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە قىلدى. ئۇلار يات مىللەت پۇقرالىرىغا روسىيە بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاش ۋە ئۇنىڭغا سادىق بولۇش ئىدىيىسىنى سىڭدۈردى، ئۇلارغا رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى تارقاتتى، ھەتتا مۇمكىن بولغاندا، ئۇلارنى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى.

قازاقلاردىكى ئىپتىدائىي تۇرمۇش شەكلى ۋە جۇغراپىيىلىك ماكان، شۇنداقلا ئۇلاردىكى مۇكەممەل بولمىغان ئىسلام ئادەتلىرى روسىيە مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە بەكلا ئوڭ كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ شەرقشۇناس، مىللەتچى ئىلمىنىسكى قازاق ئاۋۇللىرىدا مەكتەپ ئېچىش پىلانىنى لايىھىلەپ چىقتى. ئىلمىنىسكىنىڭ پىلانى ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىبراھىم ئالتىنسارىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئۇلار قازاق تىلى ئارقىلىق رۇس تىلى دەرسى ئۆتتى. ئوقۇغۇچىلار ئاۋۇل مەكتەپلىرىدىن يېزا مەكتىپىگە ياكى «رۇس - قىرغىز» مەكتىپىگە كىرەلەيتتى. ھەر

بىر ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل بولاتتى. بۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئوقۇغۇچىلار روسىيە شەھەرلىرىدىكى مەكتەپلەرگە، ئورېنبۇرگدىكى قىرغىز دارىلفونۇنى ياكى باشقا ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيتتى.

قازاق مەكتەپلىرىنىڭ تەرەققىياتى يەرلىك مەمۇرلارنىڭ قىزىقىشىغا ۋە مەكتەپلەر ئىگە بولالايدىغان مەبلەغكە تايىنىدىغان بولغاچقا، مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بەكلا ئاستا ۋە ئېگىز - پەس ئىدى. تورغاي ئوبلاستىدا مائارىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ئالىتىنسارىن 1879 - يىلىدىن تاكى 1889 - يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئۆزى بىلەن ئوخشاش ئىدىيىدىكى رۇس ئەمەلدارلىرىنىڭ يېتەكچىلىكى ئارقىسىدا، ئىزچىل تۈردە تورغاي ئوبلاستلىق مەكتەپنىڭ مۇپەتتىشلىكىنى ئۈستىگە ئالدى؛ باشقا بىر قىسىم ئوبلاستلاردا بولسا ئاساسەن دېگۈدەك ھېچ ئىش قىلىنمىدى. ھەر يىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا 2000 دەك قازاق بالىسى مۇشۇ مەكتەپلەردە تەربىيەلەنسۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھېچقاچان باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كېتەلمەيتتى.

تۈركىستاندىكى يەرلىك ئولتۇراق ئاھالە ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان مەسىلە تولىمۇ قىيىن ئىدى. بۇ مىللەتلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئۆزىگە خاس مائارىپ سىستېمىسى مەۋجۇت ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى تۈركىستاندا 5000 قارىخانا ۋە 400 مەدرىسە بار بولۇپ، بۇلاردا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى تەخمىنەن 75 مىڭ كىشى ئىدى. كائۇفمان بۇ مەكتەپلەرنى روسىيىنىڭ مەنپەئەتىگە قارشى دەپ قارىسىمۇ، بۇ مەكتەپلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇنىدى، ئەكسىچە، غەرەزلىك ھالدا تۈركىستاندىكى باشقا ئىسلام ئورگانلىرىغا قارىتىلغان كارى بولماسلىق سىياسىتى بويىچە

مۇئامىلە قىلدى. ئۇ، دۆلەتنىڭ قوللىشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يۇقىرى دەرىجىلىك مۇسۇلمان مەكتەپلىرىنىڭ ئاممىۋى ئورگانلارنى كونترول قىلىشتەك ھالىتىگە خاتىمە بېرىلسە، بۇ مەكتەپلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئەرزىمەس ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدۇ ياكى ئۇلارنىڭ جىددىي ئۆزگەرتىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارايتتى. كائۇفمان ئۆزى تەشۋىش بولۇپ كۈتۈۋاتقان يەرلىك مەكتەپلەرنىڭ خارابىلىشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، رۇس بالىلىرى ۋە يەرلىك بالىلار ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان ئىككى ئىللىق مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى رىغبەتلەندۈردى. بۇ خىلدىكى تۇنجى مەكتەپ 1884 - يىلى تەسىس قىلىندى، 1915 - يىلىغا كەلگەندە پۈتكۈل تۈركىستان رايونىدا بۇ خىلدىكى مەكتەپلەر 90 نەچچىگە يەتتى، جۈملىدىن سىر دەريا ئوبلاستىدا 65 مەكتەپ، 3410 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ئەمما سىر دەريا ئوبلاستىدىكى بۇ سان پەقەت يەرلىك بالىلارنىڭ % 2 نى تەشكىل قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇشۇ مەزگىلدىكى سىر دەريا ئوبلاستىدا ئوقۇش يېشىدىكى 10 مىڭ رۇس بالىسىنىڭ تەخمىنەن % 95 ى باشلانغۇچ مائارىپنى كۆرگەن بالىلار ئىدى. بۇ جايدىكى يەرلىك بالىلارنىڭ ئالىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرىدىغىنى تېخىمۇ ئاز ئىدى. 1879 - يىلىدىن 1904 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 25 يىل ۋاقىت ئىچىدە تاشكەنت دارىلفونۇندا ئوقۇغان 415 ئوقۇغۇچىدىن 65 ى يەرلىك ئوقۇغۇچى ئىدى. يەنە كېلىپ بۇلاردىن 11 ى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاتار ئىدى، قالغان 54 نەپىرى قازاقلار ۋە قىرغىزلار ئىدى. ماتېرىيال نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ نەتىجە ئەرزىمەس بولسىمۇ، ئەمما دەل مۇشۇ ئازغىنە كىشىلەر رۇسلار تەمىن ئەتكەن پايدىلىق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ غەرب مائارىپىنى قوبۇل قىلغان

كىشىلەردىن بولۇپ قالدى، شۇنداقلا يەرلىك زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ شەكىللىنىشىگە يول ئاچتى.

بىز تۈركىستان زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئۇلار ئۇزاق زامانلار ئىزدىگەن « يېقىنلىشىش » نىڭ نەتىجىسى دەپ قارىساق بولىدۇ. رۇسلارنىڭ مەقسىتىمۇ دەل مۇشۇ خىل « يېقىنلىشىش » تا ئىدى. بىراق، زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ شەكىللىنىشى، ئۆز نۆۋىتىدە يەرلىك كىشىلەرنىڭ روسىيە ھۆكۈمرانلىقىغا تېخىمۇ ئۈنۈملۈك قارشى تۇرۇشىدىن بېشارەت بەردى. چۈنكى، رۇسلارنىڭ ئارىلاپ - ئارىلاپ جاكارلىغانلىرىنىڭ ئەكسىچە، يەرلىك كىشىلەر رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ باقمىغانىدى. خۇددى روسىيەنىڭ ئىستېلا تارىخى ۋە ئاشۇ قارشىلىقنىڭ ئاجىز ئۇچقۇنلىرىنىڭ ئۇچۇرۇلۇشى (مەسىلەن : 1898 - يىلى ئەنجاندا يۈز بەرگەن ئۈچ كۈنلۈك قوزغىلاڭ) ئىسپاتلىغاندەك، ئاكتىپ قارشىلىقتىن ھېچنەرسە كۈتكىلى بولمايتتى. رۇسلار باشتىن تارتىپلا يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانىدى. ئۇلار يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ھەربىي ئىشلارغا مايىللىق كەيپىياتىنى قوزغىتىپ قويۇش، ئۇلارغا ياۋروپانىڭ ھەربىي تەشكىلى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىش، زامانىۋى قوراللارنى ئىشلىتىشنى ئۆگىتىپ قويۇش قاتارلىقلارنى خەتەرلىك دەپ قارايتتى. رۇسلارغا كونترول قىلىش قىيىن بولغان يەرلىك كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن مۇنتىزىم ئارمىيە كېرەك ئەمەس ئىدى.

يەرلىك ئاھالىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بويىسۇندۇرۇلۇش ۋە زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك تاللاش ھەرقاچان مەۋجۇت ئىدى. زامانىۋىلىشىش ئۇلارنى ئىستېلاچىلارغا تاقابىل تۇرۇش قابىلىيىتىگە ئىگە قىلاتتى، ئەمما، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار

ئۆزىنى ئۆزگەرتىشى، ئۆزلىرى قوغداۋاتقان ئاشۇ تۇرمۇش شەكلىدىن ۋاز كېچىشى كېرەك ئىدى. رۇسلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھازىر تارقىتىۋاتقان ۋاسىتىلىرى ھامان بىر كۈنى ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرەتتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى يات دىنىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشاۋاتقان باشقا مۇسۇلمان مىللەتلىرى ئارىسىدا يېڭى ئېقىم كۈنسېرى ئۇلغىيىپ، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇ يېڭى ئېقىمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ ئارقىغا دەسسەۋاتقانلىقىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى « جەدىدىزىم » (يېڭىلىق تەرەپدارلىرى) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ خىل يېڭى مائارىپ ئۇسۇلىنى قىرىم تاتارلىرىدىن چىققان مەشھۇر زات ئىسمائىل بەي گاسپىرالى ياراتقاندى. ئۇنىڭ پروگراممىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاز سانلىق مۇتەپەككۈرلەرنىڭ ئالاقىسىغا ئېرىشتى. بۇ مۇتەپەككۈرلەر ئىسلاھاتچىلارنىڭ تەشەببۇسلىرىدىن ئۈمىدلىنىشكە باشلىدى. 1901-يىلى تاشكەنتتە تۇنجى « جەدىد » چە (« يېڭى ») مەكتەپ ئېچىلدى. ھۆكۈمەتنىڭ نازارىتى ۋە مۇتەئەسسىپ مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقى بولسىمۇ، باشقا مەكتەپلەر ھەدەپ بۇنى تەقلىد قىلغىلى تۇردى. ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشى ۋە 1905 - يىلدىكى ئىنقىلاب ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىگە غايەت زور تۈرتكە بولدى. 1-، 2-نۆۋەتلىك دۆلەت دۇماسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەكىللىرىمۇ باشقا رايونلاردىن كەلگەن مۇسۇلمان ۋەكىللىرىنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. پاكىتلار رېئال سىياسىي ۋەكىللىك تۈزۈمىنىڭ ئۆمرى كوتا بولغانلىقىنى كۆرسەتسىمۇ، ئەمما، ئىسلاھات ھەرىكىتى مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىي

ھايات دائىرىسىدە ئۇلغىيىشقا باشلىدى. 1914 - يىلغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى « جەدىد » مەكتەپلەر 100 دىن ئېشىپ كەتتى. يەرلىك گېزىتلەرمۇ نەشر قىلىندى. ئورېنبۇرگدا بىرنەچچە قازاق زىيالىيسى قازاقچە گېزىت تەسىس قىلىشقا كۈچ چىقاردى، 1912 - يىلغا كەلگەندە قازاقچە گېزىت دۇنياغا كەلدى. قازاقچە گېزىت روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رۇسلاشتۇرۇش سىياسىتىنى تەنقىدلىپ، روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قازاقلار رايونىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى قاتتىق قامچىلىدى. بۇ گېزىت يەنە پان ئىسلامىزمنى تەرغىب قىلىدىغان مۇتەئەسسەپ گۇرۇھلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قىرغىز ۋە قازاق خەلقىنىڭ ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتى ئۆتۈشىنى تەشەببۇس قىلدى، تېخىمۇ كۆپ مەكتەپلەرنى ئېچىشنى تەلەپ قىلىپ، كۆچمەن تۇرمۇشتىن ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. دەسلەپ قازاقچە گېزىتنىڭ دىققىتى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە مەركەزلەشكەندى، كېيىنچە تەدرىجىي سىياسىي مەسىلىلەرگە بۇرۇلدى (ئۇلارنىڭ ئىز بېسىپ ماڭغىنى روسىيە لىبراللار پارتىيىسى قوللانغان ئۇسۇل بولسىمۇ).

يەرلىك مىللەتلەردىكى ئويغىنىشنىڭ يۈزلىنىشى قايىققا قاراپ راۋاجلىنىدۇ، رۇسلارنىڭ تۈركىستان رايونىنى ئىگىلىۋېلىشى مەزكۇر رايوندىكى قوشۇمچە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى سىڭىشىش ۋە مۇستەملىكىلەشتۈرۈش جەريانىنى تېزلىتىدۇ - يوق، دېگەن مەسىلىلەر تېخىچە تېپىشماق ھالەتتە تۇرۇۋاتاتتى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يېڭى ئىدىيىلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە 1905 - يىلدىكى ئىنقىلاب مالىمانچىلىقى قاتارلىقلار ئۆزگىرىش دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن بېشارەت بەردى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بىلەن كونا تۈزۈمنىڭ پاچاقلاپ تاشلىنىشى قاش بىلەن

كىرىپك ئارىلىقىدا قالدى. روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسىمۇ دۇنيادىكى باشقا رايونلارغا ئوخشاش، ئىلگىرىكى ئون يىلدىكى نۇرغۇن غايە ۋە قىممەت قارىشىنى بىر ياققا قايرىپ قويدى ياكى ساقلانغىلى بولمىغان ھالدا ئۆزگىرىپ كەتتى؛ نۇرغۇنلىغان پىكىر ئېقىملىرى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلدى ياكى بۇرمىلىۋېتىلدى. كىشىلەر ناھايىتى تېزلا ئۇرۇشنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. باج ئېغىرلىدى، پۇل پاخاللىقىمۇ كۆرۈلدى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ چېدىرلىرى، ھارۋىلىرى ۋە مال - ۋارانلىرى ئېلىپ كىشىلىتىلدى، روسىيە كۆچمەنلىرىنىڭ تاللىق مىلتىقلىرىمۇ يىغىۋېلىنىپ، ئالدىنقى سەپكە توشۇلدى. كۆچمەنلەر دولقۇنى توختىدى، ئەمما، جەڭ مەيدانىدىن كەلگەن زور تۈركۈمدىكى تارقاقلاشتۇرۇلغان ئاھالە كۆچمەنلەرنىڭ ئىزىغا دەسسەگەنلەر بولدى. تارقاقلاشتۇرۇلغان ئاھالىنىڭ نۇرغۇنى تارقىلىشچان كېسەل تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتتى. 1914 - يىلى 9 - ئايدا روسىيەنىڭ گالىسىيىدىكى غەلىبىسىگە ئەگىشىپ، ئاۋستىرىيە ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنىدىن ئەسىر ئېلىنغان 225 مىڭچە كىشى ۋە ۋىيەننىڭ تۈركىستاندىكى توپلاش لاگېرىغا ئەۋەتىلدى. خەلقئارا قىزىل كرىست جەمئىيىتىنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بىر ئامال قىلىپ سېبىرىيىدىكى توپلاش لاگېرىغا يۆتكەشتىن ئىلگىرى، تەخمىنەن 40 مىڭ ئەسىر كېسەللىك ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ كەمچىللىكى سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتتى.

1916 - يىلغا كەلگەندە، ھەربىي ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىشى ۋە ئادەم كۈچى يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلاپ كېتىشى روسىيە ھۆكۈمىتىنى ئۈزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يەرلىكلەرنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتمەسلىك تۈزۈمى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە مەجبۇر قىلدى. 6 - ئايدا ئېلان

قىلىنغان ئىمپېرىيە پەرمانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، سىبېرىيە ۋە كاۋكازنىڭ قىسمەن جايلىرىدىكى ئەر گراژدانلارنىڭ ئارقا سەپ مۇداپىئە قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشى ۋە قاتناش لىنىيىسىدە ئىشلىشى بەلگىلەندى. بۇ بىر ئۈمىدسىز تەسەۋۋۇر بولغانلىقى، يەنە كېلىپ ھېچقانداق چۈشەنچە بېرىلمەستىنلا تېزدىن ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، سەپەرۋەرلىك پەرمانى بىر قېتىملىق ئىسيان ۋە مالىمانچىلىق دولقۇنىغا سەۋەب بولدى. يەتتەسۇ رايونىدا قازاق ۋە قىرغىزلار 3000 دىن كۆپرەك رۇس دېھقاننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ھەممە ياققا يېيىلىۋاتقان قوزغىلاڭ ۋەزىيىتىدىن ئالاقزادىلىككە چۈشكەن رۇسلار ئارقىغا بۇرۇلۇپ كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىققا كىرىشىپ كەتتى. مۆلچەرلىنىشىچە، مۇشۇ قېتىملىق قىساستا يەرلىك ئاھالىدىن 200 مىڭ كىشى قىرىپ تاشلانغان. باشقا نۇرغۇن كىشىلەر (تەخمىنەن 200 مىڭ دەپ مۆلچەرلىنىدۇ) دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىياسىغا قېچىپ كىردى.

گېنېرال كۇروپاتكىن بۇ خىل ۋەزىيەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن بىر پېشقەدەم ھەربىي ۋە تۈركىستاننىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈركىستان باش ۋالىيسى بولۇپ ئەۋەتىلدى. ئۇ كۆچمەنلەرنى ۋە يەرلىك ئاھالىنى قوغداش ئۈچۈن، قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ، داۋالغۇپ تۇرغان تىنچلىقنى بەرپا قىلدى. 1917 - يىلى 2 - ئايدا چار پادىشاھ تەختتىن چۈشتى. تۈركىستاننىڭ بارلىق شەھەر-بازارلىرىدا سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى ۋە روسىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەكالىتچىلىرىنى پاراكەندە قىلىش باشلاندى. ۋار - ۋۇر قىلىپ چار سېلىۋاتقان سولچىلار گۇرۇھى تېخىمۇ ئۈزۈل-كېسىل بولغان ئىنقىلابنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار تەلەپ قىلغان ئىنقىلاب « بۇرژۇئازىيە » ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھۆكۈمەتنى ئەمەس،

بەلكى « ئەمگەكچى » لەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھۆكۈمەتنى ئېلىپ كېلىدىغان ئىنقىلاب ئىدى. كۇروپاتكىن قانۇنلۇق ھۆكۈمەت كاتتىبېشى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز كونتروللۇقىنى كۈچىنىڭ يېتىشىچە ساقلاپ قالماقچى بولدى. بىراق، نۆت ھەپتىدىن كېيىن ئۇ سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، پېتىروگرادقا ئەپكېتىلدى. كېيىنچە روسىيەنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاشلا، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئورگانلىرى قولدىكى ھوقۇقتىن تەدرىجىي ئايرىلىپ قالدى. بولشېۋىكلار سوۋېت ھاكىمىيىتىنى كونترول قىلدى. 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بولشېۋىكلار ئارمىيىسى تاشكەنتنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. 1917 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، يېڭى ھاكىمىيەت پۈتكۈل تۈركىستاننى كونترول قىلىپ بولدى.

قوشۇمچە:

قىسقارتىلمىلار

BABESCH

«قەدىمكى تەپرىنچىلىك ھالىتىگە دائىر بىلىملەرنى تارقىتىش
جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»

BSOAS

«شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقاتى ئىنىستىتۇتىنىڭ ئاخباراتى»

CAJ

«ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى»

CAR

«ئوتتۇرا ئاسىياغا باھا»

CRAI

«مىس ۋە تاش ئابىدىلەر ھەم بەدىئىي ئەدەبىيات پەنلەر
ئاكادېمىيىسىنىڭ مەجمۇئەسى»

EI

«ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»

HJAS

«خارۋارد ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلى»

JA

«ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»

JNSI

«ھىندىستان پۇلشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»

JRAS

«خان جەمەتى ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»

MDAFA

«فرانسىيىدىن ئافغانىستانغا بارغان ئارخېئولوگىيە
ئەترىتىنىڭ ماقالىلىرى»

NC

«پۇلشۇناسلىق يىلنامىسى»

PA

«تىنچ ئوكيان ئىشلىرى»

PBA

«ئەنگلىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»

RCAJ

«خان جەمەتى ئاسىيا ژۇرنىلى»

RMM

«ئىسلام دۇنياسى»

SA

«ئالتاي تەتقىقاتى»

SJA

«غەربىي جەنۇب ئانتروپولوگىيە ژۇرنىلى»

TG

تارن: «باكىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار»

TP

«ئاخبارات»

ZDMG

«گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»

پايدىلانغان ماتېرياللار

تۆۋەندە بېرىلگەن كاتالوگ ئومۇمىي كاتالوگ ئەمەس. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قىزىققۇچى ئالىملارنىڭ ر. ج. كېنېرنىڭ «شەرقىي شىمالىي ئاسىياغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرياللىرى كاتالوگى» (1939 - يىلى كاليفورنىيە بېرکېلىي نەشرىياتى، ئىككى توملۇق) ۋە د. سنورنىڭ «ئىچكى قۇرۇقلۇق ياۋروپا - ئاسىيا تەتقىقاتىغا كىرىش سۆز» (1963 - يىلى ۋىسادېن نەشرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز. تۆۋەندە بېرىلگەن ئادەتتىكى ئەسەرلەر ۋە ئاپتور ئالاھىدە مۇھىم دەپ قارىغان مەخسۇس ئەسەر ۋە ئىلمىي ماقالىلاردىن ئىبارەت. ئومۇمەن ئىزاھ قىلىمىدا كۆرسىتىلگەن كىتابلار بۇ كاتالوگدا تەكرارلانمىدى. بۇ كاتالوگ بابلار بويىچە تىزىلغان بولسىمۇ، بەزى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى شۇ باب بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ.

مۇقەددىمە

ۋ. ۋ. بارتولد: «شەرقنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» مەققىدە تەتقىقات»، 1913 - يىلى، لېپىتسگ نەشرى.
ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، 1935 - يىلى، بېرلىن نەشرى.
ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخى»، 1945 - يىلى، پارىژ نەشرى.
ۋ. ۋ. بارتولد: «بارتولد ئەسەرلىرى»، ئۈچ توم، 1963 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە، موسكۋا نەشرى.
ۋ. ۋ. بارتولد: «ئاسىيانىڭ بايقىلىشى»، 1947 - يىلى، پارىژ نەشرى.

ك. كودرىگتون: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيىسىگە كىرىش»، «جۇغراپىيە ژۇرنىلى» 1944 - يىلى.
ئو. فرانىكې: «جۇڭگو تارىخى»، بەش توم، 1930 - يىلىدىن 1952 - يىلىغىچە، بېرلىن-لېپىسگ نەشرى.
ك. گرونېچ: «دۇنيا تارىخىدىكى يايلاق رايونى»، 1958 - 1959 - يىلى، يىللار نەشرى.
ۋ. چوپېلسون: «روسىيە ئاسىياسىدىكى مىللەتلەر»، 1928 - يىلى، نيۇ-يورك نەشرى.
ل. كرادېر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى»، 1963 - يىلى نەشرى.
ل. كرادېر: «موڭغۇل-تۈرك كۆچمەنلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتى»، 1964 - يىلى، گائاگا نەشرى.
«دائىملىق خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى 8 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ ماقالىلىرى».
«قەدىمكى ئالتاي مەدەنىيىتىدە ئات»، CAJ، 1965 - يىلى.
ئى. ساركىسىيانز: «روسىيىدىكى شەرق مىللەتلىرىنىڭ تارىخى»، 1961 - يىلى، مېۋنخېن نەشرى.
م. ئا. ستەيىن: «ئىچكى ئاسىيا»، 1925 - يىلى.
ئا. تويىنىي: «تارىخ تەتقىقاتى»، 12 توم، 1934 - يىلىدىن 1961 - يىلىغىچە، لوندۇن نەشرى.

I بابتىن V باقىچە
دەسلەپكى ماتېرياللار (1) ۋەسقىلەر

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر ماتېرياللار بەكمۇ چېچىلاڭغۇ ۋە پارچە - پۇرات بولۇپ، ۋ. ۋ. تارن يازغان «باكتىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار» دېگەن ئەسەردە يۇنان ۋە لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ مۇھىم خاتىرىلىرى كۆرسىتىلگەن. ۋ. ۋ. بارتولدىنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدە (1 - بەتتىن 37 - بەتكىچە) دەسلەپكى مۇسۇلمان مەنبەلىرى مۇھاكىمە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قاراڭ:

ج. باكوت، ف. ۋ. توماس، س. تۇسانت: «دۇنخۇاڭ ۋەسقىلىرىدىكى تۈبۈتلەرگە دائىر مەنبەلەر»، 1946 - يىلى، پارىژ نەشرى.

س. بېل: «راھىبلارنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، 1884 - يىلى، لوندون نەشرى.

ئى. چاۋاننىس: «غەربىي تۈرك خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرياللار توپلىمى»، 1900 - يىلى، پارىژ نەشرى.

ئى. چاۋاننىس: («كېيىنكى خەننامە» گە شەرھى)، 1907 - يىلى.

چ. دابىس: «بەن گۇنىڭ (خەننامە) سى»، بالتىمۇرى. ئۈچ توم، 1938 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە.

ر. ن. فراي: «بۇخارا تارىخى»، 1954 - يىلى، كامبىرىج نەشرى.

خ. ئا. گىلبس: «فاشيەنىڭ ساياھەتنامىسى»، 1923 - يىلى، كامبىرىج نەشرى.

ف. خىرز: «جاڭ چىيەننىڭ ئىش ئىزلىرى»، «ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»، 1917 - يىلى، نەشرى.

ف. ك. ھىستى ۋە ف. س. مۇرگوتتېن: «ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ مەنبەسى»، 1916 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە، نيۇ يورك نەشرى.

لىيۇماۋسەي: «شەرقىي تۈرك خانلىقىغا دائىر ماتېرياللار توپلىمى»، ئىككى توم، 1958 - يىلى، ۋېيىسبادېن نەشرى.

ر. ئا. مىللىپر: «شىمالىي جۇنامە» دىكى غەرب مەبلەغلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 1959 - يىلى، بېرېكېلى نەشرى.

ۋ. مىنورىسكى: «ھۇدۇدۇل ئالەم»، 1937 - يىلى، لوندون نەشرى.

ف. ۋ. توماس: «جۇڭگو تۈركىستانغا دائىر تىبەتچە ۋەسقىلەر»، 1930 - يىلى، IRAS نەشرى.

ۋ. ۋاتسون: «جۇڭگو تارىخشۇناسلىقىدىكى داڭلىق ئەسەرلەر»، ئىككى توم، 1961 - يىلى، نيۇ-يورك نەشرى.

ت. ۋاتتېرس: «شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، ئىككى توم، 1961 - يىلى، نيۇ-يورك نەشرى.

ئا. ۋېيلى: «غەربىي يۇرت ھەققىدە تەتقىقات»، ئىنسانشۇناسلىق ئىنستىتۇتى ژۇرنىلىنىڭ 1881 - يىلى، 1882 - يىلى نەشرى.

دەسلەپكى ماتېرياللار

(2) ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرياللار

- د. ئاھرىنس: «گاندارا سەنئىتىدىكى رىمچە ئاساس». 1961-يىل، مۇنستېر نەشرى.
- ف. خ. ئاندرىئۇس: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئىبادەتخانىلىرىدىكى تام رەسىملىرى»، 1948-يىل، لوندون نەشرى.
- م. بۇسساگلى: «ئوتتۇرا ئاسىيا رەسسامچىلىقى»، 1961-يىل، جەنۇە نەشرى.
- ر. كۇرىئېل ۋە گ. فۇسمان: «قۇندۇزدىكى پۇل خەزىنىسى» ، MDAFA ، XX ، 1965-يىل، پارىژ نەشرى.
- ئو. م. دالتون: «ئامۇ خەزىنىسى»، 1964-يىل، لوندون نەشرى.
- خ. دەيدېر: «گاندارا سەنئىتى ھەققىدە تەتقىقات»، 1956-يىل، پارىژ نەشرى.
- ئا. فوشېر: «گاندارادىكى يۇنان-بۇددا سەنئىتى»، ئىككى توم، 1905-يىلدىن 1922-يىلغىچە، پارىژ نەشرى.
- ئا. فوشېر: «ھىندىستاننىڭ بەلىختىن تاكسىلاغا بارىدىغان قەدىمكى يولى»، MDAFA ، I ، ئىككى توم، 1942-يىلدىن 1947-يىلغىچە، پارىژ نەشرى.
- ب. گراي: «دۇنخۇاڭدىكى مىڭ ئۆي رەسىملىرى»، 1959-يىل، لوندون نەشرى.
- ج. خاكىن: «بەگرەم ئارخېئولوگىيىسىدىن يېڭى تەتقىقات» ، MDAFA ، XI ، ئىككى توم، 1954-يىل، پارىژ نەشرى.
- خ. ئىسغھولت، ئى. لىيونس: «پاكىستاندىكى گاندارا

- سەنئىتى»، 1957-يىل، نيۇ يورك نەشرى.
- ئا. فون لې كوك: «قۇجۇ»، 1913-يىل، بېرلىن نەشرى.
- ئا. فون لې كوك: «كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزىمى»، ئالتە توم، 1922-يىلدىن 1924-يىلغىچە، بېرلىن نەشرى.
- ئا. فون لې كوك: «شىنجاڭدىكى يۇنان ئىزلىرى»، 1926-يىل، بېرلىن نەشرى.
- ئا. مارك، گ. ۋېيت: «جام مەسچىتى»، MDAFA ، XVI ، 1959-يىل، پارىژ نەشرى.
- ج. مارشال: «تاكسىلا»، ئۈچ توم، 1951-يىل، كامبىرىج نەشرى.
- ئا. مونگايت: «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1959-يىل، لوندون نەشرى.
- پ. پېللىئوت: «دۇنخۇاڭ غارلىرى»، 1922-يىلدىن 1924-يىلغىچە، پارىژ نەشرى.
- ن. ئا. ستەين: «قەدىمكى خوتەن»، 1907-يىل، ئوكسفورد نەشرى.
- ن. ئا. ستەين: «جۇڭگو چۆل-جەزىرلىرىدىكى خارابىلەر»، ئىككى توم، 1912-يىل، لوندون نەشرى.
- ن. ئا. ستەين: «غەربىي يۇرت»، 1921-يىل، ئوكسفورد نەشرى.
- ن. ئا. ستەين: «ئىچكى ئاسىيا»، 1928-يىل، ئوكسفورد نەشرى.
- ن. ئا. ستەين: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىزلار»، 1933-يىل، لوندون نەشرى.
- س. پ. تولستوف: «قەدىمكى خارەزىمدىكى ئىزلار»، 1953-يىل، بېرلىن نەشرى.

دەسلەپكى ماتېرىياللار (3) پۇللار

- ر. كورسئېل، د. سلومبېرگېر: «ئافغانىستاندىكى پۇل خەزىنىسى»، MDAFA، XIV، 1953 - يىل، پارىژ نەشرى.
- پ. گاردنېر: «بۈيۈك برىتانىيە موزىيىدا ساقلنىۋاتقان ھىندى پۇللىرىنىڭ كاتولوگى: باكتىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنان، سىكتاي پادىشاھلىرى»، 1886 - يىل، لوندون نەشرى.
- ر. گىرمان: «چىئونېت-ئېفىئالت»، MDAFA، XIII، 1948 - يىل، قاھىرە نەشرى.
- ئې. ئې. خېرزفېلد: «كۇشان-ساسانىيە پۇللىرى»، 1930 - يىل، كالكۇتتا نەشرى.
- د. سوردېل: «كابۇل مۇزېيىدا ساقلنىۋاتقان قەدىمكى مۇسۇلمان پۇللارنىڭ كاتولوگى»، 1953 - يىل، دەمەشق نەشرى.
- ر. ب. ۋايتخېد: «پەنجاب مۇزېيىدىكى پۇللارنىڭ كاتولوگى»، 1 - توم «ھىندى-يۇنان پۇللىرى»، 1914 - يىل، ئوكسفورد نەشرى.

تەتقىقات ئەسەرلىرى

- ق. ئالتېپىم: «يۇنانلىشىش دەۋرىدىكى ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئەھمىيىتى»، ئىككى توم، 1947 - ، 1948 - يىللىق نەشرى.
- ج. باكوت: «تېبەت تارىخىغا مۇقەددىمە»، 1962 - يىل، پارىژ نەشرى.
- ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان»

- ، 1958 - يىل، لوندون نەشرى.
- گ. باتائىلى: «كۇشان ساسان-كۇشان خانلىرىنىڭ پۇللىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 1928 - يىل، ئارپتۇس نەشرى.
- ئا. د. خ. بىۋار: «قۇندۇزدىكى باكتىرىيە خەزىنىسى»، JNSI، XVIII، 1955 - يىل نەشرى.
- ئا. د. خ. بىۋار: «سۇرخ كوتال يادنامىسىدىن كانىشكا دەۋرىگە نەزەر»، BSOAS، XXVI، 1963 - يىل نەشرى.
- ئا. د. خ. بىۋار: «ھىندى، باكتىرىيانلار مەسىلىسى»، NC، 1965 - يىل نەشرى.
- س. ئې. بوسۋورز: «غەزىنەۋى خانىدانلىقى»، 1963 - يىل، ئېدېنبۇرگ نەشرى.
- س. ئې. بوسۋورز: «شەرقىي ئافغانىستاندىكى دەسلەپكى غەزىنەۋى خانىدانلىقىنىڭ تارىخى»، 1965 - يىللىق ئىسلام پەسىللىك ژۇرنىلى نەشرى.
- س. ئې. بوسۋورز ۋە س. كلاۋسۇن: «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدا خارەزىمنىڭ ئورنى»، JRAS، 1965 - يىل نەشرى.
- خ. بۇكزال: «گاندارا ھەيكەلتاراشلىقىدىكى غەرب ئۇسلۇبى»، PBA، XXXI، 1945 - يىل نەشرى.
- س. كلاۋسۇن: «ئۇيغۇر نامى ھەققىدە»، JRAS، 1963 - يىل نەشرى.
- ن. س. دېبېۋېس: «پارفىيەنىڭ سىياسىي تارىخى»، 1938 - يىل، چىكاگو نەشرى.
- ر. ن. فراي: «بۇخارا»، 1965 - يىل، ئوكلاخوما نەشرى.
- ر. ن. فراي: «يۇنان ۋە كۇشان ئارخېئولوگىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەھمىيىتى»، «ئاسىيا تارىخى»

- ژورنىلى» 1967 - يىللىق نەشرى.
 ر.ن. فراي، ئا.م. ساپىلى: «سالجۇقىلاردىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا شەرق تۈركلىرى»، «ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، LXIII، 1943 - يىللىق نەشرى.
 ئا. فون گابائىن: «ئەڭ دەسلەپكى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشىدا يايلاق ۋە شەھەر»، «ئىسلام»، 1949 - يىل نەشرى.
 ئا. فون گابائىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى (607—745)»، 1952 - يىل، ھامبۇرگ نەشرى.
 ئا. فون گابائىن: «قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى»، 1961 - يىل، بېرلىن نەشرى.
 خ. ئا. ر. گىب: «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرى»، BSOAS، II، 1921، 1922، 1923 - يىل نەشرى.
 خ. ئا. ر. گىب: «ئەرەبلەرنىڭ 715 - يىلى قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىشى»، BSOAS، II، 1921، 1922، 1923 - يىل نەشرى.
 خ. ئا. ر. گىب: «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بويىنىدۇرۇش تارىخى»، 1923 - يىل، لوندون نەشرى.
 ر. گىرائۇد: «كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخى: ئېلىتەرش، قاپاغان، ۋە بىلگە قاغان دەۋرى (680—734)»، 1960 - يىل، پارىژ نەشرى.
 ر. گوبىل: «ۋىسادىن بەھرام IV گىچە بولغان كۇشان پۇللىرى»، 1957 - يىل، فرانكفورت نەشرى.
 ر. گرۇسسېت: «يايلاق ئىمپېرىيىسى»، 1939 - يىل، پارىژ نەشرى.
 ج. خالۇن: «ئۇلۇغ توخىرلار»، ZDMG، XCI، 1937 -

- يىل نەشرى.
 ج. ر. خامىلتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار»، (907—960)، 1955 - يىل، پارىژ نەشرى.
 ۋ. ب. خېننىڭ: «قەدىمكى سوغدى مەكتۇپلىرىنىڭ يىل دەۋرى»، BSOAS، XII، 1948 - يىل نەشرى.
 خ. خوفمان: «تۈبۈتلەردە دىن»، 1961 - يىل، لوندون نەشرى.
 ك. جېستمار: «تۈركلەردىن ئىلگىرىكى ئالتاي رايونى»، «يىراق شەرق دۇردانىلىرى مۇزېيى»، 1951 - يىل نەشرى.
 ئې. لاموتتى: «ھىندىستان بۇددىزىمىنىڭ تارىخى»، 1958 - يىل، لوۋۋىن نەشرى.
 ب. لاۋفېر: «جۇڭگو - ئىران»، 1919 - يىل، چىكاگو نەشرى.
 س. پ. ماككېرراس: «ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر» (744—840): كامېرىج، 1964 - يىل.
 ۋ. م. مەگاۋېرن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئىمپېرىيىلەر»، 1939 - يىل، چاپىل خىل نەشرى.
 ئو. مائېنچېن-خېلفېن: «توخىرلار ھەققىدە قايتا ئىزدىنىش»، «ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، LXV، 1945 - يىل نەشرى.
 ئى. مېلىكوۋ: «تۈرك - ئىران ئېپوسلىرىدىكى پالنتۇاز»، ئەبۇ مۇسلىم»، 1962 - يىل، پارىژ نەشرى.
 ئې. خ. مىنن: «شىمال كۆچمەنلىرىنىڭ سەنئىتى»، PBA، XXVIII، 1942 - يىل نەشرى.
 ۋ. مىنورسكى: «تەمم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى»، BSOAS، XII، 1948 - يىل نەشرى.

- ۋ. مېنورسكى: «ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەن يۇنانلىق» ، BSOAS ، 1967 - يىلى نەشرى .
- ۋ. ميوئىر: «خەلىپە ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ باش كۆتۈرۈشى ، زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ۋە يوقىلىشى» ، 1914 - يىلى ، كامبىرىج نەشرى .
- ئا. ك. ناررائىن: «ھىندىلار - يۇنانلىقلار» ، 1957 - يىلى ئوكسفورد نەشرى .
- م. نازىم: «سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋىنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ دەۋرى» ، 1931 - يىلى ، كامبىرىج نەشرى .
- ئې. فىلىپس: «خان جەمەتى قەبىلىلىرى» ، 1965 - يىلى ، لوندون نەشرى .
- ئو. ئى. پىرىتسساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىلارغىچە» ، ZDMG ، CI ، 1951 - يىلى نەشرى .
- ئو. ئى. پىرىتسساك: «قەدىمكى ئاسىيالىقلاردىكى قەبىلە ناملىرى ۋە ئەمەل - مەنەپلەر» ، «ئۇرال - ئالتاي مەجمۇئەسى» ، 1952 - يىلى ، ۋېسبادېن نەشرى .
- ئو. ئى. پىرىتسساك: «قاراخانىلار خانىدانلىقى» ، «ئىسلام» ، XXXI ، 1953 - يىلى نەشرى .
- خ. پوئىچ: «مانى دىنى ھەم ئۇنىڭ ئىجادچىسى ۋە تەلىماتلىرى» ، 1949 - يىلى ، پارىژ نەشرى .
- گ. كارراتېل ، گ. گارېنى: «پادىشاھ ئاسۇكانىڭ يۇنان - ئارامى يېزىقلىرىدىكى پەرمى» ، 1964 - يىلى ، رىم نەشرى .
- ت. ت. رائىس: «سىكتايىلار» ، 1957 - يىلى ، لوندون نەشرى .
- ۋ. سامولىن: «تۈركلەردىن ئىلگىرىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخىي ئېتنولوگىيىسى» ، 1955 - يىلى نەشرى .

- ۋ. سامولىن: «تارىم ئارخېئولوگىيىسىدە ئەكس ئەتكەن تارىخىي ئېتنولوگىيە» ، CAJ ، 1959 - يىلى نەشرى .
- ۋ. سامولىن: «XII ئەسىرگىچە بولغان شىنجاڭ» ، 1964 - يىلى ، گائاگا نەشرى .
- د. سىلومبېرگېر: «سۇرخ كوتالدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ۋە باكتىرىيە بىلەن ھىندىستاندىكى قەدىمىي يۇنان مەدەنىيىتى» ، PBA ، XLVII ، 1961 - يىلى نەشرى .
- ۋ. ئا. سىمىس: «ھىندىستاننىڭ قەدىمكى تارىخى» ، 1924 - يىلى ، ئوكسفورد نەشرى .
- د. ل. سىنېلگروۋ: «بۇددىزىمنىڭ ھىمالايىسى» ، 1957 - يىلى ، ئوكسفورد نەشرى .
- ئا. س. سوپېر: «گاندارادىكى رىم ئۇسلۇبى» ، «ئامېرىكا ئارخېئولوگىيە ژورنىلى» ، LV ، 1951 - يىلى نەشرى .
- ب. سېۋلېر: «دەسلەپكى ئىسلام دەۋرىدىكى ئىران» ، 1952 - يىلى ، ۋېسبادېن نەشرى .
- ۋ. ۋ. تارن: «باكتىرىيە ۋە ھىندىستاندىكى يۇنانلىقلار» ، 1951 - يىلى ، كامبىرىج نەشرى .
- ل. ئا. ۋاددېل: «تېبەتتىكى بۇددىزىم ياكى لاما دىنى» ، 1934 - يىلى ، لوندون نەشرى .
- گ. ۋېيل: «خەلىپىلىكنىڭ تارىخى» ، 1846 - يىلىدىن 1862 - يىلغىچە ، ھېيدېلېرگ-شتۇتگارت نەشرى .
- ر. ئې. م. ۋېلېر: «يەنە رىم-بۇددا سەنئىتى توغرىسىدا» ، «قەدىمكى دۇردانىلەر» ، 1949 - يىلى نەشرى .
- ر. ب. ۋايتخېد: «ھىندىستان - يۇنان پۇلشۇناسلىقى» ، NC ، 1923 - يىلى نەشرى .
- ر. ب. ۋايتخېد: «ھىندى - يۇنانلار ھەققىدە خاتىرە» ،

NC ، 1940 ، - ، 1947 ، - ، 1950- يىللار نەشرى .
 گ. ۋايدىنگرېن: «مانى ۋە مانى دىنى» ، 1961 - يىل ،
 شتوتگارت نەشرى .
 ۋ. پ. پېتس: «قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدا ئاتنىڭ رولى» ،
 «ياۋرو - ئاسىيا خەلق دۇردانىلىرى» ، 1934 - يىل ، خېلسىنكى
 نەشرى .

VIII — VII بابلار

دەسلەپكى ماتېرىياللار

ر. پ. بېلېيك، ر. ن. فراي: «ئوقياچى مىللەتلەرنىڭ
 تارىخى» ، HJAS ، 1949 - يىل نەشرى .
 ج. ئا. بويېل: «تارىخى جاھانكۇشاي» ، ئىككى توم ، 1958-
 يىل ، مانچېستېر نەشرى .
 ج. ئا. بويېل: «ئەرمېنىيە پادىشاھى ھەيتۇم I نىڭ
 مۇڭكەخان ئوردىسىغا زىيارەتكە بېرىشى» ، CAJ ، IX ،
 1964 - يىل نەشرى .
 ئې. برېتشنېيدېر: «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، ئىككى توم ،
 1888 - يىل ، لوندون نەشرى .
 خ. س. داۋسون: «موڭغۇل ئەلچىلەر ئۆمىكى» ، 1955-
 يىل ، لوندون نەشرى .
 خ. ئا. ر. گېب: «ئىبنى بەتتۇتنىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ،
 ئىككى توم ، 1958 - يىلدىن 1962-يىلغىچە ، كامبىرىج نەشرى .
 ئې. خائېنچ: «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ، 1948 -
 يىل ، لېيپتسىگ نەشرى .

ل. خامبېس: «دېۋەن خانىدانلىقى تارىخى» ، نىڭ 107 - جىلد
 «خان جەمەتى نەسەبنامىسى» ، گە ئىزاھ» ، 1945 - يىل ، لېيپدېن

نەشرى .
 ل. خامبېس: «دېۋەن خانىدانلىقى تارىخى» ، نىڭ 108 - جىلد
 «خان جەمەتى نەسەبنامىسى» ، گە ئىزاھ» ، 1954 - يىل ، لېيپدېن
 نەشرى .
 ج. خامبېر-پۇرگستال: «تارىخى ۋاساسى» ، 1956 - يىل
 نەشرى .
 ئا. موستارت ۋە ف. ۋ. كلېۋېس: «ۋاتىكاننىڭ مەخپىي
 ئارخىپلىرى ئارىسىدىكى موڭغۇلچە ئۇچ خىل ھۆججەت» ،
 HJAS ، 1952 - يىل نەشرى .
 ئا. موستارت ۋە ف. ۋ. كلېۋېس: «1289—1305-يىللىرى
 ئىلىكخان ئارغۇن ۋە ئۇلجايتۇننىڭ فىلىپقا يوللىغان
 مەكتۇبلىرى» ، 1962-يىل ، كامبىرىج نەشرى .
 پ. پېللىئوت: «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخىنىڭ
 تەرجىمىسىگە ئىزاھ» ، 1949 - يىل ، پارىژ نەشرى .
 پ. پېللىئوت ۋە ل. خامبېس: «چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي
 يۈرۈشلىرىگە شەرھى» ، 1951 - يىل ، لېيپدېن نەشرى .
 ئې. م. كۇئاتىرېمېرى: «پارسىلار ۋە موڭغۇللارنىڭ
 تارىخى» ، 1836 - يىل ، پارىژ نەشرى .
 خ. گ. راۋپرتى: «تەبەقاتى ناسىرى» ، ئۈچ توم ، 1881-
 يىلدىن 1889-يىلغىچە ، لوندون نەشرى .
 ئا. ۋېيلى: «كىمياگەرنىڭ ساياھىتى» ، 1931 - يىل ،
 لوندون نەشرى .
 خ. يۇلې: «ۋېنېتسىيەلىك ماركو پولونىڭ ساياھەت
 خاتىرىسى» ، ئىككى توم ، 1921 - يىل ، لوندون نەشرى .

تەتقىقات ئەسەرلىرى

- گ. ئالتۇنيان: « XIII ئەسىردىكى موڭغۇللار ۋە ئۇلارنىڭ كاۋكازىيە بىلەن كىچىك ئاسىيانى بويىۋىتىش ۋە ئۇلارنىڭ بېرىلىش نەشرى. ئى. بىلوچىت: «راشدىنىڭ (جامىئۇت تەۋارىخ، دېگەن ئەسىرىگە مۇقەددىمە»، 1910 - يىل، لوندون نەشرى. چېن يۈەن: «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگودا غەربى ئاسىيالىقلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار» 1966 - يىل، لوس ئانجېلىس نەشرى. ئا. س. م. دوسون: «موڭغۇل تارىخى»، تۆت توم، 1852 - يىل، ئامستېردام نەشرى. د. م. دۈنلوپ: «شەرقىي ئاسىيادىكى كېرەيلەر»، BSOAS ، 1944 - يىل نەشرى. ن. ئېگامى: «ئولون - سۈمې ۋە جېئان مونتېكورۇنىوننىڭ رىم چېركاۋىنىڭ بايقىلىشى»، JA ، 1952 - يىل نەشرى. ب. گراي: «جۇڭگو ۋە ئىراندىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىدىكى سەنئەت»، شەرق سەنئىتى ، 1955 - يىل نەشرى. ب. گرېكوف، ئا. ياكۇبوۋسكى: «ئالتۇن ئوردى»، 1939 - يىل ، پارىژ نەشرى. ر. گرۇسسېت: «موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى» ، 1941 - يىل، پارىژ نەشرى. ر. گرۇسسېت: «دۇنيانى بويىۋىتىش ۋە ئۇلارنىڭ بېرىلىش نەشرى»، 1944 - يىل، پارىژ نەشرى.

- ئى. خائېنىش: «موڭغۇل دۇنياۋى ئىمپېرىيىسىنىڭ مەدەنىيەت سىياسىتى»، 1943 - يىل، بېرلىن نەشرى. ۋ. خەيد: «شەرق دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر سودا تارىخى»، ئىككى توم، 1936 - يىل، لېپتىسگ نەشرى. خ. خ. خوۋورس: « IX ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە بولغان موڭغۇل تارىخى»، بەش توم، 1876 - يىلدىن 1927 - يىلغىچە، لوندون نەشرى. ۋ. س. كىسېلوف: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 - يىل نەشرى. ل. كرادېر: «موڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت ۋە تارىختىكى ئورنى»، AM ، 1952 - يىل نەشرى. ل. كرادېر: «خان، قاغان ۋە موڭغۇل پادىشاھلىرىنىڭ مەنبەسى»، CAJ ، 1955 - يىل نەشرى. ل. كرادېر: «فېئودالىزم ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تاتار سىياسىتى»، 1958 - يىل نەشرى. لائىن- پوئول: «بۈيۈك بىرتانىيە موزېيىدىكى موڭغۇل تەڭگىلىرى»، 1881 - يىل، لوندون نەشرى. ئو. لاتتېمورى: «ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى خارابىلىككە ئايلانغان نېستۇرىيانلار شەھىرى»، 1934 - يىل ، جۇغراپىيە ژۇرنىلى نەشرى. ئو. لاتتېمورى: «چىڭگىزخاننىڭ جۇغراپىيىسى»، 1963 - يىل، جۇغراپىيە ژۇرنىلى نەشرى. خ. د. مارتىن: «چىڭگىزخاننىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە شىمالىي جۇڭگونى بويىۋىتىش ۋە ئۇلارنىڭ بېرىلىش نەشرى»، 1950 - يىل ، بالتىمور نەشرى. ئا. موستارت: «موڭغۇل خانلىرىنىڭ بىر نەچچە رەسمى»، AM ، 1927 - يىل نەشرى.

- پ. ئولبىرىچ: «XII، XIV ئەسىرلەردىكى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگونىڭ پوچتا ئىشلىرى» ، 1954 - يىل ، ۋېسبادېن نەشرى .
- ل. ئولسكى: «ماركو پولونىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئاسىيا» ، 1960 - يىل ، بېركېلېي نەشرى .
- پ. پېللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يىراق شەرقتىكى خرىستىئانلار» ، TP ، 1914 - يىل نەشرى .
- پ. پېللىئوت: «"ماركو پولو" غا ئىزاھ» ئىككى توم ، 1959 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە ، پارىژ نەشرى .
- خ. ف. شۇرمان: «XIII ئەسىردىكى موڭغۇللارنىڭ ئولپان قوبۇل قىلىش ئادىتى» ، HJAS ، 1956 - يىل نەشرى .
- ب. سېۋلېر: «روسىيىدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقى» ، 1965 - يىل ، ۋېسبادېن نەشرى .
- ب. سېۋلېر: «موڭغۇل دەۋرى» ، 1948 - يىل ، بېرلىن نەشرى .
- ب. سېۋلېر: «موڭغۇللار ئىراندا» ، 1955 - يىل ، بېرلىن نەشرى .
- ب. سېۋلېر: «تارىختىكى موڭغۇللار» ، 1961 - يىل ، پارىژ نەشرى .
- گ. ۋ. ۋېرنادسكى: «موڭغۇللار ۋە روسىيە» ، 1953 - يىل ، نېۋخەۋېن نەشرى .
- ب. ي. ۋىلادىمىرسوف: «چىڭگىزخان» ، 1948 - يىل ، پارىژ نەشرى .
- ب. ي. ۋىلادىمىرسوف: «موڭغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈم تارىخى» ، 1948 - يىل ، پارىژ نەشرى .

IX — XIII بابلار
دەسلەپكى ماتېرياللار

- ئا. س. بېۋېرىچ: ئىنگلىزچە «بابۇرنامە» ، ئىككى توم ، 1834 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ئا. بۇرنېس: «بۇخاراغا سەپەر» ، ئۈچ توم ، 1834 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ئو. د. چېخوۋىچ: «XIV ئەسىردىكى بۇخارا ۋە سىقىلىرى» ، 1965 - يىل ، تاشكەنت نەشرى .
- دېسمپىسۇن: «موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ تارىخى» ، 1871 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە ، سانكت-پېتېربۇرگ نەشرى .
- ل. م. ئېپىفانوف: «مىرزا ئابدۇل ئەزىم سامى: مانغىت سۇلتانلىرىنىڭ تارىخى» ، 1962 - يىل ، موسكۋا نەشرى .
- ن. ئېلىياس، د. ئې. روس: «تارىخى رەشىدى» ، ئىنگلىزچە ، 1895 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ن. ۋ. خانىكوف: «بۇخارا ھەم ئۇنىڭ ئەمىرلىرى ۋە پۇقرالىرى» ، 1845 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ل. گ. ستېرنج: «كلاۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىشى» ، 1928 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ئا. لېۋچىنى: «قىرغىز - قازاق كۆچمەن قوۋملىرى ۋە يايلاق تەزكىرىسى» ، 1840 - يىل ، پارىژ نەشرى .
- ج. مىشېل: «رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادا» ، 1885 - يىل ، لوندون نەشرى .
- ك. ف. نىيۇمان: «سچىلتىپېرگېرنىڭ 1394 - يىلدىن 1427 - يىلغىچە مېۋىخېندىن يولغا چىقىپ ياۋروپا، ئاسىيا،

- ئافرىقىغا سەپەر قىلىشى» ، 1859 - يىل ، مېۋىخېن نەشرى .
 ج . خ . ساندىپرس : « ئۇلۇغ ئەمىر تىمۇر ياكى ئاقساق تىمۇر» ، 1936 - يىل ، لوندون نەشرى .
 س . سچىفېر : « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ، 1876 - يىل ، پارىژ نەشرى .
 س . سچىفېر : « خارەزىمگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ، 1879 - يىل ، پارىژ نەشرى .
 ف . سچېرزېر : « ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يىراق شەرق تەزكىرىلىرى ھەمدە ساياھەتنامىلەر» ، 1878 - يىل ، پارىژ نەشرى .
 ج . سېنكوۋسكى : « ھون ، تۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى ، غا تولۇقلىما» ، 1824 - يىل ، سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى .
 ئا . ۋامبېرى : « شايانلار خانىدانلىقى» ، 1885 - يىل ، ۋىيېن نەشرى .

تەتقىقات ئەسەرلىرى

- ئا . ج . ئەھمەد : « ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ سۇ ئىنشائاتى» ، « خەلقئارا تەتقىقات» ، 1960 - يىل نەشرى .
 ج . ئوۋېن : « ئەمىر تىمۇر شەھەرلەرنى قانداق تارتىۋالاتتى» ، « ئىسلام تەتقىقاتى» ، XIX ، 1963 - يىل نەشرى .
 ۋ . ۋ . بارتولد : « تۈركىستاننىڭ مەدەنىي ھايات تارىخى» ، 1927 - يىل ، لېنىنگراد نەشرى .
 ۋ . ۋ . بارتولد : « تۈركىستان تارىخى» ، 1922 - يىل ، تاشكەنت نەشرى .
 ۋ . ۋ . بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا دائىر تۆت

- ئەسەر» (مىنورسكى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان) ، ئۈچ توم ، 1962 - يىل ، لېيدېن نەشرى .
 خ . ۋ . بېللىق : « قەشقەرىيە تارىخى» ، 1875 - يىل ، كالكۇتتا نەشرى .
 م . ب . دىكسون : « شاھتاھمەسب ۋە ئۆزبېكلەر» ، 1958 - يىل ، پرىنستون نەشرى .
 م . خارتمان : « ئىسلام شەرق دۇنياسى» ، ئۈچ توم ، 1899 - يىلدىن 1910 - يىلغىچە ، بېرلىن نەشرى .
 د . خىسل ، ئو . گرابار : « ئىسلام بىناكارلىقى ۋە نەقىشچىلىكى» ، 1964 - يىل ، لوندون نەشرى .
 ۋ . خىنزى : « تىمۇرلەر خانىدانلىقىغا ئائىت مەنبەلەر ئۇستىدە تەتقىقات» ، ZDMG ، 1936 - يىل نەشرى .
 م . خولىدسۋورس : « XIX ئەسىردىكى تۈركىستان» ، 1959 - يىل ، لوندون نەشرى .
 پ . پ . ئىۋانوف : « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئۆچپىرىكى» ، 1958 - يىل ، موسكۋا نەشرى .
 م . ف . كۆپرۇلۇ : « تۈرك ۋە موڭغۇللاردىكى شامان دىنىنىڭ مۇسۇلمان مىستىزىمىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» ، 1929 - يىل ، ئىستانبۇل نەشرى .
 س . لائىن-پوئول : « بۇخارا تەڭگىلىرى» ، 1882 - يىل ، لوندون نەشرى .
 ر . ماجېرزاك : « قازاق خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ XIX ئەسىرگىچە بولغان قازاقلارنىڭ ياكى قىرغىز - قازاقلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرياللار توپلىمى» ، RMM ، 1921 - يىل نەشرى .
 ۋ . پ . نالىۋكىن : « قوقەند خانلىقىنىڭ تارىخى» ، 1889 - يىل ، پارىژ نەشرى .

- ئى. ئى. ئى. ئولۇپۇر: «چاغاتاي موڭغۇللىرى» ، JRAS ، 1888 - يىل نەشرى.
- ئى. ئى. ئى. ئولۇپۇر: «چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ پۇللىرى» ، «بېنگال ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى» ، 1891 - يىل نەشرى.
- خ. ر. رومپەر: «ئەمىر تىمۇر ۋە ئۇنىڭ ئىزباسارلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر يېڭى ئەسەرلەر» ، CAJ ، 1956 - يىل نەشرى.
- ر. م. ساۋۇرى: «ئەمىر تىمۇرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى ئىراندا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى» ، «ئىسلام» ، 1964 - يىل نەشرى.
- ر. ب. شاۋ: «شەرقىي تۈركىستان خوجىلىرىنىڭ تارىخى» ، 1897 - يىل، بېنگال نەشرى.
- ئا. ۋامبېرى: «بۇخارا تارىخى» ، 1872 - يىل، شتۇتگارت نەشرى.
- ر. س. ۋارما: «ئەكبەر ۋە ئابدۇللاخان» ، «ئىسلام مەدەنىيىتى» ، 1947 - يىل نەشرى.
- م. ۋياتكىن: «قازاق س ر تارىخىنىڭ ئوچىرىكى» ، 1941 - يىل، لېنىنگراد نەشرى.
- ت. گ. ۋىننىپەر: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى قازاقلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرى» ، 1958 - يىل، دۇرخام نەشرى.
- ل. زىمىنى: «ئەمىر تىمۇرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ قەشقەر، فەرغانە، موڭغۇلىيىدىكى زەپەرلىرى» ، RMM ، 1914 - يىل نەشرى.

- ئى. ئالۋورز: «ئوتتۇرا ئاسىيا: روسىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسىرى» ، 1967 - يىل، نيۇيورك نەشرى.
- ئى. ئالۋورز: «ئۆزبېكلەرنىڭ زىيالىيلار سىياسىتى» ، 1964 - يىل، گائاگا نەشرى.
- ئى. ئالۋورز: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى ۋە مىللەتچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشى» ، 1965 - يىل، نيۇيورك نەشرى.
- ئى. ئى. باكون: «روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار» ، 1966 - يىل، نيۇيورك نەشرى.
- ئا. بېننىگسپېن: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇلاردىكى تىل مەسىلىسى» ، 1961 - يىل، لوندون نەشرى.
- ئا. بېننىگسپېن: «روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مىللەتچىلىك ھەرىكەتلىرى» (1 تومى «تاتارىستاندىكى سۇلتانغەلىمىيەتچىلىك» ، 2 تومى «1920 - يىلدىن ئىلگىرىكى روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مىللەتچىلىك ھەرىكىتى») ، 1960 - يىل ۋە 1964 - يىل، پارىژ نەشرى.
- ئا. بېننىگسپېن: «سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىسلام دىنى» ، 1967 - يىل، لوندون نەشرى.
- ئو. ك. كارو: «سوۋېت ئىمپېرىيىسى: ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ۋە ستالىننىزىم» ، 1967 - يىل، لوندون نەشرى.
- خ. كاررېرى: «روسىيە ئىمپېرىيىسىدىكى مۇسۇلمانلار ئىسلاھاتى ۋە ئىنقىلابى» ، 1966 - يىل، پارىژ نەشرى.
- ج. كاستاگنى: «بولشېۋىزىم ۋە مۇسۇلمانلار» ، RMM ، 1922 - يىل نەشرى.
- س. ۋ. خوستېلېر: «تۈركىزىم ۋە سوۋېت ھاكىمىيىتى» ،

- 1957- يىل، لوندون نەشرى.
- ئې. كىرىمال: «قىرىم تۈركلىرىنىڭ مىللىي كۈرىشى»، 1952 - يىل نەشرى.
- گ. فون مېنىدې: «روسىيىدىكى تۈركلەرنىڭ مىللىي كۈرەشلىرى»، 1936 - يىل، بېرلىن نەشرى.
- ئا. نوۋې ۋە ج. ئا. نيۇس: «ئوتتۇرا شەرق سوۋېتى»، 1967 - يىل لوندون نەشرى.
- ئا. گ. پارك: «تۈركىستاندىكى بولشېۋىزم»، 1957-يىل، نيۇيورك نەشرى.
- ر. پايپېس: «سوۋېت جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلمىسى»، 1954 - يىل، كامبىرىج نەشرى.
- ر. پايپېس: «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى»، «ئوتتۇرا شەرق ژۇرنىلى»، 1955 - يىل نەشرى.
- ئې. د. سوکول: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى 1916 - يىلى يۈز بەرگەن قوزغىلاڭ»، 1953 - يىل، بالتىمور نەشرى.
- ب. سېۋلېر: «روسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ۋولگا تانارلىرى ۋە باشقىرتلار»، «ئىسلام»، 1949 - يىل نەشرى.
- ب. سېۋلېر: «سوۋېت ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، «ئىسلام»، 1964 - يىل نەشرى.
- گ. ۋېلېر: «سوۋېت مۇسۇلمانلىرى ئاسىياسىدىكى ئىرقىي مەسىلە»، 1960 - يىل، لوندون نەشرى.
- گ. ۋېلېر: «سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ ھازىرقى زامان تارىخى»، 1964 - يىل، لوندون نەشرى.
- گ. ۋېلېر: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللەتلەر»، 1966-يىل، لوندون نەشرى.
- س. ئا. زېنكوۋسكى: «ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا

- ئاسىيادا مەدەنىيەت كۈرىشى»، 1955 - يىل نەشرى.
- س. ئا. زېنكوۋسكى: «تاتار ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ ئەسىرى»، 1958 - يىل نەشرى.
- س. ئا. زېنكوۋسكى: «روسىيىدىكى پان تۈركىزم ۋە ئىسلام دىنى»، 1960 - يىل، كامبىرىج نەشرى.

XV باب

- س. بېكېر: «روسىيىنىڭ ھامىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى—بۇخارا ۋە خىۋا»، 1968 - يىل، كامبىرىج نەشرى.
- گ. كاپۇس: «ئاقساق تىمۇر پادىشاھلىقىغا ساياھەت»، 1892 - يىلى، پارىژ نەشرى.
- گ. ن. كۈرزون: «روسىيىنىڭ 1899 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ۋە كەنگەلىيە - روسىيە تالاش-تارتىشى»، 1889 - يىل، لوندون نەشرى.
- ر. جۇنجى: «روسىيە تۈركىستاننىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە ئەكس ئەتكەن شەرق ئىقتىسادىنىڭ ياۋروپالىشىش مەسىلىسى»، 1915 - يىل، ۋېيمار نەشرى.
- ن. ئا. خالفىن: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتى»، 1964 - يىل، لوندون نەشرى.
- خ. كىرافت: «روسىيە تۈركىستاننى كېسىپ ئۆتۈش»، 1902 - يىل، پارىژ نەشرى.
- گ. كىراخمېر: «رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادا»، 1898 - يىل، لېپتسىگ نەشرى.
- خ. لانسدېل: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسى»، ئىككى توم، 1885 - يىل، لوندون نەشرى.

- ج. ئا. ماگاخان: «ئامۇ دەريا ئۇرۇشى ۋە خىۋاننىڭ قولدىن كېتىشى»، 1874 - يىل، نيۇيورك نەشرى.
- ئا. ئى. ماكشېف: «تۈركىستان تارىخى ھەققىدە ئومۇمىي بايان ۋە روسىيەنىڭ نېگۇغا ھۇجۇم قىلىشى»، 1890 - يىل، سانكت-پېتېربۇرگ نەشرى.
- س. ت. مارۋىن: «شاھىدلارنىڭ رۇسلارنىڭ ئاخال تېككې تۈركمەنلىرىگە قارشى ۋەھشىي ئۇرۇشى توغرىسىدا ئېيتقانلىرى»، 1880 - يىل، لوندون نەشرى.
- ئا. ت. مىددېلدورف: «فەرغانە ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، 1881 - يىل، سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى.
- خ. موسېر: «ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت»، 1885 - يىل، پارىژ نەشرى.
- ئو. ئولۇفسېن: «بۇخارا ئەمىرى ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى»، 1911 - يىل، كوپېنھاگېن نەشرى.
- ر. ئولچا، گ. كلېنوف: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي تارىخى ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر»، 1942 - يىل، لېپېتسىگ نەشرى.
- ك. ك. پاخلىن: «تۈركىستانغا ئاتلانغان ئەلچىلەر»، 1964 - يىل، ئوكسفورد نەشرى.
- ر. ئا. پېرس: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسى (1867—1917) : تاللانغان ئەسەرلەر»، 1953 - يىل، بېركېلېي نەشرى.
- ر. ئا. پېرس: «روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياسى (1867—1917) مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ھەققىدە تەتقىقات»، 1960 - يىل، بېركېلېي نەشرى.
- ف. فون شۋارز: «تۈركىستان - ھىندى - گېرمانلارنىڭ بۆشۈكى»، 1900 - يىل، بېرسلاۋ نەشرى.

- م. ئا. تېرېنتىيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويىۋىندۇرۇش تارىخى»، تۆت توم، 1906 - يىل، سانكت-پېتېربۇرگ نەشرى.
- م. ئۇلفالۋى-بوردون: «پارىژدىن سەمەرقەندكەچە»، 1880 - يىل، پارىژ نەشرى.

بۇ كىتاب سودا نەشرىياتى نەشر قىلغان 1994-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى
1-باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据商务印书馆1994年6月第1版第1次印刷版本翻译
出版

تەكلىپلىك تەھرىر: غۇجا ئەخمەت يۈنۈس
مەسئۇل مۇھەررىر: قاھار پۇلات
تېخنىكاكتورى: جەمىلەم نازىمەت

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: قۇربان تۇران، ھۆرمەتجان فىكرەت

نەشر قىلغۇچى	: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	: بېيجىڭ شەھىرى جىبېنگلى شىمالىي گۇچا 14-قورۇ
پوچتا نومۇرى	: 100013
تېلېفون نومۇرى	: 010-6429086
ساتقۇچى	: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	: بېيجىڭ دىشىن ئاسما زاۋۇتى
نەشرى	: 2008-يىلى 9-ئايدا 1-قىسىم نەشر قىلىندى
بېسىمىشى	: 2008-يىلى 9-ئايدا بېيجىڭدا 1-قىسىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	: 168×850م.م. 32 كەسىم
ياسما تاۋىقى	: 15 375
ماتى	: 0001-3000
باھاسى	: 28,00 يۈەن

ISBN 978-7-105-09543-8 K · 1160 (维 16)

特约编辑：霍加艾合买提·玉努司

责任编辑：卡哈尔·普拉提

技术编辑：洁米莱姆·纳则买提

图书在版编目(CIP)数据

中亚史纲要：维吾尔文/（美）汉布里主编；库尔班·土兰，
吾尔买提江·菲克热提译.—北京：民族出版社，2008.8
ISBN 978-7-105-09543-8

I.中... II.①汉...②库...③吾... III.中亚—古代史—维吾尔
语（中国少数民族语言）IV.K360.2

中国版本图书馆CIP数据核字(2008)第124877号

出版发行：民族出版社 <http://www.e56.com.cn>

社址：北京市和平里北街14号 邮编：100013

电话：010-64290862（维文室）

印刷：北京迪鑫印刷厂

版次：2008年9月第1版 2008年9月北京第1次印刷

开本：850×1168毫米 32开

印张：15.375

印数：0001-3000册

定价：28.00

ISBN 978-7-105-09543-8/K.1460（维46）

مۇقائىتى لايىھىلىگۈچى : مۇھەممەت نەزۇبەت

ISBN 978-7-105-09543-8

9 787105 095438 >

定价: 28.00元